

ע/שזוד 1958-1968

קשת

ק ש ת

העורך:
א הרן אמיר

חברי המערכת:
אברהם ב. יהושע
בועז עברון
יהושע קנז

קשת
מופיע אחת לרבע־שנה בהוצאת עם־הספר בע"מ, רח' ביאליק 9,
תל־אביב, טל. 611244. דמי חתימה לשנה: 15 ל"י; בחוץ־לארץ:
7.00\$. חוברת בודדת: 5.00 ל"י; בחוץ־לארץ: 2.00\$. מחיר המודעות:
300 ל"י לעמוד שלם; 175 ל"י לחצי עמוד; 100 ל"י לרבע עמוד. כתבי־יד
לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח.
המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי־יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות
להוצאת עם־הספר בע"מ.

מחיר חוברת זו: 7.00 ל"י; בחוץ לארץ: 3.00\$.

מחירי המודעות בחוברת זו: 300 ל"י לעמוד שלם; 300 ל"י לחצי עמוד; 180 ל"י לרבע עמוד.

שנה עשירית, חוברת ד, קיץ 1968

צילום העטיפה (קטע של רקמה פלאחית): גד אולמן
הדפסת העטיפה והפרדת הצבעים: דפוס אמנים מאוחדים

נסדר ונדפס בדפוס דבר בע"מ, תל־אביב

"קשת"

עשור

1958-1968

התוכן:

אסתר ראב : אלון (שיר)	9
אבשלום פיינברג : קטעים מיומני-המסעים	10
מעשה כרת (מתוך "עלילות האלים" מהדורת צבי וש. רין)	16
ע. הלל : שדה פרג אדום (שירים)	27
פנחס שדה : מות אבימלך ועלייתו השמימה בזרועות אמו	29
סמואל בקט : שני שירים	52
י. אורן : איזמרלדה	54
מנפרד וינקלר : הניתוח (שיר)	65
שמעון בלס : דרך פרידה	66
אברהם הוס : הבחנות (שירים)	91
אברהם רז : שעות-הקבלה של פרופ' ק. ג. זליגמן	92
איתן איתן : החיים של סלוא (שיר)	108
יצחק אורפז : מסע אל עשבי-הים	112
יחיאל חזק : פרידה, וזמן (שירים)	122
אהוד בן-עזר : פורצים ונצורים (עיונים בספרות הישראלית הצעירה)	124
חיים באר : מידת הדין (שיר)	161

בן-עמי שרפשטיין : חלומותיו של דיקארט	162
משה הנעמי : מרטיין (שיר)	183
פאול נוימרקט : האני בבידוד	184
מירה מאיר : אשה זקנה (שירים)	195
יגאל שנקמן : דיוקנו של "דיוקן"	196
עידו בסוק : לא אלוהים (שירים)	213
דן מירון : תשעה פרקים על שלום-עליכם	214
חמוטל בר-יוסף : העיר של הורי (שיר)	240
גרשון ויילר : המאה הי"ט כפרשת-מים של ההיסטוריה היהודית	242
אמנון כ"ץ : ישראל—מאיין ולאן ?	249
נסים רג'ואן : ערבים על ערבים (הערכות-עצמיות ובקורת-עצמית)	255
ז'קלין כהנוב : עם שיבה למזרח	270
המשתתפים בחוברת	278
מפתח-העניינים ל"קשת" כרך י	282

עשור ובחירותיו

חוברת זו משלימה עשר שנות הופעה קבועה ורצופה של "קשת", רבעון עברי בלתי-תלוי לספרות, עיון ובקורת.

ביקשנו לעשות חוברת זו כעין גולת-כותרת לעשר שנים של בנייה, נדבך על-גבי נדבך, ובתוך כך גם בחרנו להסמיכה לשאלות העמוקות של הווייתנו הלאומית והתרבותית בתנאים החדשים שאנו עומדים בהם ככלל. ישפוט הקורא אם עלה הדבר בידינו.

בחרנו להכליל בחוברת זו שתי חטיבות, שאם גם לא הופיעו עדיין במקומות אחרים הרי לא נכתבו, ולא יכלו להיכתב, במיוחד בשביל "קשת": האחת—קטעים מיומני-המסעים של אבשלום פיינברג, שחיינו וחוויותיו הם בבחינת גרעין, או מיצוי, או מתפזת, של המיתוס החדש הצומח בארץ הזאת; השניה—קטע מ"עלילות האלים" של אוגריט, שמקופל בהן עולם מלא של מיתוס קדמון, טרום-מקראי וטרום-הילני כאחד. שירה של אסתר ראב, בכורת המשוררות של ארצנו, הניתן בפתח החוברת, כמו בא, בבלי-הדעת, למתוח את תקוות-חוט-השני בין מיתוס-הקדומים למיתוס-העלומים-והתחייה.

בחרנו שלא להשתתף בחוברת חגיגית זו ביצירות משלנו, להניח "שדה פתוח" למשתתפים הוותיקים של הרבעון, שקדנו גם לשתף הפעם יוצרים שעד כה לא השתתפו ב"קשת" כלל, או לא בקביעות. אנו אמונה כי התוצאות מצדיקות את הכרעתנו זו, ומוסיפות כמה קבים של חידוש, גיוון וענין לחוברת בכלל.

תרומתו המובהקת של "קשת" וחלק חשוב מייחודו, באו, כמדומה, לידי ביטוי, מאז ראשיתו ועד עתה, בתחום הסיפור הקצר המקורי. לפיכך בחרנו לציין את העשור הראשון ל"קשת" בהכרזה על פרס "קשת" לסיפור הקצר (פרטים—בעמוד הסמוך). מימונו של פרס זה, בשיעור 2,000 לירות, נתאפשר הודות לגילוי של רצון טוב מצד שתי חברות ואיש פרטי אחד בעלי זיקה ערה לתרבות: מפעלי נייר אמריקאיים-ישראליים בע"מ; חברת אמפא בע"מ; וד"ר יוסף מירלמן. להם נתונה תודתנו.

אנו אמונה כי אף כאן תצדקנה התוצאות את הבחירה—ואת העורה.

עירבני "קשה"

פרס "קשת" לסיפור הקצר

לציון מלאות עשור ראשון להופעתו של הרבעון "קשת", מוכרז בזה על תחרות "קשת" לסיפור הקצר. הסיפור שייבחר על-ידי שופטי הפרס יזכה את מחברו בפרס בשיעור 2,000 (אלפיים) לירות ישראליות. שופטי הפרס יהיו עורכי "קשת": ה"ה אהרן אמיר, אברהם ב. יהושע, בועז עברון ויהושע קנז.

סיפורים, בגודל שלא יעלה על 40 עמודי מכונת-כתיבה מודפסים בריחוק כפול, יש לשלוח לתחרות עד לא יאוחר מיום 1 בדצמבר 1968, ע"פ הכתובת: תחרות הסיפור הקצר, "קשת", רח' ביאליק 9, תל-אביב. יש לשלוח כל סיפור בארבעה העתקים ובחתימת שם בדוי, ולצרף אליו במעטפה סגורה את השם הבדוי יחד עם זהותו האמיתית של המחבר וכתבתו.

תוצאות התחרות תפורסמה ברבים לא יאוחר מן ה-15 בינואר 1969. הסיפור הזוכה ידפס בחוברת-החורף של "קשת", ולמערכת "קשת" תהיה שמורה הזכות לעשות בו כל שימוש אחר תוך שנת 1969. לאתר-מכן תחזורנה כל הזכויות על הסיפור למחבר.

תוך שנת 1969 יהיה "קשת" רשאי לפרסם, כנגד תשלום שכר-סופרים, גם סיפורים אחרים שיישלחו לתחרות זו ולא יזכו בפרס.

קביעת פרס-"קשת"-לסיפור-הקצר נתאפשרה הודות לנדיבותם של ה"ה מפעלי-נייר אמריקאיים-ישראלים בע"מ; חברת אמפא בע"מ; וד"ר יוסף מירלמן.

מערכת "קשת"

אסתר ראב: אלון

אלון קדום
מגלה שרשיו בחיוף—
כזקן את שארית
שגיו—
בפה הריק;
עליו קלושים—
על גופו השחור
המצלק;

הוא לוחש
בשפת קדומים—
רבים עברו תחתי:
כנעני כבד גרם
תלה תרפים בין ענפי,
עברי מזקן
אשר בקצה כרמו עמדתי
הניח מכושו בצלי,
התעטף בטליתו
ושפף שיחו
לאל יחיד בשמים;
עליו רועדים ברות
והם ממלמלים
בליל-שפות קדומות:
אביר רם וגא
גוע בצלי
כשחץ תקוע
בצלב הרקום
שעל גבו;
עתה ילדי-עברים
מקיפים אותי
כפקעות פרחים,
שוחקים בצלי הדל—
שפתם שמעתי בנעורי;

שחור, מצלק,
וחרוש קמטים,
רועד ברות-ערב
אלון שב ולוחש—
פרא וקדוש.

אבשלום פיינברג: קטעים מיומנייהמסעים

צידו, 27.1.1914, צהריים

אף כי השעה מאוחרת למדי, איני יכול לעצור בחפצי לרשום שורות מספר. למרות הגשם הניתך בעוז והאפרורית שאין בה כדי להוסיף נוי על הנוף—הנה ראיתי היום אחה"צ את עצי-הזית הנאים ביותר, את המדרגות האמנותיות ביותר, את פינת האדמה המעובדת והמטופחת ביותר אשר ניתן לי לראות בימי-חי.

ומכיון שהוסכם כי רשימות אלו הן בשבילך, רבי היקר, חפץ אחפץ להרפות הערב את הרסן. אכן, מראה מרבה לעודד הוא הדרך בו עברתי. הברית בין האדם לאדמה כתובה בה ברורות. כל גדר וכל מדרגה הם מספר סעיפים בהם רשומים לפרטיהם מסירות האדם ותחבולותיו לאורך מאות בשנים; בצוואה מצווה לדורות העתיד ערוכה העבודה והדאגה בהן יקיף האדם את הירושה, את הנחלה אשר קיבל מהטבע. שויפאת [בערבית] הוא מטע זיתים נהדר. לכל אורך הדרך מצוינים הדרוזים והנוצרים (בייחוד הדרוזים) בכל המעלות הרצויות כדי להיות לנו למורים, כדי להורותנו את האמנות המעשית לאהוב את אדמתנו. (אמנות שאינה קיימת אצלנו, אויה, אלא בבחינת נבט עיוני).

דרוזי זקן קודח מסתורית ליד הדרך ופותח את התעלה הישנה שדרכה יוצא עודף המים. פניו שוקטים ומאירים ובוקנו ידמה ליצור מעשה חרש קדמון.

הוי אפיקסטט מורי ורבי, אין דבר נוצר בן-רגע; לא תאנה, לא ענב, לא כרם זית, לא עם ולא מולדת.

חמודות כל שויפאת לא כסף יערכן. ערך כזה הוא חילול הקודש. זהו קנין נרכש. לא יסלה הדם בזהב. כאן שני ערכים שונים מעיקרם.

והרי התהליך:

1. הזהב—מוסכם הוא.
  2. הכיבוש—עבודת-אט, סבלנית, קשה, נחוצה והכרחית. מטמון דם וזיעה.
  3. ההגנה—דם במזומן (העוויה נחוצה לפעמים, נאה תמיד).
- כשהיו לנו חורשות זיתים יפות, פרי חיי דורות, יהיו תחת האילנות אנשים אשר ימסרו את נפשם על הגנת העצים. ואוי לרומאים מאז ולכל הזדונים המחריבים... נתחיל בעצי-הזית.

יום ששי, 30.1.1914

בעצם, כדי לצאת ידי חובת מצפוני יצאתי לסיבוב בעיר. עדיין זו אחת מאותן פינות מופלאות ובלתי-מופרזות, מקום שהטבע הטיל לתוכו בפורנוה מטרופת תפאורה מזהירה ועשירה מאין כמוה ומקום שלכאורה מחכים בו רק להופעתם של השחקנים.

השחקנים הלא הם בני-האדם העלובים, המטומטמים, הנרפים, העצלים והמתיהרים, כמו שהיה בודלר עשוי לומר.

ילוד-אשה צבוע, בן-דמותי, אחי.

תחילה הלכתי אל מבצר סן-לואי. אנו מוצאים את השער סגור, ואין לך דבר צודק יותר מזה יען כי הממשלה... מוסרת בחכירה את החציר שצומח בחברות הנהדרות, שפעמים כה רבות רוו מדמם הנדיב של כל הכובשים דוושנו בעצמותיהם. המגדלים, שפעם נשמרו בקנאות והשמש עצמה יכלה להציץ בהם רק בהיחבא מבעד לחרכים הצרים, אלה מתפוררים-והולכים עכשיו מנשיכותיה של רוח-הים המלוחה וצליפות הגשם. הפקר לחיות-הלילה הקטנות וזללות-הפגרה, הלילות והתנים.

על האיל של המגדל הצפוני יש שני תותחים. אהה, כמה הם עצובים! נטרעים על גלגליהם המתולעים, הם מביטים, לועיהם אילמים-לעד, על הים, כשהם הושבים נוגות על ספינות-המפרש היפות משפבר-הימים; הם שואפים אל קרבם את הרוח הקלה שמטיחה לתוך נחיריהם דרך-זילזול "חה-חה" של לעג, בעוד אשר על גביהם עופות-כנף פטפטנים, זלזלנים מסיחים ומעכלים את אכלם.

המבצר הזה ותותחיו הם פעלו של לואי הקדוש, בתוספת של האריה האחרון שעבר כאן—מוחמד עלי.

נובל, בעל-התשובה הגדול, מחייך ודאי ממרום חיוך של התחסדות (ושל סכלות) מנחת למראה המבצרים האלה, והוא משתומם מאד על שאין מעניקים את פרס-השלום ל"דולת אליאת" של השערה-העליון.

בפינה אחת (זו של בני-אנוש רוגשים, נגרשים, חולמים וכובשים) אבלים לואי ומוחמד באין להם מנחם, אלקסנדר הגדול מתקצף, הרומאים מנופפים אגרוף, וחירם הזקן מחייך בעצב ומושיך בכתפיו כאומר: "ואני מה? אני רב-הבנאים, הבונה שלא ידע לאות, אני הרי ראיתי רבים אחרים, בני".

הה! גם אני מושיט אגרוף, חורק שיניים! אי שדי-שואל, מה-קשה הוא אפוא להיות יהודי, להיות בעל-לב ולהתהלך על-פני כוכב-הלכת הזה בשנת-החסד 1914. צאו-חשוב שדי היה בשינוי בפרט אחד קטנטן שלא להיות יהודי, להיות חסר-לב, ולהיולד כעבור מאתיים שנה...

אבל אני מביט סביבי ואגרופי מתרופפים, שיני נפשקות. יש בכ רצון לחייך, לצחוק, לקפץ, לנשק עולם-ומלואו. במרחקים מלבין הר-צנין, וכל אשדות-ההרים המתמעטים-והולכים שוחקים בסגול וליך וכחול, עד שהם מסיימים באמפיתיאטרון הזה של הוד ושפע אין-משלם, של גנים ירוקים, ירקרקים, אזמרגדיים, זהובים ומוכספים במקום שם יש פירות לעצי-ההדר ועלים לעצי-הזית ומקום שם יבוא וילטף את שטיח-הענק הזה של כחול זך אותו ים המשתרע לרגליהם ואשר לו החסד והכוח לתת בנשמותינו הקטנות את חלום-האינסוף.

גנים יפים כל-כך, הרי-חמדה, וים מתוק! למי אשר תהיו, לכם הברכה והתודה. אתם יודעים לנסוך שלום ורוגע, בכת-שחוק בכמרורות תשביחו, ובהרף-עינ תעלו שחוק על פה נרגז.

הלאה, שד מתמקמק באנוכיותו! על כי יהודי אני, תודה רבה! על כי לב לי יש, אתפאר! ובגורל הן אתגרה בהיותי כיום על־אדמות.

אם באפס־סכנה ניצחת, וחגות בלי תפארת—לא כך, סבא־קורני שלי? אם כן, היה לא תהיה! בזכותך במירוץ מתחיל אתה לנחור על זרי־הדפנה, ונטול כל דאגה וחשק בשרף בלה. היפה באמת הוא לרוץ תוך כדי השתדלות להיות הדור, לא להזיע ולהתנשם כגרמני כרסתן, לשאת את אבנך הגדולה שלך בלי לחוש בה, אגב חיוך ומחשבה על בית־המקדש הנפלא אשר בו תשובץ.

הלאה, אפוא, המכשול העלוב והחבוט שקוראים לו תכלית! הפוז תכלית! אופק חפשי, טהור, לא תמרור ולא תכנית! התכלית היחידה היא החלום! חלום מתוק, חלום נפלא, מציאותנו היחידה להוד ולניחומים, אתה אשר תמיד לנו הינך ולעד בל תושג! לחיי שנינו, ארץ יפה! האם צחקת? המשיכי לך! אני אני אצחק אחרון, אמנס־כן! כי עוד־מעט אמות לשוב ולהיולד ועוד פעם אמות לשוב ולהיולד, גדל־והולך מדי פעם, סבלני יותר ואנוכי פחות, חזק יותר ונחוש יותר. הביטי־נא אפוא ממעל להרים, שָׁמָּה, שָׁמָּה, ארץ יפה. התראי אותו ראש צעיר, שוחק, ענוג וערמומי, השוֹלֵם עלי ואני שוֹלֵם עליו? נין הוא זה או נכד, בדור החמישי או הששי. אני הוא זה אשר טיפס־עלה שש דרגות בצבא־כוח־הרצון. בארץ־הציפור־הכחולה מתקין פעוט זה תרופתו הקרויה כיבוש, ובשיר־נצחון על שפתיו יבוא. ביטחי בזאת, ארץ יפה. אם יפשל, אוראז יתחיל מבראשית!

אין את מדמה כלל לעצמך, ארץ־חמדה, את רחוקות נפשנו; יפוך הוא הסיבה. כל עוד יפה תהיי (נסי אפוא לבלי היות יפה עוד), יישאר החשק עקשני.

עוד־מעט ובת־עב קטנה זו, בקבוקית וורודה, תסתיר ממני את המכשף הקטן. היה שלום, מבצר יקר, אל תתעצב כל־כך. קטן זה בוודאי יקים אותך מהריסות. אני אמליץ עליך, והרי אנו חברים במידת־מה. הו! בתותחים חפצת! אינני יודע אם יתן לך אותם, כמו שהייתי אני נותנם לך היום. הקטן הזה יש לו רעיונות משלו, רואה אתה. לא אתפלא אם באחד הימים תשמע במגדלותיך הבנויים דיבורים על חכמת האהבה ההדדית והחיים. זה דבר מקורי וחדש, והוא מפואר יותר ממדע ההרג ושנאת־איש־לרעהו. כי הוא קשה הרבה יותר. היו שלום, אתה והקטן, משגב יקר, ואהבתם זה את זה. תן לו מחסה והוא יפריחך, ותשבע רצון. שלום!

כרך, 26.4.1915

יצאנו משייך־צאלח ב־8.00 והגענו לעור־מזרע בצהריים. שעה וחצי של מנוחה. המצב כאן טוב יותר מעור אס־סאפיה, פחות נזקים, פחות ארבה צעיר.

אלי־כרך, 28.4.1915

המותצרף היה כה אדיב כלפינו, וכה עמד על דעתו שאערוך יציאה דרומה לחוות במתרחש שם, עד שהחלטתי לעשות כן. הענין דחוף, מצד שני, שכן לא ראיתי אלא את צדה המערבי של אלי־כרך, אשר לא נפגע כלל, והרי מחובתי לעמוד על הנזקים מקרוב. לפיכך נצא בקרוב לאלי־עראק ולחי־זירה.

אל-עראק, 8.00 בערב

אנו לנים באוהל המתצרף. מפרך עד כאן—4 שעות. בצעדי מותצרף קטן, והרי זה שיא־אטיות אמיתי. סוסות גהדרות ופרשים טובים בחבל, ודאי הודות לדרכי־התופת שבסביבה. בייחוד סוסתו של רפיפאן־אפנדי, ערמונית בעלת רעמה בלונדית בהירה, מבט נבון ורך; לא יכולתי שלא לנשקה. גם שתי פעמים.

אל-עראק, 29.4.1915, שעה 10.30

עתה־זה שב אני מסיקור בח'ונירה. מה שראיתי הוא ממש בחזקת סיוט. ארבה מעופף, ביצים, כמעט זחלים, כעין זבובים בני יום־יומיים, ארבה צעיר (גזם) בני 6, 8 ו־10 ימים. אנו נלחמים בהם, אולם מה יש בידי 100—120 איש לפעול נגד מעטה זה המשתרע עד אין סוף, שלעתודותיו אין קץ והנע בלי הרף?

רך, 29.4.1915, חצות לילה

חזרתי מעראק ב־5.00 אחרי־הצהריים. המותצרף אדיב יותר ויותר. שני כמרים יוונים עורכים לי ביקור, האחד—ממידבא והשני—מכאן. תה—שיחה (בית־הספר, תקציב, וכו'...) אני מבריק לטרומר־פחה כדי שיותנו לי 600 חיילים, וכן למר אהרנסון.

המותצרף מקבל מברק מג'מאל פחה, המסרב לתת חיילים. חילופי ברכות, הבעת ידידות. אני מטעין את הקסיטות שלי, שוככים לישון.

מידבא, 2.5.1915

מדיבון למידבא—5 שעות הליכה מהירה. בדיבון חיכינו למודיר עד שעה 2—אולם לשווא. לא נראה לי הדבר מעשי ביותר להתרוצץ לחפשו בהרים. בדיבון ובמידבא גידולים מעטים עד מאד. רק בריחוק שעת מסע ממידבא התחלתי להאמין לראשונה בפוריותה של ארץ מואב. אנו נעים ממערב לדרך, מול שדה חיטה, המשתרע על־פני 5—6 ק"מ לאורך וק"מ אחד לרוחב, כולו ישר, נהדר ומטופח יפה.

בשעה 7.00 אנו מגיעים למידבא. אנו מתארחים כאן אצל משפחה נוצרית. משפחת אברהים גמעין, בביתו שוקנו על־ידי המימשל המקומי. חדר מרווח ונקי עד מאד. מטבח ערבי טוב.

המודיר מגיע בשעה שהתכוננו לעלות על משכבינו, אנו דוחים את הפגישה לבוקר. הבוקר ביקר אצלנו המודיר עבד אלקאדר סוארד. אנו דנים בדבר הארבה. יצאנו לחוות במעשי־הפסיפס שבעיר. היפים ביותר נמצאים בביתו של חנא סנע; הם נשחמרו היטב. כן מצויות כתבות נאות בבית אחר של אותה משפחה. כנסיה היוונית, הכוהן עטאללה המופר לנו, קיבלנו בסבר פנים יפות. מפת ארץ־ישראל* איכותני כלשהו. אמת הדבר שעדי־ראייה קובעים כי עשרת מונים יותר משרד מננה—נהרס.

* ב־1869 נגלתה בה רצפת־פסיפס של כנסיה ביזנטית מן המאה ה־5, המתארת את ארץ־ישראל לפי יישובה בעת ההיא.

אוס-אל-קונדוב, 3.5.1915

עזבתי אתמול את מידבא בשעה 2 אחה"צ. גידולי החקלאות ממזרח לציירה פחות יפים ופחות משופעים מאשר דרומה. במוצאי הישוב ארבה צעיר. ה־jachères נהרסו לשם השמדת צרורות־הביצים, אולם החרישה רחוקה מלשאת פרי. הדרכים טובות, לא הרחק ממידבא נקרתה לנו עגלת־משא רתומה לשתי סוסות ונהוגה עליידי צ'רְקְסִי. חנא אפנדי בשיירד אומר כי זו הפעם הראשונה שרואה הוא כדבר הזה בסביבה. כנראה אסור היה לנסוע לסלט, כדי להביא טבק, וכיון שטעה בדרך הגיע למידבא. אני מתאר לעצמי איזה רושם גדול יעורר עוד מעט ואיזו טפליא תרוץ אחריו. הרבה אדמות בחבל למכירה, מסוג מירי ואחרות. אנו נתקלים בתורמוס כחול, פורח ומניב, אולם תרמיליו אינם בשלים (מעשב). תרמילים מגודלים מאד של תורמוס אחר, ודאי לבן.

מכלול של דמומיות (Adonis), העשיר ביותר שניתן להעלות על הדעת, החל בזעזעריים ביותר וכלה בגדולים ביותר. ראויים היו שאלקטם כולם, אך אנוס אני לכלכל מעשי בחשבון.

הגענו ב־5.30 לחוותו של בשיירד. חנא הקדימנו ואחד מאהיו בא להקביל פנינו. אח שני נסע לסלט לשאת אשה, ולצערי הרב יצאה עמו כל המשפחה; מצד שני, מרוצה אני כי אין כאן נשים, לפיכך לא נפריע אלה לאלה. שוחטים כבש, והטבח שלנו גיאורגי עסוק בהכנת הארוחה.

השייך פואז אבר־משחור, ראש שבט בני צ'חר, בא לביקור. אני מגסה לעשות את עצמי "מת", כלומר קפנה אליו גבי כישן. אולם הוא נשאר ואני נאלץ מקץ שעה לתמרון הזה "להקיץ". ברנש לא טיפש ביותר, בן 45—40 בקירוב. תה, קונצרט בגראמפון מתקליטים בערבית, ולאחר שהשייך נרדם, סח לנו חנא אפנדי סיפורים ערביים ואנו מתפוצצים מצחוק.

משפחת בשיירד יש לה כ־10,000 דונם, והם מעבדים כ־6,000, שנתי—1000 לירה תורכית. ששת האחים בעלי אוס-אל-קונדוב (ח'רבת בהיראת). — — — השיירה טוענת מטענה ויוצאת לסלט. אויביהם—בני אג'רמה, בדווים (יושבי אהלים), השנה התנגשו. הרוג אחד ושני פצועים (בדווים). כופר־הדם—130 לירות תורכיות, 200 עזים, 2 סוסות, 2 רובים, 4 גמלים ו־30 ק"ג חיטה. אבר־גבר יושב בכלא זה 6 חדשים.

ידידים להם—בני צ'חר, בלקוויג, מג'לה ועוד...

אתמול קיבל שיפלי בשיירד את פניו של שייך בני־צ'חר בנוהג מימי המקרא. "וירחץ את רגליו" [עברית במקור].
אי ליהירות הנצורים! (שהמירו את "הברית הישנה" ב"ברית החדשה").

אס־סלט, 4.5.1915

יצאנו מאוס-אל-קונדוב ב־11.30 על־פני הרמה. התנועה לא מעטה; האדמה טרושה. הֶלֶךְ עשוי לדמות בנפשו כי בגליל התחתון הוא נמצא, סביבי סג'רה למשל. גידולי

חורף מעטים מאד בשולי הדרך, אולם מה שמשגיגה העין עולה עד להפליא, אפילו הכתמים המזרים על המקומות שאכלם הגזם הראשון. בולטים בגון ירוק, רך יותר, וכבר מדביקים את הפיגור במידה עצומה בזכות הקיץ, ודיספרופורציה זו ניפרת בכל אשר תשיג העין ומשקפת צייר אשר עמי.

שעתיים לבוא סלט הגענו לעין-חומר. כבר הרבה קודם-לכן הבחנו בעקבות גלגלים. כפר תורכי של מהגרים מרומליה. הכפר גדול מאד (לפחות 50 בית), ומעניין מאד. הבניינים מעוררים סקרנות, מוצקים ונוחים. הם עשויים לבנים מיובשות בשמש, קורות, אדמה כבושה (כמנהג דמשק). חלונותיהם מזוגגים ועליהם וילונות לבנים. בנייה-התשחורת נושאים ורד על האוזן, הילדים משחקים בשושנים. הגברים אוזרים אזור-חלציים אדום וירוק וצניף בראשם. סביב הבתים גינות מצמיחות פרחים וירקות, צפצפות; הכל משתלב יפה עם הנוף הרך עד מאד, אירופי כמעט לפי מראהו. הצמחיה אפילה והרי זה ממש אביב; קטפתי פשתניות (linaria) אשר גונן ורוד רענן ונחמד.

הוי, כיצד נשמתי בסלט, במלוא ריאותי, את הניהוח הנפלא של הקמה, העטורה בכותרתה הירוקה. עדרמה היא מלטפת את העין, מרחיבה את הלב, אחרי כל המדבריות המתועבים הללו. סוף-סוף הגה הגענו. זהו ירק של ממש.

המקום מתנשא בדיוק מעל המזרקה העירונית. אני סר לבקר אצל הקיימקאם, הוא יושב במושב מג'לס-אידארה, ודומה כי רוצה הוא להניח לי להמתין עד בוש; אני רוגז ונכנס. מפנה תיאטרלי: זהו הקיימקאם-לשעבר של טול-כרם, מודע ותיק. אנו סחים על הארבה. אחד מהם, ראיס אל-מחפמה, קובל באזני הברנש על חוסר המרץ שלו (הדבר נכון, מצד שני). מחליטים לצאת לסיור, מחר ב-8.00. בערב סרים לבקרני מבעלי הכרמים. הקובלים על דלות האמצעים שנקטו; מבטיח להסדיר את הדבר מחר.

שני מברקים:

מכרך:—

העסקת 600 חיילים—לא אושרה, אולם אושרה תמורה (במזון) לאוכלוסייה האזרחית. מכלילים בזכות הזאת גם את סלט, ומבקשים ממני לארגן את הדבר.

ומירושלים:—

המותצרך מודיעני כי מוקד הארבה הוא באוג'הור-אל-עדוואן, סמוך לירדן, וכי על הקיימקאם של סלט להילחם בהם שם. המודירייה של מידבא והקיימקאמיה של סלט ילחזו למקום 84 חיילים וסגני-משנה. נראה תחילה מה מתרחש כאן, בטרם אענה.

• בהורכיה האירופית של אז. ** אבי-בית-דין.

מעשה כרת

קטע מתוך "עלילות האלים"

כל שירות אוגרית מתועתקות, משוכתבות ומפורשות בידי פרופ' צבי רין, בהשתתפות שפּרה רין, מ. א. ממכללת פּנסילבניה. הוצאת החברה לחקר המקרא בישראל.

מאז התגלו כתבי אוגרית, על סף שנות ה־30, בצפון סוריה של ימינו, מלהיבים הם את דמיונו של כל חובב מקרא ושוחר קדמוניות הארץ. שירות אוגרית כתובות בניב של אותה שפת־כנען בה נכתב המקרא, ויש בהן אותו מבנה שירי, אותם צירופי־לשון, דימויים ומשלוח הרווחים בספרי התנ"ך—ויש לזכור כי הכתבים הללו מקורם מאות־שנים קודם המועד שמיחסיים לעתיק שבקטעי המקרא.

הזדרזו החוקרים והגישו את האפּוס האוגריתי בשלמותו, והוא מצוי בכמה וכמה מהדורות באנגלית, צרפתית, גרמנית ועוד. אולם הקורא העברי לא זכה עד כה אלא לפירושים משולחן־מעדנים זה (כתבי אוגרית" לגינזברג 1936, "האלה ענת" לקסוטו, 1952). גם הללו כביכול תירגמו את לשון "אוגרית" ללשון "עברית", ואילו המהדירים של "עלילות האלים" לא בדרך זו הלכו, כי לגירסתם אין לתרגם מניב אחד למשנהו בתחום לשון אחת, וכל נסיון ל"תרגום" כזה מוליד בהכרח פרשגן (פאראפראזה) מחוספס.

שירות אוגרית, המספרות באלים ובבני־אדם—מהם אף הנוכרים במקרא—ומספרות על מעלליהם בארץ הזאת, או בדמיונם של תושביה הקדמוניים, הוגשו עתה לקורא העברי במהדורה מלאה, בצירוף מבוא מקיף, "שכתוב"—המביא כתובים כלשונם ורק בכתוב הנוח לקריאה לבין־ימינו—ופירוש מדעי, כולל נספח לועזי בן 51 עמוד, הממצה את החידושים הפזורים בפירוש כולו.

הספר מקיף את חמש השירות הגדולות שנמצאו עד כה בגנזי אוגרית: עלילות בעל וענת, הולדת האלים הנעימים, כלולות נכל ואב, מעשה פרת, וסיפור אקתה. בזה אנו מביאים קטע לא גדול ממעשה פרת, עם ליקוטים מתוך פירושיהם של המהדירים.

הבה נקווה כי תעשרנה השירות הללו, אשר מעט־מזעיר מהן מגישים אנו בזה על דפי חוברת־העשור של "קשת", את העברית אשר בפינו ואת הדימויים אשר לשירתנו, אף תאצלנה על תודעתנו התרבותית בכללה משהו מהוד עברה הקדמון של הארץ.

העלילה נקראת לפי הכתובת 'לכרת' הפותחתה, ויש בה למעלה משלש־מאות שורה. פותחת היא בסיפור על כרת, המקונן על אבדן בני ביתו ועל אשתו שנשטתו. ברוב בכיו נרדם ובחלומו נגלה אליו אֵל ושאלו על מה יבכה. לפי תשובת אֵל לכרת, ברור כי תינה כרת לפניו את עיקר חפצו: השבת אשתו, חרי בת פבל מלך אָדם, למען יקים עמה זרע ויורש לכיסאו. אֵל מורה לו כיצד ישיב אליו את האשה, אך למען תצלה דרכו עליו לכפר פני בעל בזבח ומנחה. כרת עולה לגגות וזובח שם כדברי אֵל. הוא מכין צידה לעם אשר עמו ויוצא לצור על אָדם, עיר פבל. הוא חונה בצידון ונודר לאלת צור וצידון כי, אם תאיר לו ההצלחה פניה, יקדיש לאלה כסף וזהב פ־כמה ממשקל חרי. בבואו לאָדם מציע לו פבל שילומים למען יעלה מעליו. לפי המקבילות וההיקש נראה כי מתנהל דר־שיח בין מלאכי כרת לבין פבל בדבר הסרת המצור. פבל ניאֹות להשיב את בתו ולהובילה אל מחנה כרת, למגינת־לבו ולדאבון כל מידועיה ואוהביה.

אחר נערך משתה אלים, ובהם בעל ושלישיו ולטפן אֵל דפָּאד. בעל מפציר באל כי יברך את כרת ותלד לו האשה אשר הכניס אל ביתו בנים ובנות. קטון הבנים ינק שדי אֵלה, לאות כי למלוכה נועד.

נראה כי לאחר־מכן מתוארות התגשמות ברכתו של אֵל והולדת הבנים. כרת רם רוחו, אך נראה כי לא שילם את נדריו אשר נדר לאשרה, ומכאן כל הצרות אשר באו עליו, כמסופר בבאות. ונראה כי אף חרי לא עמדה בדיבורה ולא מילאה נדריה לאֵלה. כרת חלה וייאנש, כפי הנראה, ויקרא אל אשתו לערוך זבח לאלים וכָּה לוקני חֶבֶר־קרייתו. חרי ממלאת אחר ההוראות. היא מכבדת את אורחיה וסחה להם כי הזמינתם למען יבכו את כרת השוכב, כפי הנראה, על ערש־דווּי.

אחר מסופר כי כרת מוטל על ערש־דווּי ונעזב לנפשו. בנו אלחָּא מוצא בכך ומהרהר בנפשו כלום אפשר שיבוא המוות על אביו, המלך נצר האלים? את הירהוריו אלה הוא סח לאביו, וכרת שולחו להזעיק את אחותו שתמנת, והיא נחפזת אל מיטת אביה.

הבצורת אשר עליה מסופר כאן באה על הארץ בגלל מחלת כרת והשתתפות הטבע באסונו. הנכחים מפגיעים בבעל שימטיר מטר על הארץ.

הנכחים פונים אל לטפן—אשר כרת נמנה על צאצאיו—ומפגיעים בו כי יעלה ארוכה לחולה באמצעות נגר ונגרת, אלי אֵלש. לטפן קורא לאֵלה ומורה להם לעלות ל"שכמי" הבנין, כנראה לשם עריכת טכס.

אחר נראה כי אל קורא לאלים ומבקש מתנדב אשר יגרש את החלי מפרת, אך אין איש נענה לו. לאחר שחזר על בקשתו שבע פעמים, קורא אל למושב אלים. אֵל בורא את שעחַת, מעתיקת החולי, וזו מעבירה את מחלת כרת. הלז מחלים, עורך זבח־תודה, ושב אל כס־מלכותו. יציב, צעיר בניו, מהרהר במחלת אביו ותובע כי יירד מכס־המלוכה ויניח לו למלוך תחתיו. בטענו כי מחלת אביו באה עליו בשל עיוות־דין (הש' פרשת אבשלום!). לשמע דברים אלה רוגז האב, מקללו קללה נמרצת ומגרשהו מעל פניו.

העתיק	ייבתיב
59. [ויענ]. ת'ר. אַבּה. אַל	ויען שור אביהו אל :
60. ד[אַב]ת. ת. בבכ. כרת	דאבת בבכי, כרת, /
61. בדמע. נעמנ. ע'למ	בדמע, נעמן עלם
62. אַל. ת[ר]תחצ. ותאדמ	אל. /תתרחץ ותתאדם !
63. רחצ. [י]דכ. אַמת	רחץ ירך, אמת
64. אַצב[עתכ] עד ת'כמ	אצבעותיך עד שכם !
65. ערב [בט'ל ח'מת]	ערוב בצל חמת ! (אוהל) /
66. קח אַמ[ר] בידכ]	קח אמר בידך, /
67. אַמר. ד[בח במ]. ימן	אמר זבח במו ימין !
68. ללאַכ. ל[אַתנ]מ	ללאה בכלאתים ! (טלה בשתים) /
69. כלת. ל[חכמ] דנזל	כלה לחמק זו נזל, /
70. קח. מס[רר] עצר	קח סתרי צפור
71. דבח. צ[ק בג]ל. לחתת'	זבח. /צק בגול חתש (בגביע כסף)
72. ינ בגל [ח']רצ נבת	יין, /בגול חרוץ נפת. /
73. על. לט'ר. [מג]דל	עלה לצהר מגדל, /
74. ועל. לט'ר. [מג]דל. רכב	ועלה לצהר מגדל, /רכב
75. ת'כמ. חמ[ת]. ש. אַ ידכ	שכמים חומה, /שאה ידיך
76. שממ. דבח. לת'ר	שמים, /זבח לשור
77. אַבכ. אַל. שרד. בעל	אביך אל, /שרת בעל
78. בדבחכ. בנ. דגנ	בזבחך, /בן דגן
79. במצדכ. וירד	במצודך ! /וירוד
80. כרת. לגגת. עדב	כרת, מגגות, /עזוב (ערוך)
81. אַכל. לקרית	אכל לקריה, /
82. חטת. לבת. ח'בר	חטה לבית חבר !
83. יאַפ. לחמ. דח'מש	יאפה לחם זו חמישי, /
84. מע'ד. ת'ד'ת. ירח'מ	מעדן ששי ירח. /
85. עדנ. נגב. ויצא	עדן נגב, ויצוא, /
86. צבאַ. צבאַ. נגב	צבא צבא נגב, /
87. ויצאַ. עדנ. מע	ויצוא עדן מע (נא) !
88. צבאַכ. אַל. מאַד	צבאך אול מאד : /
89. ח'לת'. מאַת. רבת	שלוש מאות רבבה, /

שכתיב	תעתיק
חפשים זו בלי ספור./	90. ח'פת'דבל.ספור
שוננים זו בלי הגה./	91. ת'ננ.דבל.הג
הלוך לאלפים חזון./	92. הלכ.לאַלפּמ.ח'ד'ד'
ולרבות כמיר./	93. ולרבת.כמיר
אשרו שנים שנים הלוך./	94. אַת'ר.ת'נ.ת'נ.הלכ
אשרו שלשה כלם./	95. אַת'ר.ת'לת'.כלהמ
יחיד ביתהו סגר./	96. יחד.בתה.סגר
אלמנה שכור	97. אַלמנח.שכר
תישכר./סובל ערשמו	98. תשכר.זבל.ערשמ
ישא./עינר מזל	99. ישא.עור.מזל
ימזל./וייצא תרח (חתן)	100. ימזל.ויצא.תרח'
חדש./יבער (יעביר) לשני	101. חדת'.יבער.לת'נ'
אשתהו./למו נכרי,	102. אַת'תה.למ.נכר
מידדתהו (ידידתו)./כארבה	103. מדדתה.כארבי
ישכון שדה./	104. תשכנ.שד
כמו חסיל פאות מדבר./	105. כמ.חסנ.פאת.מדבר
לך יום ושני./שלישי, רביעי יום./	106. לכ.ימ.ות'נ.ת'לת'.רבע.ימ
חמישי, ששי יום./מה כה שמשום (עם שמש)	107. ח'מש.ת'דת'.ימ.מכ.שפשמ
בשביעי./ותמצא לאדם	108. בשבע.ותמע'י.לאדם
רבה/ולאדם שררה (זעירה[?]).	109. רבת'.ול.אדם.ת'ררת
וגורנו ערים./שרנו	110. וגר.ננ.ערמ.שרנ
פדרים (פרזים)./סעות בשדים	111. פדרמ.סעת.בשדמ
חוטביה./בגרנות חופשות./	112. חטבה.בגרנת.חפשת
סעות במפך שואבות./במקור	113. סעת.בנ[פ].כ.שאבת.בבקר
ממלאות./דום! יום ושני./	114. ממלאת.דמ.ימ.ות'נ'
שלישי, רביעי יום./חמישי	115. ת'לת'.רבע.ימ.ח'!מש
ששי יום./חציך אל (לך) תעל	116. ת'דת'.ימ.חטי'כ.אל.תשעל
קרתה./אבני יריך	117. קרתה.אבני.יריכ
משודפות./והנה שמשום	118. משדפת.והנ.שפשמ
בשביעי./ולא יישן פבל	119. בשבע.ולי.שנ.פבל
מלך./לקרי שאגת אבירהו./	120. מלכ.לקר.ת'אגת.אברה

שכתיב	תעתיק
לקול נהקת תמורהו /	121. לקל.נהקת.חמרה
לגעית אלוף חריש. / זעם	122. לגעת.אלפ.חרת'.זע'ת
כלב־צפירים. / וילאך (וישלח)	123. כלב.צפר.וילאכ
מלאכים : לכו עם (אל) כרת	124. מלאכמ.לכ.עמ.כרת
מסונה (המחנה)	125. מסונה.

ליקוטי פירושים

שורה 59

ת'ר אל = שור־האל, שם־לוואי לאַל, האל העליון, שהשור משמש סמל האלהות, והש' מעשה העגל (שם' לב) וכן 'עגלי הזהב' (מ"א יב 28). אף 'אלאין', שם־הלוואי המקובל לבעל, מסתבר שמשתמעת ממנו אף הוראת שור, בנוסף על הוראת חזק, ולשור אל דמה גם 'אביר יעקב', אלהי יעקב, שאין אביר אלא שור.

שורה 60

ד—י"ק ד'ך, די לך כרת בבכי, לבכות. אך שמא יש להשלים 'דאבת'.

שורה 62

נראה כי הכוונה לרחיצת כל חלק מידי לחדוד: ידו, אמתו, אצבעותיו, וזו רחיצה טכסית.

תרתחצ = אפתעל מן רחץ.

ותאדמ—הגיבורים היו מצטבעים אדום טרם צאתם לקרב בכל ארצות־הקדם, כמשתקף בספרותן ובציורים העתיקים. והש': 'מגן גבוריהו מאדם, אנשי חיל מתלעים' (= מאדמים) (נח' ב 4); 'יודי צח ואדום' (שה"ש ה 10); וכן עשיו וכך דוד. והצורה, ציווי פיעל או (ה)תפעל, המופיע בניב אוגרית ללא קידומת ה', כבערבית.

שורה 65

בט'ל = בצל.

ח'מת = אוהל, משורש ח־מ־ת ולא תיתכן כאן קריאת 'חומה', שכן זו נכתבת בח גרונית.

שורה 66

אמר = גדי, והש' 'אמרי שפר' (בר' מט 21), וכן השם פשחור בן אַמר.

שורה 68

ללא = גדי, טלה, וכאן ביחסת הפעול.

כלאתנמ = בשתים, בשתי ידיים, מן כלא = שנים, והש' 'כלאים'. וכאן בצירוף נ' הנחץ ומ' תה"פ (ע"מ שלשום או חינם).

שורה 69

כלת לחמכ דנזל—צירוף סתום. אין זה מסתבר כי נזל כאן מלשון נוזלים, שכן לחם משמעו תמיד מזון מוצק ולא משקה נוזל. ושמא קרוב נזל לזול—זלל. רכלת—אולי

מנה, מנת הלחם, מן כול = מדד, ומכאן אף השם כלי, וכן הפועל: 'זָכַל בשליש עפר הארץ' (יש' מ 12). כן אפשר כי 'כלת' הוא משורש כלל, אסף, וכוונת הפסוק היא כנראה הוראה לכרת שיכין לו צידה רבה.

שורה 70

מסרר—אולי קרביים או מבחר של חלקי ציפורי־הקרנן, והש' סרר = סוד, שממנו אולי אף 'סתר', שהוא אתפעל מן סרר.

עצר = ציפור, ולצירוף 'עצר דבח' דמה 'פר החטאת' (ויק' ד 8 ועוד). והש' עצפור = גל = גול, גביע.

חתת'—חתש, כסף, במקביל ל'ח'רצ', חרוץ, זהב.

שורה 72

נבת = נופת, בחילופי ב = פ. לתפקיד הסמלי בו שימש הדבש (= נופת) בטכס, הש': 'חמאה ודבש יאכל' (יש' ד 15).

שורה 73

לט"ר = על צוהר, על ראש: ל = על; ט"ר = צוהר, ראש. והש' צוהר התיבה; צהריים וכיו"ב.

שורה 75

ת'כממ תמת = שכמים חומה, שכמי חומה. סמיכות במ' הריבוי, כמו 'אדירים־עם' (שופ' ה 13); 'אמרים אמת' (מש' כב 21), וכד'.

שורה 77

שרד—אולי 'שרת', בחילופי ת' אי־קולי בד' קולי. וי"מ שפעל מן ירד, והש': 'אורידם ככרים לטבוח' (יר' נא 40). ואולי שרד מלשון 'בגדי שרד' (שמ' לא 10). שבשבעים מתורגם 'בגדי השרת'. וכן 'בגדי השרד לשמש בקדש' שמ' לט 1). כלומר, 'הורד' זבח לבעל, או שימש את בעל.

שורה 79

כמצד = במצודך. מצוד = ציד = צידתך בקידומת מ' = התצורה והש' יקום אבי ויאכל מציד בנו' (בר' כז 31), וכצורתו: 'חמד רשע מצוד רעים' (מש' יב 12), שכאן מצוד = שלל, ביזה, וירד—כנראה ציווי ע"ד המקור.

שורה 80

לגנת = מגנות, מהגנות. בשוויון ל = מ. כמו: 'ובא לציון גואל' (יש' נט 20) = מציון! וכיו"ב. ואשר לפולחן על הגנות, הש': 'המזבחות אשר על הגג' (מ"ב כג 12); 'המשתחווים על הגנות' (צפ' א 5), ועוד. ערב = עזב, ערך, על־דרך 'עזוב תעזוב עמר' (שמ' כג 5).

שורה 81

אכל לקרית = אוכל לקריה, במקביל לבית חבר (בירת כרת) שפשורה הבאה.

שורה 82

לבת ח'בר = בית חבר, קרית כרת. והש' השמות המקראיים: 'חבר הקיני' (שופ' ח 24); חברון העיר וחברון האיש (שמ' ו 18). ואשר למשמע — מסתבר כי חבר =

קהל, והש' 'חבר היהודים' על גבי מטבעות בית שני: 'חבר היחד' במגילות ים המלח, וכד'. וי"מ חבר = אסס תבואה, וכך bit hubari המבכיר את צירוף בית חבר בפסוק: 'טוב לשבת על פנת גג מאשת מדונים ובית חבר' (מש' כא 9).

שורה 83

דח'מש—של חמישי, לחמישי. מספר סודר, שפן שש = ת'ת', בעוד שבשורה הבאה נאמר ת'דת' שהוא סודר וירח'מ' = ירחים שבשורה הבאה נמשך גם לכאן. כלומר, יאפה לחם שיספיק עד החודש החמישי ואף הששי, לזמן רב.

שורה 84

מע'ד—נראה שמשמעו מזון שפן *مغذاً = לחם: غنو = זון*. ושמה מכאן 'מעדני מלך' (בר' מט 20); 'מלא כרשו מעדני' (יר' נא 34) ועוד, אף שיש כאן סטייה מחוקי הלוח הפיצנטי, שפן ז' = ברגיל ז, בלשון המקרא. אך סטיות כאלו מצויות פה ושם, כגון ת'דת' לעומת *سدس*. ת'דת' = ששי. אך המ' הסופית ב'ירח'מ' מאפשרת אף קריאת ת'דת' = ששה. כן יבוא מספר סודר לפני יחיד, ירח', ולא לפני ירח'מ, אלא אם כן לפנינו מ' הטעם.

שורה 85

עדנ—י"מ ע"ס הערבית *عدانة = הבורה גדולה*, כלומר גדוד, במקביל לצבא שבשורה הבאה. אך מסתבר גם כי עדנ נגב = מישור הנגב. וי"מ כי פועל הוא זה ומשמעו 'שמע, הזעק, ואם נכונה ההנחה הראשונה, הש': 'מעדנות כימה' (איוב לח 31), שהם אולי צבאות כימה, ע"ד 'צבא השמיים'. נגב—י"מ ציד, ספק צידה ע"ס *na-gi-ib* במארי, ואולי עדנ נגב = מישור הנגב, הדרום, ור' למטה עדנ מע (שו' 87). אך אם כה ואם כה—סתום הצירוף. ויצא—מסתבר שכאן מקור מוחלט המשמש לעתים תחת הפועל הנטוי, כמו 'ונתון המרוקיהן' (אס' ב 3). וי"ס כי א' חרוקה מציינת גם א' שוואית.

שורה 86

צבא צבא—הראשון ביחסת'השם והשני ביחסת'הקנין. מסתבר שהראשון נסמך על השני, ע"ד ההפלגה, דוגמת 'רכב רכבי' (מ"ב יט 23), לעומת מקבילו 'רב רכבי' (יש' לו 24). וצירוף כצירופנו ממש הוא: 'צבאי צבאות' (ברכ' לא ע"ב).

שורה 87

עדנ מע—י"מ גדודי (ר' שו' 85) מע, ו'מע' = שם פרטי (?). והש' מעי, מן הכוהנים בימי עזרא (נח' יב 36). וי"ס מע כמו מעה, גרגיר חול (יש' מח 19), וכך עדנ מע = ערבת חול. ואם עדנ = הזעק (עי' שו' 85), שמה עדנ מע = הזעק'נא.

שורה 88

אל = אול, הזק, והש' בריא'אולם.
מאד—אולי ריבוי הפלגה של מאד, 'מאודים', מאד'מאד.

שורה 89

כאת = מאות, הא' הפתוחה מורה על הריבוי. *â* ארוך הופך *ô* בלשון המקרא. רבת—מסתבר שזו צורת היחידה כדרך לשונות'שם באשר לשימוש המספר, והש'

'אלפי רבכה' (בר' כד 60). אך תיתכן גם צורת הריבוי, רבת־רבבות, ריבואות, והש' 'רבבות' (נח' ז 71).

שורה 90

ה'פת'—כנראה חפשים (בריבוי פנימי), בני־חורין, סוג אנשי־צבא, ר'בגדי חפש לרכבה' (יח' כז 20) מסתבר שהם מדי צבא. דבל ספר = זו (= אשר) בלי ספור, או בלי ספר או מספר, בלי מ' התצורה. מלה זו מופיעה אף בכתיב ח'בת'. ושמה יש לחברה אל חובש = קצין (יש' ג 17). ואולי הבש וח'בת' הם שני שניינים של אותו שורש.

שורה 91

ת'נב = שוננים, שונים, בריבוי פנימי, סוג לוחמים (?). ומסתבר שיש לחברם אל 'עם שונים אל תתערב' (מש' כד 21), המקבילים שם אל מרעים ואל רשעים. כלומר, אנשי חמס. וכך awjl šanani = חברי אגודה צבאית. הג—מקבילה ל'ספר', והש' הגה, בטא, וכך הגג, ניב, אמר, דבור.

שורות 92—93

הלכ = הלוך, מקור, או הל (מלית קריאה) + כ' האיזון. ח'ד'ד'—כמיר—נראה כי הללו הם מונחים לסוגי חיילות שונים. ואולי מאותו שורש خوذان = משרתים, בני־לוויה. וב'כמיר' אולי אפשר לראות כמרים ע"ד ההקטנה במשקל קטיל, והם אולי כמרים, כהני הצבא. כגון נושאי האיפוד ההולכים עם היוצאים לקרב. וי"מ ח'ד'ד' = חזיו; כמיר = כמ יר, כמו יורה, אך קשה לישב עניינם כאן.

שורה 94

את'ר = אשרו, צעדו.

שורות 96—97

יחד — אל מנת וגו', כלומר, איש לא יהיה פטור מן הגיוס, כנהוג במלחמת־מצוה בה חייבים הכל, ללא יוצא־כלל, גם חולה, גם עיור, אלמנה וכו'. והש': 'במלחמת־מצוה הכל יוצאין, אפלו חתן מחדרו וכלה מחופתה' (סוטה ח ז). ואולי יחד־יחיד, בן יחיד, והש': 'אבל יחיד' (יר' ו 26). ואולי יחד־אחד.

שורות 97—98

שכר תשכר—אפילו אלמנה שכור תישכר. זבל = סובל, חולה, בעל־מום. החולה ישא ערשו, והש': 'ויאמר אל נכה האברים: קום ושא את ערשך' (לוקס ה 24). ערשמ = ערש + מ' הטעם. ואם נקרא ישא בפעול (כמו יותן, יוקח), נוכל לראות במ' בערשמ' מ' תה"פ, כלומר, יינשא החולה בערש.

שורה 99

עור = אינ'עניינים, וי"א סומא בעין אחת, כבערבית. ושמה כך משתקף אף מן הצירוף 'עור ופסה' (ש"ב ה 8 ועוד). שפן פיסח הוא נכה רגל אחת ועיור = סתום עין אחת.

שורות 100—99

מזל ימזל—י"מ פזל יפזל בחילופי פ־מ, כמו שמש־שפש, וספק. ואולי מן מזל בלשוך־
 חכמים, כלומר, העיור יוכל לפחות לבשר טוב, ודחוק. ואולי מן נזל־ירד כבערבית.
 בחילופי למנ"ר, כלומר, ירד למלחמה (?).
 תרח' = חתן, מי שקהר לו אשה אף עליו לצאת. בניגוד לדברי התורה: 'כי יקח איש
 אשה חדשה, לא יצא בצבא' וגו' (דב' כד 5).

שורה 101

יבער = יעביר, מן בער = הנהג, פועל שקני מן בעיר, כמו חמר מן חמור. ואולי
 בער = עבר, בשיפול, כלומר, יעביר אשתו לאחר.
 לת'נ = לשני, לאחר, והש': 'לבית הנשים שני' (אס' ב 14).

שורה 103

מדדתה = ידידתו, אשת־דודיו, במקביל לאשתהו.

שורה 104

תשכנ = ישכון, והש' זהם תפו לרגליך' (דב' לג 3 וכיו"ב).

שורה 105

חסנ = חסיל, בחילופי למנ"ר, במקביל ל'ארבי' = ארבה. ולחילופי ל = נ הש' למשל
 נשכה = לשכה (נח' ג 30 ועוד; נטושה = לטושה (יש' כא 15) וכיו"ב.
 פאת־פיאות. הא' הפתוחה מורה על הריבוי.

שורה 106

המספר הסודר ת'דת' = ששי שבשורה הבאה מורה שאף המספרים בשורה זו הם
 סודרים. ועל הקדמת המספר הסודר לשה"ע—הש' 'הראשון אדם תולד?' (איוב טו
 15) וכיו"ב.

שורה 107

מכ = מלית קריאה, ואולי מה + כ' האיזון.
 שפשמ = שמש + מ' הטעם או מ' תה"פ, כלומר: בשמש, עם שמש, בזרח השמש.
 ואם אמנם הסיומת היא מ' תה"פ, הרי שמשום היא על משקל שלשום, ומשמעה: עם
 הנץ החמה.

שורות 109—108

תמע' = תמצא תגיע.

אדם = י"ק אדום. לפי הפשט הרי זו אדם, והש' גם 'אדם־העיר' (יה' ג 16). אדם
 רבת—אדם ת'ררת—לפי התנגדות נראה כי ת'ררת = קטנה, וכך במצרית. ונראה
 כי הכוונה למבנה העיר, העיר הגדולה, הרבה, לעומת גרעינה, מרכזה הזעיר, והש'
 al šidunu řabu—al šidunu řeřru (סנחריב מסע ג, שו' 3) = צידון רבה—
 צידון צעירה (= זעירה) (יר' ה 10). וי"ס כי אין התקבולת ניגודית כי אם נרדפת,
 ות'ררת אף משמעה גדולה, עצומה.

שורה 110

וגר ננ—אולי מן גרה, התגרה + ננ, כינוי הפעול. והש': 'מי גר עליך יפול' (יש' נד

15) ; וכן 'גורו מלחמות' (תה' קמ 3), ועי' בפירוש סגל שם. אך ייתכנו אף שרשי גרר או גור, ור' הפריט הבא. שרנ—אולי מן שר" = נהג בתוקף וברשע, והנ— כינוי־הגוף. ואולי מן שרה = הילחם: 'ושרית עם אלהים' (בר' לב 29). ואולי גר—שר = גור בערים והיה שר וי בקריות, וספק.

שורה 111

פדררמ—לפי התקבולת, ערים, קריות.

סעת—אולי מן סעה, 'רוח סועה' (תה' נה 9)—סער, רגש, והת'—סיומת המקור. בשדמ = בשָׁדִים, מְשָׁדִים, ואולי בשדמה.

שורה 112

חפשת—אולי מן حَفَشَ לקט. ואולי חטט: 'חופש כל חדרי בטן' (מש' כ 27). בנ(פ)כ—לפי הקטע המקביל בשו' 216 צ"ל 'בנפכ', ונראה כי השמטת הפ' היא טעות־סופר. לפי התקבולת משמע נפכ = מעין, ונראה כי יש לחברו לפועל פכה, בינוני נפעל, והש': 'מים מפכים' (יח' מז 2).

בבקר—בקטע המקביל בשו' 217—במקר, או ממקור. בחילופי ב = מ.

שורה 114

דמ—מלית־קריאה. ואולי דום = המתן, שהה: 'שמש בגבעון דום' (יה' י 12).

שורה 115

ח'מש—לפי ההקשר ברי כי הקריאה היא חמש, והי' במקור מקורו בטעות־סופר שכתב ח' פעמיים ויצא י', ור' לוח הא"ב.

שורה 116

הט'כ—חציך.

אַל=אל החזוק, וי"ס אל השלילה. אַל היא מלת־חזוק כמו "לו" המקראית, אך נראה כי גם אַל החזוק עצמה שרדה במקרא: 'אל יושיעך יהוה! מאין אושיעך' (מ"ב ו 27), כלומר, אני איני יכול להושיעך, לו יושיעך אלוהים! וכן 'אל תראוני שאני שחרורת' (שה"ש א 6)—ראוני שאני שחרורת. תשעל—שפעל מן עלי, עלה. ולהעלות חצים = לירות חצים. ואולי שעל = שרף, ור' משעלתמ' 52: 31. וכאן במקביל ל'משדפת' (להלן, שו' 118) = שרופת.

שורה 117

קרתה—ה' המגמה, הקרתה, אל תעל חציך אל הקרת.

אַבנ ידכ = אבני ידיך, שאתה זורקן בידך, והש': 'באבן יד' (במ' לה 17). ואשר להקבלת חצים || אבנים, הש': 'באבנים ובחצים' (ד"א יב 2); 'בחצים ובאבנים' (ד"ב כו 15).

שורה 118

משדפת—י"מ בינוני שפעל מן נדף, אך קשה להסמיכו לכאן. ומסתבר כאן פועל מן שדפ.

שורה 119

פבל—מלך אדם, ואין מקור השם ברור.

שורה 120

לקר—לפי ההקבלה ל'קל' כאן, וליתר המלות שעניינן השמעת קול, הרי קר = קרא, השמע קול. ואולי 'ויקר' (במ' כג 4) = ויקרי, ויקרא. בחילופי ל"א—ל"ה, כשכיח בל"ח. וכאן לקרי = לקריאת.

שורה 122

אלפ חרת' = אלוף החריש, שור החרישה.
זע'ת—לפי הענין, השמע קול חרדה, ואולי מקביל לזעם = השמעת קול כעס. וכך זַעַם .

שורה 123

כלבצפר—י"מ כלב צופה (מן צפו אחי צפר), אך מסתבר צפר = צפירים (בריבוי פנימי), ואם כך משמעו אפוא כלב־צאן. וייתכן גם כלב צופר, והש': 'יצפור מהר גלעד' (שופ' ז 3). ואף הוא כלב־צאן, שהולך אחר הצאן. וילא־כ = וישלח, ומשורש זה—מלאך.

שורה 124

עמ = עם, אַל.

שורה 125

מסונה—י"מ לפי הענין: מסונ = מחנה + ה' המגמה. אך אולי היא משורש סין אשר משמעו יתד, והפועל סין = תקע יתדות, והש': 'ועשאן בסינים' (כלים י ו). ואולי היא משורש סוה = כסה, ומכאן מסוה, ומסונ הוא מקום מחסה, בנ' הנחץ. וי"א כי שם פרטי הוא, והמ' התחילית—קידומת לשם־מקום. והש' גם השמות סין, וכן אסון, מוצב השוקרים במצרים. וכך אף סונה (יח' כט 10, וכן ל 6).
תהמ = דבר, אומר.

ע. הלל: שדה פרג אדום

אל תסב פְּנִיךָ, בְּנִי, מִנֶּגֶד
שְׂדֵה פֶּרֶג אֲדָם!
לֹא אֶסֶב פְּנֵי, אָבִי,
מִמְקוֹם נוֹחֶךָ.
אל יִסַּח לְבָבְךָ לִנְגֹד
שְׂדֵה פֶּרֶג אֲדָם!
אֲבָנִים לְבֵי מַכַּח
שְׂדֵה שֶׁבֶר חִילֶךָ.
בְּלִתְמַט רִגְלֶךָ, בְּנִי,
בְּשֵׂדֵה פֶּרֶג אֲדָם!
קַל אַרְוִץ כְּצָבִי
הֲלֹא אֲנִי שְׁלֹחֶךָ.

בְּשֵׂדֵה פֶּרֶג, אָבִי,
אֲדָם הוֹמְרִים דְּמִיךָ,
בְּשֵׂדֵה פֶּרֶג, אָבִי,
וַי, הַשְׁכִּימְךָ הוֹרְגֶךָ!
בְּשֵׂדֵה פֶּרֶג אֲדָם
צִנְחָתִי עַל פְּנֵי,
הוּ, נוֹרָא הַמְקוֹם הַזֶּה
כְּכֹל אֶהְבֵּת חַיִּי.

דְּמִי לֹא יִהְיֶה לְדְמִי
עַד אֶקַּח בְּיָדִי רוֹבֶךָ,
אֲרֹדְךָ אֲשִׁיג אוֹיְבֶךָ
מִדָּם יִכַּת אוֹיְבֶךָ!
עַד שְׂדֵה פֶּרֶג אֲדָם

ח ו ה

בַּעֲצַב תִּלְדִּי בְּנִים וּבָדָם
 כִּצְאֵת עַל בְּמַתִּי אֲרַגְמֵן הַשָּׁמַשׁ
 לִקְצֹץ לַיִל לוֹט צַעֲקָה,
 פְּרִי אִישׁוֹ תִּשְׁוֹקְתֶּךָ
 אָדָם.
 לְבַקֵּר יִנֹּק שְׂדִיךָ.

בַּעֲצַב בְּנִים תִּלְדִּי לְמַעַן שָׁמַשׁ יִרְוֶינָה
 וְכִשְׁמַשׁ צְהָרִים—לְמַלְחָמָה!

דָּם אֵת דָּם יִתְגַּר
 וּבֶשֶׁר אֶל בֶּשֶׁר יִקְרַב
 אֲרֻצָּה אָדָם יִגַּר
 וְעַד עָרֵב יִתְרַץ הַקָּרֵב.

לְמוֹעֵד
 בּוֹא שָׁמַשׁ
 בְּנִיךָ
 כָּלֶם שׁוֹכְנֵי עֶפְרָיִם.

פנחס שדה: מות אבימלך ועלייתו השמימה בזרועות אמו

חלק אחרון מתוך סיפור חיי אבימלך מלך שכם, חלומותיו ומותו

הדורות אשר באו אחרי אבימלך ולא ידעוהו פנים־אל־פנים, ואשר ראו אך את החורבן והמגור שהותיר אחריו, ייחסו לו תכונות רעות בלבד. היו אף שחשבוהו לאיש העומד בקשרים עם עולם העלטה, ומכל־מקום לאיש הנעזר בכוחות ארורים. ואמנם אף בין בני־דורו היו לא מעטים אשר ראוהו כן, כי הוא לא היה מסביר פנים ולא ביקש לקנות לב אנשים. אבל באמת היו בקרבו, כפי שאמר פנחס בן־אלעזר הכהן הגדול, אפשרויות רבות לטוב כמו לרע. ואף גם זאת, הוא חי את חייו כחיות חלום, ומי יכול לומר איה הוא הטוב בחלום ואיה בו הרע. על־כל־פנים, בבואנו לספר על שלש שנות מלכותו ועל מנהגו בשנים האלו, צריכים אנו להבדיל בין השנה הראשונה לבין השתיים הבאות אחריה. בשנה הראשונה ישב אבימלך בתוך העיר וגם שקד לא מעט על ענייני הממלכה. וכאן כדאי להקדים ולתאר במלים מעטות את סדר־יומו. הוא היה ישן בחדר קטן שבצריח הארמון, וכמו בילדותו לא אבה לישון על מיטה רכה כי אם על הרצפה. נוהג היה לעלות על יצועו לפני עלות השחר, והיה קם סמוך לצהרי היום. מלבושו היה תמיד פשוט, ואך את האנשים שעל סביבותיו לא מנע מללבוש מחלצות כאוות־נפשם. מאכליו היו צנועים, ויין לא שתה. אף כי היה שוה־נפש לעבודת־האל, ועל כך נטרו לו הכהנים טינה, נוטה היה לאחוז בכמה אמונות מוזרות: למשל, אם אירע לו, בקומו משנתו, לראות כלב מבעד לחלון, לא היה יושב למשפט ביום ההוא, ואם נהפך ספל בשעת הסעודה היה רואה בזה סימן רע. כמו כן היה מתיירא, כילד, מפני בריקים ורעמים.

ב

ובאשר למנהגו בשנת מלכותו הראשונה, הנה נוהג היה אז במתינות ואפילו בנדיבות־רוח: למשל, היה מקפיד על כבודם של אנשי צבא, וכאשר הודיעוהו פעם כי אחד מחייליו, שהיה יושב במצודת מגידו, חטא באיזה ענין, ציזה באיגרת כי ישלחו אליו את האיש בלי להכלימו ו"בל ישללו ממנו את חרבו". לחיילים המצטיינים העניק מתנות. הוא דרש למצוא, כמה וכמה פעמים, חתנים לנערות יתומות, והדבר נעשה. אף שלח, פעמים אחדות, כסף לאנשים עניים וחולים שמצבם נודע לו. את כל הבא אליו היה מקבל בפשטות ומקשיב לדבריו, אם אמנם לא בענין מיוחד הרי על־כל־פנים באדיבות, ולא גשא חנופה. כאמור, יושב היה למשפט אלא אם כן אירע לו לראות, בקומו משנתו, כלב. בראשית ימי מלכותו היו משפטיו נוטים לצד החסד, בדרך־כלל, ולעתים אף התגלה בהם משהו מרוח הלצון.

ג

באחד הימים ההם, לפנות־בוקר, חלם חלום. בחלומו הוא בחורש, על גדות נחל. שררו תוגה וערפל. מסביב שטה עליו להקת כלבים צהובי־שיניים, ואך מתוך המים, רוטטת עם רטט הזרם, נשקפה אליו אמו הצעירה והיפה וקראתו, בלי מלים, לבוא אליה... רעד חלף בו, בחולם, בחלומה, והוא הקיץ. ושוב נרדם, והנה קוף יוצא מבין הסבכים, קוף כביר, שעיר, רץ ולפיד בידו, מבעיר את הבתים, מבעיר את המלבושים והספרים, רץ צוחק ומיילל, מואר בלהבות האדומות, והוא קורא לחולם לשוב עמו אל תוך הסבך... ושוב הקיץ אבימלך, ושוב נרדם, והנה הוא שוכב על כר דשא, בין פרחים, תחת השמיים המאדימים לעת־שקיעה. אך מאיין באו טיפות הדם שעל כפות ידיו ורגליו? ולמה־זה באה אמו, ברגליה הלבנות כחבצלות, וכרעה עליו, ונשקה את פניו, ואת גופו עטפה בסדינים לבנים? זאת לא ידע, ורק מתוך מתיקות אי־רָקֵץ התנמנם, נישא, כבעריסה, על זרועותיה היפות.

ד

לקראת תום השנה הראשונה למלכותו החלה רוחו של אבימלך מתקדרת, כמו היה לו ענין המלוכה לזרא. לעתים, בלילה, היה מקיץ נבעת מחלום, ובימים הירבה, יותר ויותר, לשבת בטל, ומפני שלא היה יושב במסיבת סובאים ופילגשים, ישב בדד. הוא לא אבה לקבל את פניהם של הסוחרים, שביקשו לדבר אליו על־אודות ענייני הסחר והכלכלה, וגם למשפט המעיט לשבת, וכבר אי־אפשר היה לראות במשפטו אלא מין התלוצצות, לעהים אכזרית. לבסוף חדל לגמרי מִשְׁבֵּת למשפט, והיות וימי החורף הגיעו, יושב היה בחדרו לפני האח ועיניו מביטות באש. וכתום השנה הראשונה למלכותו הפקיד את זבול לפקיד על שכם, ואת שאר המשרות בעיר נתן לאנשיו האחרים, והוא יצא לגור בבית־אבנים לא גדול שציוה לבנות לו על גבעה תלולה ומסובכת בעצים ושיחי־פרא, המתנשאת ומשקיפה על סביבותיה כקִי־נשרים, והיא רחוקה כמהלך שתי שעות משכם. המקום ההוא נודע בשם ארומה.

ה

ובכן היה זבול לאיש־אמונו של אבימלך בשכם, ואך שלטונו בעיר היה מוגבל משני טעמים: הטעם הראשון, שצלו של אבימלך, אף כי ישב הלה בריחוק־מקום, היה פרוש בכל־זאת על העיר; והטעם השני, ששאר אנשי החבורה—כי רק את חבקוק לקח עמו אבימלך לארומה—תבעו גם הם את חלקם בהנאות השלטון. זכרבעל, הכוהן גונב־הנעליים מבית־שאן, הניח יד על כל עסקיו של מקדש בעל־ברית, ואמנם בתחילה לא הרהיב עוז להדיח את הכוהן־הראשי, ורק מינה מאנשיו שלו סגנים ומשרתים, וכן היה גובה חלק אחד מעשרים מכל המנחות אשר נשלחו אל המקדש. ואולם כאשר קם הכוהן לבסוף ומחה כנגדו, נמצא הלה בוקר אחד חנוק במיטתו, וזכרבעל בא לכהן תחתיו, ואפשר כי שב עתה על ראש הכוהן חמס המעשה שעשה

בתתו לשוטרים את הרשות לגרור את געל בן-עבד מעם קרנות המזבת. על-כל-פנים, למן היום בו עלה זכרבעל לכהונה החל גובה חלק אחד מחמישה מכל מה שהובא אל המקדש, באמרו כי הואיל ושליח האל הוא מן הראוי שיהיה גם שותף בהכנסותיו. מקץ זמן-מה הקצה אחד מאגפי המקדש לבית-זוונות, ומשכר אֶתננו, שהיה נוטל לעצמו, הפריש חלק חמישי למקדש, באמרו הפעם כי אם שורה ברכת האל על העסק מן הראוי אפוא שיהיה האל גם שותף בהכנסות, אל ביתן הזוונות הזה הובאו נערות ונערים מקרוב ומרחוק. סיפורים רבים רווחו על הנעשה בין כתליו, ואך זכרבעל הכוהן עצמו הוא כפי הנראה לא היה משועבד לתאנה כלשהי זולת תאוות-הבצע, אשר בה היה משושו, ולפי אשר סיפרו היה לו במקדש חדר מיוחד שעל רצפתו נערמו המטבעות לערימות, והוא היה בא לעתים, בלילה, מתפשט ומתגולל על הכסף ועושה מעשה-אונן. זה באשר לזכרבעל. ובאשר לזונו, הגה הלה דרש לעצמו חלק בכל סחר הצאן והבקר. ואילו יפת קיבל זכות על כל סחר החלנה, מעדן שהיה מופק מעסיס חרובים מבושלים, ושכם השתבחה בו יותר מכל עיר זולתה. וכך כבר בשנה השניה למלכות אבימלך זכו חבריו, ועמהם חבריהם הקטנים מהם, לעושר רב, והיו מהם שהתחתנו עם בעלי-שכם. וראש לכלום היה זבול, אשר אמנם לא מעל באמון אבימלך, ואך הטיל, לצרכי עצמו, מס על הזוונות ועל ספרי-הנשים, והיה מתענג בתענוגות החיים.

1

על כל הדברים הללו לא נתן אבימלך את דעתו, לא לטוב ולא לרע, ואולי גם לא ידע דבר ברור, כי לא היה שום איש בא אליו אלא אם כן נקרא. וכך עברה עליו שנת מלכותו השניה בעודו יושב בדד בארומה. על חייו שם, בבית-האבנים, לא נודע הרבה, ובאמת חלפו עליו הימים באפס-מעשה. לעתים, כשנקוטה נפשו מן הישיבה בחדר, היה יוצא ומשוטט בשוק הקטן של ארומה, מתבונן במיקח ובממכר, מקשיב לפזמוני הרועלים, לטענות הקונים, או שוהה להתבונן באנשים אשר שיחקו בקוביה, ולאחר שהביט זמן-מה בשתיקה, היה פונה והולך... האנשים היו חרדים למראהו, אף כי לא הכלים שום איש, ואף קרה שרוחו היתה כה נמוכה עד שהיה סר הצדה ומפנה דרך לבא לעומתו במשעול צר. בעת ההיא פקדו אותו הרבה חלומות רעים ומזוירים. פעם אחת בא חבקוק לדבר עמו בענין מענייני המלוכה, וכשפילה דבריו נותר לעמוד בחדר. הם ניצבו אז ליד החלון, שמבעדו נשקפה עלטת הלילה, ושררה דממה, רק ממרחק נשמע קול איש מזמר זמר מסתלסל, גלמוד. שעה ארוכה החרישו, ולבסוף אמר חבקוק ברגש: "בדידותך, אבימלך, מעירה בי לעתים את החשק לבכות". אבימלך הביט בו בעיניו הכחולות, העצומות למחצה, וענה: "הלוא תבין, חבקוק, כי אני מעבר לכל מה שצריך לבכות עליו". "לא אבין את דבריך", אמר הגיבן, "הן לא כאחד האדם תדבר". "אכן לא", אמר אבימלך, והוסיף: "להיות אדם דבר צנוע הוא". "אם כן", אמר חבקוק, "היה אפוא צנוע". "לא", אמר אבימלך, "מוטב לא להיות אדם". "ומה, אפוא, להיות?" שאל הגיבן. ואך על זאת לא ענה אבימלך

מאומה, רק הסב עיניו אל החלון אשר בעדו, מתוך הלילה והעלטה, עוד נשמע קול הזמר הגלמוד.

ז

עתמה לאחור השיחה הזאת החל אבימלך יוצא בלילות אל בין ההרים, רוכב על פרדתו השחורה. יש אשר הרחיק אל אחת הערים, ועד תפוח או תרצה, ואף עד תענך ומגידו, הגיע. פעם, לפנות-בוקר, נקלע בדרכו אל כפר נידח בהרים, ושני השומרים, אשר לא ידעו מי הוא, תפסוהו בבגדו, כי בעת ההיא היה גנב מסתתר בסביבה וגונב חרנגולות. הביאוהו לפני זקן-הכפר, איש נוהג בחשיבות, והלה, כראותו את לבושו הפשוט ואת מנהגו הצנוע, בו לו, ומכיון שאבימלך החריש ולא ענה על שאלותיו, הורה לכלוא אותו עד אשר יתברר דבר. ואולם בעצם הבוקר ההוא נתפס הגנב באחד הלולים, שעל כן ציוה ראש-הכפר לשלח לחפשי את הזר המחריש, ואך התרה בו, באצבע זקופה, לבל יהיו עוד לשוב אל המקום הזה.

ח

בעת ההיא החל גם לשים לבו אל בעלי-חיים קטנים, ובייחוד רמשים, וציוה כי יביאו אליו רמשים שונים, מהם אפורים ומהם צבעוניים, והיה יושב ומתבונן במ. גם זבובים לא מעטים נצודו והובאו אליו, והוא קשר מאה מהם בחוטים דקים אל קנה-קש לראות האם יעופפו עם משאם, אך הזבובים רק גררו את הקנה ולא הרימוהו אף כורת מעל האדמה, עד כי גואש מהם אבימלך והרגם, ובפגריהם האכיל את הנמלים, שנאספו ובאו בהמון. הקרובים אל המלך, אשר ראו את מעשהו, חשבו כי גדל שממונו מאד, אך באמת לא נמאסו עליו אלא עסקי הממלכה לבדם, ואילו על ענייני החרקים היה שוקד. פעם ציוה להביא אליו את פותר-החלומות הכשדי, שהיה עתה ישיש כביר-לימים, ממלונתו שעל הר-עיבל. ואולם השליחים חזרו והודיעו כי הכשדי, אשר כל ימיו התרחק מן השלטונות השונים ולא ביקש את ידידותם, ממאן לבוא. השליחים היו בטוחים בלבם כי עתה יוגד להם להביא את האיש כבול בכבלים, ואך אבימלך, אשר הבין לגפש האיש, לא אמר דבר, ולפנות-ערב רכב להר עיבל. כל אותו לילה ישב בסופת הכשדי הישיש ודיבר עמו. הוא שאלהו חמש שאלות, והן, מה מעבר לים, ומה מעבר להרים, ומה מתחת לאדמה, ומה מעל לשמיים, ומה אורך הזמן? על השאלות הללו ענה הכשדי כך: מעבר לים הרים, ומעבר להרים ים, ומתחת לאדמה שמיו של עולם אחר, ומעל לשמיים אדמתו של עולם אחר. ובענין אורך הזמן ענה ואמר כך: שוה-הגא לנגד עיניך הר שראשו בעננים וציפור קטנה כזית, והנה מדי אלף שנה באה הציפור ומנקרת מן ההר גרגיר אחד, ופורחת לה. וכאשר תמחה הציפור את ההר, יקיץ הקץ על הזמן, אבל מיד אחרי-כן יתחדש עולם אחר ועמו זמן אחר, ויבראו הר אחר וציפור אחרת. ולאחר שקיבל אבימלך תשובה נאותה על חמש השאלות, ניסה את הכשדי בשלושים-ואחת שאלות חדשות, וקבע לו מועד שנה תמימה לענות עליהן, אך ביקש מעמו להחיש, אם אפשר, את התשובה. ובין השאלות, אשר באחדות מהן היה אולי מן השטות,

אלא שעם זאת ניפרה בהן השאיפה לחקור בטבע העולם, היו גם מפליאות במקצת, למשל: כמה אנשים, כמה בתים וכמה עצים יש בעולם? אם יעמידו איש על ראשו, היוכל לאכול? למה אי-אפשר לראות מן האור אל החושך, כפי שאפשר לראות מן החושך אל האור? האם יש לחיות נפש? למה לא נבראו בני-האדם, בדומה לחיות, עם קרניים או כלי-זיזין אחרים? למה כל בני-האדם מתים? מדוע יראים החיים את המתים? האם הכוכבים הם בעלי-חיים, ואם כן, מה מזונם?

ט

חכם מצרי אחד נקלע בדרכו לשכם ונסה ללון בה. כאשר גודע הדבר לאבימלך שלח אליו לבקשו כי יבוא בצל קורתו, וגם יצא לקדם פניו בשער החצר, והשתאָה מעט לראות כי אין האורח זקן אלא איש קרוב לחצי ימיו. בערב, בשבתם לאכול, שאל אבימלך לדעת אם אמנם יש אמת במה שמספרים על אודות חרטומי מצרים, שבידם להפוך מטה לנחש ואבן לדג. "אמנם כן", אמר החכם, "אחדים יודעים לעשות זאת". "וכי איך ייתכן הדבר, אלא אם כן יש בו משום אחיזת-עיניים בלבד?" שאל אבימלך. על זאת ענה החכם במלים אלו: "אחיזת-העיניים במטה בעודו מטה, או באבן בעודה אבן, לא פחותה היא מאשר במטה לאחר שהפך נחש, או באבן שהפך דג". וכאשר השתאָה השומע, הוסיף האיש ואמר: "ראה-נא, מלך שכם: המטה מטה, והאבן אבן, רק למראית-עין. גם כל שאר הדברים אינם נראים כפי שהם נוֹ אלא משום שהם נראים כן. אכן אלו הן המסכות הנסוכות על פני הדברים. מאחרי המסכות השונות אין הכל בלתי אם אחד. בעינינו, החרטומים, אשר להבין זאת, אין הבדל בין דבר אחד למשנהו. גם אין אנו מוקסמים מן הפרח ולא סולדים מן העכבר". אבימלך מזג לו לאיש יין בגביעו ואמר: "אכן קנית הרבה דעת". אך האיש ענה בעצב: "לא. אין שום אדם בקצה הארץ, ביערות כוש או במדבר ערב, היודע פחות ממה שאני יודע". "הלא מתלוצץ הנך", אמר אבימלך. "לא", ענה האיש, והוסיף: "אין אדם יכול לדעת פחות ממני, כי אין אני יודע מאומה. אך אין גם אדם היודע יותר ממני, כי אין שום אדם ילוד-אשה היודע מאומה. בני-האדם יודעים לבנות בתים, לסול דרכים, לקרוא ולכתוב, ואולם כל הדברים האלה רק תעתוע ומסכה הם, ואינם נוגעים בעצם חיינו. אך מה אנו, מה היותנו, מה מותנו, מה גורל נפשנו ככלות גופנו? זאת לא אדע, ושום אדם, מן הקדמונים או מבני-זמננו, לא ידע ואינו יודע אף שמץ דבר על זאת. אכן יודע אני כי מאחרי המסכות של מטה ואבן אין הכל בלתי אם אחד, אך מהו האחד הזה?" "גם אני", אמר אבימלך, "ידעתי תמיד בלבי כי נואש הוא דרכו של האדם עלי-אדמות, דרך עלטה וערפל, אך לא ידעתי לבאר את הדבר".

י

כן, אפוא, נמשך מצב הדברים כשלש שנים, עד כי קרו מקרים אחדים שרמוזו על בואו של שינוי נמרץ. בתחילה היו המקרים קלי-ערך: למשל, שוטר, אשר בא

לגבות מס אצל כורם, נסקל בידי הכורם ושכניו. ואמנם נתפס הכורם ונתלה על עץ בכיכר־העיר, והיה תלוי שם עד שאכלוהו הציפורים. ואת השכנים הלכו בשוטים עד כי היו כמו רחוצים בדם אדום, אבל המהומה שנולדה מאותו ענין לא שככה. כמו כן אירע שאלמונים התנפלו על עוברי־אורח במעברות ההרים ובזוּזום. המקרים הללו לא בישרו טוב. ובעוד עס־הארץ מביע את התמרמרותו במלים פרועות, נקטו הסוחרים דרכי ערמה והחלו לעכב, בטענות שונות־ימושנות, את אספקת צרכי המזון, והדבר גרם שיבוש בסדרי־החיים והגביר את ההתמרמרות. בתחילה לא הגיע שמע הדברים האלה לאזני המלך, הואיל וזבול, אשר לא שש להודות באזלת־ידו, עוד קיוה במשך עת־מה כי יעלה בידו להחזיר את הסדרים לקדמותם. ואולם כאשר הבין לבסוף את פשר המקרים ואת גודל הסכנה, רכב מיד לארומה והודיע לאבימלך, אשר, לתמהונו של זבול, האזין בהתעוררות־לב, את פרטי המצב, בלי לחדד דבר. מיד ציוה אבימלך להביא אליו את שליחיהם של אנשי שכם.

יא

הקראים הגיעו ב־בלילה, ומיד פתח אבימלך וגער בהם. אמנם, כמנהגו, במלים מעטות ושקטות, אך נמרצות. הם שמעו והחרישו. וכאשר שאל: מה אפוא יש בפייהם לענות? החלו עונים תשובות מתוכמות. ראשית, הכחישו כל קשר בינם, האזרחים השלויים, לבין אותם סוקלי־שוטרים ושוודי־אורחות. שנית, על־מנת לסכסך את דעתו של אבימלך, הטילו את עוון שיבושי־הסדר זה על ראשו של זה. הסוחרים טענו כי אין האיכרים מספקים את התבואה במועדה, והאיכרים טענו כי אין הסוחרים רים משלמים במועד, ועל זאת ענו הסוחרים כי מאז החלו שוודים לפשוט בדרכים אין הם, הסוחרים, מעיזים עוד לשלוח כספם אל מחוץ לעיר, ואילו האיכרים מצדם ענו ואמרו כי מאז נסקל השוטר החלו השוטרים להתאנף בכל איפר מסכן הנופל לידיהם ומטעם זה נמנעים הם, האיכרים, מלבוא העירה. כל הדברים האלה נאמרו במתק־שפתיים, אך כשהיה אבימלך מִפנה פניו לרגע אל החלון, שמבעדו נראו אז שמיים כבדים בעננים, היו אנשי־שיחו מחייכים זה אל זה בחשאי. והנה הדבר שחזק את לבם בחוצפתם היה דבר אשר לא נודע עדיין לאבימלך אך להם כבר היה ידוע. וזה הדבר: געל בן־עבד, תופר השקים אדום־הזקן שעמד בראש מרד עס־הארץ לפני שלש שנים, ולאחר שנכלא בכלא על־ידי יעקב פקיד־העיר ושחרר בחסד אבימלך נעלם מן העיר ולא נראה עוד, חזר והופיע בליל־אמש, ומיד החל מסית את העם באמרו: "מי אבימלך כי נעבדנו?" ואולם לבם של השליחים נמס לא מעט בראותם כי רוחו של אבימלך, תחת שתתעכר בקרב, הולכת וטובה עליו. אמנם ידעו כי קשה לתפון את רוחו של אבימלך, אך בעוד שזעמו ואכזריותו היו עשויים להיות מובנים להם, הנה אי־אפשר היה לבאר את הדבר שבהיות מלכותו בטוחה היתה רוחו קודרת, ואילו עכשיו, לעת סכנה, נהיתה רוחו עליזה כמעט. החידה היצוקה בדבר הביכה את אנשי שכם.

יב

בחצי הלילה, ליל גשם, שבו השליחים לעירם ופנו אל ביתו של אחד מנכבדי שכם, כדי להיועד עם געל בן־עבד שהמתין שם לבואם. כבודו של בעל־הבית עוד עלה בעת האחרונה, כי נתן את בתו לאשה לזבול פקיד־העיר. לאחר שסחו את הקורות באזני בעל־הבית ובאזני געל, וגם אחדים מראשי האזרחים היו שם, קם געל ואמר: "לפני שלש שנים, בעלי־שכם, היינו אני ואתם אויבים־בנפש, ואולם היום אנשים אחים אנחנו. רואה אני כי העניים והאביונים, שהם חברי וביט־אבי, נלחצים תחת עול אבימלך ופקידיו כפי שנלחצו תחת עולם של ירובעל ופקידיו, ובאשר לכם, גם אתם הלא נכזבה תולחתכם מאבימלך". עד כאן הסכימו עמו הנכחים, ולשאלתם: "מה לעשות, אפוא?" הוסיף געל ואמר: "אתם, בעלי־שכם, מעטים וצבא אין לכם, ואנחנו, עם־הארץ, אין בידינו כסף ונשק. לא אתם לבדכם ולא אנו לבדנו נוכל אפוא לאבימלך, אך אם נכרות ברית בינינו ונשים עלינו ראש אחד, נוכל וגם נצליח". "ומי יהיה הראש?" נשמעו קולות שואלים... "אני", אמר געל, "כי רק אחרי יילך העם, ואתם תתנו לי את כלי־המלחמה". כאן קם איש אחד בריא, והוא בעל בית־משפון, וקרא: "באחדות כוחנו!"

יג

ואולם אז קם בעל־הבית והפציר בנאספים כי ישימו לב אל התמורה שחלה ברוחו של אבימלך, תמורה הרומזה, אולי, כי הוא שש לקראת מלחמה ואף לקראת חורבן. וזואילו נא לזכור כי געל כבר ניגף פעם בקרב, וכפשע היה או בינו לבין הגרדום, וכי בכלל נוטה זה לבטוח יתר־על־המידה בכוחו. בנועם־לשונו הסביר בעל־הבית כי לא להמס את לב השומעים הוא חפץ אלא להשפיע עליהם שיכינו עצמם היטב למלחמה באבימלך, מלחמה אשר לא תוכל להיות בלתי אם כבדה ומרה. ועתה הביע האיש רעיון אשר, בתחילה, נשמע אמנם פרוע מעט, והוא, כי ישתדלו למשוך לצדם את עוזרו הראשי של אבימלך עצמו, את זבול פקיד־העיר! כי זבול, שהתחתן עם משפחה נכבדה וצבר הון, הנהו עתה אזרח העיר לא־פחות משהנהו נאמנו של אבימלך, ואם ידברו על לבו אולי יכריע צדו האחד את הצד האחר, שהלא הזמן והממון וחי־הרווחה יביאו את האדם אל מקום אשר אליו לא חשב לבוא, ושם ישכח את אשר חשב ואת אשר חלם ויחיה לו בנחת ובייאוש, לעתים בייאוש שקט ולעתים בייאוש זכות. הנכחים הסכימו. זבול, שישב אז בביתו, השתאה לראות את חותנו בא אליו בחצות ליל הגשם, אך, מכל מקום, כשהזקן ביקשהו לסור עמו לביתו, לא סירב לו, רק לבש אדרתו ויצא. כשנכנס אל הבית וראה שם את הנאספים, ובייחוד את געל אדום־הזקן, עוד גברה תמיהתו. והנה פנה אליו הזקן וגילה לו את מהות האסיפה הזאת ועניינה. לשמע הדברים נחרד זבול וחש אל הפתח, ואך געל בן־עבד תפסו בבגדו. "מה זאת?" קרא זבול בזעף, "השכחת כי יכול אני לתלותך על עץ בעצם הלילה הזה?" על כך ענה געל כי לאחר שהובא זבול בסודם כבר אין הם יכולים להניחו ללכת לדרכו אלא אם כן ישתתף עמהם. זבול החריש, כמפקפק,

וגעל אמר עוד: "הכי אינך רואה כי נחרץ גורלו של אבימלך, אף כי יודעת נפשנו שהמלחמה כבדה תהי? ואם כן, הלא טוב לך שתשתתף עמנו ותחיה בעיר הזאת עם בני־ביתך ועם הרכוש אשר אספת, תחת שתאבד יחד עם מלכך".

י

למחרת היום אירע כי איש מוכר מִי־תמרים הניח את דליו והחל עובר בחוצות שכם וקורא במרירות: "הוי אש! הוי להבות!" ושוב: "הוי אש! הוי להבות!" רק זאת בלבד השמיע, אבל בקול כה שבור ונבעת עד שהשומעים הבינו כי מנבא הוא חורבן לעיר ונושא עליה קינה. רבים חשבוהו למשוגע אומלל, ואמנם באו שכניו אל ביתו לדבר על לב השדים, ובללו קמח וביצים ודבש והטילום לבור־המחראה, והפצירו בשדים להסתלק ולהניח את מוכר־המים המתנבא לנפשו. ואך לעומת זאת היו אנשים לא מעטים אשר דברו, אף כי היה בו מן המגוחך, נגע בנפשם והכניס בה פחד ומחשבות זרות. לבסוף הגיע שמע הדבר לאזני פקיד־העיר, והלז, שאמנם לא האמין בלבו בנבואות אך חשש פן תצמח מהן איזו פריעת־סדרים, ואשר בכלל היה לו כל הדבר הזה לזרא, הורה לחנוק את המתנבא.

טו

וכאן כדאי לדבר במלים אחדות על ענין האותות, הנבואות והחלומות בכלל. באשר לאותות, הנה יש הרואים בהם רמז מאת הכוחות העליונים, ולעומת זאת יש שאינם רואים בהם אלא מקרה, או צירוף מקרים, בלבד. לא קל, וגם אין צורך, להכריע בענין זה. מה שאין כן בענין החלומות: הנה יודעים אנו על ההמון הרב של נביאים ומשוררים, מלכים ומצביאים, ושאר אנשי המופת והתהילה אשר בדבר־יהימים, שהקדישו את תשומת־הלב הרבה ביותר לחלומות שחלמו, ביקשו להם פתרון, קבעו לפיהם מעשים, ולא הטילו שום ספק בהתגשמותם. ודי להזכיר כאן את יעקב ויוסף, פרעה ושריו, שלמה, דניאל, וכן הקרובים לנו יותר בזמן, זאת אומרת אותם הנזכרים בשמותיהם בספרי דבר־יהימים של יוון ורומא. מי אפוא האיש שירהיב לקום ולבטל בקלות את דעתם ואמונתם של כל אלה? ואולם נשאל־נא, בכל־זאת, מה הוא ומה מובנו של אותו "הדבר הנאמר בלילה", אכן יכולים אנו לימר כי הוא גילוי דעתם של כוחות עליונים, או, לשון אחרת, משא־ומתן עם השמיים. ואך כאן עלינו לשאול שוב: מי הם אפוא אותם כוחות, ומה מובנו של המשא־ומתן עמהם? לא לנו להביע דעה על אודות אלוה עצמו, ורק זאת נגיד: כשם שהרוח הלא־גראית היא המניעה את העצים, ככה מנחים רוחות וחוקים לא־גראים את חיינו, ועל כן האיש הטוען שמקרי־החיים ומעשי־האדם נתונים להבנת השכל, אותו איש הוא לאמיתו־שלי־דבר חסר שכל יותר מן האחרים, המשתאים נוכח עלטת החיים ומסתוריותם. השכל, שכלו של אנוש, נטול־אונים הוא עת ינסה לבוא במשא־ומתן עם אותה מלכות של רוחות וחוקים נסתרים. אמנם יש אשר, ברהבו, יתימר לבאר אותה, ואך כיצד יוכל לעשות כן אם אינו יודע מאומה על טיבה. זר הוא לה, ועל כן רק בשעת תרדמתו,

כבשינה, או בשיכרון, או לעת התעלות-הנפש, רק אז נפתח אותו פתח אשר דרכו באים אנו במגע עם המלכות הנסתרת המושלת, ממחשביה, בכל, ואשר שמץ ממנה יגונב אלינו בחלום או בדברי המשוררים והחזוים האמיתיים. ומה הוא הדבר הנאמר לנו? ראשית, זה דבר-תוכחה על חטא היותנו חוטאים לנפשנו. השכל הוא ידיד חנף, וצידוקים מחוכמים לו לחטאינו, אך לא כן הקול הדובר אלינו בחלום. זה היה אפוא הדבר האחד שהחלום מגיד לנו, והשני הוא דבר-נבואה, או על-כל-פנים רמז. אכן יש אומרים, בלעג-מה, כי אין החולם חוזה בחלומו אלא את התמלאות משאלו-תיו, או את התגשמות פחדיו, ובקלות כזאת מבקשים אפוא האומרים לבטל את דעתם של הנביאים והמלכים, המצביאים והמשוררים. ואולם, גם בלי להסתמך על דעת צבא העדים העצום הזה, היכולת בידינו לבאר את מהות החלום באופן הפשוט הזה: המאורע העתיד לבוא הן כבר הווה וקיים הוא, לאמיתו של דבר, אלא שעודנו ממתין לבוא שעתו. רק בגלל אי-ידיעתנו את בואו הקרוב מדמים אנו כי אין לו עדיין קיום כלל, לא זרע ולא שורש. אך לא כן הדבר, והחלום הוא אשר יכול לבשר לנו את העתיד לבוא. שהרי עיקרו של העתיד צפון כבר בקרבנו, למשל בכוחם או ברפיונם של נפשנו וגופנו: יוסף, בעודו נער קטן, ידע בחלומו את הסגולות והכוח הגנוזים בקרבו, ולפי זה חזה כי אלומות אֶחיו עתידות להשתחוות לאלומתו. ועוד: אפילו נסכים לכנות חלומות-נבואה אלה בשם חלומות-משאלה או חלומות-פחד, הלא משאלה או פחד הבאים לידי ביטוי כה עמוק הם כשלעצמם כה תקיפים ושלי-טים על רצון האדם ומעשיו עד כי קרוב לוודאי שיתגשמו. צדקו אפוא דברי המשורר שאמר: "וכי אין החלום, אפילו העמום ביותר, חזיון מופלא, אשר אם גם לא לראותו כדבר-אלוהים במלואו הנה הוא קרע רב-ערך במסך הנסתר הגופל עלינו באלפי קפליו? אכן בספרים הכי חכמים מוצאים אנו סיפורי-חלומות לאין-ספור מפי האנשים הכי נאמנים..."

טז

איש מוזר אחד היה מתגורר בעיר, ואמנם נחשב בעיני יודעיו משוגע במקצת. כי הוא היה משורר, ואך לא שר שירים לכבוד העיר, כמעשה המשוררים הממונים, כי אם רושם היה על קלפים שירים ממה שהגה ברוחו. אכן רווחו שמעות כי במרחקים, בארצות הצפון או המזרח, חיים משוררים וחושבי-מחשבות כאלה, ואולם בסביבות שכם, ובקרב שבטי ישראל בכלל, לא נודע עוד כדבר הזה. האיש האמור עני היה ומחיתו על תפירת אוהלים. והנה, כאשר נראה היה כמו הולך צל-המלחמה ונפרש על העיר, קם האיש ונטש את ביתו, ועמו רק הקלפים והבגד שלגופו, ויצא לדרך. וכאשר שאלוהו שכניו למה-זה יעזב את העיר תחת שיבקש את מנת-חלקו בקרבה, לטוב או לרע, ענה האיש ואמר: משורר אני, ורצוני לשבת בדמי-הלילה, להתבונן אל הכוכבים החורשים את שדות-השמיים בתלמים של אור, לשמוע את הצרצר, להגות בנפשי, בחלומותי, בוכרונותי, באלוהים, במוות הצפוי לי, ולרשום כל זאת בפסוקי-שיר... ומה לי אפוא ולחומות העיר ומקדשיה, או לשלומם, לקניינם ולכבודם

של אורחיה?—הוא נדד אל בקעת־הירדן, שם גטה לו אוהל בין הסבכים, ומאכלו גרים ודבש. ושם ביער דוב אחד, ובראותו את האיש יצא וטרפו.

יז

כימים הבאים אירעו בשכם ובסביבותיה מקרים שונים אשר לא הותירו עוד בלב אבימלך ספקות בענין המצב. חבורות מאנשי שכם ארבו לאנשי המלך, היפוס וחמסום. המון פרוע, שיצא מאיוזו הילולה, פרץ אל תוך מקדש בעל־ברית, זלזל את בשר הזבחים, וזימר זמירות של פריצות על־אודות אבימלך, אשר כינהו בשם ממזר, ועל־אודות אמו, שאותה כינו בשם זונתו של מרוח־האשכים. בראשם עמד געל בן־עבד, אשר באופן כזה קנה אל לב האספסוף. והנה שָׁמַע המקרים, לפני הדברים בכללם, הביאו את אבימלך לידי התעוררות־רוח. בחדוות־עוז נמרצת ציזה על זבול לאסור מיד את געל בן־עבד ולהביאו, כבול בכבלים, לארומה. ואך השעה כבר מאוחרת היתה מפדי שהדבר יוכל להיעשות. פני הדברים אחרים היו אילו הודיע זבול לאבימלך את אשר נודע לו בענין הקשר מיד עם היודע, ואולם זבול נאחז בסבך ספקותיו ופיתויי אשתו וקרוביה, ולא יכול להחליט בנפשו איזה הוא הצד אשר בו יתמוך. לבסוף גמר לתמוך בשני הצדדים גם יחד, או על־כל־פנים לא לעורר את איבתו של שום צד. הוא שלח אפוא להודיע לאבימלך על כל אשר עולל געל, אך היה זה כבר בעת שגעל התחזק, קנה את לב ההמון והקיף את עצמו בחיל רב, באופן שאת פקודת אבימלך, בבואה, כבר אי־אפשר היה למלא. וכך אפוא הודיע זבול כי אין עוד בכוחו לתפוס את געל, וכי אם חפץ אבימלך להכריע את הממרה, שומה עליו לצאת למלחמה.

יח

כאשר שמע אבימלך את הדברים האלה שלח את הילד ובידו קלף בו קרא לכל העם לבוא ולעזור לו למגר את המורדים, ותמורת עזרה זו הבטיח לנאמניו כי הרשות תהיה להם לקחת את כל נשי שכם, לבוז את כל נכסי העיר, ואף זאת: לאחר שתפול העיר הממרה יוכל כל איש "לעשות הישר בעיניו, ולא יהיו עוד דין ודיין". ובעוד הילד עובר על סוסו בכפרים וקורא את דברי המגילה, באו אל אבימלך צירים מאת אנשי שכם וביקשו לדבר אליו. הפעם לא ניסו עוד לנקר את עיניו בטענות מחוכמות, ולעומת זאת אמרו בגלוי: אף כי נראה, מתוך מהלך המאורעות, כאילו אין למנוע את המלחמה, הנה מבקשים הם בכל לבם למנוע אותה, אם אך ייתכן הדבר, ונכונים הם לקנות את השלום בכסף מלא. ועל שאלתו של אבימלך: למה ירמוזו דבריהם? ענו כי נכונים הם לשקול על ידו עשרת־אלפים שקלים אם ייצא עם אנשיו לארץ רחוקה ויניח לעיר לחיות את חייה בשלום. לדברים האלה ענה אבימלך בעליזות, שהביכה והפחידה לא־מעט את הנוכחים, ואמר כי המלחמה הזאת נשלחה אליו מן השמיים, וכי לא ימכור אותה בעד שום הון!

יט

ובכלל, הוסיף ואמר, אין חפצו לעשות חוזה עם גנבים, ובוחר הוא שהללו יהיו אויביו תחת שיהיו ידידיו. "גנבים?" נשמעו קריאות התמרמרות... אכן, אמר אבימלך, הן גלוי לפניו שלא מכיסם ישלמו את הכסף, כי אם יקחוהו מאוצר המקדש; והכי מדמים הם שנעלם ממנו כי אף את שבעים השקל אשר נתנו לו ערב עלותו לשלטון גנבו מן המקדש? לשמע הדבר האחרון השפילו אחדים עיניהם, ואחרים חייכו בחשאי. ואז, לאחר שתיקתמה, פתח אחד הנכבדים, והוא דוד אבימלך מצד אמו, ואמר: "זרים דבריך, אבימלך, ולא נוכל להבינם". על זאת ענה אבימלך: "כל הבנה היא מזויפת, ואם כן טובה ממנה אי-הבנה אמתית". "אנא, אבימלך", אמר הדוד, "למה תרדוף שואה ומוות? אנו מבקשים שלום". ועל זאת, בעוד הנאספים עומדים נדכאים, ענה אבימלך חרש, בהביטו במ בעיניו הכחולות, העצומות-למחצה: מה לו ולשלומם? למה זה יהשבו כי הוא בא להביא להם שלום? הכי עליו לדאוג לחייהם הריקים, הנקלים והמטומטמים, לזילותיהם, לשעשועיהם ולמשגליהם? הנה ממנו והלאה כל זה, ועל כן (וזה היה דברו האחרון אל אנשי שכם) כל עוד נפשו, שאין בה מנוחה ושלום, בקרבו, גם להם לא יהיו מנוחה ושלום.

כ

לשמע הדברים האלה החרישו כולם. ואז הוציא דוד אבימלך קלף קטן מבין קפלי בגדו, ובחיוך עגום ובקול לאה, החל קורא: "אל ענת בת-דודי שלום, ואם תשאלו לשלומי שלומי טוב. ענת אבקשך מאד אל תגזרי את צמתך היפה. ענת כאשר שמעתי כי אולי תפרוץ מלחמה בכיתי מאד פן ימותו אבותינו ואחינו, וכולנו נאבד. ענת אבקשך שוב כי לא תגזרי את צמתך ובוזה אחתום ממני בת-דודתך האהבת, שרי". אבימלך הקשיב דומם, והאיש הוסיף וביאר: "מכתב זה הגיע אמש אל בתי הקטנה מחברתה היושבת בבית-שאן". ואולם גם על המלים האלו לא ענה אבימלך מטוב ועד רע.

כא

ובכן שבו השליחים העירה, וכאשר שמע מפייהם געל בן-עבד את דברי אבימלך, שלח לו לזה איגרת-קלף ובה שלש מלים: "רַבָּה צבאך וצָאָה". אבימלך קיפל את האיגרת וטמן אותה בחגורתו, באמרו לחבוק, שעמד אז לידו, כי באיגרת הזאת יאכיל בקרוב את געל, כפי שהאכיל פעם את יתר באיגרתו שלו. "כי למה", הוסיף בצחוק, "שולחים לי הללו איגרות וספרים ללא ביקשום? אם אחפוץ לקרוא בספרים, אשיגם בעצמי". אחרי-כן פנה והשקיף בחלון, אשר מבעדו נראה אז המון החיילים שנאספו לקריאת אבימלך: אחדים שכבו באהליהם ונחו מיגיעת הדרך, אחרים צלו בשר באש, אחרים שיחקו בקוביות, או פיטפטו, או זימרו, או השחיוזו סכיניהם באבן. וגם נשים אחדות, מהן שהלכו בעקבות בעליהן ומהן זונות, נראו פה ושם. "הלילה!" אמר אבימלך בשמחה כאשר שב ופנה אל חבוק. הוא חבק את איש-הדמים הזקן

ונשקו על לחיו. חבקוק, שהיה נראה כמתעמק באיזו מחשבה, אמר: "אמור לי, אבימלך, מדוע היית סר וזועף כאשר נכונה המלוכה בידך, ואילו עתה, כאשר אויביך קמים מולך, אתה שמח?" אז הביט אבימלך בחיבה בגיבן הזקן והתמים, ואמר: "הכי הגיע לאזניך הסיפור על אודות דעץ בן-המזל?" "לא, ומיהו זה?" חקר חבקוק. ואבימלך אמר: "לפני שנים, בלילה, ליד מדורה, שמעתי את הסיפור מפי אדומי אחד. לשמע סופו של הסיפור בכיתי".

כב

"ובכן כך הוא הסיפור: יום אחד באו המלאכים להתייצב לפני האלוהים, ובתוכם גם השטן. וכאשר שאל אותו האלוהים: "מאין תבוא?" ענה השטן ואמר כי הוא בא משוט בארץ. שאל אותו האלוהים: "ומה ראית?" "ראיתי את בני-האדם", ענה השטן. "והם נטושים כצאן פתות על פני הארץ, אוכלים ומשתעשעים, צוברים נכסים ומתכבדים, ואינם נותנים אל לבם. וכאשר בא היום וכל זה נמוג כהבל, נשבר לבם. רק מוקיונים הם, אדוני", לשמע הדברים האלה אמר האדון: "לא כן עבדי דעץ, שהוא איש תמים אשר לא יינקש במוקשיהם של החכמים המזויפים". אז יצא השטן והלך לראות במה גדול כוחו של דעץ. ודעץ, באותה שעה, כילה את שבע שנות עבודתו, כי שכיר היה, וקיבל מאדונו מלוא התיבה שקלים. הוא יצא לדרך, לשוב אל ביתו, והנה פגש בו השטן שהתחפש לישמעאלי. השטן אמר לו: "למה תלך ברגל ותשא משא? הלא מוטב שתרכב על סוס ללא משא", וכך פיתחו להמיר את כספו בסוס. דעץ התברך בלבו על מזלו, עלה על הסוס ורכב. למחרת שב ופגש בשטן, שהופיע אליו הפעם כאיכר, ופיתחו להמיר את הסוס בכבשה, בטענה שאת הכבשה אפשר לחלוב, ואת חלבה לשתות, ולא כן באשר לסוס. גם הפעם התפתה דעץ, ובדרכו הלאה התברך בלבו כי מיום ליום צלחים מעשיו. ביום השלישי בא השטן, שהתחפש לטוחן, ואמר: "עצתי נתונה לך שתמיר את כבשתך באבן-הריחיים שלי, כי הכבשה סופה למות ולא כן אבן-הריחיים". גם הפעם גיאות דעץ, והמשיך בדרכו בשמחה. כך חלפו שעות היום, ודעץ, שהיה הולך שחוח תחת משאו, הגיע עד נחל וביקש לשתות מעט מים. אך כשהניח את האבן על שפת הנחל וקרע לשתות, התגלגלה ונפלה המימה, ושם צללה. אז קם דעץ ואמר: "יבורך אדוני, בן-מזל כמוני אין בכל הארץ! עתה נפטרתי מן האבן הכבדה, ואוכל ללכת בקלות ונועם אל ביתי".

כג

"סיפור עגום הוא זה", אמר חבקוק. "לא", אמר אבימלך, "אם תבינהו תיוכח כי הוא מלא שמחה". "אם כן", אמר חבקוק, "למה בכית?" "בכיתי", אמר אבימלך, "כי הבינותי דברים אשר לא הבינותים לפני-כן, ובהבנה יש שמחה". הם החרישו מעט, ואבימלך הוסיף: "האמנם חפצת, חבקוק, לראותני נושא את האבן שלי בכפרים וטוחן במחיר פרוטות את תבואת האכרים? החפצת כי אסלול דרכים לחמוריהם של

הרוכלים, אֶשֶׁב לַמִּשְׁפָּט בֵּין שְׁנֵי סוֹחְרִים, אִמְלֵא אֶת כְּרִסֵּי מִשְׁמָנִים וְאֶת לְבֵי אֶטְמָטִם בַּתְּעוּתוֹעֵיוֹ שֶׁל הַשֵּׁטֶן? אֶל־נָא נְהִיָּה סְכָלִים יוֹתֵר מְאוּתוֹ דַּעֲץ הַמִּסְכֵּן, חֲבֻקוּק. הִנֵּה הַחֲלָה הָאֵבֶן מִתְגַּלְגֶּלֶת. הַתְּשַׁמַּע אֶת הַקּוֹל הַנְּאֻדְרִי?"

כד

עִם שְׁקִיעַת הַשֶּׁמֶשׁ הִסִּיעַ אֲבִימֶלֶךְ אֶת צְבָאוֹ מֵאַרְוֵמָה, וְכַךְ הַחֲלָה הַמִּלְחָמָה, שֶׁהִגִּיעָה לְשִׂיָּאָה בַּעֲלוֹת הַשַּׁחַר שֶׁל הַיּוֹם הַבֹּא. כֹּל אֲשֶׁר הִתְרַחַשׁ מֵעֵתָהּ וְהִלָּאָה הִתְרַחַשׁ בְּמַהֲרֵי רוּחַ נִמְרָצָת. שְׁנֵי הַצַּדִּדִּים הָיוּ שְׁשִׁים לְקֶרֶב, הַצַּד הָאֶחָד מִפְּנֵי שְׁבֻטָּה בִּיתְרוֹן כּוֹחוֹ וְהַצַּד הַשֵּׁנִי מִפְּנֵי שֶׁהָיָה שׂוֹאֵף לְהַכְרֵעַ מֵהִירָה עֵקֶב מִיעוּט כּוֹחוֹ, וְכַךְ נַעֲשֶׂה שְׁשׁוֹן־הַקֶּרֶב לְאֶסוֹנוֹ שֶׁל הָאֶחָד וְלִסִּיבַת נִצְחוֹנוֹ שֶׁל הַשֵּׁנִי. בְּאֲשֶׁר לִגְעַל, הִנֵּה כּוֹחוֹ, לְמֵרָאִית־עֵינַי, גָּדוֹל הָיָה מְכוּחַ אֲבִימֶלֶךְ. רֵאשִׁית, סָרוּ לְפִקּוּדוֹתָיו יוֹתֵר אֲנָשִׁים—כְּשֶׁשְׂת־אַלְפִים רִגְלִים וְכַמֵּאתֵיּים פְּרָשִׁים. שְׁנִית, לֹא הָיָה גַעַל חֹסֵר כְּלוֹם בְּמִזּוֹנוֹת וּבְנִשְׁקָ, כִּי כֹל מִחֲסוּרוֹ נִתְמַלֵּא עַל־יְדֵי סוֹחְרֵי שַׁכֵּם. שְׁלִישִׁית, הָיָה גַעַל בּוֹטַח בַּתּוֹךְ הַחֲוֹמָה הַחֻזְקָה וְצִרְיָחִיהָ הַגְּבוּהִים. רְבִיעִית, הָיוּ עִמּוֹ מִרְכָּבוֹת־בְּרוֹזַל אַחַדוֹת, אֲשֶׁר קָנָה בְּכֶסֶף רַב מִן הַפְּלִשְׁתִּים. וְלֵאחֲרוֹנָה, כִּתּוּצָאָה מְכַל הָאֲמוֹר, הִיתָה רוּחַ אֲנָשָׁיו טוֹבָה וּבוֹטַחַת. עַל כֵּן הָיָה גַעַל אָדוֹם־הַזֶּקֶן שֶׁשׁ לְקֶרֶב. וּבְאֲשֶׁר לְאֲבִימֶלֶךְ, הִנֵּה לֹא הָיוּ לוֹ כִּי אִם אֲלֵפִים רִגְלִים וְעֶשְׂרוֹת אַחַדוֹת שֶׁל פְּרָשִׁים, אֲךָ מִיעוּט אֲנָשָׁיו לֹא הִדְאִיב אֶת לְבוֹ. הוּא יָדַע כִּי גַעַל בּוֹטַח יוֹתֵר מִן הָרְאוּי בְּכּוֹחַ עֲצָמוֹ, וְכִי אֲנָשִׁי גַעַל שְׁאֲנִים וּמִתְעַנְּגִים בַּתְּעַנּוּגוֹת הָעִיר, וּמֵאֲנָשִׁים כְּאֵלֶּה לֹא הִתִּירָא אֲבִימֶלֶךְ. וְאֲךָ בְּכִל־זֹאת לֹא חָשַׁב לְנִכּוֹן, בְּהִיּוֹת מִצַּב הָעֲנִיִּינִים כֹּה־לְתַקּוּף אוֹתָם בְּשִׁבְתָּם בַּתּוֹךְ הַחֲוֹמוֹת. וְעוֹד, גַּם זָבוּל, בְּמַכְתָּב־סֵתֵר שֶׁשֶּׁלַח לוֹ, יַעֲצָהוּ לְאַרְוֵב לִגְעַל בְּשֵׁדָה, "וְהִנֵּה הוּא וְהַעַם אֲשֶׁר אִתּוֹ יוֹצֵאִים אֵלָיְךָ, וְעִשִׂיתָ לוֹ כְּאֲשֶׁר תִּמְצָא יָדְךָ".

כה

וּבְכֵן הִסִּיעַ אֲבִימֶלֶךְ אֶת חִילוֹ לְעֵבֶר שַׁכֵּם, וְאֲךָ לֹא עָלָה עֲלֵיהָ, כִּי אִם חָנָה בְּאֶחַת הַבִּקְעוֹת מִמְזֻרַח לָהּ, כְּמַהֲלֵךְ חֲצִי שְׁעָה מִן הָעִיר. הַלֵּילָה כִּבְר עָטָה אֶת הָאָרֶץ. אוֹתָהּ שְׁעָה הַסְּגִיר עֲצָמוֹ אֶחָד מֵאֲנָשֵׁי אֲבִימֶלֶךְ לִידֵי שׁוֹמְרֵי הָעִיר, וְכִשְׁהוּבָא הָאִישׁ, שֶׁהָיָה זָבֵד־סָגִיר וְקִרְעֵי־בְגָדִים, וְשַׁעֲל־כֵן עוֹרְרוּ דְבָרָיו אֲמוֹן, לְפָנָי גַּעַל, צַעַק בְּמִרְרֹת כִּי אֲבִימֶלֶךְ צִוָּה לְהַכּוֹת בְּלֵי צַדֵּק, וְכִי רְצוֹנוֹ לְנַקּוֹם בְּאֲבִימֶלֶךְ וּלְגַלּוֹת אֶת מְקוֹם מַחְנֵהוּ. גַּעַל הִשְׁתַּמֵּם לְשִׁמוּעַ כִּי אֲבִימֶלֶךְ נִסְפַּל לְחַנּוּת בְּבִקְעָה, אֲךָ לְאַחַר שֶׁחָקַר אֶת הָאִישׁ הַחֲלִיט לְבִסּוּף הָאֲמִינִן לְדַבְּרָיו. "הֲאֵל נָתַן אֶת אֲבִימֶלֶךְ בִּידֵי", אָמַר לְזָבוּל פְּקִיד הָעִיר, שֶׁעֲמַד אוֹתָהּ שְׁעָה בְּקִירְבָּתוֹ, וְאֲךָ זָבוּל שִׁתַּק. גַּעַל, שֶׁשְׂמַחַת הַנִּצְחוֹן הִקַּל הַצְּפוּי לוֹ כִּבְר נִגְעָה בְּלְבוֹ, שֶׁלַח מִיד אֶת עֶבֶד, אַחִיו, בְּרֵאשׁ חִזַּל בֶּן אֲרַבְעַת־אַלְפִים אִישׁ, וְעִמָּהֶם הַפְּרָשִׁים וְהַמִּרְכָּבוֹת. הוּא עֲצָמוֹ, שֶׁהוֹפְקֵד עַל שְׁלוֹם הָעִיר, נוֹתֵר עִם אֲלֵפִים אִישׁ בְּמַחְנָה אֲשֶׁר לְפָנָי הַשַּׁעַר. וְעַבְד הַגִּיעַ בְּרֵאשׁ חִילוֹ אֶל הַבִּקְעָה הָאֲמוֹרָה, וְעַמְדוֹ עַל רֵאשׁ גְּבֻעָה, עֵטוּף בַּחֲשַׁכַּת הַלֵּילָה, וּבַהֲשִׁיפוֹ לְמִטָּה, כִּמְעַט מֵאֵן לְהֵאֲמִין לְמֵרָאֵה־עֵינָיו: כִּי אֲכֵן הִשְׁתַּרַע לְרַגְלָיו מַחְנָה אֲבִימֶלֶךְ, עַל אֵהֲלָיו וּמְדוּרוֹתָיו, כְּצֵאֵן נֹעֵד

לטבת. "האל טימטם את לב אבימלך, ברצותו להאבידו", אמר עבד בפנותו אל המלשין, שהנחהו עד כה בדרך. ואולם הלז לא עמד עוד לצדו, ועבד, שחשב כי האיש סר הצדה להשתין, לא חיפש אחריו. הוא החליט שלא להתמהמה אף רגע ולהסתער, ממרומי הגבעות, על המחנה הנרדם. בקול שאון, בניפנוף לפידים ובניפוץ כדים, ירדו התוקפים ופרצו אל תוך מחנהו של אבימלך. אך המחנה נמצא ריק.

כו

המלשין, אשר בשעה זו כבר הרחיק בדרכו בין ההרים אל עבר מחנהו של אבימלך, לא היה, כמובן, אלא מפתה שנשלח לפתות את געל. על־כל־פנים, משנוכח עבד כי הוליכהו שולל, לא עמד להשתומם כי אם פנה, בחשבו כי אין זאת אלא שאבימלך ברח מפניו, לרדוף את הבורח. ואכן בין ההרים, בלב החשכה, מוגהים בנוגה הירח הגבוה, נראו צללי אדם. עבד וחילו יצאו בעקבות האנשים, כשהם מעמיקים יותר ויותר אל תוך הרי אפרים ומסתבכים במשעולים פתלתלים, בערוצים עמוקים ובסככי־פרא. בחצות הלילה כבר הבין עבד כי האנשים אשר בעקבותיהם הוא דולק אינם אלא מתי־מעט, כעשרים או שלושים איש, ואך הוא השלה את נפשו להאמין כי אין זה אלא המאסף, וכאשר ישיגוהו יגיעו גם אל לב המחנה. וכך הרחיק המאסף הזה, והחיל שבעקבותיו, דרומה, הרחק משכם, אל תוך ארץ הרים וצוקים. המרכבות נתקעו בין הצוקים ונותרו במאפליה ובשממה, והצבא הכבד נלאה מלהשיג את חבר האנשים הקל. לקראת סוף האשמורה השניה פנו הבורחים מערבה, ואחרי־כן נטו לעבר צפון. עבד, אשר פחד פן יגיעו לפרעתון ויתבצרו בין חומותיה, ואז תארך המלחמה ימים רבים תחת שתוכרע, כפי שקיוה, במחירי־ד, האיץ באנשים לחוש וללכוד את מוגי־הלב בעודם בשדה.

כז

בעצם השעה היא כבר עמדו אבימלך וחילו בשערי שכם. כי לאחר ששלח אבימלך את המלשין המזויף, הציב צופה על דרך שכם לראות אם יתפתה געל. וכאשר באו הצופים והודיעוהו כי חיל האויב קרב ובא, הותיר אבימלך כשלושים איש במחנה, ואך ציוה אותם לצאת לדרך בטרם יעלה עליהם האויב בהמוניו, ובדרכם ימשכו אחריהם את כל ההמון הזה אל ההרים. כפי שראינו, עלה בידו כל אשר זמם. והוא עצמו לא התמהמה, ומיד יצא בראש אנשיו אל עומת שכם. הוא עשה דרכו בסתר אחד מאפיקי הנחלים, בערוץ עמוק אשר בין קירות־סלעים ששיחי־פרא נאחזו בס ואילנות מזדקרים פה ושם פרשו את ענפיהם הנעווים והנפתלים אל עומת רקיע־הלילה המחריש והקודר, ועם תחילת האשמורת השניה הגיע לשכם ותפס את ארבעת רכסי ההרים אשר ממערב לעיר ומדרומה. געל, אשר חנה אז עם אלפיים אנשיו בפתח השער, השתומם לראות את ארבעת המחנות הנשקפים עליו מארבעה רכסים שונים, ובפנותו אל זבול, שעמד לידו, אמר במבוכת־מה: "הנה עם יורד מראשי ההרים." "אין זאת אלא שאנשיך הם, השבים מן הנצחון", ענה זבול. "אך מדוע זה

יפרדו לארבעה ראשים? הקשה געל בדאגתו הגוברת. "אולי אין אלה אנשים", אמר גבול, "ורק את צל ההרים אתה רואה כאנשים". ואכן היו ארבעת הגדודים נעים לאטם במורד ההרים, כצללים לנוגה הסהר. "הנה הם יורדים מעם סבור-הארץ!" קרא געל בקול נחנק, "הנה ראש אחד בא מדרך אלון-מעוננים!" ברגע שהוא שמע געל כי זבול, העומד לצדו, צוחק חרש. "מה זאת, למה תצחק?" קרא ברתת. על זאת ענה זבול, אשר כבר פנה להסותלק מן המקום, ואמר: "שמע-נא, געל, איה אפוא פיך אשר תאמר: מי אבימלך כי נעבדנו? הלוא זה העם אשר מאסת בו! צא-נא עתה והילחם בו..." ומיד נעלם.

כח

ואז נשמע קול עמום, קצוב, קול מבעית. כי אבימלך הורה לאנשיו לעשות להם תופים, וכל איש שלישי היה הולם עכשיו, עם מתן האות, בתוף, ובמספר הרב של המתופפים, אבל בייחוד בקצב העמום והלא-משתנה, שעלה כמו בבת-אחת מכל עברי האדמה והיה מתגבר לאטו עם התקרב הגדודים, היה דבר-מה מעורר זוועה. ברגע ההוא, על-פי אות שני, הועלו אשים במאות לפידיים, כי לצדדיו של כל מתופף הלכו שני נושאי לפידיים. והחזיון הזה לא יכול היה כי אם לעורר את הרושם שצבא עצום לאינשיעור קרב ובא, ואמנם נמס לב הרוואים. ברגע ההוא הסתערו התוקפים: גדוד אחד, והילד בראשו, חש מיד אל השער, לחסום בפני אנשי געל את דרך הנסיגה, ושלושת הגדודים האחרים, אשר בראשם זכרבעל, זוזו והבקוק, תקפו משלושה עברים. דממת הלילה נקרעה פתאום לגורים עליידי קריאות הקרב הנוראות. שררה חרדת-אלוהים. הקרב, אם ייתכן לקרוא לו בשם קרב, כי הוא דמה יותר למטבח, היה קצר. רוב אנשי געל נפלו, והמעט נסו, אבל לא מעטים מאנשי אבימלך נדקרו גם הם, כי בחשכה היתה יד איש באחיו. געל עצמו, אדום-זקן ואדום בגדים מדם, הגיע במנוסתו אל מתחת לאחד הצריחים שבחומה, וקרא אל שומר-הצריח כי ישלשל אליו חבל. אך השומר, איש לא-מופר, אשר רק חניתו הבריקה בחשכה, צעק אליו כי על-פי פקודת זבול, שהגיעתו זה עתה, אסור לו להכניס את געל העירה.

כט

בינתיים היתה האשמורת השלישית קרבה לסופה. בפקודת אבימלך תקע התוקע, שניצב לימינו, והאנשים הנטושים בשדה נקבצו. ואולם, אף כי היתה העיר בלי מגן עתה, מיאן אבימלך לפרוץ אליה, כי הוא ידע שלא יוכל לעצור באנשיו מלפשוט בכל העיר לבזו בזו, והיה כבוא חילו הגדול של עבד, כי הוא הן עתיד היה באחת השעות לשוב ולבוא, לא יעמדו בפניו אנשי אבימלך המפורדים והמפוררים. על כן גמר אבימלך לארוב לעבד בשדה. עתה חילק את חילו לשלושה גדודים: בראש הגדוד הראשון, שאותו הציב בסתר השיחים של רכס הר-גריזים, עמד בעצמו. הגדוד השני, אשר בראשו הושם זכרבעל, נשלח אל חורשת הזיתים בצד הדרך בה עתיד היה, כפי

הנראה, לבוא חיל עבד, וגדוד זה צונה לתקוף את עבד בערפו לאחר שיעבור הלה ויתנגש עם גדודו של אבימלך. ובאשר לגדוד השלישי, שלא מנה אלא כשלוש-מאות איש והילד בראשם, הנה זה הוצב במבוא העיר לעצור באויב לבל יפרוץ העירה ויתבצר בה. דממה שררה, רק קול צרצרים גשמע, וטל ירד, המון טל.

ל

בשכבם כה על העשב המטולל אמר חבקוק אל אבימלך: "הנה חצי הנצחון, אבימלך, כבר הוא בידינו, ובבוקר יהיה שלם. עתה, חשׁוֹב־נָא בדבר, הלוֹא נוֹכַל לייסד את ממלכת הצדק, ממלכה אשר אין בה כסף ארור ומזוהם, אשר בה לא יתעמר איש באחיו, אשר לא יטחנו בה את נפש הדל. חשׁוֹב־נָא בדבר הזה, אבימלך". על זאת, לאחר שהחריש עת־מה, ענה אבימלך ואמר: "רָאָה, חבקוק, הנה משתרעת לפנינו הארץ כמו חלום, עטופה חושך וערפל. כמוה החיים, חבקוק, משתרעים לפנינו כחלום, עטופי חושך וערפל. ובחלום, חבקוק, אין העשיר עשיר והדל איננו דל, המלך אינו מלך והעבד אינו עבד". ולאחר שתיקה הוסיף: "אֲכַן בְּחֵלוֹם גַּם המוות איננו מוות". אחרי־כן לא יספו עוד לדבר.

לא

ושם בין השיחים שעל צלע ההר היה מתגורר איש משוגע, עירום ואוכל צמחים, וזה סיפור האיש: בנעוריו היה גר בשכם, ושם התארש אל נערה יפה. והנה ימים אחדים טרם חתונתו קם ואמר כי לא ישאנה לאשה, רק ילך אל המדבר ושם יחיה לבדו. וכשתמהו לפשר מליו, אמר עוד כי אין לו לאדם צורך בדבר מדברי העולם, הוֹאֵיל ואלוהים שוכן בקרבו פנימה. וכאשר שאלוהו איך ייתכן כדבר הזה, והלא אלוהים שוכן בכל, גם באבנים, גם בעצים, ענה: "גם האבנים, גם העצים, גם הרקיע, הכל בקרבי הנהו". וכאשר הוסיפו ושאלוהו אם לדעתו קטן אפוא אלוהים כגרגיר, ענה ואמר כי האלוהים אכן קטן כגרגיר, וגם גדול כמלוא הרקיע, ולא יכלו להבינו. והוא יצא אל המדבר וחי שם כעשר שנים. מקץ השנים האלו בא האומר ואמר לו כי הנערה, כלתו לפניו, מצורעת, ועתה היא יושבת, מאוסה, במערה שמחוץ לעיר. לשמע הדבר הזה קם האיש ושב לשכם, ובא אל המצורעת ונשא אותה לאשה, ומאז היה גר עמה במערה. מאז חלפו שנים, האשה מתה, והאיש נתבלעה דעתו בשממונו. יש אשר השומע, שנקלע במקרה לקרבת מקום, שמעו צוחק אל נפשו. והנה עתה, כשרבצו החיילים במקום ההוא במארב, שמעו פתאום קול מדבר בעוז מתוך דמי־הליל, וכשנשאו עיניהם ראו את האיש עומד על סלע, וכך אמר: "האזינו אלי, השִׁדִּים הנאספים פה, כי לא משוגע אני ולא בן־משוגע, רק בהתעטשי יישפך מוחי דרך אפי, אך בשובי רוח ישוב מוחי רענן אל מקומו. על כן כרו אזניכם, שדים, ושמעו לעצתי: אֲכַלו בצל, ונושעתם! כי הבצל איננו קר ואיננו חם, לא דק ולא שמן, גם לא הדר לו, אך הנני לגלות לכם סוד: בבצל—המשיח. קלפוהו בעוז, קלפוהו בדמעות, עד בטנו קלפוהו, אֵל תנוחו ואל תנומו, כי המשיח התינוק מצפה

לכם בבטנו!" כך דיבר המשוגע ברגש רב, ואנשים אחדים שנלאו ממנו קמו להכותו מכת־מוות, ואך אבימלך אמר: "הניחו לו, כי מי יודע? אולי הצדק עמו".

לב

באחת השעות ההן אירע גם דבר כזה: חייל מן החיילים, בחור בעל גפש פשוטה, פנה הצדה לעשות צרכיו בין העצים, והנה ראה, לווהר הסהר שהיה שפוך על קרחת קטנה בלב החורש, דמויות לבנות אחדות נעות על מקומן ואינן זזות. משתאה למראה עיניו קרב אל המקום, וראה כחמישה אנשים לבנים עמלים לחפור חפירה. לשאלתו, ששאל בשינויים גוקשות, ענה לו אחד החופרים: "מתים אנו מזה זמן אשר את אָרכו כבר לא נזכור, ועלינו מוטל לחפור בהרים ובסלעים בארות אשר אין להן מספר, ואשר לעולם לא יימצאו בהן מים, ובכן אנו נודדים וחופרים". כאשר שב הבחור וסיפר את סיפורו לחבריו לא האמינו לו, ואמנם כאשר סרו אחדים מהם אל המקום האמור מצאוהו חלק, לא סימן בור בו ולא עקבות רגל. והבחור ישב מחריש, וראשו בין ידיו, אך פתאום סמרו שערותיו, עיניו נתהפכו, והחל מתרוצץ על ארבע וגובה. תפסוהו והשכיבוהו, עקוד בחבלים, וכך שכב.

לג

בין כה וכה האפירו השמיים, ומעל הרי־גלעד עלה כוכב־השחר. על דרך פרעהוֹן, אשר ממנה ציפו לבוא האויב, גגה נוגה חיוור. ציפרים ציפצפו. ואבימלך, בשכבו כך על הדשאים המטוללים, נרדם. בשנתו ראה עצמו עומד לרגלי מגדל קודר, אשר מחלונותיו נשקפו פני הנצורים, מהם בעלי קרניים, מהם בעלי מקור, ולאחרים אזני כלבים; היו אלה בני ירובעל. ואולם מה שהדאיב יותר מכל את לב החולם היו פני נערה, שנשקפו באחד החלונות, אך ככל אשר התאמץ אבימלך לא יכול היה להבחין אם פניה של אמו האמתית הם או פני אמו המזוייפת, שכבר פיתתהו פעם ומשכתו במירמה אל בית השדים. בגלל זאת אחזה בו מצוקה קשה, והוא מילמל בלאות: "עייפתי". ברגע ההוא נגעה בו יד, וכשהסב ראשו ראה את פני אמו היפה, קרובות כפי שלא היו קרובות מעולם, ובעיניה המביטות אל תוך עיניו חיוך זורח, נורא יפעה, חיוך שמימי. לבו של החולם כמו התעלף בקרבו. ואז אמרה האם: "אמנם עייפת, אבימלך". "עברתי דרך רבה", אמר אבימלך, "לא נחתי גם בשנתי, כל העת אני הולך ומפלס לי בחרבי דרך אליך, אך אינני מגיע". האם החרישה, ורק עיניה הביטו בעיניו במבטן האלילי, המבט אשר מעבר לחסד וגם לאכזריות. "אמי", אמר אבימלך, "היכן את?" "בני", אמרה האם, "אני רחוקה מאד, וגם קרובה מאד". "באשר את שם", הוסיף ושאל אבימלך, "מה מעשיך?" עתה התמהמהה האם בתשובתה כרגע תמים, ואך לבסוף אמרה: "אני שותה מים". "אמי", אמר אבימלך, "אני צמא מאד. גם כי אשכב בקברי, גם כי לשוני תיאכל, גם כי ישטפוני כל המים שבבטן האדמה, עדיין אשאָר צמא. אמי, הרטיבי את שפתי בטיפת־מים אחת". ועל זאת, בעוד פניה הולכים ונמוגים כערפל־בוקר, ענתה האם: "אני אָשקה אותך במגדל־תבץ". ברגע

הוא הקיץ אבימלך וראה את חבוק הכורע לצדו ומורה על הדרך, דרך פרעתון, אשר בקצה, בתוך תמרות־אבק וקרעי ערפל־בוקר, נגלה חיל האויב קרב ובא.

לד

הקרב השני בין חיל אבימלך וחיל געל, אשר הביא לידי תבוסתו הנחרצת של האחרון ולידי חורבנה של שכם, התחולל בשעת־בוקר מקסימה. השמש עתה־זה עלתה מאחרי הרי־גלעד, וקרניה, הוורודות מבעד לערפל, פגעו פה־ושם בחומת העיר וצריחיה. עבד אחי געל רכב בראש צבאו, וכשהגיע אל המעיין שבמבואות העיר עמד והניח לאנשיו, היגיעים ממסע הלילה, לרוות צמאונם. מסביב, על הגנים וחורשות־הזית, נחה דממה. דממה זו היתה לתעלומה בעיני עבד. לפתע, בעמדו כך ועיניו העייפות נעצמות, החרידו קול שאון נורא: בלילות, בדירדור אבנים ועפר, בברק סכינים ורמחים, הגיחו המוני אדם מחביון השיחים שעל רכס הרי־גריזים והסתערו לעומתו. באנשיו, שצבאו כעדר סביב המעיין, פרצה מהומה נחרדת. ובעוד אחדים צועקים: "כותרנו!", ואחרים צועקים: "אחים, נעמוד על נפשנו!", פרצו התוקפים אל תוך המונם ודקרו על ימין ועל שמאל. כעבור רגע החלה מנוסה לאחור, ואך אז הגיחו מתוך חורשת הזיתים אנשי הגדוד השני והיפו בנסוגים. הללו, שהבינו כי אין להם מנוס, התאושו מעט והחלו עומדים על נפשם. ניטש קרב נואש. והנה הבחין עבד באבימלך הרכוב על פרדתו השחורה, מתנשא מעל מערבולת האדם, פניו קופאות ועיניו כמעט עצומות. עבד כבר דרך את קשתו לעומת הפנים האלו, אך ברגע הוא הנחית עליו אחד לבוש־כחולים מכת־חרב אשר כרתה את אזנו, ולאחריה מכת־חרב שניה, שניחתה על ערפו והחשיכה את אור עיניו. הוא נפל. רגלי אדם ופרסות סוסים מעכו את פניו וטחום בנוץ. שארית חילו נהרה עתה, בחמתי־איוש, אל עבר שערי העיר. ואמנם אנשי הגדוד השלישי, עם הילד בראשם, חסמו את הדרך, אך לא יכלו לעמוד בפני אלה אשר דבר לא היה להם עוד לאבד. הילד עצמו נהרג מיד, ועל גוייתו שטפר־עברו הפליטים, כאלף איש, ופרצו העירה. כשבִּעֲקֹבוֹתֵיהֶם רץ גם איזה כלב לבן, אולי מצורע, ואת השער הגיפו.

לה

מה נזעמו אנשי אבימלך בראותם כי למרות שני נצחונותיהם עודם עומדים מחוץ לעיר, והלא שללה הובטח להם. זריזותם של המעטים הנואשים נראתה בעיניהם כמעשה־מירמה. הם הסתערו שוב ושוב על השער הכבד, אך נהדפו על־ידי מטר החצים והאבנים. הפצועים שלפו את החץ מבשרם והוסיפו להלחם, ורק הפצועים אנושות שכבו פה־ושם, מהם מבקשים מים ומהם זוחלים כתולעים אל צלו של איזה שית. כאן כדאי לספר על גבורתם של זוז וזכרבעל, שמצאו אז את מותם: כשראה זוז כי המלחמה תקיפה מאוד בקרבת השער, סר משם אל גבעה תלולה שהתנשאה עד לגובה אמות אחדות מראש החומה, וכשהגיע, לאחר שזחל שעה ארוכה בסתר השיחים, אל פסגת הגבעה, קשר חבל בקצהו האחד אל עץ, ואת קצהו האחר, הכרוך

באבן, השליך אל מעבר לחומה, והחל לטפס בחבל וכידונו בין שיניו. בינתיים הבחין זכרבעל במעשהו, וחש אף הוא במעלה הגבעה. ברגע ההוא ראה אחד הנצורים את זון התלוי בחבל בין שמים וארץ, ירה בו חץ והרגו. זון נפל לרגלי זכרבעל, ואך הלה לא נסוג כי אם החל אף הוא לטפס בחבל אל ראש החומה, החצים אשר נורו אליו לא פגעו בו, ובינתיים הגיעו אל מעלה הגבעה רבים מאנשיו, ואך כשהציב כבר את רגלו על החומה, פלחה חנית את בטנו, והוא עף, כשידיו פרושות ככנפי ציפור וראשו נותב את הדרך, ממרום החומה אל העמק למטה, ובנפלו נשפכו מעיו.

לו

כל אותה עת עמד אבימלך על צלע ההר והשקיף על המחזה בעיניים עצומות־למחצה, כהיותו מתבונן, בשבתו בארומה, בעדרי הנמלים הצובאים על חיפושית. כך חלפו השעות עד כי הגיעה השמש אל רום השמיים, ועצירה־היות הטילו צללים כחולים על העשב הצהוב שמתחתם. אז ציוה אבימלך על התוקע בשופר לתקוע. וכשנאספו האנשים למרגלות ההר לקח אבימלך קרדום בידו וזרת שוכה משיח אטם, ואל העומדים בקרבתו אמר: "מה ראיתם עשיתי, מהרו עשו כמוני". הקרובים עשו כן, ומהם ראו הרחוקים ועשו כמוהם. ומיד ירדו אבימלך והאנשים אשר עמו מן ההר, ובעוד אחדים, תחת פקודתו של חבקוק, יורים בעומדים על החומה, ואחרים עורכים התקפת־מירמה ממזרח, קרבו הנותרים, עם אבימלך בראשם, וערמו את השוכות לערימה גדולה אצל השער. את הערימה הזאת הציתו באש, ועד־מהרה אחזו הלהבות בשערי־העץ החום. לאור שמש־הצהריים כמעט לא נראו לשונות האש השקופות, אבל השער הלך ונחרך, ולבסוף, בקול רעש עמום, ניתק מציריו ונפל. אנשי אבימלך, בתרועות נוראות, פרצו העירה. הנצורים נסו על גפשמ, נרדפו אל תוך הבתים, והופו בחרב בלי להבדיל בין איש ואשה, זקן וילד. המטפסים אל הגגות נסחבו למטה ברגליהם, והמסתתרים בבורות נסחבו מעלה בשערותיהם, והנסים באימה נלכדו, וכל הנמצא נדקר. בבתים אחדים, אשר נעזבו משוכניהם, עוד נראו על השולחן סיר הבשר או קלחת המרק. ובעוד כל המחזה טובל באורה הזהוב של השמש, אשר לעת אחרת תיחשב לנעימה ואשר עתה נראתה כפי שהיא—אדישה בתכלית, מאירה לרוצח ולנרצח כאחד, ובעוד הפרחים פורחים בעתרת צבעי הלילך והתכלת בחצרות ובצדי־הדרכים ובעציצים, עברו ההורגים מבית לבית, והנשים זועקות בזוועה. והנה הוגד לאבימלך כי רבים מבעלי־שכם התקבצו בצריח המקדש.

לז

מיד יצא בראש כמה מאות איש אל המקום ההוא, והואיל וגם שם קשה היה לפרוץ את השערים, עשה אבימלך כמעשהו בשער העיר, והקיף את הצריח בשוכות בוערות. עד־מהרה אחזה האש במגדל־העץ, ולקול זעקות אימה וייאוש, בתוך ענני עשן לבנים ושחורים, היו המגדל והעם שבתוכו למאכולת־אש. אמדו את מספר הקרבנות, שאת ריח בשרם הנחרך אי־אפשר היה לשאת גם ממרחק רב, בכחמש־מאות נפש.

משם פשטה האש גם אל יתר אגפי המקדש, ליחכה את הכתלים, טיפסה בחלונות, ולבסוף נאחזה באצבעותיה בכיפה הגדולה, עד שהכסף המותך החל ניגר. בשעה ההיא ראו הרואים כי המון עכברים רב מגיח מאחד החלונות, והעכברים טיפסו וירדו מטה ויצאו בשיירה ארוכה אל השדה, וכך ניצלו הם לבדם. בינתיים עברו הכובשים בחוצות העיר, בוזו כפי יכלתם, ואת השאר ערו. פהושם נראָה אבימלך רוכב על פרדתו, מביט דומם במחזה המתחולל לנגד עיניו, ופונה הלאה. כשהודיעוהו כי חייל אחד הרג את זבול פקיד־העיר, לא אמר מאומה. ובשבתו כך, קופא וחיור, על גב הפרדה, נראה היה כשקוע בחלום. ואמנם באחת מפכרות העיר, אשר בה ערמו החיילים לערימה גדולה רהיטים וכלים והעלום באש, קרב אל הלהבה עד כי נגעה האש בבגדו. ורק שני חיילים, שקפצו ומשכו את הפרדה ברסנה, הצילוהו. הוא נד להם בראשו בפיוזר־נפש ורכב הלאה.

לח

באחד הבתים נחבא קצין צעיר. קודם־לכן, בקרב אשר על־יד השער, מעך חיץ את עינו. בעודו עוצר בכפו את זרימת הדם, רץ האיש בין הסמטות ומצא דרכו אל ביתו, ונכנס וישב שם על המיטה, אובד־עצות. את אשתו ובתו הקטנה לא ראה, כי נמלטו אל אשר נמלטו. הפצוע ידע כי גורלו נחרץ, ומחשבותיו נסבו על מותו הקרוב. היו לו בביתו מגילות אחדות, ירושה מאביו, וגם הוא עצמו היה איש משכיל. עתה השהה את מבטו על המגילות המוטלות, ושאל את נפשו באיזו מהן יוכל למצוא דבר כלשהו, ולו אך פסוק אחד, אשר יאמר מה אל לבו ברגע זה, אשר יבאר לו את טעם מותו, או לפחות ירגיע את רוחו במצוקתה. ואולם כל המגילות הללו, אשר רשומים היו בהן דברי חכמה ופיוט מהוללים, נראו לו עתה, למרבה־הייאוש, רק כעורות כבשים מתים. בעודו יושב כה הגיע לאזניו קול הרודפים. הוא חש לצאת בפתח האחורי, ובהיותו בחצר המוקפת חומה לא ראה מפלט לעצמו זולת הבאר, וירד אל תוכה. מים לא היו בה, רק בוך, והוא נאחו בידו האחת וברגליו בזיזי האבנים הקרובות אל פי הבאר, וכך לא שקע בבוץ, ובידו השניה כיסה על עינו ועצר את הדם. בינתיים הגיעו גם הרודפים אל החצר, ומכיון שלא מצאו איש, החליטו לנוח שם, בצל העץ הנטוי על פי הבאר, וגם לסעוד. הם פיתחו את חגורם והניחוהו ארצה, הבעירו מדורה, ובעוד הבשר הולך ונצלה ישבו וסחו בעצלתיים. נועם ומרגוע שררו בחצר, שעל חומתה השתרגו שיחים פורחים צבעוניים. הזמן חלף, וידו של הפצוע בפאָר, היד הנאחזת בזיזי האבנים, רפתה. אז הסיר את ידו השניה מעינו, ונאחו גם בה, והדם, שניגר מעינו, כיסה את פניו ואת צווארו, והציף גם את עינו השניה, ולא ראה עוד מאומה. האנשים למעלה החלו בסעודתם. הוא ידע כי מות ימות עוד מעט, וביקש לכנס את היררהוריו התועים ולהגות בדבר אחרון זה. הוא אמר אל נפשו: "עוד רגע ואני מת". אז ניסה גם לזכור את אשר ידע על מותם של האלים, כמו בעל ותמוז, ואך מותם שלהם היה מיוחד להם, ועוטה יפעה, וגם גנוזה היתה בו בשורת התחייה. בעוד אשר מותו שלו היה רק כמות כבש בעדר נטרף, באין טעם וערך, רק

אימה ואבדן. ואז רפו ידיו, אצבעותיו נשמטו, והוא צנח אל תוך הבור. וכך, לאט אך ללא עצור, שקעו רגליו, ומתניו, וצווארו, ולבסוף ראשו, וזה היה המוות.

לט

לפתע, עם שקיעת השמש, כאשר אדמומית העננים הגיחה את האבנים המפויחות שנותרו ממה שהיתה פעם עיר ושמה שכם, בא איש והגיד לאבימלך: "געל בן-עבד בתבץ". אבימלך, שישב אז על מדרגות אחד הבתים, שמע את דברי האיש בשתיקה, ואך כעבור איזה זמן קם וציוה על התוקע לתקוע. האנשים, שהיו נטושים אותה שעה על פני העיר, באו לקול השופר. אבימלך עלה על פרדתו השחורה ויצא בראשם לדרך צפונה. מקץ שתי שעות הגיעו לתבץ, שהיתה עיר קטנה ופרוזה, ועתה נמצאה עזובה מאנשיה, כי מהם נסו אל השדות ומהם נסגרו בתוך המגדל היחיד שבעיר. הירח, שהיה אז במלואו, עלה מאחרי ההרים והאיר באור בהיר, אך קופא ומבעית. את המגדל, שהוקף על-ידי אבימלך ואנשיו בשוכות וקרשים. שררה דממה, כי הצרים, שהיו כבר יגעים וגם ידעו כי גורל הנצורים נחרץ, לא מצאו עוד בנפשם זעם-קרב ועשו את מלאכתם בשתיקה, כזובחים, ובאשר לנצורים, שפניהם נשקפו מן הגג והחלונות, הנה אותם הממה אימת הקץ. כך חלפו רגעים אחדים, החיילים המתינו לפקודה להצית אש בעצים, ואך אבימלך עדיין החריש. כי בשאתו או את עיניו אל הגג ראה, לאור הירח הבהיר והמבעית, פני אשה נשקפים אליו, פני נערה, שהזכירהו את הפנים אשר ראה בחלומו. הוא הביט בה, והיא הביטה בו, ומסביב שררה דומיה, כבחלום. והנה ראה אבימלך כי אוחות היא בידיה דברימה עגול, כהה, כעין הירח שהיה שט אז מעל ראשה, אך ירח כהה. אבימלך דימה לשמוע קולות צועקים אליו, כמזהירים, ואך הוא שמע ולא שמע, הוא היה רחוק מקוראיו ולא יכול לתת דעתו עליהם, כי נפשו יצאה אל הנערה המביטה בו מראש המגדל, ואשר פניה היו כפני אמו. אך ההיתה זו, שאל את נפשו, אמו האמיתית, או האם המזויפת אשר כבר פיתתהו זה כמה פעמים בחלומו ומשכתו אל בית השדים? ברגע ההוא פרשה הנערה זרועותיה והשליכה על ראשו את הדבר העגול, הכהה. אבימלך נפל, הלום כאב נורא, ובעיניו החשיכות עוד ראה את המגדל חג מעליו כציפור, ואת פני הנערה, אשר עתה הבין כי היתה אמו המזויפת וכי הרגתו לבסוף. גשמעו צעקות שונות. "התבן!" שמע אבימלך את קולו של חבקוק, ותמה מדוע מכנה זה את תבץ בשם תבן, שהלא אמו, אמו האמיתית, הבטיחתו כי תשוב אליו בתבץ. לא בתבן, ושם תשקהו מים. אך מיד הבין, בכל-זאת, כי חבקוק לא אמר תבן אלא אבן, שכן הלה הוסיף למלמל בגחנו מעל אבימלך: "האבן, דעץ, נפלה, אך על ראשך". אבימלך, שלא הבין עתה על איזה דעץ ידובר, לחש בפה שטוף-דם: "שלוף חרבן... ומותתני... אשה..." ונדם. אבל אז ראה את אמו היפה, האם האמיתית, שעיניה, אשר כעין הענבר, מזהירות בוזר נורא-יפעה, וכפות-רגליה לבנות כחבצלות, והיא יורדת ממעל, וחובקת אותו בזרועה, ושבה ונושאת אותו אל הערבות המוכספות בנוגה-הירח של השמיים. פניה היפות של אמו הגואלת היו דומות כליל לפניו אמו ההורגת

שנשקפו אליו קודם־לכן מן הגג, וכך אפשר היה לראות את שתי האמהות כאם אחת, והוא חשב כי יש בדבר חידה, אבל הערבות האפורות האינסופיות שעל פניהן נישא עתה בלעז אותו ואת חידתו לנצח. כרגע ההוא, בלילה פתאומית, הניף הגיבן את חרבו ותקעה בלב אבימלך. אחרי־כן נעץ בחזהו שלו את החרב ונפל עליה.

מ

זה היה, אפוא, הסיפור על־אודות חיי אבימלך מלך שכם, חלומותיו ומותו—סיפור אשר לא היה בו מאום מן הנועם, רק עלטה וזעם וכליון־נפש. בן עשרים־ושלש שנה היה אבימלך במותו, וכך נגאל מתוך חייו, אשר אותם חי כחיות חלום, וממצוקותיה של חבל זו אשר עליהן הוסיף לא מעט. את גווייתו נשאו בלילה לארומה וקברוה שם באבל ובשירי־מלחמה עגומים. אנשי־הצבא החיים נפוצו איש למקומו, והחללים לא היה להם קובר ושכבו נטושים בשדה, מאכל לתנים ולחולדות ולתולעים. ממשלת היגון היתה פרושה על הכל. כך חלפה העת, ואך עוד ימים רבים אחרי־כן נשמעו שמועות כאילו לא מת אבימלך וכאילו ראוהו פה או שם. מקץ שנים אחדות אף הופיע אדם אחד שהתיימר להיות אבימלך וביקש למשוך את לב העם, אך מירמתו נחשפה, והוא נסקל. בעת ההיא גם ניסה איזה סוחר כנעני, בשוק בית־שאן, למכור את הטבעת עם חותם האטד שהורישה אסתהר לבנה, ושנשמטה כנראה מעל אצבעו במותו. את סיפור חייו של אבימלך הוסיפו לספר גם כאשר לא נותר עוד שום איש שריד מבני דורו, ומן השומעים את הסיפור הזה יש אשר הבינו לרוחו הקודרת של אבימלך, ויש אשר שמעו את הדברים בזוועה. זכרו של אבימלך, אף כי לא נשכח כליל עד עצם ימינו, עָמַם, על־כל־פנים, במרוצת הדורות, כי מצביאים ומלכים חדשים ורבי־עלילה קמו, ובהם, אם להזכיר רק את שמות הגדולים, יפתח ושמשון ושאול, והגדול מכולם דוד, אשר עליו, כפי הנראה, התנבא פנחס הכהן בדבריו האחרונים. ושוב חלפה העת, נקפו דורות ויובלות, וצבאות־האדם הרבים והעצומים דור בעקבי דור, נולדו ומתו. באו וחלפו, ואם לאיוז מטרה או אך לתוהו זאת לא יוכל איש להגיד. ערים נוסדו ושאו, לאומים כוסו עשב, כל שהיה ונחשב—הכבוד, עסקי המדינה, הרהב, המלל, גם הגבורה, והשנאה, והבכי—הכל נשכח, אבד, נמוג כערפל־בוקר.

מא

ובאשר לשכם, גיא־החזיון של סיפור עגום זה, ולגורלה, הנה, כפי שמספרים, היה זה יותם, היחיד בבני ירובעל שנותר בחיים, אשר שב ובנה בה בתים אחרי חורבנה. בעקבותיו באו אחרים, ובימי פילוג הממלכה על־ידי ירבעם בן־נבט כבר נעשתה שכם, שגדלה והתעצמה בינתיים, לבירת מלכות ישראל. לאחר חורבן בית־מקדשם של בני־ישראל התישבו בה השומרונים, אך מקץ דורות שבה ונהרסה העיר בידי המלך יוחנן הורקנוס, ולאחר שנבנתה מהריסותיה חזרה ונחרבה בידי הרומאים. ואולם היא שבה ונבנתה, וכעבור דורות רבים תיאר אותה הנוסע הערבי

מוקדסי כעיר עשירה ופורחת כל־כך עד שאפשר לראותה, לדעתו, כ"דמשק קטנה". גם ר' בנימין מטודילה היהודי, אשר ראה את שכם זמַן־מה לפני שבאה תחת שלטונו של צלאח א־דין האַיובי, מצא בה גנים ופרדסים, אבל תושבים רק מעט, ואילו הערבי אבן־בטוטא, במאה הי"ד, כותב על־אודותיה שהיא "עיר חשובה אשר הרבה עצים נמצאים בה". משכם, המכונה בימיו, כמו בימינור־אנו, בשם נבלוס, שהוא שיבוש שמה הרומאי ניאפוליס, היו, לפי עדותו, מוציאים שמן וזיתים למצרים ולדמשק. כן הוא מזכיר את תוצרת החלנה, אשר בימיו, כמו בימים קדמונים יותר, השתבחה בה שכם, והוא מתאר בפירוט־מה את אופן הכנתה מעסיס חרובים. באשר לתבץ, הריהי בימינו עיירה ערבית ושמה טוֹבֶס, ובאשר לארומה, מקום מושבו של אבימלך, הנה עוד עתה אפשר לזהותה עם תל מסויים דרומית־מזרחית לשכם הנקרא בשם ח'רבת־אל־עַרְמָה.

מרס 1967

סמואל בקט: שני שירים

טוב טוב יש ארץ
בה השכחה בה השכחה רובצה
השקט על עולמות אין-שם
שם הראש מחרש הראש מחריש
ויודעים לא אין יודעים מאום
שיר הפיות המתים גווע
על החוף הוא השלים מסלולו
אין מה לבכות

את בדידותי אני מכיר חדל אני מכיר היטב
יש לי זמן כך אני אומר לנפשי יש לי זמן
אך איזה זמן עצם רעבה זמן ממאיר
על רקיע מחויר בלי הרף גרגר-הרקיע שלי
של קרן-האור המטפסת שביב רוטט
של מיקרוני שנות-חשך

אתם רוצים שאלך מא ל ב אינני יכול
אינני יכול לצאת אני בארץ בלי עקבות
כן כן דבר יפה זה שם דבר יפה-יפה
מה זה הדבר אל תשאלוני עוד
ערפילית אבק רגעים מה זה אותו דבר
שקט אהבה שנאה שקט שקט

מה אַעֲשֶׂה בְּלִי הָעוֹלָם הַזֶּה בְּלִי פָּנִים בְּלִי שְׂאֵלוֹת
 שָׁבוּ הַיּוֹת נִמְשָׁךְ רַק רָגַע בּוֹ כָּל רָגַע
 נִשְׁפָּךְ אֶל הַחֶלֶל אֶל שְׂכַחַת הַיּוֹתוֹ
 בְּלִי הַגֵּל הַזֶּה שָׁבוּ בְּסוּף
 גּוֹף וְצַל נִבְלָעִים בְּיַחַד
 מַה אַעֲשֶׂה בְּלִי הַשְׁתִּיקָה הַזֹּאת תְּהוֹם הַלְחִישוֹת
 מִתְנַשֵּׁם בְּזַעַם אֶל הַמְּפֹלֵט אֶל אֶהְבָּה
 בְּלִי הַשָּׁמַיִם הָאֵלֶּה הַנְּטוּיִים
 עַל עֵפֶר זְבוֹרִיתָם

מַה אַעֲשֶׂה אַעֲשֶׂה כְּאֶתְמוֹל כְּמוֹ הַיּוֹם
 מִבֵּיט מִן הַצֹּהַר שְׁלִי אִם אֵינִי לְבָדִי
 שְׁנַעֲוֶגְס־נָד הַרְחַק מִכָּל חַיִּים
 בְּמִרְחָב דְּחַלִּילִי
 אֵין־קוֹל בֵּין הַקּוֹלוֹת
 הַמְּסֻגָּרִים עִמָּדִי

(תרגום: אהרן אמיר)

י. אורן: איזמרלדה

עוזרו הראשי של אהרן תורן פרץ לחדרו כרוח סערה.
"אתה הולך?" שאל בקוצר־נשימה.

"כן".

"לאן?"

"להלוויה?"

"של מי?"

"של בעלה של איזמרלדה".

כל־אימת שביטאו לפניו את שמה של איזמרלדה היה תורן פורץ בצחוק, ובצדק: מוזר ומגוחך היה הדבר שבת־יהודים ממזרח־אירופה קרויה בשמה של צועניה רור־מנטית פרי־רוחו של ויקטור הוגו. במידה שזכר אהרן תורן את פניה של איזמרלדה גרבינסקי נדמה היה לו שאמנם יש קורטוב של דמיון בינה לבין צועניה. היא היתה שחרחרות, פניה שחומים ועיניה קנומות־כהות, סופגניות, דומות לעיני תינוקת, שלעהים עליצות ועצבות משמשות בהן בערבוביה.

איזמרלדה גרבינסקי עבדה במחלקת התיכנון. בקיאה היתה בלשונות ותפקידה היה לערוך השוואות בין שיטות התחיקה השונות בענייני התצעודת בארצות אירופה. דרגתה היתה גבוהה למדי, הממונים עליה היו מרוצים מעבודתה, והיא לא התלוננה עליהם. מבחינה מינהלית לא עוררה אפוא בעיות ומתוך כך לא הדריכה את מנוחתו של תורן. היה פוגש אותה פעם או פעמיים בחודש וזוכר את מראיה אך במעורפל. לא כן שמה הפרטי: איזמרלדה. שם זה נשתל בזכרונו והפה בו שרשים. אפילו באותן פגישות־אקראי בפרוזדורי המשרד או ברחוב יותר משנצטיירו פניה לנגד עיני־הבשר שלו נזדקר שמה לעיני רוחו. לפיכך מזדרזו היה לברכה לשלום בקול גדול:

"שלום, איזמרלדה!"

כן, איזמרלדה ולא גברת גרבינסקי. ותוך כדי הגיית השם היה מאריך בהברותיו, מעלה חיוך על שפתיו, ונהנה הנאה מרובה על שבעיצומו של יום מוציא הוא שם זה מפיו ללא כל זיקה ובלוי קשר אל הגיבן מנוטרדם.

הפעם כבש את חיוכו.

"מת בעלה של איזמרלדה?"

"כן".

"מהי?"

"אתמול".

"מה היה לו?"

"מה־זאת־אומרת 'מה היה לו'! אינך יודעת?"
"לא."

"הוא היה משותק".

ביקש אהרן לומר: "וכי גם זאת חייב אני לדעת?", אך לא אמר, שהרי מנהל ראוי־
לשמו חייב להכיר את חיהם של עובדי משרדו. אהרן לא ידע על בעלה של איז־
מרלדה דבר וחצי דבר.

"ממתי?"

"מה ממתי?"

"ממתי היה משותק?"

"שלוש־עשרה שנה", השיב עוזרו של תורן בנעימה של תרעומת גלויה.
שנים רבות עבדה איזמרלדה גרבינסקי במשרד. עוד קודם שיתמנה תורן מנהלו.
הואיל ולא עוררה בעיות מיוחדות, לא הגיע תורן, כנראה, לידי עיון בתיקה האישי.
אף־על־פי־כן זע משהו בזכרונו. אכן, תיקה האישי לא הגיע אליו, אבל... משהו
מעורפל... תיק אחר... תיק תצערות... איזמרלדה... איזמרלדה גרבינסקי... גרבינסקי.
"מה היה שמו?" שאל את עוזרו.

עוזרו נתן בו מבט של תדהמה מהולה בבוז. לא אחת ולא שתיים זיכה את תורן
במבט מעין זה, אלא שהפעם נדמה היה שאפילו קורטוב של משטמה התנצנץ בו.
"שמו היה גרבינסקי".

"אני יודע ששמו היה גרבינסקי", השיב תורן ברוגזה. "אינך צריך לומר לי".

"שאלת: מה שמו?"

"שמו הפרטי".

"נדמה לי", התהרהר העוזר, "נדמה לי... אברהם".

"אברהם גרבינסקי", מילמל תורן במהירה. "משהו מיכר... משותק... שלש־עשרה
שנה... אברהם גרבינסקי". שוב ניקר דבר־מה במוחו ולא העלה מאומה מתוך
הערפל.

"מתי ההלוויה?"

"בארבע־וחצי".

"אני אבוא".

ב

ארבע־וחצי היתה שעה שלא מן הנוחות. באותם ימים היה תורן שקוע ראשו־ורובו
בעבודת־המחקר על משה לאור תורת־המינהל המודרנית, ולאחר הנסיון עם זכריה
מלאכי—שנתקבל לעבודה אך־יורק משום שדעתו של תורן לא היתה פנויה לנייניו
משום שנתון היה כל־כולו בשרטוט קוויה של מכונת־הצלילים הייעודית־הפיקור
חיה—לאחר נסיון זה גמר אהרן אומר בלבו שמכאן ולהבא לא יערבב מין בשאינו
מינו. שעות־העבודה תהיינה קודש למשרד ושעות־הפנאי קודש למשה המנהל.

העבודה הסתיימה בשעה שלש. החליט תורן לשהות עד לשעה ארבע־וחצי באחת המסעדות שבקירבת־מקום, וכדי שלא יבטל מזמנו יעיין בחומר הביבליוגרפי שנדרש לו למחקרו. אותם ימים קורא היה בספרו של התיאולוג השווייצרי אייכרודט על דת ישראל. ספר זה נתחלק לשלושה חלקים: האל והעולם, האל והעם, האל והאדם. תורן נמצא בעיצומו של העיון ב"אל ואדם". מתוך חשש שמא יפגע בהחלטתו בדבר התחום שבין שעות־העבודה לשעות־הלימוד, לא היה מביא למשרד שום חומר השייך למחקרו.

קרא תורן את השליח, מסר לו את מפתחות הדירה שעדיין התגורר בה יחד עם אלעזר גפן, תיאר לפניו במדויק את המקום בו מונח ספרו של אייכרודט ("במגירה הימנית של השולחן, בפנינתה השמאלית"), וביקשו שיביאנה אליו עד לשעה שלוש. בינתיים הובאה אליו ערימה של תיקי מתים. נטל אחד מהם והחל לעיין בו. מס... 6974/ב/681. השם: אברהם גרבינסקי.

שוב אברהם גרבינסקי, ריבון־העולמים! הרי זה אותו אברהם גרבינסקי, ששלש־עשרה שנים רצופות לא צעד אפילו צעד אחד ומתוך כך השתרבב תיקו אל תוך תיקי המתים עוד לפני שיתקבל זכריה מלאכי לעבודה. שוב טעות? לא, הפעם היתה בתיק תעודת־מוות חתומה בידי רופא כדת־וכדין. סוף־סוף נפטר אברהם גרבינסקי.

אברהם גרבינסקי... עמד תורן להטביע את חתימתו על־גבי עטיפתו של התיק במ־קום שנועד לכך, ולפתע קפץ ממקומו. אברהם גרבינסקי... הרי זה ברור... אברהם גרבינסקי, שבטופס־הצעה שלו מופיע מספר אפס ללא שינוי זה שלש־עשרה שנה... אברהם גרבינסקי, שתעודת־המוות שלו נושאת את התאריך של היום, אב־רהם גרבינסקי, זה... אכן, אין כל ספק, הוא־הוא בעלה של איזמרלדה גרבינסקי ממחלקת־התיכנון, העובדת באגף־התעודות זה כשלש־עשרה שנה. זו איזמרלדה שמעולם לא עוררה בעיות ולא לחמה על דרגתה, לא הסתכסה עם הממונים עליה ועם חבריה לעבודה, ומשום כך כמעט לא היתה קיימת לגבי אהרן תורן, מנהלו האדמיניסטרטיבי של האגף, ואך במעורפל זכורים היו לו פניה השחומים ועיניה הספגניות, עיני תינוקת שעליצות ועצבות משמשות בהן בערבוביה.

שומה עליו ללכת להלוויה ויהי־מה ויפה עשה ששלח להביא את "האל והאדם". "האל והאדם" הובא אליו לאחר שעה קלה. עד שעה שלש שמור היה במגירתו, ולאחר שעה שלש ירד לאחת המסעדות, סעד פת־צהריים וקינח סעודתו בקפה תור־כי. תוך כדי לגימת קפה ועישון סיגריה עיין ב"אל ואדם" ועשה רשימות וסיכומים לצורך מחקרו על משה כמנהיג על־פי תורת־המינהל המודרנית.

בשעה ארבע־וחצי הלך להלוויה. כשלושים איש ואשה הצטופפו מאחרי המכונית של "חברה קדישא". אחת מהן היתה איזמרלדה. ראשה הרכון היה עטוף במטפחת. אהרן תורן לא ראה את פניה. נשבה רוח־חורף ירושלמית ועירבלה טיפות־גשם מגושמות ומבולבלות.

מישהו הציע לו להסיעו במכוניתו עד בית־הקברות. לאחר זמן ניסה תורן לזכור

מי היה האיש ולא יכול, שכן מוחו טרוד היה בענייני אלהים ואדם ולא התפנה לתת דעתו על המתרחש סביבו. מכל־מקום, נענה לאותו איש וישב במכוניתו—מחסה מגשם ורוח.

בבית־הקברות שככה הרוח, אך הגשם גבר. עבדקן בגיל־העמידה זימר תפילות בקול לָאָה. אהרן עצם את עיניו.

“אל ואדם”—כלום יש לשאלה זו מקום בעבודת־מחקר על משה המנהיג מנקודת־מבטה של תורת־המינהל המודרנית?

הרגיש תורן שגוש הנאספים זו ממקומו. פקח את עיניו וזו גם הוא עמהם. אז נת־חוויר לו כי רק כמחצית המלווים הגיעו אל בית־הקברות. לא היו במחיצתו אלא כתריסר אנשים.

לאחר שפטע כמה פסיעות ראה כי העבדקן שזימר את התפילות קרב אל איזמרלדה והורה לה לשבת על אבן. איזמרלדה זקפה ראשה ונתנה בו מבט של תמיהה. העבד־קן ניענע עצבנית בידיו. איזמרלדה ישבה על אבן.

אבן גדולה היתה זו, רחבה וחלקה. אותו רגע דווקא נפלה על אהרן עייפות נוראה. ברכיו פקו ורגליו כשלו. במאמץ רב ובצעדים כבדים פסע אל האבן, שעליה ישבה איזמרלדה, וישב על־ידה.

ריגוש חלף בקהל הנאספים. העבדקן שאל: “אתה אָבל?”

לא הבין תורן את שאלתו והביט בו בתמיהה. “אתה קרוב־משפחה?”

תורן לא היה סיפק בידו לענות על השאלה. איזמרלדה הניחה ראשה על כתפו, חיבתו בזרועותיה ופרצה בבכי. גברה עייפותו והביאתו לידי עלפון־חשים כמעט. קפא בישיבתו ולא הניד אבר. ידיו נתונות היו בכיסי מעיל־הגשם. בפס הצר של חלקת הצוואר, שבין הצעיף לסנטר, חש במגע לחיה של איזמרלדה. הלחי היתה רטובה מדמעות ומגשם. אז נדמה לו לאהרן תורן שגם הזמן קפא.

ואכן, קפא הזמן עד שבא עוזרו של תורן והמיסו. בעדינות הסיר את זרועותיה של איזמרלדה מכתפיו, הרימה מעל האבן, שילב זרועו בזרועה והוליכה ממנו והלאה. הלכה איזמרלדה כמי שפאזה שד.

ג

תורן עמד בתור ליד האוטובוס. היה יום־שרב והשמש קפחה על ראשו. בעצם, לא על ראשו כי אם על המער העגלגל שנתהווה בשער ראשו. נגע תורן באותו עיגול ופסק ללא רחמנות: קרחת.

בנעוריו נתכנה לא אחת בשם שמשון. הואיל ומימיו לא הצטיין בכוח גופני, בא לו כינויו זה לא בשל גבורתו ועיצם־ידו כי אם בשל תלתליו הסבוכים. תהליך ההתקרחת תהליך אטי הוא אך גילוייו בא כחתף, בבת־אחת.

בעמדו בשמש, שבחרה בעיגול קרחתו לעשותו מוקד לקרניה, מהרהר היה בימי־

נעוריו ובבלוריתו מן הימים ההם, בלוריתו של שמשון שנידלדלה לא בשל דלילה כי אם בשל גילו. מה שלא תעשה דלילה יעשה הזמן.

מדוע אין השם דלילה נפוץ בין בנות הארץ. הן כה רבו שמות התנ"ך מענת ועד תמנה ומתמר ועד חמוטל, ודלילה אין.

עברה איזמרלדה ונתנה לו שלום. החזיר לה שלום והוסיף להרהר. הנה, למשל, יש בארץ איזמרלדה ודלילה אין.

נעץ מבטו בגבה של איזמרלדה. גבה היה כפוף וראשה מורכן. ידה האחת החזיקה בתיק והשניה השתלשלה ככלי אין כחפץ בו. כל לבושה שחורים: השמלה, הגרביים, ואפילו המטפחת שבראשה. בשל השחור דומה היתה לבזירה. איזמרלדה.

יצא מן התור, פסע לעברה והשיגה.

"לאן, איזמרלדה?"

"למסעדה."

"אוכל לסעוד יחד אתך?"

העליצות שבעיניה ניצחה רגע את העצבות שבהן. היא נדה בראשה לאות הסכמה. הם ישבו ליד שולחן נמוך במסעדה של שירות-עצמי. תורן הביא בקבוק בירה ומזגה בשתי כוסות. הוא שאל:

"מדוע נישקת אותי?"

איזמרלדה קימטה את מצחה.

"מתי?"

"ביום הלוויתו של בעלך."

"לא נישקתי אותך, מר תורן", אמרה בכובד-ראש, עם שהעצבות חורת וכובשת את עיניה.

"נישקת". פסק תורן החלטית.

אותה שעה היה לבו של אהרן סמוך ובטוח כי זיכר הוא בבירור שאיזמרלדה העני-קה לו נשיקה. רק לאחר זמן רב, כשכבר הלכה איזמרלדה לעולמה, שיהזור מה שאירע באמת בבית-הקברות ביום ההלוויה ונסתבר לו שאיזמרלדה רק השעינה את ראשה על כתפו ולא עוד. דבר זה אישרו לו כל אלה שהיו באותו מעמד, וב-ייחוד עוזרו. על-כל-פנים, כשקבע מה שקבע בפניה של איזמרלדה לא היה לו שמץ חשש שמא מוציא הוא דבר-שקר מפיו.

"ואם זכור לי הדבר", המשיך, "הרי יש להניח כי לאור המסיבות של השעה העצובה ההיא מן הראוי לסמוך על זכרוני יותר מאשר על זכרוניך."

התברר כי פניה של איזמרלדה היו מנומשים. אהרן עקב אחר הסומק שפשט בין נמש לממש. היא השפילה עיניה ולא ענתה דבר. שעה ארוכה שתקה. כל אותה שעה דיבר תורן.

הסיח לה על זו שהיתה אשתו כך-יכך שנים, וכך-וכך שנים שוב אינה אשתו, לפי שהלכו שניהם למשרד-הרבנות והופיעו לפני ועדה ואמרו מה שאמרו, ולאחר-מכן

חזרו הביתה ושבויעים ימים לא החליפו הגה ביניהם. ומשחלפו השבועיים שב אהרן תורן והלך לרבנות ובילה שם כדרכו שעות בקריאת סיפור-בלשים של אגתה כריסטי עם שבראשו נתונה מין סירת-קרטון שזוכה בה ברבנות כל מי שבא לשם בלי כסיווי-ראש. וכל אותה שעה שהיה תורן שקוע באגתה כריסטי ישב על-ידו יהודי, שזקנו יורד על-פי מידותיו, וכתב על-גבי קלף דברים שלא ידע תורן את פשרם. לאחר-מכן באה אשתו, מתוחה ונרגשת. שוב עמדו השנים לפני אותה ועדה ורב ספרדי שם בפיו של תורן מלים, שהיו מגוחכות בעיניו, וציוה על אשתו להצמיד את כפות ידיה זו אל זו. או נתן תורן בידיה את ספר-הפרייתו.

ועוד סיפר אהרן תורן לאיזמרלדה גרבינסקי כי אף-על-פי שלא חויב במונחת מוסר הוא לזו שהיתה אשתו כמעט את כל משפרתו והוא עצמו מתפרנס מעבודות נוספות, כגון תרגומים וכתבי-יכר' עד שתתבגר בתו, הגרה עם אמה, ותעמוד ברשות עצמה.

הם גמרו לאכול.

"רוצה קפה?"

"לא, תודה."

"אני אשתה אספרסו".

"אני אחכה".

תורן שתה אספרסו. ואז נתחלפו התפקידים. תורן שתק ואיזמרלדה דיברה. היא דיברה על משפחה יהודית בפולניה שהיגרה לגרמניה בשנות-העשרים ונכלאה במחנה-ריכוז בעלות היטלר לשלטון. לאחר שהצליחו ההורים למלט את בתם יחדיתם אל קרובים בצרפת. ובבוא הגרמנים לצרפת נמסרה הבת למנזר קתולי וגדלה שם עד שבא אחד מניצוליה-שואה, סיפר לה על מות הוריה והוציאה מן המנזר. הוא נשא אותה לאשה והסיעה לארץ-ישראל. לא הוציאו יחד את שנתם והאיש נפל למשכב ולא קם עוד מחליו.

ולאחר-מכן נמצא אהרן יושב בחדר אחד שבדירה בת מספר חדרים, שפל אחד מהם מושפר ליחיד או למשפחה. ובחדר מקרר קטן וכירת-גז חלי מים ושתי מיטות (האחת נמוכה וצרה והאחרת גבוהה ורחבה) וכורסת-נכים ושולחן מרובע—חצי מטר על חצי מטר—ושלושה שרפרפים קלועים וארון-בגדים, שכמה ספרי-כיס סדורים עליו טורים-טורים, ומעל לכל מחנק וצפיפות וריח של תרופות—וגם פסנתר.

בחוץ היה לילה, ואיזמרלדה ניגנה נוקטורן של שופן. ובעיצומו של הנוקטורן נתחזור לפתע לתורן שהוא מבטל את זמנו ומזניח את מחקרו על משה.

קם ממקומו ופסע אל הדלת על בהונות רגליו. פתאום נצמדו אל פיו שתי שפתיים דקות, קשות, חמות, ושיניים ננעצו בשפתיו עד נשיכה.

ואיזמרלדה. לאחר שחזרה אליה נשימתה, אמרה:

"הפעם נישקתיך, מר תורן".

ד

אל: המנהל הכללי

מאת: המנהל האדמיניסטרטיבי, אגף התצעות.

הנדון: נישואים.

ביום 26 בינואר שנה זו נשאתי לאשה את הגברת איזמלדה גרבינסקי העובדת במדור התיכנון של אגף זה.

בקשר לכך הריני מפנה את תשומת-לבך לסעיף 13.325 של תקנון שירות המ- דינה האומר:

נוצרת קירבה משפחתית בין שני עובדים שכתוצאה ממנה אסור המשך העסקת שניהם ביחידתם או במשרדם, יש להעביר את אחד העובדים למשרה אחרת באופן שלא תהיה עוד אסורה העסקת שניהם בגלל קירבת המשפחה ביניהם. אם אין העברה זו אפשרית, יפנה האחראי במכתב אל נציבות השירות, יתאר בו את הנסיבות ויפרט את ההצעות בנידון לשם קבלת הוראות ממנה להמשך הטיי- פול במקרה. נציבות השירות רשאית אף להתיר את המשך העסקתם של העוב- דים הנדונים במשרותיהם הנוכחיות.

ה

הנציבות התירה לאגף-התצעות את המשך העסקתם של אהרן ואיזמלדה במש- רותיהם הנוכחיות משום שהתברר, כפי הנראה, כי העברתם אינה אפשרית. לעומת זאת התברר כי אפשרית העברה אחרת: תורן עקר מדירתו של הסתת אל חדרה של איזמלדה.

רהיטים וכלים משלו לא היו לו. מלבושיו לא מילאו אפילו מזוודה אחת. מזוודה זו וכמה ארגזי ספרים הובאו אל חדרה של איזמלדה. המזוודה הוחבאה מתחת למיטה הגבוהה, שמעתה ישן עליה תורן. הספרים סודרו על הפסנתר בשלושה טורים. פרט לכך לא השתנה בחדר מאומה, והכל נשאר כשהיה: הפסנתר והמקרר, כירת- הגז ודלי המים, ואפילו כורסת-הנכים ומשום-מה גם ריח התרופות, אף שתורן הש- תמש בתרופות שאינן נותנות ריח ואיזמלדה לא השתמשה בתרופות כל-עיקר.

וכשם שבחדרה של איזמלדה לא חלו שינויים כבירים כך לא נשתנה הרבה אף בחייו של אהרן. פרט לכמה דברים קלי-ערך כגון זה שעם אלעזר הסתת היה אהרן מרבה שיחה ואלו עם איזמלדה היה ממעט בדיבור. שניהם טרודים היו ולא היתה שעתם פנויה לדיבורים.

עד לשעה שלש שהו במשרד. בשוכם היתה איזמלדה מבשלת ארוחת-צהריים ואהרן מסדר את החדר. אחרי הארוחה היה אהרן שוב לפוש ואיזמלדה מדיחה את הכלים. לאחר-מכן היתה איזמלדה שוכבת לפוש ואהרן מתרגם את המאמר על תורות עכורים. אחר-כך היה מרתיה קפה ומזמין את איזמלדה לקחת חלק בשתייתו.

תוך כדי שתיית הקפה היה אהרן מעיין בעתון או בספר ואיזמלדה מחרישה. מדי- פעם היה אהרן מנתק עצמו מן הספר ושולח חיוך לעברה. לאחר הקפה היתה איז-

מרלדה מדיחה את הכלים ואהרן פוסע על בהונות רגליו בפרוודור בדרכו אל המטבח המשותף (בדירה התגוררו עוד שלושה דיירים נוסף על משפחת תורן ובעלת הדירה), כדי למלא את הדלי מים.

הברזים היו מקולקלים ומילוי הדלי גזל זמן רב. כל אותה עת היתה שהות בידו של תורן להרהר במחקרו על משה. מרגע זה ועד לשעה מאוחרת בלילה שוב לא הדיר עצמו מעבודתו זו; היה שוקד עליה ואינו מרפה כדי לסיימה למועד שקבע הפרופיסור.

כל אותן שעות היתה איזמרלדה מקדישה לעיסוקיה שלה: קונה קניות ומתקינה פת-ערבית (על-הרוב בצורת כריכים וכוס תה, שהוגשו לו תוך כדי עבודתו כדי שלא לבטלו ממלאכתו החשובה), קוראת בספרים צרפתיים, תופרת, משהצת, מחד שבת חישובים בפנסה הקטן, ופורטת נוקטורניום של שופן על הפסנתר.

היתה אפוא עבודתו של תורן מוכנה למועד הנקוב, אלא שערב היום בו עתיד היה אהרן לקרוא באוני הפרופיסור סח לה אהרן לאיזמרלדה שהעבודה טעונה ליטוש אחרון ולצורך כך עליו לנסוע לספריה הלאומית. אותה שעה היתה איזמרלדה רכז-נה מעל לקערת המים ומדיחה את הפלים מסעזדת-הצהריים.

"מתי תחזור?" שאלה בלי הסב את ראשה.

"אינני יודע. על-כל-פנים לא לפני שייסגר אולם-הקריאה".

קינחה איזמרלדה את ידיה במגבת וקרבה אל אהרן. פתאום פנתה לו גב, נטלו את כף-ידו בידה והצמידה את אצבעותיו אל פניה. היתה מניעה את ידה ומגששת באצבעותיו של תורן על חטמה ועל מצחה, על שפתיה ועל שערותיה, על לחיה ועל עיניה, משל עיור היה תורן ולא יכול להכירה אלא בחושה-מישוש בלבד.

נישקה תורן על מפרקתה—ריח "אמה להדחת כלים נדף ממנה—לחץ ידה והלך.

בספריה נתקל בברוריה גפן.

"שלום, ברוריה".

"שלום".

"מה שלום אבא?"

"מתגעגע אליך".

"ומה שלום נחום?"

נחום היה בעלה של ברוריה.

"הוא בחוץ-לארץ. ואשתך?"

"בבית".

"אתה נראה צעיר הרבה יותר משנראית לפני עשר שנים".

ניסה לזכור איך נראתה ברוריה לפני עשר שנים ולא יכול. זכר רק את קימור

ירכה החשוף, את עיניה ואת קולה, ואף אלה מלפני כחמש-עשרה—עשרים שנה.

ישב אהרן ליד שולחן באולם-הקריאה וברוריה ישבה מולו ליד אותו שולחן.

סמוך לשעת הסגירה החל האולם מתרוקן. העובדים אספו את הספרים.

נתברר שברוריה רכשה לה מכונית. משנכנסו לתוכה שאלה: "אכלת?"

השיב לה: "לא".
 "תאכל אצלי. יש לי בקבוק של ויסקי סקוטי".
 בשעת הארוחה אמרה לו:
 "כתבתי שיר בשבילך".
 "את כותבת שירים? מעולם לא ידעתי".
 "הערב תדע".
 נטלה את תיקה והוציאה מתוכו כמה פיסות נייר מקומטות.
 "הטה אוזן!"
 אהרן הטה אוזן.

ח ז מ ש

בראשית

כשעוד טרם יולד האדם לעמל
 לא היו לא דברים ולא אומר
 ואם כך המישגל בין האל לחלל—
 הגורם את הולדת החומר.

שמות

הגורם את הולדת החומר
 הוא ענין למחקר פילוסופי
 מה שאין כן תינוק בעל אופי
 אשר צף לו בנחת ושופי
 בתיבה עשויה מגומא.

ויקרא

בתיבה עשויה מגומא
 לפנות בוקר חודר הטל.
 על החוף יש סוף ודובון.
 ועשן מיתמר אל־על,
 כקרבן התינוק נפסל.

במדבר

כקרבן התינוק נפסל,
 כמקריב לא ידע אנטומיה.
 בים־סוף נצחון נחל,
 חיל פרעה בים נפל,
 במדבר הוא עמד כתומר.

דברים או משנה־תורה
 כשעוד טרם יולד האדם לעמל,
 הגורם את הולדת החומר,
 בתיבה עשויה מגומא
 כקרבן התינוק נפסל.
 במדבר הוא עמד כתומר.

שאל תורן:

"כליל-תפלות זה כתבת הערב כאשר ישבת מולי בספריה?
"כן".

הרים תורן את כוסית הוויטקי.

"לחיי משפחת גפן הפורה והמפריה".

וכעבור שעה אחת ראה אהרן בפעם השניה את המוקי ירכה של ברוריה. חרש-חרש, כגנב בלילה. פתח אהרן את דלת הדירה מרובת הדיירים. חלץ נעליו ובגרביו הגיע אל חדרו. לחץ על כף-המנעול, הדלת לא נפתחה. בדרך-כלל לא היו בני הזוג תורן נוהגים לנעול את דלתם חדרם. הפעם, כפי הנראה, החליטה איור מרלדה לנעלה לפי ששכבה לישון לבדה. פישפש אהרן בכיסו ומצא את המפתח. נכנס לחדר והעלה אור. איזמרלדה ישנה שינה עמוקה. שנת-צדיקים. הנקל היה לנחש מה גרם אותה שינה עמוקה: על השולחן עמדה כוס מלאה מים עד מחציתה ולידה נחה שפופרת ריקה מגלולות-שינה—פרודורמול. שפופרת הגלולות היתה של אהרן. בדרך-כלל היה אהרן מסתייע בגלולות ואיזמרלדה לא נזקקה להן. הלילה הזה נשתנה מכל הלילות: איזמרלדה בלעה גלולות-שינה והוא צנח על מיטתו לבוש בגדי-יומו ונרדם.

רק בבוקר נתן את דעתו עוד על פרט אחד שבו נשתנה הלילה הזה: בדרך-כלל היה אהרן ישן על מיטת בעלה המנוח—זו המיטה הרחבה והגבוהה—ואיזמרלדה ישנה במיטתה הצרה והנמוכה, ואילו לילה ישנה היא במיטת בעלה המנוח, שהיה מרותק אליה שלש-עשרה שנה, והוא ישן במיטתה שלה.

כשהתעורר עדיין היתה איזמרלדה שקועה בשנתה. הוא בישל קפה. מזג כוס אחת גם לה, והתקין כריך. הניח את הקפה ואת הכריך על השרפרף וקירב את השרפרף אל מיטתה.

מחנות-המכולת הסמוכה לביתם טילפן למשרד:

"מלכה?"

"שלום. מר תורן".

"אני הולך לאוניברסיטה. למסור את עבודת-הגמר שלי לפרופיסור. לא אבוא לפני שתיים-עשרה. גם איזמרלדה לא תבוא היום. אמרי לאסתר שתנפה לה יום-חופשה".

"בסדר. בהצלחה, מר תורן".

"תודה".

שעתיים רצופות קרא תורן באזני הפרופיסור קטעים מעבודתו על משה כמנהיג. הפרופיסור התפעל ממנו והעניק לו ציון מעולה. מלבד זאת הבטיח לתורן שעבודתו תימסר לתרגום ותודפס בארצות-הברית.

עד שקרא תורן קטעים מעבודתו נתקשרו עננים בשמיים וירד גשם שוטף. הפרר פיסור הציע לו להסיעו במכוניתו.

"למשרד?" שאל.

ידוע ידע הפרופיסור כי אהרן תורן הוא המנהל האדמיניסטרטיבי של אגף-התצעודת.

אהרן הציץ בשעונו. השעה היתה אחת-עשרה ועשר דקות.
 "האם תהיה זו חוצפה אם אבקשך להתעכב בדרך רגע על-יד ביתי?"
 "רגע הוא זמן בלתי-מוגדר. חמש דקות—אני מוכן".
 "ארבע דקות".

מגבי הזכויות לא יכלו להבהיר את שמשות המכונית במאבקם עם המבול שניתך
 ארצה. הפרופיסור קילל באנגלית ושף בידו האחת את השמשות בעוד השניה מח-
 זיקה בהגה.

"ארבע דקות", צעק בעקבותיו של תורן כשיצא הלן מן המכונית ורץ במדרגות אל
 חדרו.

איזמרלדה עדיין ישנה, צנופה, מכורבלת בשמיכה. מאמש לא נשתנתה תנוחתה
 אף-כהוא-זה. גם הקפה והפריך היו מונחים כשהיו.

קרב אהרן אל המיטה ונגע בכתפה. גוש עגלגל התגלגל מן המיטה ונח לרגליו
 ככדורגל.

מן החלון בקעו צלילי צופר עצבניים שפילחו את משק מי-הגשם.

ארבע הדקות עברו.

אהרן לא מש ממקומו.

הפרופיסור למינהל לא אמר נואש.

היה צופרו דומה לנגינתו של סולן ומי הגשם דמו לתזמורת רבת-עצמה אך מאופקת.

מנפרד וינקלר: הניתוח

הוא ספר שיר על אשתו החולה,
בפניה חרש הנודד תלמים,
בעיניה העצומות עברו שבעת מדורי הגיהנום,
והיא בותרה צעירה כמו גבעול
בתחלת אביב. הוא ספר שיר על אשתו החולה:

עוד מעט ינתחו את תוכה הכמוס,
בו טמונות היו אפשרויות של חיים הרבה,
אשר נשאו פרחי-בר נושרים בקיץ: נצרה היטה לפנים
ואשה מתעגלת לאט, אולם פרוותיה נפלו כבסר סתוי
מענפי הרוח התועה. רב ההשערות נתפזרו עם אבק הדרך-כים.

עכשו היא עומדת מלאת פחדים
בשמש אפרה זו של חרף צעיר מול
עצי בית-חולים השומרים בירקם המתמיד על
סודות הלידה והמות.

עוד מתט ינתחו את אשתו, ישדרו את גופה
המלבין בלילות, המוסר דומיות כה רבות
ושינה של תינוק אחרי הסופה.
רק עכשו הוא חש, כי מעודו לא השיב תודה
על מתנותיה הפשוטות ביותר של אשה.

אחרי הניתוח היא תשוב עיפה ושקטה
אל הבית, שנצבע בינתיים צבע זר
של אביב, מעבר את הסף המכר
כאשה אחרת, בלי להאמין במציאות שובה
השקוף אל עולם שלא השתנה לכאורה.

שמעון בלס: דרך פרידה

בהקיצה היה אפלה בחדר. ענפי התות הערומים התחככו ברשת החלון, אבל נהמת הרוח לא נשמעה עוד. גם הגשם פסק והמרזבים ירקו את טיפותיהם האחרונות. אמי ואחותי עדיין לא שבו מביקורן ורקסי מקפץ היה אצל שער־הברזל ורועד מקור. משכתי עלי את השמיכה וביקשתי לשוב אל השינה, אבל מחשבתי על רקסי החזירתיני אל רוח־הנכאים ששרתה עלי כאשר גהרתי על המיטה וסירבתי לשמוע את יללותיו. שיפלתי כפותי תחת ראשי והסתכלתי בפיסת רקיע קודר ואפרורי, שנגוהות יום שפנה עדיין שמורות בו. ערב סגרירי ירד. ערב של שעות ארוכות, מיותרות. יוסף צילצל בבוקר למשרד והזמינני לביתו לשמיעת תקליטים חדשים, אבל אני כבר הועדתי עצמי להתענוגות אחרים. ניצב ליד הדלת האחורית, זירזתי את אמי ואחותי לצאת לביקורן אצל סבתא. שעה תמימה חיכיתי לזניחה והיא לא באה. אומלל הייתי ומרוב חרוני הלמתי באגרופי על הקיר. לבסוף עליתי אל חדרי וגהרתי על המיטה, והנה לפתע יללותיו של רקסי!

קמתי. העליתי אור, וירדתי אל הדיוטה התחתונה. רקסי שמע את צעדי והחל לנבוח בעצבנות. הוא עמד על רגליו האחוריות ושירבב ראשו מבין הסורגים. מפיו נפלט הבל סמיך. כשפתחתי את השער קפץ עלי וכישכש בזנבו. החלקתי רעמתי הרטובה והולכתי אל המרפסת האחורית, שם ניגבתיו היטב וסרקתי את שערו הצמרי במברשת קשה, כמו שהייתי עושה בימי הקיץ כשהיינו שבים יחדיו מרחצה בנהר. אחר־כך הדלקתי את הנורה־הנפט ועליתי בו אל חדרי. רקסי היה אסיר־תודה ולא חדל מהשתחל בין רגלי ומפשכש בזנבו. חום התנור הביא עליו רוח שובבות והוא קפץ על מיטתי, עלה על שולחן־הכתיבה וזנק עלי בחדוה. אבל אני לא היה לבי למשחקים וציויתיו לשבת בשקט. בפישוט־רגליים השתרעה על הכורסה הסמוכה לארון־הבגדים. השתי כבדות באברי, וצינה חלפה בגבי. רקסי פסק ממשחקיו ונתן בי מבטו החום והפיקת. חייכתי אליו, והוא כבר היה בחיקי והשמיע קולות של תינוק שטוב לו בזרועות אמו. החלקתי על ראשו, גירדתי מאחרי אוזניו, והוא עצם עיניו ושקט. רצייתי לזכותו בתענוג שאיננה מזכהו בו לעתים קרובות, וסברתי שינמנמלו מעט. אך לפתע גילה חוסר־מנוחה, זקף אוזניו והביט בי. אחר הפנה ראשו לאחור והביט אל המיטה. משכתי בראשו אלי, אבל הוא נתמלט ממני וקפץ על המיטה. תחב חטמו במצעים ובכסיות, הפשיל זנבו בין רגליו ובשרו הצטמרר כאחוז־קדחת. ספקתי כפיים והוא פלט נביחה בהולה ונפנה אלי, מתוח כמיתר. אהבתי לראותו כך. הוא נראה במלוא הדר גזעו האצילי. "בוא הנה", אמרתי לו, אבל הוא לא זז ממקומו. עיניו שילחו בי זיקים ושום אבר בגופו לא זע. קמתי והחזקתי באוזני הזקורות. "מה גילית, טיפשוך?" רקסי השפיל ראשו, נגע בקצה לשונו היבשה בכף ידי, וירד לשבת אצל התנור.

הוא שנא את נזיחה. לא רק התקנא בה אלא סלד ממנה סלידה זועפת. עוד לפני ביקוריה אצלי רטן ונבח עליה בעברה על-פני הבית. אולי עוד או חשש מן הבאות. אבל כשהבחין בה מתגנבת מבעד הפירצה בגדר-הלבנים ומבקשת להיכנס בלח האחורית, לא משל ברוחו והתנפל עליה כחית-פרא. כה פראי היה עד שבקושי הצלחתי לחלצה ממלתעותיו.

חדרי עמד באגף האחורי של הבית והוא צפה פני חצרם של השכנים. יום אחד ראיתי את נזיחה חבוקה בזרועות מעבדה. המראה נגלה לי בפתאומיות ולהרף-עין בלבד והכניס בי אי-שקט. יומיים עקבתי אחריה וביום השלישי ארבתי לה בקרן הרחוב. מאז החלה לפקוד אותי אחת לשבוע, לא היתה יפה במיוחד, אבל היתה בה איזו רפות שאינה שכחה בבנות גזעה. הכרתי רבות מהן. הן באו מהרי-הצפון לבקש פרנסה בעיר-הבירה. הניחו אחריהן כפרים שרויים בעוני, בעלים עובדי-אדמה, ארוסים חדורי-שאיפות, או ילדים מתבוססים ברפש. הן היו כסוסות גזעיות מיוחמות וגרמו טרדות למעבידותיהן. עוד בהיותי בן אחת-עשרה הוכרחתי לרבוץ בחיקה של צעירה טרופת-חושים ולעשות דברים שלא ידעתי את טיבם. אז לא נמשכתי עדיין אל המין ולא נתתי עיני בספרות-זימה, אבל גופה המלוהט של אותה צעירה החדירני במחיא-אחד אל עולם קסום שממנו לא יכולתי לצאת עוד.

מה קרה לה לנזיחה שלא באה? זה היה יומה החפשי, והיא עדיין לא הכזיבה. ביקשתי להעלות השערות, אבל סיפק לא היה בידי. מבטי נפלו על הודעת-הדואר החומה שהנחתיה בצהריים בגומחת החלון והשתדלתי שלא להרהר בה. "עליך להופיע במשרד-הצנזורה הראשי בתאריך 14.2 בשעה 9.30 בבוקר למטרת בירור". הודעות-דואר מסוג זה לא היו בגדר חידוש בשבילי. כל חבילת-ספרים שקיבלתי מצרפת עברה בקורת והצנזור הטביע בה את חותמתו. גם מכתבים רגילים נפתחו והודבק עליהם פתק הצנזורה. הדבר שהתמיהני באותה הודעה היה הדרישה להופיע במשרד הראשי, השוכן בבנין הסי.איי.די. ולא במשרד-הדואר המרכזי כבכל פעם. ועוד תמהתי על שבמשבצת "למטרה" נרשם "בירור" ולא "קבלת זבילה" וששמי נכתב בשתי גירסותיו הערבית והצרפתית. אליהו דהאן, שהוא שמי הרשמי, כתוב היה באותיות ערביות, ומתחת להן באותיות לאטיניות: אלי דאן. פקידי הדואר מעולם לא טרחו לגלות את שמי הרשמי והסתפקו בכתיבתו בצורה שהופיע בתעודת-המשלוח. כמובן, לא היתה לי כוונה להסתתר מאחרי הגירסה הזאת. פשוט נהגתי להשמיט את ה"א" משם משפחתי, שהרי הצרפתים בין כך ובין כך אינם מבטאים אותה. אלי היה שמי במשפחה ובקרוב ידידים מבית-הספר. שאר ידידי קראו לי אליאס, ואילו אליהו הופיע בתעודות ובמכתבים רשמיים בלבד. פניתי אל ארון-הספרים והששות החלו להציקני. זה זמן-מה הסכנתי לפרישות וחדלתי לתת דעתי על ביקורי-פתע מבשרי-פורענות. ספרים מוחרמים עמדו בארון וקופסת-הפח הרבועה לא הוטמנה בגינה מעולם. מונחת היתה תחת ארון-הבגדים, מכוסה חלודה ואבק וחדל-יוטה דק מצטלב עליה. זכרתי את כל המינשרים והחבורות שהכילה. פעמים רבות קראתים ולמדתי את ציווייהם על-פה. כשנפתח המצוד על הקומוניסטים

הכנסתים לקופסה והטמנתי אותה בקיר המטבח בביתנו הישן. מאז חלפו כארבע שנים ובינתיים עברנו לבית החדש ואני החלטתי להטמינה בגינה, אבל משום-מה דחיתי ודחיתי זאת עד שלא שבתי להרהר בה. קמתי והתחלתי להלך בחדר אנה ואנה. מזווית עינו היה רקסי עוקב אחר הילוכי אך לא קם להפגין את נאמנותו. לבסוף נטלתי סרגל מעל השולחן והשתופפתי ליד הארון. ביקשתי לדחוף את הקופסה החוצה ונמצאתי מתבונן באבק המכסה אותה ומהסס. אם אויז אותה—אמרתי בלבי—יתגלה ריבוע נקי בתוך המרבד הצמרי. העוזרת תיאלץ להכניס את המטאטא פנימה כדי להסיר את כל שכבת האבק שנצטברה זה שנתיים. רגע ממושך דממתי, ואחר-כך קמתי. נוח הייתי להסכין לסדר קיים. חפץ העומד זמן-מה במקום אחד וכבר התרגלתי לראותו שם, שוב לא העזתי להזיזו. גם סיגלתי לי מנהגים שונים שאמנם רק המקרה קבעם אך מכיון שחזרתי עליהם פעמים אחדות חששתי לחדול מהם. התרגלתי, אפוא, גם לאבק שהצטבר תחת ארון-הבגדים. לקופסת-הפח החבויה שם, לספרים המוחרמים העומדים באילמותם בין שאר ספרים.

התהלכתי בחדרי ורקסי עקב אחרי מזווית-עינו. לבסוף ניצבתי ליד החלון והסתכלתי בשמיים האפלים. הקשבתי לאווש העלים, נשמתי ריח אדמה. לילה סגרירי ירד. לילה של הירהורים נוגים, של זכרונות, של ישיבה מסביב לתנור. לילה של פרידה. ריח האדמה הרטובה משרה עלי תמיד הלך-נפש של פרידה, נקישת החלונות ביום-סגריר מעירה בי הירהורים על סוף-העולם. התבוננתי בקירות חדרי, בארון-הספרים, בכורסה, בשולחן. לא היה בי רצון לצאת, אבל ידעתי שלא אוכל להישאר. עוד מעט-קט תשוב העוזרת, וגם אמי ואחותי תשובנה מביקורן. הבית יימלא המולה, צלחות תצטלצלנה ודלתות תיטרקנה בלי הרף. אני מוכרח לצאת, אמרתי בלבי.

פתחתי את ארון-הבגדים והבטתי במראָה. מאמש לא העליתי תער על זקני ופני היו חיורים כפני חולה. להתגלח? למחשבה על גילוח ורחצה סמר בשרי. לא אהבתי לרחוץ בחורף. לו יכולתי לא הייתי מרטיב פני ימים רבים. סרקתי אפוא את שערי שנפרע בשינה והתחלתי להתלבש. רקסי קם והתמתח על ארבעותיו. אחר התישב לרגלי, התגרד ופיהק. מקץ שעה קלה כבר הייתי לבוש והושטתי ידי ליטול את המעיל התלוי על קולב בקיר. רקסי פלט נביחה עמומה שכמוה כעיטוש וחש אל המדרגות. שער הגינה השמיע את ציוצו המוכר והוא כבר היה מאחרי הדלת, נועץ בה טפריו ונובח בחדנה.

ב

הפכתי את צווארון המעיל, תחבתי ידי לכיסים המבוטנים צמר וצעדתי אל קצה הרחוב, שם פניתי שמאלה ונכנסתי אל הרחוב המקביל. בשכונת בוטן אל-ה'ס שבה התגוררנו פנו הבתים גב זה אל זה. רובם היו מוקפים גינות שגדרות נמוכות חוצצות ביניהן. האסתי צעדי בהתקרבי אל הבית בו עבדה נזיחה והתבוננתי בחלונות שאור עמום מבליה מבעד לוילונייהם הכבדים. שום קול לא הסתנן מפנים, ואני עמדתי וחיכיתי לאיזה נס. זכרתי ציפיות-חשאי נואשות ליד חלון ביתנו הישן.

בקרנות־רחוב, על ספסל לשפת הנהר—ציפיות שלא הולידו אלא מועקה ובזיון. מראות מן הילדות ומגיל־ההתבגרות חלפו בראשי בחטף אך הותירוני אדיש משום־מה. לפנים טעמתי קורטוב של הנאה בהתבונתי ולא עשיתי מאמץ להיחלץ ממנה, אבל אותה שעה הייתי חרד למצבי ולא נתתי דעתי על התבונותי. שעה ארוכה התבוננתי בחלונות. לבסוף שמעתי צעדים קרבים ונפניתי לאחור. במוצא הרחוב ניצנץ פנס רטוב ובודד באפלה וניצנוצו השתקף באספלט המבריק, הייתי שרוי בפזיז־נפש. הרגשתי עצמי עקור שנקלע לארץ זרה. רצייתי להיות אחרי הלילה הזה, רצייתי לפקוח עיני והנה אור־יום, רצייתי שתהיה השעה תשע־ושלושים. צעדתי עד רחוב אל־סעדון ועמדתי תחת עץ־אקליפטוס נוטף. בתעלה שעם שפת הרחוב זרמו מים רבים. ברחוב שעטו מכוניות והתיוז קילוחים. ענפי ההרדוף החוצים את הרחוב התנועעו כזרועות משוועות אל שמיים אטומים. אי־מוזה משך זמר אנחה ארוכה וצלולה. אנה אָפנה? לא היה בי רצון לשים פעמי אל מרכז השעשועים שבסוף הרחוב. הרעש והמוני האנשים המתחככים על המדרכות הסלידו אותי. ביקשתי את השקט. הלכתי תחת עצי האקליפטוס עד שהגעתי אל חנות זעירה ונמוכה, שפנס־רוח מפויח מטיל בה צללים כבדים. בעל החנות, איש בגיל־העמידה, שב־זקן ועל חטמו משקפיים במסגרת־כסף דקה, שעון היה אל שקים הערוכים זה־על־גבי זה מן הרצפה ועד הטפחות. סביבו עמדו שקים מופשלי־קצוות של סוכר ואורז ומיני אפונה, אגוזים, תמרים ושקדים. על הדוכן שלפניו נדחקו מאזניים וזעירים בין גושי־חלנה מזיעים דבש וצנצנות של סוכריות דביקות ונטולות־ברק. לפני כשנתיים, בעודי תלמיד־תיכון ובטרם אתקבל למשרדו של סינאטור, עמדתי בימי החורף בפתחה של החנות והתבוננתי בידי הכבדות של האיש, ששקלו רבע־קילו חלנה על פיסת נייר־עתון. זה היה המאכל האהוב עלי בימי־צינה אחרי ארבע שעות של טירחה עם ילדים קשי־חינוך. אבל מאז נעשיתי פקיד שוב לא הרשיתי לעצמי לעיסה בפרהסיא; ענדתי עניבה והתהדרתי בלבושי.

בירכתיו במועליד הוא עמד ממקומו, שף את כפותיו העבות ונעץ סכין גדול בגוש החלנה. "יש לך לחם טרי?" שאלתי.

הוא שלה מתחת הדוכן חצי כיכר לחם והושיטו אלי. "מן הצהריים", אמר. הלחם היה קר אך עודו רך. הינהנתי בראשי והוא בצעו באותו סכין ותחב בתוכו את החלנה. "קר כאן, יש רוח!" אמרתי בקחתי את הלחם הממולא. "עוד מעט אסגור. אין קונים", תלה בי את עיניו המימיות, ואני ראיתי שפניו זקנו והתכערו. "הרבה זמן לא היית", אמר.

"אני לא עובר מכאן", השבתי. שילמתי ונגסתי בלחם. אז פקדה אותי הרגשה שאני נפרד ממנו פרידה אחרונה. הרגשה חסרת־שחר היתה זו שהרי לא עמדתי לנסוע לשום מקום, אבל היא נתחזקה בי במהירות ועתה אף הביאתני לידי הירהורי־פרידה ממושכים. אמרתי בלבי: הנה אני אוכל חלנה בפעם האחרונה, אני רואה פינת־רחוב זו בפעם האחרונה, אני הולך לראות את החידקל בפעם האחרונה. ידעתי אמנם שדברי־הבל הם אלה ושעוד אוכל חלנה ואעבור בפינת־רחוב זו, אבל המחשבה על

החידקל החישה את צעדי ואף הגבירה את פעימות לבי. הייתי כמי שהולך לפגישה מצופה מפבר ובמוחו הומים שברי דיבור נרגש. רוח עזה טפחה על פני והקפאיה את ידי האוחזות בלחם. הנהר שאג בתוך החשיכה. מבעד לחורשות הדקלים העבותות שבגדת אל־כרך ניצנצו אורות זעירים, ככוכבים רחוקים. הטיילת היתה שוממה והבתים שבצדה סגורים־ומסוגרים. לעסתי קדחתנית ורעדתי מקור. זכרתי חרוזים מגומגמים: "חידקל אדיר, חידקל זועף, ספר לי, חביב, האינך שואף, כנשר להיות, מרדן וטורף!" מעולם לא העליתי את חרוזי על הכתב. בושתי בהם. אבל כשניצבתי על החוף בלילות־סגריר הרביתי לחרוז חרוזים. מניין הרגשה זו של פרידה שבאה עלי?—שאלתי את עצמי. אינני נפרד משום מקום. שרוי אני בבדידותי, ואף ממנה לא אֶפְרָד. היא שוכנת בתוכי, היא בת־לוויתי מילדות, היא המעתיקה אותי מעולמי אל ההזיות והופכת אותי גיבור של רומנים שקראתי ועלילות־גבורה מן ההיסטוריה שלמדתי. לעסתי ורעדתי. יחיד הייתי מול הנהר, ואט־אט חדרה בי ההכרה שאני אדם חפשי, שיכול אני לעשות כל העולה על רוחי, להיעלם פתאום, לקפוץ לנהר, אפילו לצעוק מלוא קולי. השעות הריקות לא הפחידוני עוד, שהרי רגיל אני בהן. הערב הזה לא יהיה שונה מערבים אבודים אחרים, אמרתי בלבי. רק חבל שלא הלכתי אל יוסף. יושב הייתי עתה בכורסה הרחבה המכוסה שטיח פרסי ומאזין לבאך. חדרו חם ומרווח וארון־הספרים שלו משרה על אורחיו תחושה של יציבות ובטחון. הבטתי בשעון. שבע־ועשרים. שמא אלך אל סאמי?—עלה רעיון בראשי. ימים רבים לא ביקרתי, וודאי הוא משתומם.

מעודד מרעיון זה, חזרתי לרחוב אל־סעדון. ביתו של סאמי עמד מעל חנויות לא הרחק מן הרחוב שלנו. עליתי במדרגות וצילצלתי. שמעתי רחש מבפנים, אך הדלת לא נפתחה אלא לאחר שצילצלתי שנית. "ערב טוב" בירכתי את האם שפתחה, והיא השיבה על ברכתי בחיוך עגום: "בבקשה, בבקשה".

סאמי היה ישוב על הספה, רגליו מקופלות תחתיו וספר בידו. עד שעמדתי אצלו לא הרגיש בבואי, אך משראה אותי הניח לספר ולחץ את ידי בשתי ידיו. עיניו ניצנצו מאחרי זוגיות משקפיו העבות, ופניו, עטורי זיפ־זקן בני יומיים לפחות, נישאו אלי בהתרגשות גלויה. "הפתעת אותי! שב, שב. אני כבר התיאשתי".

נתתי לבי לציפצוף מזור בבטאו את השייך, כאילו הרכיב שיניים תותבות ועדיין אינו מורגל בהן. "הייתי עסוק", אמרתי. "מה שלומך?" סאמי נד בראשו. "אמרת שתבוא בשבת, וכבר שתי שבתות אני מחכה לך". "מה שלומך?" הגבהתי קולי.

הוא חייך והסב פניו אל אמו, שעמדה סמוכה אל מיסעד כסא גבוה שמושבו חבוי מתחת השולחן.

"אני רואה שאתה מרגיש טוב", התאמצתי להגביה את קולי עוד יותר.

"איזה טוב, איזה טוב", מילמלה האם.

"לא קיבלתם את תוצאות הבדיקות?" שאלתי במבוכה.

"ומה חשבת שיגלו?" רטנה, נועצת בי מבט ספק של ליגלוג ספק של שאט־נפש.

הסתכלתי בידידי וביקשתי לשמוע מפיו על הבדיקות המעבדתיות שעשו לו, אך הוא לא דיבר. בביקורי האחרון התאונן שבאזנו הימנית אינו שומע כלל ואילו בימנית הוא שומע דינדון ממושך. דיברנו אז על הבדיקות וקיינו שיגלר את מקור המחלה. הוא היה שרוי במצב־רוח עליו וסיפר בהרחבה על בית־החולים שבו אושפו ועל האחיות שטיפלו בו ודאגו לצרכיו. נסים בן־דודו, שישב עמנו, אמר שפפי ששמע נגרמה הפגיעה באוזן בעטיין של ההקרנות שקיבל ושהיא תחלוף בהדרגה.

"אתה שואל אם אני שומע?" אמר סאמי.

"כן", מיהרתי להשיב.

"כמעט ולא כלום".

פנית אל האם. "ומה אמרו הרופאים?"

"לחכות. לחכות". גדה בראשה בעגמימות. אחר משכה את הכיסא וישבה.

"ולא נותנים שום דבר?"

"אזניות?"

"כן".

"לא יעזור. העצב נפגע, לא האוזן", השיבה.

היא השפילה ראשה, אך גווה נשאר זקוף ומתוח. דממה ירדה עלינו. מן החדר הסמוך עלה ליחשושם של הקטנים. מן־הסתם השבתי את משחקם. או שמא מתכוננים לישון? זכרתי ישיבה דמומה כזאת בקיץ האחרון. באתי לניחום־אבלים על מות האב וישבתי על אותה ספה ליד סאמי. האם ישבה מולנו והאח־הבכור השתרע על הכורסה שבצד ימין. דיברנו על המנוח שמת מיתה חטופה ואחר־כך שתקנו, ואז שמעתי את ליחשושם של הקטנים בחדר השני. האם התבוננה בין רגליה ומקץ שתיקה ארוכה סיפרה שבעלה לא רצה לעקור מביתם הישן, כי לבו ניבא לו. "הבית מסופן", אמרה. "הדיירים הקודמים איבדו את בנם בתאונת־דרכים. כל השטח הזה היה לפנים בית־קברות!"

פחד תקפני פן תשוב ותדבר בזה, ונטלתי את הספר של סאמי. "מה אתה קורא?"

שאלתי וקראתי על העטיפה *New Machiavelli*. "אנגלית!" תמהתי.

סאמי צחק. "אני קורא בעזרת מילון. זה השלישי!"

עילעלתי בספר בפיוור־נפש. מפתב־ן־לס זכרתי קטעים שלמדנו בשיעורי האנגלית בבית־הספר. ספר משלו לא קראתי. "איך זה, מעניין?" שאלתי.

הביט בי ולא השיב.

"האם זה מעניין?" צעקהי.

סאמי חייך. "אני לא שומע".

האם הרימה ראשה ומבטינו הצטלבו. עהה השפלתי אני את ראשי. סאמי קם ומקץ רגע שב ובידו נייר ועפרון. "כתוב", אמר ונתן עיניו בנייר, נכון לקרוא את שאלתי.

אחותי בעט ורכנתי על הנייר, אלא ששוב לא היה לי ענין בשאלה. גלים של חום פשטו בי. הציקה לי פתאום המחשבה שאני מיותר כאן, אורח בלתי־קרוא. שבא בזמן שאינו נוח לביקורים והשכבת את הבית משלוותו. האם יושבת כאן בגללי.

חשבתי. לפני כן ודאי עסקה בדבר־מה. אולי הכינה ארוחת־ערב, אולי טרחה עם הילדים. הבטתי אליה מתחת גביני וראיתייה יושבת על משמרתה, גווה זקוף וראשה מושפל שוב. מדוע אינה הולכת? היא אינה נחוצה לי!
 "אתה לא כותב", אמר סאמי.

מה הציפצוף הזה שבפיו? קולו השתנה. לו שמעתיו מן החדר השני לא הייתי מכיר. לשאול אותו? מה לשאול? הקול שלך השתנה? טיפשי. והיא יושבת ושומעת. "האם הספר מעניין?" כתבתי לבסוף.

סאמי חיך חיוך רחב ונשא את הספר בידו. פתח במקום שפתח והחל לדבר. לא הייתי מסוגל להקשיב לדבריו. נכחותה של האם הציקה לי יותר ויותר. הבטתי בחשאי בשעון. רבע שעה חלפה. סאמי אהב לדבר. כשאין מפריעים אותו הוא מדבר בלי הפסק. דיבורו לא היה שוטף, משפטיו מבוטרים, ולא אחת היה חוזר על מלים, מתקן ומנסח משפטים שלמים מחדש, ועודו דן בענין אחד קופץ לענין אחר. כשעוד היינו תלמידים נהגתי להפסיקו בקוצר־רוח אבל הוא לא נעלב. הוא מקשיב היה רוב־קשב לדברי ושב אל הרצאתו. לא היה פטפטן מן הסוג השכיח. יש שהיה שותק שעות ארוכות וגם כשנתבקש לחוות דעתו הפליט משפטים אחדים ולא יסף. הוא ידע להקשיב לדברי אחרים, וכשדיבר בהם נכח. בפיתה ישב דחוק אל הקיר ומשקפיו ניצנצו בקוצר־מנוחה; וכשהיה עליו להשיב לשאלה, דיבר אל המכתבה. סאמי היה אדם החושב תוך כדי דיבורו, וספק רב בלבי אם ידע אי־פעם במה יסיים. נשענתי אל הכרים שמאחרי והתבוננתי בו. עיניו תעו בחלל החדר ועל פניו חיוכו הנצחי. ידיו נחו על הספר. אנשים ביישנים מחייכים בדיבורם, מתגרדים בחטמם, בראשם, בסנטרם. סאמי לא התגרד. ידיו מעולם לא זעו תוך דיבורו; הן נחו בכיסיו או על חפץ כלשהו, או שסתם השתלשלו לצדדים כאברים מיותרים. פיו דיבר, שרירי פניו התכווצו והתפרו לסירוגים, ומבעד לוגויות משקפיו העבות ברקו עיניו השחורות, שחוטים אדמומיים מתפתלים בלבנון. שערו השחור, העבות והמרדן, ששיוה לו תמיד צורה פרועה, גדל והתפרע עוד יותר בישיבתו בבית. בצדעיו ביצבצו כמה שערות שיבה. זו נטייה משפחתית, חשבתי. אחירהבכור שערו כבר האפיר. פתע גיליתי כי פניו תפחו והתעגלו; ידיו העבות והשעירות נחו בכבוד על הספר, וכל גופו נראה לי שמן וכבד. אינו הולך עוד ברחובות. סיכמתי ביני לביני, אינו רץ אחרי אוטובוס, אינו עולה במדרגות. הליכתו הצטמצמה בין הספה הזאת והחדר הסמוך ובין החדר והמטבח או בית־השימוש, ומשם בחזרה לספה. מעגל צר שנסגר פעמים אחדות ביום בישיבה ארוכה־ארוכה.

חם היה לי מאד ומצחי התלחלה. פרמתי את כפתורי המעיל והורדתי את הצווארון שעדיין היה מזוקף. סאמי הושיט ידו: "תן לי את המעיל."
 "לא. אין צורך", מיאנתי.

"יש פנן. אחר־כך תתקרב כשתצא".

הסבתי ראשי לאחור והופתעתי לראות את פנון־הגחלים, שעמד כשתי פסיעות ממני. גילוי זה הזרים בי גל חדש של חום, ואני נחפזתי לעמוד ולפשוט את המעיל. סאמי

נטלו מידי והלך לתלותו על הקולב שמאחרי דלת הכניסה. האם נערה פתאום מקפאונה וקפצה על רגליה. "תשתה תה?" "תודה. אני הולך".

"למה תלך? שב אתו קצת. כל היום הוא לבדו!"

היא חשה למטבח ואני השתאיתי לנעימת קולה כשאמרה "הוא". שמעתי שמץ זרות בקולה, כאילו דיברה על משהו שאינו נכח. על אדם שאינו בנה. סאמי חייד, ודאי לא תפס דבר ממה שדיברנו ולא עמד על הנעימה החדשה בקולה של אמו. או שמא כבר יודע הוא שחל שינוי כלפיו, שעלול לחול שינוי מכאיב. אֶחָיו הקטנים אולי מלגלגים עליו כבר והוא אינו שומע. כלום אינו נעלב, אינו מתאונן? מחיתי את מצחי ונשמתי נשימה עמוקה. ריח כבד עמד בבית. דלת הגזוזטרה היתה סגורה ופתח אחר אין. המנורה שהשתלשלה מן התקרה הפיקה אור צהבהב, מכאיב לעיניים. מן החדר השני פרצה צווחה, אבל סאמי לא שמעה. "אתה לא יוצא מן הבית?" כתבתי והגשתי לו את הנייר.

"פעמיים בשבוע אני הולך למרפאה", השיב. "אמי באה אתי, או אחותי הנשואה". הסמיך פיו אל אזני ולחש: "שאלתי את הרופא והוא אמר שזה אפשרי". "הוא אמר אפשרי או בטוח?" כתבתי.

"הוא לא יכול להיות בטוח. הרי לא בדק אותה. אבל אני כבר בטוח".

עיניו התמצצו, ואחר שלחו בי מבט חטוף והושפלו. אצבעותיו רטטו על ברכו. זכרתי איך ביטל את חשדותיו של נסים וייחס אותם לשנאה שרחש לסלימה, ותמהתי לבטחונו הפתאומי. "אתה באמת מאמין שהיא חולה?" הוא עצם עיניו רגע והשיב לאטו: "היא השתעלה. ותמיד היתה חיוורת ורוזה". "אבל הן תחת פיקוח רפואי".

"מה-זה-חשוב פיקוח! עם הרופאים אפשר תמיד להסתדר. ושנית, הרופאים בודקים אם יש מחלת-מין ולא שחפת".

אכן, החשד שנזרק לאוויר היה לוודאות. חזרו עליו כל-כך עד שנעשה ודאי. נסים גילה את חשדו לאח הבכור, וזה אולי לגיסו, והלה לאשתו, וזו אולי לאם, וכל המשפחה החלה לדוש בדבר וסאמי לא יכול עוד לעמוד מנגד ולבטל את הוודאות. "בבית יודעים כולם?" שאלתי.

"אמי חושדת. גם אחותי חושדת. אולי כבר אמרו להן. אני לא יכול לדעת מה שמדברים ביניהם".

בעצם, מדוע לא יאמינו כולם לדברי-ההבל של נסים? ומדוע לא יאמין גם סאמי? הפגיעה בקרום-המוח היתה פגיעה של שחפת נדירה, כך על-כּל־פנים קבעו הרופאים! ושמה דבריו של נסים אמת?

"כל הענין נראה לי עכשיו טיפשי", דיבר סאמי בקול שניכרה בו סערת-נפש. "כשאני חושב מה הייתי מעולל לאמי ולמשפחה לו עשיתי מה שרציתי לעשות... אתה הזהרת אותי!"

אני הזהרתי אותו? לא זכור לי שהזהרתי אותו. זכור לי שאימצתי את לבו ואמרתי

לו שהוא חפשי ויכול לעשות כטוב בעיניו. אבל זה היה מזמן, הרבה לפני פטירתו של האב. אחר־כך הדלנו לדבר בזה ואני הוקרתי רגלי מביתה של סלימה. גם סאמי לא הזכיר אותה עוד, אף כי ידעתי שפקד אותה לעתים מזומנות.

"עוד שטות עשיתי שלא נרשמתי לפקולטה למשפטים. בשנה הבאה יהיה לי הרבה יותר קשה. רבים אינם מתקבלים מחוסר מקום, מדוע יקבלו יהודי חירש?"

טרפתי בידי בבקשי להגיב תגובה ידועה שאנו נוהגים להגיב בשיחתנו עם אנשים שפקדם אסון; לא כדי לבטל או להמעיט את חומרת האסון, אלא מתוך נסיון־שווא להקהות עקצים וליצור אשליה שאמנם הדברים חמורים אבל אסור להפליג בחומרתם או להסיק מהם מסקנות מרחיקות־לכת.

"אם יחליטו לקבל רק ארבעה יהודים", המשיך סאמי, "אתה חושב שירצו לקבל דווקא אותי? למה להם חירש? אבל אני רוצה לשלוח מכתב אישי לדיקן. אני חירש, אבל יכול ללמוד!"

החזרה שלו על "חירש" הכאיבה לי. היה בה משום קביעת עובדה שאינה ניתנת לעירעור, או השלמה עם גורל אכזר. או שמא נועדה לשכנעו במומו שלו יותר מאשר לספר את אונזי? ביקשתי לומר: זה לא בדיוק כך, זה ודאי ישתנה, אתה מגזים— אבל איך לכתוב זאת? הרגשתי ששיחתנו מאולצת ומגוחכת, וככל שהיא נמשכת היא נעשית אכזרית ואלימה.

"בינתיים אני לא מתבטל", עמד ממקומו וקרא לאמירה אחותו שתגיש לו ספר מן החדר. אחר־כך ניגש למטבח והביא צלחת עוגיות והניחה לידי על הספה. "אתה רואה", נטל מידי אמירה ספר עבה בעל כריכה שחורה. "זהו המגילה! אני לומד אותו על־פה. כבר למדתי שליש כמעט!" הפליט ציחקוק של שביעות־רצון וישב. "אלמד בעצמי, הרי בין־כהרובה להרצאות לא אוכל ללכת". עילעל בספר והמשיך בהתלהבות: "תמיד דיברו על המגילה כמו על אסון, אני מוצא שהוא משעשע דווקא. הנה אקרא לך את זה!" הוא קרא סעיפי־חוק המסדירים חלוקת מים בין כפרים שכנים וצחק בהנאה: "ממש סוציאליזם! מעניין, נכון?" אבל אני נתתי לבי לציפצופיו בשי"נים ולשגיאותיו בניקוד. מעולם לא הקפיד על קריאה תקינה, אבל אהב לקרוא בקול. בחנות הבדים הזעירה שבה ישב עם נסים קרא עתונים כל היום. נשים שניצבו בפתח החנות ושאלוהו למחירים לא זכו למענה, וכשהיו מפצירות בו להוריד גליל־בד מלמעלה היה שולח בהן מבט עיון ונוקב במחיר, ורק אחרי שהצהירו על נכונותן לשלם היה קם ועולה בסולם. לעתים מזומנות סרתי לחנות ונתכבדתי בכוס תה. נסים עמד בחוץ ונטפל לעוברים־ושבים ואילו סאמי קרא באזני מאמרים שלמים מן העתון. אז כבר עבדתי במשרדו של הסינאטור ולמדתי בבית־המדורש למורים. סאמי תמיד רצה ללמוד משפטים אך משום־מה נכנע ללחץ המשפחה ונכנס לשותפות עם נסים בחנות הבדים. שנה תמימה הוציא שם, עד שפקדה אותו המחלה.

האם הביאה את התה וסאמי הניח את ספרי־החוקים והושיט שתי ידיו. לא היה שולחן בקירבתי להניח עליו את הכוס ונאלצתי להשאירה בידי. אצבעותי היו דביקות, כנראה מן החלנה, וכלל לא התאוותי לשותות תה. הסתכלתי בסאמי שהעמיד

את צלחית הכוס על כף ידו השמאלית ובשניה בחש. פניו חייכו בהנאה. חומי עלה במהירות והרגשתי שאני מתיזע. הפניתי מבטי אל האם ששבה אל ישיבתה הזקופה בכיסא, והיא כנראה ראתה את מבוכתי והציעה לי לאכול מן העוגיות. הודיתי לה בגימגום והתפללתי בלבי שיבוא ביקור זה סוף־סוף אל קצו, והנה היא קופצת שוב ממקומה. "תאכל ארוחת־ערב?"

"לא, תודה", נרתעתי. "אני לא רעב."

"כן, תאכל אתנו. גם סאמי עוד לא אכל!"

חזרתי ואמרתי שאינני רעב ושבאתי רק לשאול לשלומי וללכת, אבל היא כבר היתה במטבח. הקטנים פתחו שוב בצווחה ואני נשארתי בוהה אל סאמי ואינני יודע מה לומר. סאמי לא הבין מה מתרחש וחיך אלי כמטומטם. שנאה עזה הציפתני. העברתי את הכוס מיד אל יד ומחשבה עלתה בראשי לקום ולמלט עצמי.

"אתה רוצה משהו?" שאל סמי.

לא עניתי והוא הפך פניו אל המטבח וראה את אמו חובטת בצלחות. אחר קם אליה, וכשבו ספק כפיו בצהלה. "נאכל ביחד! אתה אוהב לזביה. מי אינו אוהב לזביה בחורף!"

הילדים צעקו: "לזביה! לזביה!" אמירה פרשה מפה על השולחן וסאמי החל לשאת מן המטבח צלחות וכפות. הסתכלתי במהומה שקמה בבית והוקעתי את עצמי על שקם בי החשק לבוא בשעה שהתכוונו לסעוד את לבם, ועוד הארכת שבת. הקטנים ודאי היו רעבים והאם ירבה על סיפות וחיפתה שאלך. איך לא נתתי דעתי על כך? מרוב חרוני עמדתי ממקומי ופסעתי אל השולחן להניח עליו את הכוס. ריח הלזביה כבר נפוץ בבית והביא עלי חנק. צווארון החולצה דבק לצווארי ואגלי זיעה ביצבצו על מצחי. פשטתי את המקטורן, משכתי בעניבה ופרמתי את כפתור הצווארון. סאמי פלט צחוק. "חם לך? לי קר".

הוא ואחותו התרוצצו בין המטבח והחדר. על השולחן העמידו שתי צלחות לזביה אדומה, ריקי־לחם, קערה ובה פלחי גבינה מלוחה שוחים במים חמים, שני ראשי־בצל חצויים, פלפלים חריפים, לפת ממולחת ואדמדמה, ריבות. האם יצאה לבסוף. "אל תחבייש. כמו בביתך", דיברה בנוקשה. "אם משהו אינו לטעמך, תגיד!"

"הכל לטעמי. תודה", מילמלתי. "אבל אני באמת לא רעב."

"לזביה זה לא אוכל. בתיאבון" ושבה למטבח. עתה נשאה אמירה לחדר השני את סעודתם של אחיה, וכל הבית געש ולעט לזביה מהבילה.

ישבתי בקצה השולחן וסאמי בקצה השני. הוא היה עליו, דיבר בשבחה של הלזביה ומיד פתח בסיפור־המעשה הנדוש על אותו סופר־סת"ם, אשר בהיותו באמצע המשפט "והיה באכלכם..." עבר ברחוב מוכר הלזביה וצעק: "לזביה! לזביה!" ואז רשם הלזביה בלי היסוס על הגזויל: "לזביה! לזביה!" סאמי צחק ואמר שאינו יכול לאכול לזביה בלי שיזכור מעשה זה. הוא טרף בצלחת ונשף בה, מילא את הכף ושפכה בחזרה. "היה לו חסרון לאותו איש", נשא אלי פניו. "הוא לא היה חירש!"

השפלתי עיני אל הצלחת שלפני וראיתי כתם צהוב בשוליה. כנראה שיירים של

ביצה שלא הודחו כהלכה. לפתע עלה באפי ריח חריף של ביצים. אחזתי בכף והתר-
 בוננתי בה על צדדיה. נשאתיה אל אפי, אבל היש החזרתיה למקומה. ריח הביצים
 התחזק. השתופפתי על־פני הצלחת כמבקש להדביר את הריח המאוס בריח הלוביה.
 האִדים ליחלחו את פני וציעפו את ראייתי. לבסוף נטייתי לאחור ושלפתי את
 הממחטה מכיס המכנסיים. סאמי ינק מן הכף יניקה ארוכה ורעשנית ולעס בלהיטות.
 "אה, זה טוב", התמוגג. כל הזמן טרפה ידו בדייסה ועיניו נישאו אלי מבט מבודח.
 "בפעם האחרונה שהייתי במרפאה ראיתי את לטיף, הוא בא עם אשתו. יש לה מחלה
 קשה בעיניים. שאלתי אותו אם הוא רואה אותך, ונדמה לי שאמר שמזמן לא ראה
 אותך".

הינהנתי בראשי והוא המשיך: "הרָאָה לי שירים חדשים. הוא מהפכן אמיתי. למה
 אתה לא אוכל?"

קרבותי שוב לשולחן ואחזתי בכף. ריח הביצים סיחרר אותי. דייסת הלוביה דמתה
 לאדמת־חמרה רטובה יתר־על־המידה. התמיסה צפה למעלה והגרגרים שקעו בתחתית
 הצלחת. טרפתי בה והעליתי סערת אדים. עצרתי נשימתי ועצמתי עיני. ידעתי
 שסאמי מתבונן בי, וכל אברי התקוממו. רציתי לצעוק שהלוביה מדיפה ריח ביצים
 סרוחות, שאינני רוצה לאכול אותה, שאינני רעב. אבל בלי משים נשאתי את הכף
 המלאה אל פי ונשפתי בה. סאמי הסתכל אלי, אבל אני התעלמתי ממנו ונעצתי מבטי
 בגומה שנפערה בתוך הנוזל הסמיך והגביהתו למעלה משפת הכף. עוד נשיפה חזקה
 אחת והוא יועף לכל רוח, הירהרתי. במוחי חלפו מראות־בזק כמעט בבת־אחת. סאמי
 מצטנף בפינת החנות ואוכל במהירות מן הפינפה שהביאה אחותו; לטיף מוכר עתונים
 בקרן־רחוב וצועק: "אל־ראי אל־עאם!"; סלימה צוחקת בעליצות ושן־הזהב שבפיה
 משלחת זיקים; יוסף מאזין לבאך, גד בראשו ומסמיך אצבעו אל פיו; גויה נאבקת
 עם רקסי ומשוועת לעזרה. נשפתי בכוח ובאיבה, ונדמה היה לי שאני נלחם בחיה
 רעה. אצבעות ידי האוחזות בכף דבקו זו לזו. הרגשתי שפולי דביק, ותיעבתי את
 עצמי על איבתי למים. תרתי בחושי אחר מקומות־התורפה בגופי וחשתי את הדביקות
 לאורך גבי, מתחת לבית־שחי, באשכי, בברכי, בכפות רגלי. עוד אני בזה, ראיתי
 גרף של טינופת נשפך מן החלון. נסמכתי אל הכותל, ושני השוטרים שרדפו אחרי
 נשטפו מים צהובים־אדומים. על לחיו של אחד מהם נדבק צמר־גפן ספוג דם־נידה.
 הזונות השתוללו וסלימה משכה אותי אל חדרה. פתחתי את פי והרקתי את הכף
 לתוכו. בלעתי באחת אבל הגרגרים הרכים נתקעו בגרוני, בעוד התמיסה החמה
 זוחלת לאורך הוושט ומתבצרת בקיבה. בלעתי חוזר ובלוע אך הגרגרים לא זחו.
 טבלתי שוב את הכף בצלחת ושאתתי את הנוזל בלבד, וכשבלעתי הרגשתי
 שהסתום ירד למטה. ינקתי כף נוספת, ורווח לי.

"טעימה, נכון?" אמר סאמי ושב ללעוט. "על לטיף לא חשבתי כפי שאני חושב
 עכשיו", המשיך. "עכשיו אני מתהיל לראות את הדברים באור אחר. יש לי אפילו חשק
 לכתוב. קח את לטיף, איזו דמות נהדרת בשביל סופר! אבל לי אין כשרון כתיבה".
 העויתי פנים כאומר: אל תמהר לחרוץ משפט. עדיין לא ניסית! סאמי צחק. "קראתי

פעם שבטהובן כתב את יצירותיו הטובות ביותר אחרי שהתחרש. נפשו הצטללה וקולות זרים לא שיבשו עוד את מחשבותיו. גם מילטון כתב את 'גן־העדן האבוד' אחרי שהתעורר. ואל־מַעְרִי? האין עוורונו מקור גאונותו? האזון והעין הן אברי־התקשורת העיקריים של האדם. למעשה, לא התקשורת אלא הקליטה. האדם קולט בעינו ובאזנו את העולם הסובב אותו, והוא מחקה אותו. כל אדם הוא חקיין של חברתו, אבל כשהוא מאבד אחד משני אברים אלה הוא קולט פחות. הוא מתבונן יותר בעצמו וקולט קולות פנימיים. מחשבתו מעמיקה. כזה הוא גֵּלְס! הרי הוא אנציקלופדיה חיה. נביא! על כל זה לא חשבתי בעבר. לפעמים אני נדהם כמה דברים חשובים אין לאדם פנאי לחשוב עליהם מפני שהוא קולט, קולט, כל הזמן קולט!"

הלוביה היתה מבושלת כהלכה. השתדלתי לשכוח את הביצים ונשמתי נשימות קצרות. סאמי בלע עתה כפות מלאות. "תאכל גבינה", אמר ובצע ריק־לחם, הניח עליו חצי ראש־בצל ופלחי גבינה מלוחה, וגלל אותו במומחיות. חזר לדבר על לטיפי ועל רצונו לכתוב, על ולס ועל הספר שהוא קורא. הבטתי בו בסקרנות. בשלש שנות ידידותנו התנסינו יחד בדברים רבים. היו ימים שלא נפרדנו מן הבוקר ועד שעה מאוחרת בלילה. לא אחת סעדנו במסעדות. מעולם לא ראיתיו אוכל בלהיטות כזאת. תמיד נדמה היה לי שאינו חש עצמו בנוח כשאחרים רואים אותו באכילתו. משהו משתנה בו. אמרתי בלבי. תמיהותיו, היסוסיו, חוסר־הריכוז שאיפיון את מעשיו, כל אלה נצוקים בו מחדש ויוצרים דמות אחרת. דמות של חירש. הוא מסתגל והולך למומו ושוב לא יתבייש בו. אולי יעניק לו מומו גם בטחון שלא היה בו. יהיה כאותו עיור העולה לאוטובוס ומכריז: "אני עיור!"

האם יצאה מן החדר ושאלה אם נחוץ לנו משהו. הודיתי לה ואמרתי לא. הצלחת שלי התרוקנה כמעט. היא הציעה לי לאכול גבינה ובעצמה גללה לפֶּפֶה בשבילי. "זה טעים מאד עם הלוביה". רכנה על בנה וצעקה: "למה לא נתת לו?" "חשבתי שרוצה לאכול אחר־כך עם התה", השיב סאמי בבת־צחוק גבוכה. היא נדה בראשה בקוצר־רוח והלכה למטבח. כעבור רגע שבה ונתנה ידה על כוס התה שלי. "כבר התקרר", פלטה ונשאתה עמה.

נגסתי בלֶפֶּפֶה וסיימתי את דיסת הלוביה. הרגשתי שאני תפוח ומוזהם. אמירה אספה את הצלחות הריקות והגישה כוסות תה חדשות.

"הכנן כבה", אמר סאמי.

אמירה הביאה מחתה, היפכה בגחלים והניחה עליהן פחמי־עץ חדשים. עשן כחול עלה מהם וריח חמצמץ וחרוף פשט בבית. סאמי דיבר על החוקים העוֹת־מאניים ואני נשענתי אל מיסעד הכיסא ולגמתי מן התה. הקטנים השתוללו בחדר השני, האם הדיחה כלים במטבח. בחוץ נהמה הרוח. אוויר הבית נעשה דחוס ומחניק. עשן הפחמים והבל הלוביה נתלו כערפל בחלל והחפצים נראו לי כבתמונות מטושטשות. בראשי נתערבב קולו של סאמי בקול אחיו ובשאר קולות. באפי עלה ריח גופי המיוזע. עיני נעצמו מאליהן ולרגעים דימיתי שאני חולם.

ג

כשקמתי לצאת היתה השעה עשר. הקטנים כבר עלו על משכבם והאם סיימה את הדחת הכלים וישבה רפויה ואחוזת-תנומה על הפורסה. היא ליוותה אותי עד הדלת וביקשתני לבוא בכל עת שארצה. סאמי לחץ את ידי בשתי ידיו ואמר שיחכה לי בשבת. לא סיפרתי לו על ההודעה שקיבלתי, ובשעת פרידה חלף בי הירהור שאני נפרד לזמן רב מאד. ברחוב ציננה הרוח את פני המלוהטים ורגע עמדתי תחתי, נושם נשימות עמוקות. ברור היה לי שלא אשוב הביתה בשעה זו, אך לאן אשים פני לא ידעתי. הלכתי בכיוון הכיכר וניסיתי לרכז את מחשבותי בפגישה עם קציני-המשטרה. הפכתי בדעתי אם אין זה הגיוני יותר להעמיד את בני-משפחתי על חומרת הענין, שהרי עלול אני לצאת בבוקר ולא לשוב. שמא אטול עצה ממישהו מידידי? לא היה לי נסיון עם המשטרה, ודל היה כוחי בהמצאת אליבי. ביקשתני להבין את מצבי ולגלות בו משהו יוצא-דופן, אבל ככל שהרביתי לחשוב נתחוויר לי שהוא רגיל וחסר-ייחוד לגמרי. הבולשת חלשה על הארץ כולה, וקציניה נברו בתאוה רבה בנפשותיהם של הבריות. אני אדם חשוד בעיניהם, אמרתי בלבי. אני מקבל על כתבתי ספרות אסורה וודאי גם נגלה להם משהו על עברי. מצבי אינו שונה

ממצבם של רבים אחרים. בכמו אלה הבריות מסיחים מתוך פיהוק ופיוור-דעת. יכול אני ללכת לאיזה מועדון-לילה, לטייל ברחובות להנאתי, לשבת באיזה בית-קפה, או פשוט לחזור הביתה ולישון שינה ערבה וחסוכת-חלומות. עד הבוקר. מחר בתשע אודיע למנהל המשרד שיש לי הזמנה לצנזורה, אסדר את הניירות שעל שולחני ואצא אל ראס אל-קרייה, שאינה רחוקה מן המשרד. בתשע-וחצי אתיצב בלשכה ואציג את עצמי: אליהו דהאן. קיבלתי חבילת-ספרים מצרפת. אלי דאן הוא שמי. הצרפתים אינם מבטאים את ה"א. הואיל-נא לפתוח את החבילה ולמסרה לי, כי אני צריך לשוב לעבודה וזמני דוחק. לא, אין בזה שום דבר יוצא-דופן. בדיקת חבילות הן ענין שיגרתי. מאות ואלפי חבילות הם בודקים מדי-יום. אנהג כאילו בא אני לברר איזו אי-הבנה, איזו טעות. הרי זה דבר פשוט כל-כך. זה שנים אני מקבל ספרים בדואר, והם יודעים זאת. אנהג כמי שבא לברר איזה ענין פשוט. בסך-הכל כמה ספרים. אנשים מבררים עניינים באלפי משרדים בעיר, ודאי גם במשרד-הצנזורה מודנב תור בפרוודור. אעמוד בתור ואחכה. אם ייצא הפקיד או המזכיר של החוקר, אגש אליו ואומר לו שאני פקיד במשרדו של סינאטור וזמני דוחק. זה יעשה עליו רושם והוא יכניסני שלא על-פי התור. זה יעשה רושם גם על החוקר. ואם לא, לא. או אני אבוד. יתנו את ידי באזיקים ויוליכוני אל המרתפים החשוכים. במשרד יחכו לשובי. בבית יחכו לשובי. לבסוף יודע להם דבר מעצרי וישתדלו למנות לי עורך-דין. בינתיים אהיה עקור-ציפרניים, שבור-צלעות, דקור-אשכים. אהיה גיבור! מהפכן! סאמי יתחיל לחשוב על רומן חדש. לטיפף יכתוב עלי שיר. יוסף יויל דמעות. כזה הוא: כשמתרגש, בוכה. ואני אפגוש חברים שנפרדתי מהם לפני שלש שנים. הם יקבלוני בחשד, אולי בבוז. פחדן יקראו לי. חיים נוחים רציני?—הא לך! מגיע לך! לא, אין בכל זה דבר יוצא-דופן.

נשאתי עיני על סביבי. ראיתי את שיחיהההרדוף הנעים ברוח, את המכוניות השועטות באור מלא, את הולכי-הרגל המעטים המכורבלים במעילים והבל עולה מפיהם. עדי-מהרה נתפורה דעתי ומצאתי עצמי במבוך חשוך ומבעית שלא היה אלא מדרגות ולוייניות של צריח גבוה ועתיק. צעקתי אל השומר והוא השיב מבחוץ: "עלה, עלה!" המדרגות היו תלולות וחלקקות וקשה היה להציג עליהן כף רגל אחת, ואני נסמכתי אל הדופן העגול. טיפסתי לאטי ולא ראיתי אלא חשיכה. אחר-כך הסתחררתי ונעצרתי. קראתי לשומר, אך הוא לא ענה. סיפורי-זוועה על אנשים שנסגרו בצריחים ובמצודות חגו בראשי. מיד התחלתי לרדת ונדמה היה לי שירדתי שעות ארוכות. חשבתי על מנהרות תחתיות. צעקתי. צעקתי...

שנים רבות חלפו מאז והזכרונות מתערבבים בראשי. זוכר אני דברים שקרוני לפני כן, בראשית התבגרותי, כשהייתי עדיין בן י"ג או י"ד. אז עמדתי לראשונה בין ידי הממששות של השוטר ונכנסתי בשער-הברזל הצר. אני זוכר את ההתכתשויות האלימות של הפרוצות שמשכוני הנה והנה, אני זוכר כינויי-חיבה שהעניקו לי. קולה החרב של שאפּרה גונח בלבי כקולה של מולדת נטושה, ופניה השחומים והמקועקעים מחייכים אלי חיוכי-כיסופים. לא, לעולם לא אזכור מה ראיתי ובמה הגיתי עד שהגעתי אל בין ידי הממששות של השוטר. אחוז-בולמוס הייתי וכל שניה נמשלה בעיני כנצח. ביקשתי לראות את סלימה ולמוץ אל תוכי את המשחית שבה.

אום-אחמד רווחה היתה כדרכה על מושבה שבמעלה מדרגות-הסף והנגרילה בין רגליה. נעצה בי את עיניה השחורות המכוחלות וקראה: "יא הלא זמרחה! עאש מן שאפּי!" עמדתי לידה וחייכתי חיוך אווילי והיא הפכה ראשה לאחור: "יא סלימה, הנמלט חזר!" הישרתי עיני אל חצר הבית ולא ראיתי את סלימה, אבל היא חשה אלי וזרועותיה שלוחות קדימה. כשראיתיה הקפני צחוק עצבני, והיא כרכה זרועותיה על מתני והצמידתני אל גופה. "בוגד, איפה היית?" ניסיתי לחבקה, אך היא מיהרה להיתלות בצווארי וללפות ירכי ברגליה. "עם מי שכבת?"

"חייכית לי?"

"כל יום, כל שעה!" הצרידה בקולה המגרה.

"שקרנית!"

"אתה בוגד", צחקה והצמידה שפתיה אל שפתי.

בירברע חלף בי הירהור להשמיט פי מפיה, אבל היה זה מן הנמנע מאותה סיבה עצמה שגרמה את הירהורי. פחדי מפני הסכנה היה גם מקור הנאתי מן המחשבה עליה. ידעתי כי הפה שנסמך אל פי הוא אותו פה אהוב שהפיק קול צרוד ושבּו ניצנצה שן-זוהב ומתוכו זחלה לשון ארוכה, אדומה ורטובה. נשאתיה אל חדרה בתוך מהומה שקמה סביבנו. רגלי ריחפו תחתי, ואך עברתי את סף החדר הטלתייה על המיטה ונפלתי על ברכי. צחוק קרקרני פרץ מאחרי גבי. "אין בו חיל!" "המיטה את לבו!" סלימה צהלה וזעפה. היא קפצה מן המיטה וזקרה אמתה לעומת חברותיה: "מוות בעיניכן!" וטרקה את הדלת. צחוקה הרטיט את גופה התמיר ופרע את שערה.

צחקתי גם אני וראשי ניטלטל לכאן ולכאן. אחר־כך נסמכתי אל כרעי המיטה וחשתי לאות בגופי. סלימה השחילה ראשה מתוך השמלה הירוקה והמבריקה שלבשה ועמדה עלי במערומיה כאלת־שיש שקפצה מן המתולוגיה. דקת־גו היתה וגבוהה, עורה לבן ודוק של חירורן עליה, שדיה קטנים ושערה החכלילי גולש על כתפיה כצעף־משי. היא באה מן הצפון—כמוה כנויהה—ויחידה היתה בצורתה וביפעתה בכל השכונה כולה. "סלימה הכורדית" כינוה מעריציה, ולפעמים "סלימה הגבוהה". חיש נפלה בחיקי ונתנה בי את עיניה הכהות, עמומת־הברק. "התגעגעת אלי?" שמתי לבי לצלקות זעירות בצדי אפה הגדול והישר, זכר לאבעבועות מילדות, ונדמה היה לי שאני רואה אותן לראשונה. "את מעשנת?" שאלתי.

"יש ריח עשן ממני?"

"לא. אני שואל".

"לפעמים. לא יותר מעשר ביום".

"הרופא לא מרשה?"

"רופא? שס־אלוהים עליך!"

"רופא לא בודק אותך?"

"למה יבדוק אותי?" קראה בהשתוממות ונחלצה מלפיתתי. "אתה שיכור?" צחקה. "הלוואי".

"היום חג אצלנו, אתה יודע?" ניערה את שערה לאחור.

"אם כן, נחוג!"

"כן, נחוג גם אנו. הלילה שותים ורוקדים עד הבוקר!" שוב התקפלה בין זרועותי והיסתה קולה כממתיקה סוד: "באת ביום־חג, זאת בשורה טובה".

הרגשה הציפתני שאני מצוי עמה משכבר־הימים. זכרתי את פגישותינו הרבות באותו חדר עצמו, זכרתי את שיחותינו הגליוות, את אהבותינו הטרופות, את שבועותינו לעזור זה לזו. "את זוכרת איך הסתרת אותי?" שאלתי.

"איך לא אזכור?"

"תסתירי אותי גם עכשיו".

"יאללה. המצע מוכן".

צחקנו. מאחרי המיטה משוך היה פרגוד שחיפה על דרגש צר ונמוך. על אותו דרגש שכבתי שעות ארוכות והקשבתי לגניחות־הדודים של פוקדי־משכבה והשוטרים חלפר־פרחו להם.

"שמעתי שסאמי חולה", אמרה.

"חולה מאד. כמעט לא שומע".

"מסכן".

"הוא אהב אותך".

"גם אתה אהב אותי!" צחקה, ושוב נשקה על פי. אחר־כך קמה אל הכנון שבפינת החדר, חתתה את גחליו ופיוזרה עליהן קטורת. אש ירקרקה התלקחה באחת אך מיד דעכה ועשן סמיך תימר אל התקרה והעלה באפי ריח לבונה חריף ומסחרר. עודה

עוסקת בפנן פשטתי את בגדי, וכשנפתה אלי התבוננה בי ארוכות, כמו ביקשה לבדוק אם לא השתנה משהו באברי. פניה לבשו לפתע ארשת נוגה והביכו אותי. ביקשתי לגבור על מבוכתי וחיבתתיה, אבל היא נענתה בקרירות וחיש נשמטה מאחיזתי והשתטחה על המיטה. "בוא", אמרה בחיוך מקצועי רפה.

רגליה מוכנות היו לקלטני וחיכה חשף את שן־הזהב. כפות רגליה העבות, חתומות־החינה, נחו כבדות ואדישות על־פני הסדין הלבן ודמו לרגלי משרתות יחפניות. חמתי בערה בי. משום־מה ראיתי בה יצור עוין ומושחת. זונה ככל הזונות! השלכתי עצמי עליה ושמעתי מלהגת משהו. שנאתי אותה ושיקעתי ראשי בכר. סירבתי להביט בה, סירבתי לשמוע את קולה. ראיתי אחרות. גם אותן שנאתי. מעולם לא אהבתין במשכב־דודים. ריח בשמים מתקתק עלה באפי ונוכחתי לפני כבושים בשערה המשיי. ביקשתי להסיט ראשי והיא אחזה בפני בשרי ידיה והביטה בעיני. גם ידיה נדפו אותו ריח מתקתק. זכרתי את ריחות הבצל העולים מידיה של נזיחה ומהממים אותי. שנאתי את נזיחה. שנאתי את כולן. השתמטתי ממנה ושוב כבשתי פני בשערה. עתה הרגשתי שאני מכלה בה את חרוני, שאני נוקם לסאמי. דבקתי בה במלוא כוחי. היא השמיעה קולות, אולי אמרה איזה דבר־חיבה. לרגע נדמה היה לי שאני חולם, דימיתי שאני חש במבטו של סאמי מאחרי גבי ושומע את קולו המצפצף: "עם הרופאים תמיד אפשר להסתדר!" הבטתי בידי הסמוכה אל המצע, ומחשבה חלפה בי שאינה שלי ואינני יכול להניעה; ואמנם ניסיתי להניעה ולא הצלחתי. "אין זו ידי", אמרתי בלבי, "זו יד חלומה!" עצמתי עיני והרגשתי שאני נופל, צונח, ואינני מגיע אל הארץ. גם ברור היה לי שלא אגיע לעולם. לא פחדתי ולא חששתי ממאום. גם לא קצה נפשי בצניחה. אדיש הייתי כמעט. צנחת. צנחת. תמהתי: שמא באמת אני חולם? ביקר־יוכה קם בי רצון לכבות את השנאה שבערה בי. החלום לא בא. לבסוף נראָה לי רחוק ומגוחך. סרתי מעליה ושכבתי לצדה. היא התרוממה ושילשלה רגליה אל הרצפה. ראיתי את קשת חוליותיה כאשר שחה לבקש את מנעליה. כשעמדה, התבוננתי בשתה הקטן והזקור, דומה לשתו של נער. אחר־כך נעלמה מאחרי הפרגוד ושיכשוך מים בא אל אזני. שיפלתי ידי מתחת לראשי ונתתי עיני בקורות־העץ המחרוצות הסומכות את התקרה. מאחריהן הצהיבה־נתקרעה מחצלת־סיבים. בין הקורות טוו עכבישים יריעות רחבות שאבק שחור נח עליהן. מן הקורה האמצעית השתלשלה המנורה חסרת־האהיל ואורה הצהיבה שחה בתוך ענני הקטורת. מן הקירות הלבנים נשקפו שחקני־קולנוע. בצד הדלת נקבע קולב ולידו מראָה זעירה. מתחתיהם שרפרף ועליו טס נחושת ובו מסרק־עץ כפול־שיניים. בקרבת הפנן הושלכה על כיסא שמלתה הירוקה והנוצצת של סלימה. שוליה נגעו במרדב העשוי סיבים גסים בצבע חום־ירוק. רפה הייתי ורגוע ושוב חלפה בי הרגשה שאני שרוי עמה זה זמן רב. דבר לא השתנה בחדר. כך ראיתי לפני שלש שנים, כשהוכנסתי אליו לראשונה.

סלימה יצאה מאחרי הפרגוד וכוסית בידה. "אתה רוצה לשתות?" ישבה בפאת המיטה והגישה לי את הכוסית.

"עשית תה?"

"זה לא תה. הכנתי אותו בעצמי". לגמה לגימה קטנה וליקקה שפתיה.

"שיקוי־אהבה?"

היא צחקה. "אני מכשפה בעיניך?"

"ממתי את יודעת להכין משקאות?"

"הרבה זמן לא באת!"

התרוממתי והיבקתי. "אני אוהב אותך גם בלי זה", אמרתי, משוכנע לגמרי שבאמת

אני אוהב אותה. אהבתיה מאותו רגע שגררתני אל חדרה והגנה עלי מפני רודפי,

זמן רב בטרם יגלה לי סאמי את צפונות לבו. אהבתי את צחוקה, את פיטפוטה;

במיוחד אהבתיה כשדאגה לי ונתנה לי עצות.

"טעם ותראה", הסמיכה את הכוסית אל פי.

"זה נראה כמו תה. מי לימד אותך?"

"בחזרה אחת. אני יודעת גם מקודם, אבל לא היו לי עלים. הלילה שותים הרבה אצלנו".

ריח חמצמץ עלה מן הכוסית. השקתה אותי ממנה וטעם מריר חדר אל חיפני. "מר",

אמרתי.

"עוד מעט תרגיש כמה זה טוב".

נטלתי את הכוסית מידה והשקיתיה. היא לגמה וליקקה שפתיה. "תשתה אתה. זה

בשבילך".

שתיתי את השאר בשתי לגימות והחזרתי לה את הכוסית. היא החזיקתה בשתי ידיה

והתבוננה בי באותם מבטים נוגים מלפני שעה קלה. "ספר לי על עצמך", אמרה.

"מה לספר?"

"כל מה שתרצה".

"אני עובד. אני לומד".

"אתה לא נוסע?"

"לאן?"

"הרבה זמן לא באת. וחשבתי שנסעת".

"בגלל סאמי לא באתי".

"כן. ידעתי שבגללו. אבל אחר־כך למה לא באת? ואני שומעת שהרבה יהודים

עוזבים. אתה באמת לא נוסע?"

"מדוע את שואלת?"

היא ציחקה והשפילה ראשה. "כשראיתי אותך נכנס, אמרתי בלבי: הנה אליאס בא

להיפרד ממני!" ידה קינחה את ברכי. "היית' בטוחה שלא תסע בלי להיפרד ממני".

משכתי בידה והיא נפלה עלי מלוא קומתה. עיניה הכהות עמומות־הברק הביטו בי

מקרוב וחדרוני. נשמעה נקישה קלה בדלת. ראשה של סלימה צנח על פני. "אני

רוצה שתישאר הלילה אצלי".

נשימת־אפה דיגדגה את מצחי. ריחות שערה מילאו את עולמי. צותתי לדלת.

הנקישות חזקו. "מחפשים אותך", אמרתי.

היא לא השיבה. עתה שמעתי ליחשוישם ואחר־כך עלה קולו של השרת: "סלימה!
היא קמה מעלי. "אני עסוקה!" צעקה.

"אום־אחמד שלחה אותי!"

"עכשיו אני עסוקה. לך!" צנחה ברפיון לצדי. שד אחד נזקר אל פני. סגרתי את פי
על הפיטמה והיא חייכה חיוך עגום. "כולם שונאים אותי כאן", מילמלה.
"מקנאים בך".

"אומרים שהיהודים והמשכילים באים רק אלי. צביחה שונאת אותי יותר מכולן.
עכשיו שהיהודים עוזבים, וגם אתה וסאמי לא באים, הן ממררות את חיי. 'סלימה
שוכבת עם סבלים! סלימה שוכבת עם משרתים! תראה את השריטות!' הושיטה
לי את זרועה, שבה ראיתי עוד לפני כן כתמים אדומים וכחולים וסברתי שהם כתמי
כוויה.

אחזתי בזרועה והתכוננתי בפצעים. "חתול שרט אותך?"
"זאת צביחה! היא זאבה ולא חתול".

"ואת שתקת?"

"מה אני בעיניך?"

צחקנו, והיא שוב התרוממה והסתכלה אלי. "למה לא באת?"
"המשטרה מחפשת אותי".

"הסתרת?"

"לא. מחר אמסור את עצמי".

היא קפצה. "מה הדיבור הזה!"

צחקו נפלט מפי שכמוהו כשיהוק. התרוממתי על מרפקי והתכוננתי להסביר לה את
מצבי והנה חבטה עזה בדלת וקולה של אום־אחמד פרץ אל החדר כנעירה אימתנית:
"סלימה, גמרי מהר!"

סלימה קפאה. ראיתי את מאבקי־האיתנים המשתולל בה. "אום־אחמד, הניחי לי
הלילה", לאטה לבסוף בקול מאופק.

"אל תשתטי!" צרחה אום־אחמד. "כל הבנות עסוקות והגברים עומדים ומחכים. סיימי
מהר!"

"אני לא רוצה!" צעקה סלימה בקול ניחר.

"שלא תשתטי, את שומעת!" היא זיעזעה את הדלת כמו ביקשה לעקרה מצריחה.

"אום־אחמד, היא תיכף תפתח!" קראתי לעומתה.

"היא מטורפת! צרות עושה לנו כל הימים! באָל נשבעתי שאַלקה אותה עד שתפח
נשמתה! לא אפתח, השמעם!"

סלימה ביקשה להשיב, אך אני לא הנחתי לה. כבר עמדתי מן המיטה וביקשתי את
בגדי. מבעד לדלת ליעלצה אום־אחמד איומים וחרפות. קולות אחרים נענו לה. מן־
הסתם צבא קהל גדול על הדלת! מחשבה זו שיעשעה אותי וצחקתי. סלימה נשאה
אלי פנים נזופים. "אני רוצה שתישאר".

"טוב", השבתי בעודי צוחק.

היא הליטה פניה בכפותיה ואני הסתכלתי בבטנה ובערוותה. אחר קמה להחזיר את הכוסית אל מאחרי הפרגוד והשחילה ראשה לתוך השמלה הירוקה. נשקתיה על לחיה והיא צידדה עיניה ולחצה על ידי. משכתי בבריה ופתחתי את הדלת. השרת העיף בי מבט בהול וחמק פנימה. החצר היתה כבר ריקה והרוח הסגרירית שרקה בה. אוס-אחמד חזרה למקומה ודיברה אל קהל שנאסף בפתח. השערוריה היתה לנחלת השכונה כולה! לקראתי צעד גבר עבות-שפם וכרסתן שמטריה תלויה בידו. הוא נתן בי מבט חד של סקרנות ומיהר אל החדר הפתוח. פניתי אל סככה שבירכתי ההצר וישבתי על אחד משלושת השרפרפים הפזורים לפתחה. השרת הספיק בינתיים להחליף את העביט וסגר את הדלת. ביקשתי ממנו שתייה והוא מזג לי כוס ערק מהול במים ושאל אם רצוני לאכול משהו. אמרתי שאינני רעב והוא העמיד לפני צלחת ובה תפוחי-אדמה שלוקים. "תן לי מים", דרשתי.

הוא הפשיל ראשו לאחור ושב אל הסככה. ראיתיו שוטף כוס תחת הברז וממלאה מים. תנועותיו היו אטיות ומדי-פעם הגניב מבט לעברי, וכשהגיש את הכוס קינח ידיו במכנסיו ונפנה לכאן ולכאן. צמא הייתי ושתיתי את המים באחת. משסיימתי, נטל את הכוס מידי ושב אל הסככה. אותו רגע נפתחה דלת והוא חש אליה כנחלץ ממצור. גבר יצא במהירות ולא הביט סביבו. גבר אחר לא נכנס במקומו. לגמתי מן הערק והדלקתי סיגריה. קולותיהם של אוס-אחמד ובני-שיחה חבטו בראשי והביאו עלי שיעמום ועצלות. התחקיתי על מרוצתו של השרת. שבינתיים נקרא לחדר שלישי. לקוחות חדשים לא באו ומקץ שעה קלה יצאו הזוגות, מכורבלות במעילים ומעשנות. הן הסתכלו בי ונעצרו, אבל אני הסבתי פני מהן. כעבור זמן מה יצאה גם צביחה. היא לא השגיחה בי וצעדה בהילוך מדדה אל הפתח. קראתי בשמה והיא נסבה לאחור. פניה היו צבועים ונראו בוגרים מכפי שש-עשרה שנותיה. עיניה השחורות נתמצמצו בסלידה והיא ירקה חיש על הארץ. צחקתי בקול והיא אספה את כנפי חלוקה ואצה לדרכה. ידעתי שלא תרצה לדבר אלי אבל יצרי השיאני להתגרות בה. אולי בגלל הפצעים שהשאירה בורועה של סלימה. זכרתי כיצד בישרה לי אוס-אחמד את בואה לפני כשנתיים "הבאנו נערה יהודיה! לך תראה אותה!" בת ארבע-עשרה היתה בסך-הכל, שטוחת-חזה ותקופת-היסטוריה. סמכתי גבי אל הכותל ונשאתי ראשי לשמיים. כוכבים אחדים ניצנצו באור רפה ורחוק, כאילו צפיתי בהם במשקפת הפוכה. לגמתי עוד מן הערק ופשטתי רגלי נכחי. משב-ערפל חלף לנגד עיני ושמחתי שהנהגה באה הקהות להצילני מן המחשבות על מצבי. על ראשי חשתי מפל של צינה. אבל עדיין הייתי מלוהט וגרוני צרב עלי. לגמתי שוב ושוב מן הערק וחשתי רפיון זוחל באברי. "אני חפשי", אמרתי בלבי. "עד מחר בתשע-ושלושים אני חפשי!" רציתי להדביר כל מחשבה על מחר ולחוש את השעה בה אני חי. אבל ראשי היה מרוקן, חלול כתוף. נעצתי את הסיגריה בפי ושלשתי ידי לצדדים. החצר היתה שרויה באור עמום שחדר מן הפתח. מלבד חדרה של סלימה היו כל ארבעת החדרים חשוכים. עשן הסיגריה שזחל על פני אילצני לעצום עיניים. עוד רגע ושמעתי רחש בקרבתי וראיתי דמות נעה באפלה.

השרת שאל לרצוני. הוריתי לו לשבת, והוא ישב וחיוך של שוטה שפוך על פניו. זקפתי גווי והישרתי מבטי אליו. ראיתי איך חיוכו נמס והולך וראשו משתפל אט-אט. הוספתי להביט בו בעקשנות ונהניתי משפלותו. לבסוף שילחתי רגלי אל פרצופו. "צחצח את נעלי!" צעקתי.

הוא קרס תחתיו וחבק את רגלי. "אמרך אוסאד'!" שלף מכיסו מטפחת והחל לקנח את הנעל בתנועות נמרצות, למודות.

אהבתי להושיט רגלי אל מצחצחי-הנעליים. גישושי אצבעותיהם הסבו לי הנאה וידיהם המוכתמות בשחור-אדום שיעשעו את עיני. עתה נהניתי משפלותו של השרת יותר מאשר מליטופי ידיו. "איפה כל הגברים?" "הלכו".

"לאן הלכו?"

"לא יודע. שאל את אוס-אחמד".

בעטתי בו. "בן-כלבים, איך אתה מדבר אלי!"

הוא פלט צעקה ונפל על גבו. "בחי-הנביא, לא יודע. אוס-אחמד אמרה".

"מה אמרה?"

הוא התרומם וביקש לחבוק שוב את נעלי, אך לא הנחתיו. "אבו-פ'ארוק ביקש אותה", נשא אלי את פניו.

"מי זה אבו-פ'ארוק?"

"הוא", החווה בראשו לעבר חדרה של סלימה.

"מי הוא?"

"הוא שר. בממשלה!"

"שר? אתה מטורף?"

"שאל את אוס-אחמד. היא אומרת מן הממשלה. אדם גדול!"

"הוא ביקש את סלימה?"

"הוא בא רק אל סלימה".

צינה חלפי בגבי. כלום אני מקנא לה? לגמתי לגימה ארוכה מן הערק ולעסתי פלח תפוח-אדמה. הבלים. זה שנה שאני אדיש לה. שכבתי עם משרתות ושקעתי בריחות בצל ושום. אני יכול לקום וללכת. סוף-סוף, לא אשב ואחכה עד בוש! הבטתי בדלת הסגורה, שאור קלוש הסתגן מחרפיה, וסיכמתי בלבי: אסיים את הכוס ואלך לי. את הכסף אמסור לאוס-אחמד. זכרתי את הזמנתו של יוסף, ופניו הקשובים לצליליו של באך הגיחו לעיני. הצלילים נדמו זה-כבר, אבל האורחים עודם יושבים ומשוחחים במשובה. שמא יצאו לבילוי באחד הקאבארטים? ואני כאן בכיתה של אוס-אחמד, בחצר הפתוחה והאפולונית, מדבר אל שרת בזוי ומחכה לצאתו של אבו-פ'ארוק! היכן עולמי? היכן עולמי? עצמתי עיני וחשבתי כמה אומלל אני וביש-מזל. השעות הריקות של בדידותי טעונות פגעים והשפלות. הן אינן ריקות. אני הריק, ריק ומתרוקן יום-יום, שעה-שעה.

ידיו של השרת גיששו שוב על נעלי. "קום ולך מלפני!" אמרתי לו. השענתי ראשי

אל הכותל והקשבתי אל מהומת הרמקולים שזרקו לחלל השכונה יללות זמרים חוליי-
 אהבה. שוב לא פקחתי עיני. גם אחרי ששמעתי דלת נפתחת. אחת היתה לי אם אביר-
 פארוק יצא או לא. רצייתי להיות שרוי עם עצמי. עוד רגע קט אלך לי. אולי לא
 אראה עוד את הבית הזה. מחר עלול להיות הסוף. עייפתי. עייפתי. באוני עלתה
 איוו צפירה חזקה. אחר פסקה ושקעתי בדממה. כמה זמן נמשך הדבר אינני יודע.
 אבל כשננערתני בא באפי ריחה המתקתק של סלימה וכפיידיה היבשה קינחה את
 מצחי. פניה רכנו עלי. "רוצה לישון?"
 "כן."

"בוא לחדר", אמרה ומשכה בזרועי.

נגררתי אחריה אל החדר. "תישאר אצלי הלילה. איש לא יפריע לנר". האוויר החם
 וטעון ריח־הקטורת השיב את נפשי. אחזתי בסנטרה. היא צחקה. "תפשוט את
 הבגדים ואני אביא משהו לאכול". הפכה פניה וסגרה את הדלת אחריה.
 נשארתי עומד בבגדי ובמעילי וביקשתי להביא סדר במחשבותי. לבי לא נתנני
 להתפשט ולשכב במיטה שעתה־זה קם ממנה הפקיד המשופם. נפניתי אל הפרגוד
 והתאויתי לראות את הדרגש הצר והנמוך המחופה מרבד אפור. מדוע נמצא דרגש
 זה מאחורי הפרגוד לא ידעתי מעולם. סלימה לא סיפרה לי ואני, כמדומה, לא
 שאלתי. למרגלותיו עמדו כד־מתכת ועביט־רחצה. ישבתי על הדרגש וחיכיתי לה.
 וכשבאה לא השתוממה לראותני כאן ולא במיטה. ביקשתי שתמוזג לי עוד מן
 המשקה שלה והיא אמרה שאין מרבים לשתות ממנו במיוחד בפעם הראשונה, אבל
 אני עמדתי על דרישתי והיא הפשילה את מרבד הדרגש והוציאה מתחתיו צנצנת
 זכוכית מלאה כדי מחציתה. היא מזגה לי וחיוך של אושר פשט על פניה. "זאת לא
 תשתי?" שאלתי.

הושיטה את פיה והשקיתיה. אחר־כך שתיתי את השאר בהיעלם אחד. "שתית ערק",
 אמרה.

"כן."

"לא טוב לערבב". ומיד: "אתה רוצה לאכול?"

"לא."

"אני רעבה."

השתטחתי על הדרגש ושיפלתי ידי תחת ראשי. "מי היה האיש?"

"אבוי־פארוק", הגתה בקורטוב גאוה.

"את מכירה אותו מזמן?"

"הוא בא פעם בשבוע".

"אדם חשוב?"

"כן, כן", נינענה בראשה וישבה לרגלי. "נתן לי חמישה דינרים", לחשה ושלפה
 מחזייתה שטר בן חמישה. בהערצה התכוננה בו ושבה והצניעתו בין שדיה. חשבתי:
 רק לפני שעה מצצתי את שדה, ועתה כספו של אבוי־פארוק מונח שם.
 "יש עוד כמוהו שנותנים לך בצד?"

"עוד שנים־שלושה. פעם היו לי הרבה. סאמי תמיד נתן. איש נדיב וטוב־לב היה".
"הוא רצה לפדות אותך".

"כן". עיניה תעו נכחה והחיוך קפא על שפתיה. "אתה חושב שדיבר ברצינות?"
"למה לא? אלי הוא דיבר ברצינות".

"אני תמיד פיקפקתי. הרי בסך־הכל הוא ילד, זאת־אומרת בחור צעיר. לפדות זונה?
כשהיה בא לא ישנתי כל הלילה. לפעמים היה בא רק כדי לתת לי כסף ולראות
אותי. בימים האחרונים לא רצה בכלל לשכב אתי, אמר שהוא אוהב אותי ולא יכול
לסבול שאני כאן. אני בכיתי. האמן לי שבכיתי. אתה לא מאמין?"
"כן, מאמין".

"יש שחושבים שלזונה אין לב".

לא עניתי והיא שיפלה רגליה והשתוחחה. דממה אפפה אותנו עד ששמענו את קולו
של השרת מבחוץ. "עוד מישהו מחפש אותך", אמרתי.
"לא. זה האוכל".

היא קמה לפתוח ושמעתי מדברת אל השרת. קולה היה נמוך ומחמת צרידותו
נתקטע תכופות ולא תפסתי מה אמרה. בטוח הייתי שאום־אחמד שלחה אליה עוד
לקוח, וחיכיתי בסקרנות לתום השיחה. בני־לביני השתעשעתי במחשבה שנוזדמן לי
שוב לחוות את החוויה הזאת. תחושת הזמן סרה ממני פתאום ומערבולת הסתחררה
בי. הכל החל לרוץ נגד עיני: הקירות, הכורסה, ארון־הספרים. עוית אחזה בבטני
וחשבתי להקיא. ביקשתי לזכור אם העביט עודנו למרגלות המיטה וראיתי את
סלימה גוחנת עלי ושפתיה נעות. אחר־כך פנתה אל הדלת וירדה אל הדייטסה
התחתונה. אמרתי להניאה מכך, אבל היא כבר נקשה בנעליה על הרצפה למטה.
נתקפתי דאגה פן תרגיש בה אמי ותחשוב שהיא גנבת. התאמצתי לזכור אם הסברתי
לה שתגיד שהיא אשתי ולא גנבת והנה אני שומע אותה אומרת זאת לאמי ואמי
יושבת בשולי הכיסא ונדה בראשה. היא דיברה אל סלימה, אבל אני לא יכולתי
לשמע.

אחי צרחו בחדר השני ואני לא שמעתי כלום. "צדק! צדק! אפילו התורכים רדפו
צדק!" צעקתי. ספר החוקים העות'מאניים ביד, נשאתי נאום־סניגוריה נלהב. על
ספסל־הנאשמים בלעו את דברי לטיף וסאמי, אבל הם הפכו פניהם ממני והביטו
בפקיד המשופם שדיבר בלהט וטרף בזרועותיו. לא שמעתי, אך מתנועות ידיו
הבנתי שגורלי נחרץ. השוטר הניצב לידי צילצל באזיקים וחשף שיניים רקובות. אני
נאשם במרד ומובל אל מרתפי הסי.איי.די. רציתי לשאול את השוטר אם יעקרו לי
את הציפרניים והוא פרץ בצחוק וחפן את אשכי. צעקתי. המון התאסף סביבנו. אום־
אחמד נעצה בי מבטים של שמחה־לאיד. צביחה צחקה. כל הזונות צחקו. אבנר־ארוק
והשרת עמדו חבוקים והצביעו עלי. סאמי הסמיך פניו אל פני: "אמרתי לך?" הוא
צחק ולחץ ביתר־רשאת על אשכי. סלימה דיברה אל השרת ואספה שיערה על ערפה.
היא דיברה בלחש, ומחמת צרידותה נתקטע קולה תכופות ולא יכולתי להבין דבר.
רציתי להגיד לה שלא תבוא אלי הביתה כי אמי מתנגדת, והנה כבר אמרתי לה

והיא מחייכת: "אתה מפחד?" פניה נסמכו אל פני ונשימת אפה חדרה לגרוני. ראיתי את עיניה הכהות מתבוננות בי בחרדה ושערה המשיי התפור על פני מעבר הפרגוד הפיצה המגורה את אורה הצהבהב. רציתי לזכור את החלום שחלמתי. זכרתי שחיממו את האמבט בשבילי ושעלי לרדת ולרוחץ. דממה בבית. אשתדל לא להקים רעש. פקחתי את עיני. את סלימה לא ראיתי. בעד הפרגוד שמעתי גניחות עמומות. קולה ליחשש ונתקטע תכופות. השוטרים ביקשו אותי בחוץ. סלימה העניקה שמונה דקות לכל לקוח. הסתכלתי בשעון ומניתי. השרת החליף עביטים. לבסוף רכנה עלי ושאלה לשלומי. "אני בסדר", עניתי. "תיכף אגמור", אמרה. פישקה רגליה מעל העביט והשתינה במעומד. זכרתי את הילדה שהתעקשה לחקות את אחיה המשתינים בקיר והיתה מטנפת את רגליה. הפכתי פני אל הקיר. הכל שקט. כשהתעוררתי שאלתי את סלימה: "היו לך הרבה?" היא חייכה ואני עמדתי על טעותי: לא היא השתינה בעביט אלא שאפרה. "כנראה הזיתי", אמרתי בלבי. "מחר בתשע־וחצי אמסור את עצמי", אמרתי.

"אני אסתיר אותך", אמרה סלימה.

"עד מתי?"

"עד שתברח".

"והספרים? הם נחוצים לי!"

"תשיג אחרים. אני אודיע למשפחתך שברחת".

"אבל אני לא רוצה לברוח!"

"אתה מוכרח. כאן רודפים אותך. זה לא מקום בשבילך".

"איפה המקום בשבילי?"

"זה לא המקום בשבילך. אני יודעת. אל תצחק!"

"אני לא צוחק".

"אתה צוחק. אתה אומר סלימה טיפשה. זונה שאין לה לב".

היא התיפחה והדמעות נשרו מעיניה ישר על פני, נקוו בזווית פי, זלגו על צווארי ונספגו בכר. חשתי מחנק ונדמה היה לי שאני מתיוע. "סלימה, אל תבכי!" הת-חננתי.

"טוב, אלך לי", אמרה.

"לא. אל תלכי!" אחזתי בידה והתרוממתי.

סלימה חייכה. שן־הזהב שילחה ניצנוצים דקים. מעבר לפרגוד פיזרה המגורה את אורה הצהבהב. דממה שלוחה בכל. היא ניגבה את פני בממחטה מפיקה ריח מתקתק והחזירתיני אל הכר. "יש לך פחד בלב?"

"פחד? למה?"

"אתה שלי הלילה".

"אני רוצה לשתות".

"אביא לך מים".

"לא. מהמשקה שלך".

"אסור. עכשיו תישן. כבר מאוחר".

"למה בכית?"

"אתה שלי הלילה". ידה קינחה את פני והשתעשעה בשערי. הרגשתי שהיא פורמת את רוכסני החולצה ומתירה את חגורת המכנסיים. שקעתי בתרדמה.

כשהקצתי עדיין דלקה המנורה בחדר. שמיכת-צמר עטתה אותי אבל רעדתי. הסתכלתי בתקרה ושעה ארוכה הקשבתי לנשימתה הקצובה של סלימה. אחר-כך הבטתי בשעון. ארבע-ועשרים. השלכתי מעלי את השמיכה ושפתי את עיני. כשקמתי הרגשתי כאב חזק בערפי. הסטתי את הפרגוד וראיתי את סלימה שרועה על גחונה, ראשה שקוע בכר. נחפזתי לרכס את רוכסני החולצה וללבוש את המקטורן והמעיל. הוצאתי מארנקי את כל שטרות-הכסף שהיו בו ותחבתים מתחת הכר. סלימה פלטה נחרה וזעה מעט, אך לא התעוררה. פתחתי את הדלת ויצאתי. החצר היתה שרויה באפלה ורוח קרה הקפיאה את פני. הפכתי את צווארון המעיל ותחבתי את ידי בכיסי. פסעתי על ראשי בהונותי. על הספה של אוס-אחמד שכב השרת, מכורבל בשמיכות עבות ובמעיל צבאי מהנה. הדלת היתה סגורה אך לא נעולה. הסימטה טבלה באור בהיר, מתגוללת באשפתה. בצד מדרגות-הסף נתבצרה שלולית של קיא צהוב. השער היה נעול והשוטר שכוב על הספסל, מכוסה בשמיכות למעלה-ראש. ירדתי אליו וטילטלתיו בכתפו. הוא נבח בבהלה וקפץ על רגליו. "עמוד!"

"אני רוצה לצאת", אמרתי.

הוא נעץ בי עיני מטורף. "מה אתה רוצה?"

"אני רוצה לצאת".

מיצמץ בעיניו שעה ארוכה, אחר-כך גרף חטמו ורקק על הארץ. "לך לישון. לא יוצאים עכשיו", וצנח שוב על משכבו. משך את השמיכות על ראשו ומיד חזקה נשימתו.

חסר-אונים עמדתי עליו. חיפשתי בכיסי ולא מצאתי אלא מעות קטנות. את כל כספי השארתי לסלימה ולא נותר בידי במה להאיר את פניו. חזרתי על עקבי וניצבתי אצל מדרגות-הסף. האשוב אל סלימה? מועקה ירדה עלי. כאב הציקני באצילי רגלי ובברכי. בחילה היפכה את בני-מעי. ישבתי על המדרגה העליונה והלטתי פני שלא לראות את הטינופת. אחר-כך הדלקתי לי סיגרית. העשן היטיב לי והחלטתי להישאר כאן עד הבוקר. רעדתי מקור, מעייפות. השתוקקתי לכוס תה. לפתע חדר אל אזני רחשוש מתמשך, כהתפוצצות פחמים באש. הבטתי כה וכה ולא ראיתי אש. נשאתי ראשי אל פנס-הרחוב ונדהמתי לראות בתוך האפלה הגוחנת על הגגות את האשה בעלת האדרת הלבנה והעטרה הנוצצת לראשה. היא נדה בראשה כמו שנדה לי בימי ילדותי ושילחה זיקים לשמיים. פנה זקנו וויקיה עמומים היו ומיד כבו. מה לה כי תופיע עתה ובמקום זה? שנים רבות חלפו מאז היתה נגלית לי, ואני סברתי שהיא רוח-רפאים מעולם הילדות. לפני שנים גמרתי בלבי להעלותה באחד מסיפורי ושם לשאול אותה מי היא ומדוע היא נגלית רק לי. "אני באה להיפרד ממך", אמרה בקול צלול שלא הלם את גילה.

"איפה היית כל השנים?"

"היה שלום!"

"לא אראה אותך עוד?"

"אין בי כוח לנדוד לארץ אחרת. זקנתי. זקנתי מאד". היא ירדה אל הארץ ועמדה מולי. פניה היו כה זקנים עד שנמלאתי רחמים עליה. הושטתי אליה ידי והיא נדה בראשה ופסעה לאחור עד שעמדה סמוך לשוטר.

"הוא אינו פתוח", אמרתי.

היא שילחה אלי גץ מהבהב שתפסתיו תוך כדי מעופו ואט־אט נעלמה בגופו של השוטר. חשתי צריבה בכף־ידי וקפצתי, מנער את הסיגריה. צעקה חנוקה נתמלטה מפני ורגע עמדתי בוהה על סביבי. אחר שבתי וקרסתי על המדרגה. לחצתי על צדעי, שפתי את עיני. ביקשתי לשלוט בעצמי. מחר הסוף! בתשע־ושלושים אפרד מעשרים־ואחת שנות חיי. במשרד יחכו לשובי ואחר־כך יגלו זה את אזנו של זה: "כנראה עבר את הגבול!" כך, לפתע. היה ואיננו עוד. לא ברחובות הסואנים, לא על שפת החידקל, לא בבתי־הקפה. נעלם. סאמי יחכה לי בשבת ולא אבוא. לבאך לא אאזין עוד בחברתו של יוסף, ונזיחה תזכור בערגה את דודינו. הרגשתי שאני מתמסס והולך, כאילו פירקו אותי חלקים־חלקים. על מצחי נסמכה יד קרה ויבשה. ניחוח מתקתק עלה באפי. "אני אסתיר אותך. אתה שלי הלילה. אתה שלי".

אברהם הוס: הבחנות

המלים הגדולות עושות את שלהן.
והן משפרות ביין.
אף עדין
לא נעקרו בתכליתן.

עדין גוהר המבט הבוהן.
לא נעלמו עוד כליל מטנוח־העין
(כי זוכרים אנחנו ספור על הכל וקין.
לכוז)

יחף

הבטחון העצמי הטוב
מצמיד סליה גבוהה לנצל,
ואפשר להרחיב את השעל
ואפשר להלך ברחוב

ולזקף
ראש הנשא על
צנארו של בעל
זומה ומעוף!

אשרי המאיר קשה־וכבד
במהיר—וקל—ורוחף
ונצב כגד

בנחשול הסוחף
של רגעי המעת־לעת.
לבי לבי ליחף.

ההבחנות (שזה דרךן
לנסות ולהתחמק מיד
בשעת מבחן.

להתיצב בצד
בראש מרפן)
בין טוב מחלט ורע מחלט.

אברהם רו: שעת־הקבלה של פרופ' ק. ג. זליגמן

אחרי הסיבוב נראתה סוף־סוף הגבעה כולה. אותה גבעה כמלפני שבוע. חורשת הארנים הירוקה המקיפה את הארמון; תרגי־השידור המזדקרים כלפי שמיים; גם השמיים—אותו תכול צלול ממזרח. מעל לארמון, בשעה ששמש־הקיץ נוטה מערבה.

כשהתקרבתי נתגלו גם המכוניות. כבפעמים הקודמות, חונות לרגלי הארנים. שתי־שלש מכוניות שנוסעיהן באים אל גבעת־הארמון כדי לצפות על העיר הפרושה מנגד. סמוך לחורשה אף נשמע, כתמיד, משב הרוח. רוח־הערביים הקיצית הנישאת על גב הרכס, לעבר ים־המלח, ובעברה מאושת בארנים.

על הטיראסה הגובלת בחורשה נעצרתי ולא המשכתי. אמנם, ההליכה הארוכה, כדי קילומטר ויותר, פעלה על גופי פעולה קשה, אך לא בשל כך נעצרתי. אל הארמון המציץ ממעבה החורשה איני קרב. מיום שנמסר הארמון לאנשי האו"ם אין הם מניחים להיכנס. אף לא לחצר, ולהביט בו רק ממרחק, מאחרי מוט־המחסום, לאחר כל מה ש... אינני קרב, וחטל.

נשארתי, אפוא, על אבני הטיראסה, האבנים לרגליהן שכבתי, והסתכלתי סביבי. אנשים עמדו ליד מכוניותיהם, צפו על העיר המתנשאת מתוך הגיאיות, ובקול רם החליפו רשמים.

אשה צעירה אחת, לבושה שמלה שחורה ועל כתפיה צעיף שחור, ניצבה מבודדת בריחוק־מה. במבט קודר הביטה סביבה. כשנתקלה במבטי הבחנתי מבעד לקדרות שבעיניה גם כמין תימהון מוזר. האשה השהתה עלי את מבטה. המבט המוזר הביאני במבוכה ואני הסבתי פני אל המדרון.

בהסיבי את מבטי הבחנתי לפתע כי השילדה נעלמה ממקומה. אימצתי מבטי, אך השילדה השחורה לא נראתה. מאחר שזכרתי היטב את המקום, ואי־אפשר היה שאטעה באיתורו, היה הדבר תמוה ביותר. רק לפני שבוע עוד נמצאה השילדה במקומה. ולמי תביא תועלת גרוטה מרוסקת שכזאת?

חרף המאמץ התחלתי לרדת במדרון, לעבר המקום, ועד ברכי שקעתי בצמחיה דש־נה. בעמדי כך, שקוע ומוקף בצומח, עלה בדעתי כי אפשר שהצמחים הוסיפו שם גובה, וכיסו את פני השילדה, פילסתי דרכי בתוך הסבך הצהבהב לעבר המקום, ולאחר צעדים־מספר השחירה מבעד לצהוב גרוטת־הברזל המפויחת. היא נחה במקומה הקבוע, שקועה מתחת לצומח, ורק לגלגל־ההגה המעוקם הזדקר מעלה. ההתפוררות נמשכה ביתר־שאת, וכבר פגעה במקומות נוספים. קרני־השמש הנמוכות והמלוכסנות ניחתו במקומות הפגועים ושיוו להם מראה בשר חרוך. מתחת לגלגל־ההגה המתפורר בלט כפתור הצופר. שלחתי ידי אל הכפתור, ובאצבעותי מיששתי את המתכת החלודה. פתאום לחצתי על פיקת הכפתור לחיצה חזקה, כואבת...

אוושת הרוח בארנים, שנסוגה ורחקה עם ירדתי במדרון, קרבה פתאום והרעישתה באזני. אחר-כך, אט-אט, שבה ונסוגה בכיוון הארנים.

פרק ב

בעלותי לבסוף לעבר הטיראסה חנתה לרגלי הארנים מכונית אחת בלבד. זו היתה מכונית אחרת. כפי הנראה הגיעה ונתחלפה בקודמות בעת ששהיתי ליד הקומאנדקאר השרוף, ובלי שאחוש כלל.

ליד המכונית עמדו איש ואשה וצפו לעבר העיר. ביניהם עמד ילד קטן שהגיש מישמש גדול וצהוב אל פיו.

האשה הלבושה בשחור עמדה במקומה הקודם. הואיל וכל המכוניות הקודמות הסתלקו, עלה בדעתי כי באה לכאן ברגל, כמוני. היא הוסיפה להביט בי כמקודם, אך במבטה ניכרה עתה מין מתיחות סמויה שלא יכולתי לעמוד על פשרה. משב-הרוח הקל הרעיד את שולי שמלתה השחורה. בלי לגרוע עיניה ממני העבירה את ארנקה מיד אל יד, ובוז שנתפנתה הידקה את שולי שמלתה. ציפוני האצבעות המהדקות היו משוחות אדום, ועל אחת האצבעות ראיתי טבעת מזהב. אף שלא רציתי, כיונתי מבטי לעברה. בעצבנות-מה הנידה את אצבעותיה על-פני האריג השחור, וכמוקם—בלי גרוע ממני את מבטה.

מאחור, מכיוון העיר העתיקה, עלו ובאו הדי צילצולים רחוקים. בחטף הפנתה האשה את ראשה לשם, כנבהלת מאיזו קריאה פתאומית. הפניתי אף אני את ראשי, וראיתי את גלגל-השמש האדום צף כדי נגיעה על-פני ירושלים. בצבע אדום-סגלגל שטפו הנגוהות את הגגות, הצריחים והכיפות, ומוסוסם למלוא רוחב העיר לתמיסת נחושת עמומה.

כשהחזרתי מבטי נתקלתי שוב במבטה של האשה. היא הביטה בי ובירושלים חלית-פנת, ובפניה העמיקה הקדרות. אחר ביקשה כמדומה לפנות וללכת, אך משהו בלתי-מובן עצרה במקומה.

הילד ליד המכונית השליך את שארית המישמש, כפי שהסתבר מן הגערות שגערה בו אמו. אחר העירה למבוגר, כנראה ראש-המשפחה, כי השעה מאוחרת ועליה עוד להשלים איזו קנייה הכרחית לארוחת-הערב בטרם תיסגרנה החנויות. לשמע הערתה זכרתי את ק. ג. זליגמן. הצצתי בשעוני ונוכחתי כי למועד הפגישה עמו נותרו עוד כשעה וארבעים דקות. הואיל והיה עלי להגיע ברגל עד סמוך לתח-נת-הרכבת, מרחק קילומטר ויותר, ומשם בשני אוטובוסים עד לביתו של הפרופ-סור, בצדה השני של העיר, הכרח היה לצאת מיד.

ירדתי, אפוא, מן הטיראסה, ופניתי לכביש. בפנותי החזרתי ראשי לאחור וראיתי את האשה עוקרת ממקומה על הטיראסה ויורדת אף היא. במהירות הסבתי ראשי, כאילו לא ראיתייה, והמשכתי בהליכה. כל כמה שהשתוקקתי להפוך את ראשי, הבלגתי ולא הפכתי.

כעבור זמן-מה, אולי חמש דקות ואולי יותר, נשמע בסמוך רחש מכונית יורדת.

המכוננית היורדת לאטה נעצרה לידי, וראש הנהג, אבי הילד, הופיע בחלון. במועל-יד הזמינני להיכנס, אך בטרם אניח כפי על ידית הדלת החטפתי מבט לאחור וראיתי את האשה פוסעת ממרחק.

"העירה", אמר הנהג. "אפשר אפילו עד רוממה".
 "עד רוממה?" פלטתי מופתע, ודמותו של פרופ' זליגמן המתגורר בבית-הכרם, בקרבת רוממה, הבליחה בזכרוני.

"עד רוממה", חזר הנהג למראה היסוסי. "נו?"
 "לא לא", אמרתי נבוך. "אני רק לכאן, תודה, כאן קרוב".

ראשו של הנהג נעלם והמכוננית הוסיפה לרדת במורד.
 אחר עלה בדעתי כי אם נעצרה המכוננית לידי, קרוב לוודאי שנעצרה גם לידה. מאחר שלא הסתכלתי לאחור בעבור המכוננית על פניה, נשארה מחשבה זו בגדר אפשרות מטרידה בלבד.

המשכתי בהליכתי, וחרף המאמץ שבדבר השתדלתי לשוות לפסיעותי מעין קלילות מדודה. כאילו אין האשה מאחור נוגעת לי כלל.

כעבור זמן-מה, כשעלה לפתע בדעתי כי על אף הליכתי האטית אין האשה עוברת על פני, לא יכולתי להתאפק והחטפתי מבט נוסף. המרחק בינינו נשאר כשהיה.

החשתי צעדי, אך כעבור מרחק קטן בלבד נאלץ הייתי לשוב ולהאט.
 אמרתי לעצמי שבין-כה-יוכה לא אוכל להתחרות עם אדם בריא, ובמיוחד לאחר יום שכזה, וכמתוך ליגלוג מר האטתי האטה נוספת.

עד לתחנת-האוטובוס הקרובה ביותר עוד היתה לפני כיברת-דרך. אך חשבונני הראה כי אם לא אתעכב בדרך עיכובים מיותרים אספיק עוד לחטוף במרכז העיר איזו מנת פלאפל משיבעה, ואף להגיע לבית הפרופיסור בלי איחור. לפנות-בוקר עומד הפרופיסור להמריא להולנד, כנראה בענייני עבודתו המחקרית, ואם גיאות לקבלני בערב שכזה, בעצם ההכנות האחרונות, עלי לדייק ביותר ולחסוך ממנו כל טירדה מיותרת. אילו ידעתי, כמובן, על נסיעתו לא הייתי דוחה את ענייני עד לערב האחרון. בשלוש-חמשים אחר-הצהריים הגעתי באוטובוס לירושלים, וכעבור חמש-עשרה דקות כבר הייתי בבנין הפקולטה. היה בדעתי לשוחח עמו בענין העבודה הסמינריונית הדחוויה, לקבל את הנחיותיו, ולשוב מיד לביתי. אך הפתק על דלת חדרו שיבש את תכניתי.

בטלפון, לאחר שהסברתי בקצרה את ענייני, שאלני הפרופסור מדוע אני פונה ברגע האחרון.

השבתי שלא ידעתי כלל על נסיעתו.

"אדוני צריך היה לעקוב בלוח-המודעות", אמר, "מחובתו של הסטודנט הנכבד לעקוב בוקר-בוקר".

על כך השבתי כי איני יושב בירושלים, וסמינריונית זו היא חוב הדחי זה למעלה משנה, שעלי לסלקו כדי שאוכל סוף-סוף לקבל את התעודה. ק. ג. התרתח וצעק לתוך השפופרת מניין זה מוצא הסטודנט הנכבד את החוצפה הנעלה להזניח הזנחה

בת למעלה משנה ועוד לתבוע אחר־כך ממורו שיקדיש לו משעותיו הפרטיות הנדירות. דומה כאילו עמד לטרוק את השפופרת. אך בטרם יטרוק הספקתי להשיב כי לא התכוונתי להזניח אלא שהיתה בינתיים מלחמה, ותוצאותיה הרחיקו אותי לחדשים ארוכים לא רק מן הסמינריונית אלא גם מאשתי ומבני. אפרפסת הטלפון חדלה מרעום, ועל אף השהות הארוכה שניתנה לי לא היה ביכלי־תי לקבוע בבירור אם הרחשושים הרוחשים בתוכה מקורם במכשיר או שמא היו אלו נשימותיו הכבדות של ק. ג. רק את יללתו המרוחקת של קמינר, כלבו של ק. ג., זיהיתי בבירור.

„ובכל־זאת“, נשמע לבסוף קולו המתאפק של הפרופסור, „האם אדוני לא היה יכול לפנות אלי, נניח, לפני שבועיים? או אפילו שבוע?“ על שאלה זו לא יכולתי להשיב, ולכן שתקתי. לא יכולתי להשיב משום שבדיוק לפני שבוע, הוא יום־הקבלה, עליתי לירושלים כדי לשוחח עמו בענין הסמינריונית, ובסופו של דבר לא הגעתי כלל לקרית־האוניברסיטה.

פ ר ק ג

ממרחק, במקומות הנמוכים, כבר הסתמנה אפלולית כהה, ואפשר היה ללוותה בעין בטפסה מן הגיאות ובהודחלה במעלה הגבעות. כשהגעתי סוף־סוף לדרך־בית־לחם כבר דחקה האפלולית את שארית האור, עבתה, ושלטה בכל. פנסי־חשמל נדלקו מעברים, ועיגוליהם הבהירים הבלטוה הבלטת־יתר. מכוניות עברו בכביש, ופנסייהן הדולקים ביתרו את החשיכה ברצועות־אור מאונות.

ישבתי על ספסל־התחנה הנמוך, ופעולת הפפיפה עוררה כאב. ביקשתי לפתוח את ריתמת הגב הלוחצת ולרפות מעט את החגורות, אך המחשבה על האשה המזורה הנמצאת בסמוך מנעה זאת ממני. הסתכלתי סביבי וחיפשתייה. מאחר שלא ראיתייה, הסקתי כי פנתה בכיוון אחר. מסקנה זו הביאה עמה קלה. בתוך כך הגיע האוטור־בוס ונעצר לידי.

מססיימתי את ענין התשלום והכרטיס, ראיתייה עולה לתוך האוטובוס המואר. אפשר ששחור שמלתה נמוג בשחור החשיכה, ולכן לא ראיתייה.

התרחקתי ממושב הנהג, וחרף אי־הנוחות שבדבר ישבתי במושב האחורי. בלי דברים, כמדומה, או בקול שלא שמעתי, סיימה היא את ענין התשלום ונעה פנימה. האוטובוס היה ריק־למחצה, ואף־על־פי־כן עברה לכל ארכו וישבה לצדי.

נופה הסמוך הדיף ריח כבד. הריח היה כתערובת בושם מועשר, ירקות בשלים בשלות־יתר, ותבלי־בישול מזרחיים, כאותם בליל־ריח הממלאים רחובות מזרחיים. בהיחבא ליכסנתי מבטי, והיבחנתי בציפרניה האדומות המורטות בעצבנות את עור הארנק שעל ברכיה. בעור הארנק הצהוב היו חרותים עצי־תמר. היא הבחינה במבטי המלוכסן אל ברכיה, ואני הפכתי מבטי אל החלון.

האוטובוס הגביר את מהירותו, והרוח הנושבת מן החלון הפיגה את ריחה הכבד.

ברחבת תחנת הרכבת ציפה קהל רב לאוטובוס. מחמת החשיכה מן הנמנע היה להבחין באנשים, אך קול ההמולה הבא מכיוון הדלת הנפתחת העיד על הצפיפות הרבה שבהוץ. מיד החלו דמויות צצות בפתח. נדחפות פנימה, דוחקות זו בזו. רבים מן הנכנסים נשאו מזוודות ושאר חפצים ונראו כבאים ממרחק. עתה־זה הגיעו כנראה ברכבת העולה מן השפלה, והם ממהרים לארוחת־הערב הממתינה להם בבתיהם ובקרב משפחותיהם.

תוך מהומה רבה התמלא האוטובוס. הדוחק גבר, ובחלל הדחוס נישאו בכי ילדים וגערות מבוגרים. שאון הנוסעים התערבב בשאון האוטובוס העוקר ממקומו, והפך בליל רעשני וכבד.

פעוט בעל פנים חוררים ופיאות מסתלסלות נאחו בשמלתה השחורה של האשה שלצדי, ומילמל מילמול שדמה לתחינה. האשה לא זעה.

הפעוט המשיך במילמולו, ובידיו הקטנות ניענע את רגלה.

האשה שלצדי הביטה בפעוט בפנים חתומים ונשארה קפואה כשהיתה.

אשה בשמלה ארוכת־שרוולים ובמטפחת עבה לראשה, כנראה אמו של הפעוט, פנתה אל האשה שלצדי, אמרה שבגה עייף מן הדרך הארוכה, וביקשה שתרימהו אל ברכיה.

האשה שלצדי לא הנידה עפעף.

האם רטנה במרירות, ובעברה מעברית לאידיש השמיעה תלונה קולנית באזני העומדים מסביבה, כאילו ביקשה את עזרתם. כאשר הבחינה לפתע שהיא נרשאת תלונתה אל זוג צעירים החבוקים בחזקה, השתתקה באמצע המשפט והפכה ראשה. בני־הזוג הצעירים לא אמרו דבר, ובליל לחדול מחיבוקם הביטו זה בזו וחייכו. "הביובינדר?" פלטה לפתע האשה שלצדי בקול נמוך.

הפניתי מבטי לעברה וראיתיה מביטה בי. בגלל אור החשמל העכור שבאוטובוס נחבאו עיניה בצל, והדבר הבליט את הקדרות שבפניה.

"Have you been there?" חזרה האשה בקול שואל.

הבינותי כי אלי היא פונה. דיבורה האנגלי בא כהפתעה.

"Where?" שאלתי.

"There", אמרה.

"איפה שם?" חזרתי ושאלתי באנגלית.

"שם", המשיכה באנגלית, "בגבעה".

"לא עכשיו, אני מתכוונת", אמרה למראה תמיהתי. "אז".

"אז? מתי אז?" שאלתי.

"אז", אמרה האשה, ולאחר שהות־מה נקבה בשקט רב, כמעט בלחש, בתאריך החמישה ביוני.

מאחר שלא השבתי, הישירה מבטה ובשתיקה הביטה נכחה.

האוטובוס הגביר שאונו, ובמאמץ רב טיפס במעלה רחוב דוד המלך המוליך אל

מרכז העיר.

"בית של דוד, בית של דוד", נשמעה צהלת ילד מתוך האוטובוס. הכל הסבו מבטיהם והתבוננו בדומיה במגדל־דוד המואר. מבעד לחלון האוטובוס הנע נראה צריח המגדל כארובת אניה מוארת השטה בשחור הלילה.

ב"קינג־דייז" החל האוטובוס להתרוקן. בממילא כבר היה ריק כדי למעלה ממחציתו. אך מאחר שבצומת־ממילא נקלענו לפסק־תנועה, ונוסף לכך היתה שהייה הממושכת בתחנת־הרכבת, החל זמני דוחק, ובמעלה התלול של שלמה־המלך הצצתי תכופות בשעוני. לבסוף פנה האוטובוס לרחוב יפו, ובטרם ייעצר בתחנה כבר קמתי על רגלי.

"Have you been there?", חזרה ושאלה בחסמה בפני את דרך היציאה. היא הביטה בי מלמטה למעלה ובפניה הבעת־תחינה.

"Yes", אמרתי, ופילסתי דרכי החוצה. "סליחה, אני ממהר".

בהציבי רגלי על המדרכה ראיתי ממרחק את האוטובוס המוליך לבית־הכרם חונה בתחנתו. החשתי הילוכי, אך בעודי באמצע הדרך גדלק האור המהבהב והאוטובוס החל לנסוע ולהתרחק.

לאחר המתנה קצרת־רוח הגיע אוטובוס נוסף. הנוסעים המעטים ירדו מן הפתח האמצעי, ואני עליתי מן האחורי. מאחר שהיתה זו תחנת־המוצא והאוטובוס הקודם עתה זה יצא, השתהה הכרטיסן בסגירת הדלתות ובמתן האות לנסיעה. במבט מרוכז ובתנועות שהיוות עסק בכרטיסים שלפניו, כמו שיחק להנאתו באיזה משחק של קלפים.

בשבתי כך, מתוח וחסר־סבלנות נוכח הדלתות הפתוחות והכרטיסן המשתהה, גברה תשוקתי להימצא כבר בדרך הביתה. אם הכל יסתדר על הצד היותר טוב, ושהותי אצל הפרופסור לא תאריך, עוד אספיק לתפוס את ה"ישיר"—כך אמרתי לעצמי—ולכל המאוחר באחת־עשרה כבר אתפרקד בבית, במרפסת, משוחרר מריתמת הגב. אמנם, הבטחתי לערן שעד לארוחתו האחרונה, בשבע בקירוב, כבר אהיה בבית, אך ארנה תסיק בוודאי כי גם הפעם חל עיכוב, כפי שכבר קרני בשבוע שעבר, ותשכיב את ערן בלי להמתין לשובי. מכל־מקום, השעה אחת־עשרה בלילה אינה כארבע לפנות־בוקר, וקרוב־לוודאי שהפעם לא תהיה ארנה דאוגה.

כשהגעתי אז הביתה, סמוך לארבע, הבחנתי בחדר־המדרגות האפלולי בדמות חסרת־תנועה המחזיקה מעין חבילה בורועותיה. עטויה בחלוק־בית ניצבה שם ארנה ללא נוע, ובחיקה, לבוש פיג'אמה ומכונס בשמיכה דקה, גופו הזעיר של ערן.

לרגע ניצבנו דוממים זה כנגד זה, ורק נשימתו הקצובה של הילד עלתה בינינו.

"אני מצטער", אמרתי. "קרתה לי תקלה. דאגת?"

ארנה לא השיבה.

אחר שלהתי ידי ומשכתי את הילד אל חיקי. ארנה, שהשתחררה ממשאה, נסמכה בגבה אל הקיר כבעייפות פתאומית וקשה. החילותי לעלות במדרגות ושמעתייה עולה מאחרי. משכנסתי לתוך המטבח המואר ראיתי שעניו של ערן פקוחות והוא מביט בי כנדהם, ובלי למצמץ כלל כנגד האור.

"לא היית צריכה להעיר את הילד", אמרתי אחר־כך, כאשר שכבנו במיטה ואני הבחנתי לאור השחר בעינייה של ארנה הפקוחות כנגד התקרה.

"לא הערתי אותך", אמרה ארנה כנגד התקרה. "רק לקחתי אותך בידי, אחרי שלש, כשעוד לא היית. הוא לא התעורר כשהרמתי אותך".

השתיקה חזרה, ולאחר שהות־מה שאלה ארנה מה סידרתי אצל פרופיסור זליגמן. השבתי שלא סודר דבר.

"למה הוא עושה לך קשיים?" שאלה ארנה.

אני שתקתי, ואילו ארנה הוסיפה ואמרה כי תחת שיסייעו לי בהשגת התעודה הנחוצה כל־כך, נוהגים בי כאילו בייליתי את השנה האחרונה בחוף מיאמי.

"לא ראיתי את זליגמן", אמרתי.

"לא ראית?" נדהמה. "איך זה? והרי אליו נסעת!"

"כן, אליו, אבל..." וכאן סיפרתי כי הגעתי לירושלים כשעה וחצי לפני שעת הקבלה, ובלי שהתכוונתי לכך כלל, רק בגלל ריוח הזמן, נמצאתי פתאום על הגבעה.

"פגשת שם מישהו?" שאלה.

"כן", אמרתי.

"מישהו שהיה אתך שם?" שאלה ארנה לאחר שהות.

מאחר שלא השבתי, הסבה את פניה לעברי. אחר הסמיכה גופה אל גופי, ובשתיקה הניחה את ידה על זרועי.

"מתי זליגמן מקבל שוב?" שאלה.

"כעבור שבוע", אמרתי, "בשעה הקבועה".

"ולא תוכל לכוון ולהגיע לירושלים בדיוק לאותה שעה?" שאלה.

"כן", אמרתי. "אשתדל".

המחשבה שעל אף ה"התדלותי המיוחדת הייתי אף היום על הגבעה היתה משעשעת במידת־מה, ועם זאת בלתי־נעימה. בדומה לחזרה בלתי־רצונית על איזה הרגל לקוי.

כנראה תפסה מחשבה זו את דעתי תפיסה מלאה, ולכן לא חשתי באשה העומדת לצדי, אף לא בריח הכבד. כאשר נפגשו מבטינו רכנה לעבר המושב, ירבה לצדי, ותיכף־ומיד ביקשה שאספר את כל הידוע לי.

"about?" שאלתי.

"הגבעה". אמרה.

"אין לי מה לספר", אמרתי.

היא נחנה בי מבט נוקב ואני הפניתי ראשי.

מושבי האוטובוס כבר היו תפוסים בחלקם. הנוסעים ישבו להם במקומותיהם, ובשר־תיקה המתינו לנסיעה. הכרטיסן, שקודם עסק בכרטיסים, היה שקוע עתה במיון מטבעות־הכסף, ורק קול צילצולן המתכתי נשמע בחלל האוטובוס. כעבור רגע נשמע צילצול חזק יותר, ומיד, כנענה לו, פרץ שאון ההתנעה והאוטובוס יצא לדרכו.

"למה אתה שותק?" אמרה האשה. "Tell me!"

חזרתי ואמרתי שאין לי מה לספר.
 "לך יש!" אמרה בתקיפות מפתיעה.
 "מניין לך?" שאלתי.
 על כך השיבה כי הבחינה בזאת בגבעה.
 "מה כבר יתנו הסיפורים האלה?" אמרתי.
 "לי את בעלי", אמרה.
 "את בעלך?" שאלתי מופתע, אף כי בתוך שאר ההשערות שיערתי דבר-מה מעין זה.
 על כך השיבה כי בעלה נפל בהגנה על גבעת הארמון.
 "מי היה בעלך?" שאלתי.
 "לא היכרת אותו", אמרה.
 אמרתי כי לא רבים לחמו בגבעת-הארמון, ואני הכרתי את כולם.
 "לא אותו", אמרה.
 "מה שמו?" שאלתי.
 היא השיבה כי שמו נימר דאוד אל-הווארי, או אל-מווארי.

פ ר ק ד

כפי הנראה, בגלל ההפתעה הפתאומית לא קלטתי בבירור את שם-המשפחה. מכל-מקום, למרות ההפתעה המביכה, זכורים לי היטב שקעי עיניה המוצלים ולסתותיה המתהדקות. אחר השתקפו בלסתותיה ריצודי אור, ובהפנותי מבטי אל מקורו ראיתי את כיכר-ציון.

זרמי אור מרצד, מהבהב, שופע, מילאו את הכיכר בערבוביה. נדמה היה כי ממורד בן-יהודה נשפכים האורות אל הכיכר כמפל הנשפך אל אגם. מחמת התנועה הרבה בקטע זה נע האוטובוס לאטו. מצדה השני של הכיכר, מעבר למכוניות המצופפות היורדות מרחוב יפו, נראה קהל רב על רקע שלטי-הפרסומת המרצדים של קולנוע "ציון". על רקע חלונות-הראנה הבהקים של "המשביר", מיכלי הפטל והלימון דמויי-האגס בקיוסק, בפינת רחוב יפו, ולאורך הרחוב—השרשרת הססגונית והנעה לאטה של חלונות-הראוה המוארים. בצומת המלך ג'ורג'—שטראוס—יפו, לפני הרמזורים, נעצר האוטובוס, ומשני העברים פרץ למעבר-החציה קהל זורם ומתערבב. אשה כפופה אחת, בשמלה בלתי-מותאמת, מטפחת לראשה ובידיה סלי נצרים עמו-סים, התחבטה בתוך הערבוביה. בשאתה את סליה הגדולים ממדרכת שטראוס למד-רכת המלך-ג'ורג' תולה היתה מבט מבוהל לעבר המכוניות הממתינות, ולא חדלה מלקרוא "אוטובוס חכי", "אוטובוס חכי".

מחמת פניותיה התכופות לעבר המכוניות נתקלה באיש נמוך-קומה שנשא פחי סיד. בפחים שבידיו, ככובע-הברט הממועך והמוכתם, ובבגדי-העבודה המוכתמים אף הם, נראה כסייד. בתוך ההיתקלות נפל מאחד הסלים איזה פרי אדום, שזיף כמדומה,

והחל מתגלגל במורד הרחוב. האשה הכפופה והעמוסה הביטה בעקבות השזיף המת־לגלג וקראה אחריו קריאות נרגשות. הסייד נעצר, הביט בשזיף המתרחק, הניד בראשו כלפי האשה הקוראת אל השזיף, ואחר המשך נבוך בדרכו לעבר המדרכה המזרחית. באמצע דרכו התחלפו אורות הרמזור, האוטובוס הגביר שאונו, והסייד המבוהל החל לרוץ ולטלטל את פזיו כשהוא קורא קריאות־בהלה בערבית ומשייר תחתיו נטפי סיד לבנים. הפניתי מבטי אחריו, ובתוך כך הבחנתי כי האשה שלצדי מסתכלת אף היא. אט־אט, תוך כדי נסיעה, סובבה את ראשה לאחור והביטה אחרי הסייד עד שנעלם במרחק. לבסוף, כשהחזירה פניה ונתקלה במבטי, ראיתי בקצה פיה מעין מרירות סמויה.

“כבר לילה”, אמרתי. “go home”.

לשמע דברי הפכה המרירות הסמויה שבקצה פיה הבעה של סרבנות קשה ונועמת. השינוי החריף והלא־צפוי בפניה הדהימני. בהביתי בפנים הנועמים עלה לפתע במחשבתי כי מסוגלת היא להמשיך כך בעקבותי עד לביתו של פרופיסור זליגמן. עד לדלת הכניסה עלולה היא לגשת, ועם פתיחתה אף להידחק בעקבותי פנימה, לתוך הבית, כאילו באה עמדי. פרופיסור זליגמן ודאי יתמה תמיהה רבה למראה האורחת הלא־קרואה, ולמרבה בזיוני לא אוכל לתרץ את הדבר. אם אתנצל ואומר כי זה קרוב לשעתיים רודפת אחרי ערביה זרה ואלמונית זו על־פני כל העיר, ודאי ייראה הדבר תמוה ביותר. ולעומת זאת, אם אשקר ואומר כי אשה זו היא ידידה שנתלוותה אלי, אהיה נאלץ להציגה לפני ק.ג., למסור עליה פרטי־זיהוי שונים, ובסופו של דבר רק אוסיף סיבוך נוסף על הסיבוך שהסתבכתי בסמינריונית. המחשבה על הזיוון המצפה לי הציקה ביותר, אך מיד ניחמתי את עצמי לאמור כי בסיוען של חורשות בית־הכרם ושאר פינותיה הנסתרות אוכל לחמוק מן האשה על־נקלה. בתוך כך זכרתי את הסיפור הישן הרווח בין הסטודנטים על “טיו־לי־ההפרשה” הלייליים שעורך ק.ג. לקמינר בחוצות בית־הכרם. תמונה שכוחה ומגוחכת זו איבדה לפתע מגיחוכה ופעלה עלי פעולה מדאיגה. דאגה זו הסיחה, כפי הנראה, את דעתי מן הדרך, עד כי לא שמתי לבי שהאוטובוס הגיע לרחבת מחנה־יהודה ונעצר בתחנה.

הרחבה השרויה באור קלוש כבר עמדה בשימון ערב. אך בשוליה, בפתחי חנויות אחדות, עדיין ניפרה תכונת השעות הקודמות. מעברה השני של הרחבה נראו רחובות צרים וכהים הנבלעים אי־שם בתוך השכונה. ברגע שכבר עמד הכרטיסן לסגור את הדלתות, קמתי פתאום ובכוח משכתי במצילה.

מחמת התקיפות קצרת־הרוח שבה נהגתי קפצה האשה על רגליה והניחה לי לעבור ברווחה. בלי להודות לה על אדיבותה, ובלי לכבד אותה אף במבט, חתרתי במרפקי הלאה, אל הפתח, ובחיפזון רב ירדתי במדרגות, עקפתי את האוטובוס המגביר שאונו, וחציתי את הרחבה אל מבוא הסימטה הקרובה. היה בדעתי להמתין כך עד לבוא האוטובוס הבא, ולהמשיך בו בדרכי לבית־הכרם. מאחר שנותרו לי עוד כחמש־עשרה דקות בלבד עד לפגישה עם הפרופיסור, אמרתי לעצמי שאם יגיע האוטובוס הבא

בתוך דקות ספורות לא יעלה איחורי על חמש עד שבע דקות. מחיר משתלם ביותר תמורת סילוקה של האשה. שתגיע באוטובוס לאשר תגיע. לקרית-יובל, לעזאזל! מתוך רחוב יפו הופיעו אורותיו של האוטובוס הבא. הוא קרב במהירות רבה ואני רצתי אל התחנה כדי להשיגו שם. צריחת בלמים חדה עלתה מאחרי בעת הריצה ולאחריה קול נהג זועם, שהיפנה ודאי לעברי. למרות הצמרמורת שעברתני בהישמע הצריחה החדה, לא הפניתי ראשי והמשכתי בריצתי אל האוטובוס.

"זה לרוממה", אמר הנהג והחזיר לי את כספי. "לא מגיע לבית-הכרם".

"לא מגיע?" פלטתי מתנשם.

"לא!"

"לא?" חזרתי ופלטתי.

"יש מספר למעלה, לא?" נתן בי הנהג מבט נוקב. "עובר את הכביש כמו משוגע, וגם לא מסתכל במספרים".

ברדתי אל המדרכה חשתי בכאב התוקף ביתר-שאת. ביקשתי להישען על עמוד התחנה, וראיתי ניצבת לידו.

פ ר ק ה

אילו פתחה היא בדברים כלשהם, במלה, אפשר שלא הייתי שולט בעצמי ואף חובט הייתי בפניה. אך היא ניצבה במקומה בשיקיה גמורה, מזוגה כמעט בתוך האפלולית, ורק פנסי המכוניות העוברות האירו מדי-פעם את פיה הקפוץ והמופנה לעברי.

"go home, go home", רטנתי.

"איפה בעלי?" שאלה.

"בעלך? אינך יודעת איפה בעלך?"

באור מכונית עוברת נראתה הבעת השנאה בפניה כה ניקבת עד כי החשש שמא תלך אחרי עד לביתו של זליגמן הפך פתאום ודאות ברורה ומפחידה.

פניתי לסימטה הסמוכה המוליכה לתוך מחנה-יהודה. כעבור צעדים אחדים נראתה פתאום הפנייה לתוך הסימטה הצרה והשוממה משונה והסרת-פשר. אך מיד אמרתי בלבי כי דווקא במבוך סמטות זה ייקל עלי לחמוק מן האשה, וכך להגיע באיחור קל בלבד לביתו של הפרופיסור.

בדמויני ראיתי את הפרופיסור ק. ג. זליגמן יושב וממתין לי בחדר אפלולי, כבד ספרים ויולאות, כשקמינר מצונף לרגליו וראשו על נעלי בעליו. כפעם-בפעם מסיר הפרופיסור את משקפיו, מביט בשעון-הקיר הגדול המתקתק בקול, רוטן ריטון רע, וקמינר זוקף אזניו ונוהם לעבר הדלת. תמונה מציקה זו הביאתני לידי מחשבה כי מוטב שאצלצל אל הפרופיסור, ואודיעו, אגב התנצלות מתאימה, כי עקב תקלה בלתי-צפויה אחר קימעה.

פניתי בכיוון השוק לתור אחר מכשיר טלפון. בתוך כך חזרתי ונתקלתי בה.

היא שאלה היכן קבור בעלה.

"מניין לי לדעת", אמרתי, ועברתי על פניה לצבר השוק.

באור הפנסים העכור נראה שוק מחנה־יהודה בשעה מאוחרת זו כמקום אשפתות מבחיל.

דוכני־המימכר היו מרוקנים וחשופי־תחתית, והשרידים הנגועים והפגועים רק הבליטו את המראה העגום. מתחת לפיגומי־העץ המחסופסים, שם על רצפת־האבן המלוכלכת, מתגוללים היו שיירי פירות רמוסים, שקרביהם רוטשו, מיצייהם שופכו, ונצוצות עוף נשורות דבקו במריחת הליח הדביקה. ריח כבד עמד בחלל, כתערובת תסיסה וריקבון, חמיצות דלעת בצהנת בשר מתמקמק, עבשי גבינה בסרחון של בצלים, פגרי עופות ודגים באושים. בעלי הדוכנים היו רובצים מאחור על ארגזיהם, מתנשמים בכבודות, מוחים צווארם, וכמרוב עייפות רק תלו בי עין אדישה לשאלתי על הטלפון הקרוב ביותר. אחר היו מניידים באצבע מטונפת כמורים ללכת הלאה.

בהגיעי לדוכן אבטיחים זכרתי את ההבטחה שהבטחתי לערן.

בארוחת־הצהריים, טרם צאתי לירושלים, ביקש ערן אבטיח. הילד אוהב מאד אבטיח, ובשינוי הקטנות והמעטות הוא מכרסם בזריזות בפלחים הבשרניים והאדומים. מאחר שמבוקשו לא נמצא בבית, הבטחתי להביא עמי אבטיח בשובי. ארנה התערבה ואמרה בקול שקט שלא אעז לסחוב אבטיח כבד.

על דוכן־המימכר שרדו ארבעה אבטיחים בלבד. גמרתי בלבי לקנות אחד, ולהסתירי באיזה מקום בחוץ לפני כניסתי אל הפרופיסור. בעל הדוכן רבץ על ארגו והניח לי למשש באבטיחים כרצוני.

אבטיח אחד היה מבוקע ומדיף ריח רע. אחר היה רך יתר על המידה. בשנים האחרון גים נמצאו סימני ריקבון מתקדמים.

"מה לעשות, זה הסוף", אמר המוכר. "תבוא מחר, יהיה אחרים."

טרם לכתי שאלתי על הטלפון.

המוכר ציין לפני מסעדה של אחד עובדיה, הנמצאת במורד הרחוב הסמוך. בפנותי מן הדוכן הבהנתי בשמלתה השחורה הנעה בין טורי הדוכנים. היא הסירה את הצעיף מכתפיה, אולי בשל מבטי המוכרים ואולי מטעם אחר, ועטתה בו את ראשה כבמטפחת.

כנראה בגלל הכאב המעיק, ולא־פחות מזה בגלל המדרון, נתארכה ביותר הדרך לאותה מסעדה, ונדמה היה כי אין סוף להליכה. בהמשך, כאשר גבר שיפוע המדרון עוד יותר וכמו דחף את הרגליים מטה, היה הסבל הכרוך בבלימה כמעט ללא נשוא. משום כך, בעברי מתחת לחלונות של בנין גדול המוארים באור גדול, וכאשר שמעתי את ההמולה הבוקעת מתוכם, פניתי שמה.

בפניסה עצרני אדם כבד־גוף, בוקן עבה ובכיפה שחורה לראשו.

הוא שאלני לרצוני, והשבתי שאני מחפש טלפון.

כבד־הגוף מדד אותי מדידה נוקבת, העביר מבטו מראשי אל בגדי, מבגדי אל ראשי, ואמר: "עכשיו אין טלפון".

אמרתי כי הדבר חשוב דחוף ביותר.

"כאן תיכף תלפון", אמר. "בעובדיה, המסעדה".

אמרתי כי אין בכוחי להגיע עד עובדיה.

כבד־הגוף מדדני מדידה נוספת וממושכת. אחר הניה לי להיכנס, בהצביעו לעבר המדרגות ובקראו אחרי "למה אין בן־אדם כובע", "למה אין בן־אדם כובע".

מספר ילדים מסולסלי־פיאות, הבושי־כיפות, בחליפות מכופתרות היטב, קפצו במד־רגות כנתונים באיזה משחק. בראותם אותי עמדו במקומם ונתנו בי מבט תמה. שאלתי היכן הטלפון.

הם הוסיפו להביט בי בהבעתם הקודמת, ולא הוציאו הגה.

עליתי עוד במדרגות, ולפי ההמולה הגוברת הבינתי כי נקלעתי לאולם־שמחות בעיצומה של איזו שמחה.

דלת המשרד בו נמצא הטלפון היתה נעולה. מאחר שהממונה על האולם לא נמצא במקום, נכנסתי לאולם לבקשו.

האולם הסואן ורחב־הידיים היה מושחר כולו משפע המעילים השחורים והמגבעות השחורות ורחבות־השוליים שמילאוהו מכל עבר. שיפעת הזקנים השונים והמשונים, שנעו אנה ואנה, מעלה ומטה, מילאה את החלל תנועה רבה, כמו יער שיחים אפורי־כהה המתנועע ברוח. לאורך הקירות, ליד שולחנות ארוכים, ישבו רבים טורים־טורים ובישיבה דמו למרבה־רגליים מוגדל ושחור. אחרים עמדו בקבוצות ובגושים, ומתוך תנועות גופם וראשיהם קשה היה לדעת אם שקועים הם בתפילה או בדיבור. באמצע האולם התרוצצו קטנים שנראו בלבושם כגדולים, וכפעם־בפעם הוסיפו קול צווחה דק לשאון הזימזום העמום והכבד. נשים שהציצו מלמעלה, מעבר למעקה היציע, הביאוני למחשבה כי שם מקום הנשים.

שני עבדקנים שהבחינו בי ממרחק נעצו בי עיניים משתוממות וסקרו אותי במדוקדק. אחר קרבו ושאלו לרצוני. לאחר שהסברתי את מבוקשי יצא אחד לחפש את הממונה על האולם, ואילו השני, שיצא אף הוא, חזר כעבור רגע, והושיט לעומתי כובע דמוי־סקסט שנמצא לו אי־בזה.

בלי אומר לקחתי מידו את הכובע והנחתיו על ראשי.

מאחר שהראשון האריך, כפי הנראה, בחיפושיו אחר הממונה, אחזני השני בורועי והולכני למקום פנוי בקצה אחד השולחנות, כשהוא מדבר בתוך כך על אזני ומערב עברית באידיש.

"מזל טוב, א חאסנה, מזל טוב".

בדרך למקום הישיבה נתקלתי במראה הקבועה בפינת הקיר, כפי הנראה לצרכיהם של האורחים.

מראה בבואתי בכובע דמוי־הסקסט היה מוזר ביותר. ביקשתי להאריך ולהתבונן בכבואה המזורה הנשקפת מן המראָה. אך העבדקן משכני בורועי הלאה והושיבני בקצה השולחן.

כמתנצל אמר העבדקן כי הסעודה תחל רק לאחר איזה טכס מיוחד שעדיין לא החל, ולפיכך עלי להתאזר בסבלנות.

על כך השבתי כי איני מצפה לסעודה אלא לטלפון. לנוכח מבטו הספקני של העבדקן, חזרתי ואמרתי שנכנסתי רק כדי לטלפן, והחשוב מכל—להזמין מונית לנסיעה חיונית ורחופה ביותר. אולם בעודי מדבר פנה העבדקן והלך לענייניו.

לאמיתו של דבר, רק תוך כדי דיבור ניצנץ במוחי רעיון המונית. עלה בדעתי שאם אזמין מונית בד־בבד עם הצילצול לבית הפרופיסור אוכל לדפוק על דלתו של ק. ג. באיחור של לא יותר משלושים עד ארבעים דקות. ומה־עוד שהמונית תפטור אותי סוף־סוף מנכחותה של ההיא!

המחשבה על המונית פעלה בתוכי פעולה מיסרת על כך שלא נשארתי ברחוב יפו, ושלא ניסיתי כלל לתפוס שם מונית עוברת. אך מיד אמרתי בלבי שאילו עצרתי מונית שם יכולה היתה אף היא להיכנס לתוכה. ובכלל, אין שום ודאות כי בשעה זו עברה שם מונית כלשהי, כל שפן שאף היתה נעצרת. ולעומת זאת, השיחה הטלפונית מכאן גם אל ביתו של הפרופיסור מבטיחה מראש אווירה נוחה ויחס נאה. על אף איחורי. וכך, כשאגיע הביתה, לכל המאוחר באחת־עשרה וחצי עד רבע לשתיים־עשרה, יימצא בידי לא רק הפתרון לבעיית הסמינריונית, שהוא הערובה לתעודת־הגמר לקידום המקצועי, לעתיד—אלא גם קשר אמיץ אל ק. ג.

פרק ו

הירהורים נעימים אלה הסיחו דעתי כליל, וכדי להחזירני אל המקום צריך היה, כפי הנראה, לטלטלני בכתפי. עם הטילטול קפצתי ואמרתי למהר בכיוון הטלפון, אך האיש העומד לפני עצרני. הוא החזיק בחולצתי כשזקנו נוגע כמעט בחזי והביט בי במין מבט רך ותובע כאחת. אחר אמר כי לאחר כל המלחמות הגדולות וכל המל־חמות היותר גדולות יש הרבה צרות, וכנגד כל צרה צריכה להימצא טובה.

מאחר שלא ירדתי לסוף דעתו, ועמידתנו האילמת זה כנגד זה התמשכה והתמשכה. הוציא האיש פנקס־קבלות, חיך חיך עקום, וכמתנצל אמר כי ליהודים טובים וכשרים כמוני, יודע הוא, אין די כסף. אך מה לעשות, מרובים היתומים והאלמנות, וכנגד כל יתום ואלמנה, ואף כנגד כל פצע וחבורה, צריכה להימצא צדקה. לחיזוק דבריו שלח לעומתי כף־יד פשוטה ותקיפה.

הוצאתי את ארנקי ושילשלתי מטבעות אחדות לכף־ידו.

"לא לא", הביט האיש במטבעות ונד בראשו, "כנגד חבורות גדולות—צדקות גדולות". שוב הוצאתי את ארנקי והוספתי מספר מטבעות. הואיל וויתרתי על הקבלה, וחזרתי לשבת במקומי, הסתלק האיש אחת־ושתים.

באחת הפינות החל איזה פיוס. עד־מהרה הפך הפיוס והיה ניגון, והניגון היה לזימ־רת גברים רמה. כשהסתכלתי בגברים המזמרים בהתלהבות ומנענעים בראשם ובידיהם, חשתי על כתפי יד נוספת.

האיש הניצב מעלי דמה לקודמו בכל, פרט לזה שלא הקדים שום הקדמות אלא כתב

מראש קבלה וניגש ישר לענין הכסף. אפשר שהבחין ממרחק בהצלחת קודמו ומיהר לגבות את חלקו.

הואיל והייתי זר־מוזר בתוך ציבור זה, ולפי שנוקקתי ביותר לסיועו בענין הטלפון, לא רציתי לעורר כנגדי תרעומת כלשהי. הוצאתי אפוא את ארנקי והפרשתי מספר מטבעות.

האיש התבונן במטבעות, ותבע להשלים את הסך לשלש לירות. למראה היסוסי הצביע האיש על הקבלה הכתובה שבידו, המעידה בפירושו על תשלום של שלש לירות.

שוב הוצאתי את הארנק ומסרתי לידיו שלושה שטרות־נייר בני לירה. אחר ביקשתי בחזרה את המטבעות.

האיש סירב, רטן כי נדבת־צדקה אין מחזירים, והוסיף כי יתן לי קבלה גם על סכום המטבעות.

מאחר שישבתי בשתיקה, ורק הסתכלתי בקוצר־רוח לעבר הפתח בו עומד להיכנס הממונה, הסתפק האיש במתן הקבלה הראשונה, והתרחק.

זימרת הגברים גברה והלכה, פשטה לכל אורך השולחן, ואני הסתכלתי חליפות לעברה ולעבר הפתח בו חייב סוף־סוף להיכנס הממונה.

בעת שמספר גברים קמו מן השולחן המזמר וברוב התלהבותם החלו לרקוע ולרקוד, כבר פקדוני, בזה אחר זה, שלושה צדקנים נוספים. אף שהסברתי כי עוד דרך ארוכה לפני הביתה ואצטרך בה לכסף, גבו את חלקם. לא הבינתי כלל מדוע פונים הם אלי בלבד ואף לא אל אחד מכל הקהל הגדול שבאולם. שיערתי כי הדבר נעוץ בהצלחתם של השנים הראשונים, ואולי גם בהופעתי בלבושי יוצאי־הדופן. ברגע מסוים רציתי לעזוב את האולם ולהמשיך בדרכי אל המסעדה של עובדיה, אך בשל חולשתי וכאבי, ובשל קירבתו של המשרד בו נמצא הטלפון, הוכרחתי למלא אחר מבוקשם ולהבליג.

אל הגברים הרוקדים הצטרפו נוספים, ונראה היה כי הכל נגרפים אל הריקוד המלהיב ונסחפים במעגל המעילים השחור הסובב והולך. כשהפכה זימרת הרוקדים תרועה ונדמה היה כי האולם כולו, על חלונותיו ושולחנותיו, סובב במהירות על צירו, ניגש אלי צדקן נוסף, ששי שבמספר. גואש הסתכלתי לעבר הפתח, ולמרבה החדתי לא נראו עדיין הממונה והעבדקן שיצא לחפשו. הוצאתי שתי מטבעות ושמתני בידו המושטת. הצדקן תבע עוד. בגלל התרועה המחרישה מסביב הרים קולו וצעק בחזקה לתוך אזני למען אבין את תביעתו. ללא מחשבה־תחילה קפצתי על רגלי ונמלטתי מפניו לתוך המעגל.

זרועות לחות, מיועזות, סגרו עלי סביב, נלפתו בכוח אל גופי, האיכוני בקצב הריקוד, גררוני סחור־סחור, מקרטע ומדדה, בתוך צבת הגופות המקפצים, המתנשמים, הלוה־טים, תלוי בזרועותיהם, משרבב ראשי אנה ואנה, מבקש אוויר מפני מחנק המערבולת. בהסתחררי כך משרוב־ראש הבחנתי בעבדקן ובממונה המופיעים בפתח. מחמת לפי־תתן החזקה של הזרועות מסביבי, ומחמת חולשתי הרבה, נאלצתי להיאבק קשה עד

שנחלצתי מצבת הגופות המהדקת. כשנחלצתי סוף־סוף נתקלתי למרבה־הפתעתי במעגל נוסף, חיצוני, שלא הבחנתי כלל בהיוצרו. חומת המעילים השחורה נעה סביב כגלגל מהיר ורועם, המאיים להפיל ולגרוף כל העומד בדרכו. מעברו השני של הגלגל הרועם, סמוך לפתח האולם, עמדו הממונה והעבדקן ובהנאה צפו במחזה. קראתי אליהם בקול, צעקתי, אך תרועת הרוקדים החרישה כליל את קולי. הרמתי שתי ידי וניפנפתי, אך השנים לא הבחינו בניפנופי ידי. תחת זאת ראו הרוקדים בניפנופי אות דירבון, ולמרבה ייאושי גברה סערת הגלגל המרקד עוד יותר. אחדים אף נטשו את מעגלם, וכנענים לידי המנפנפות נעו לקראתי, תפסו בידי ובכתפי, התלכדו לחומה נוספת, והחלו ליסוב ולהקיף כנחש מקפץ ומתפתל. במהירות גדולה־מנשוא התפתל הנחש בין המעגלים, וכשאפסו כוחותי וכשלו רגלי גררני הנחש עוד, ועוד, בלי שים לב לגופי הנוטה מטה, נשמט והולך ושוקע בכל כבדו אל הריצפה, עד אשר רבצתי על המרצפות, חש ברעידתן את הלמות המון הרגליים.

פרק ז

כאשר ביקשתי לקום על רגלי, עם דעיכתו של הריקוד, חשתי בגבי את פעולתן הקשה של חגורות־הריתמה. כל זיע וכל נשימה קלה פעלו בחוט־השדרה כצריבות מחט מלובנות. כה עזות ועמוקות היו הצריבות עד שלא יכולתי להגיע אלא עד לשולחן הסמוך, ושם ישבתי. עודי מתאמץ לעצור בנשימתי כדי להפחית מעצמת הצריבה, ראיתי את הממונה היוצא ונעלם. אך לא יכלתי להניד אבר. אט־אט חזר האולם לקדמותו: לאורך השולחנות הארוכים—מרבה־הרגליים המוגדל והשחור; באמצע האולם—יער הזקנים המתנועע, ומתחתיו התרוצצות הקטנים הנר־אים כגדולים. רק צחנת הזיעה המבחילה נותרה כעדות לריקוד המשתולל. לאחר זמן, אולי עשרים דקות ואולי יותר, רפתה הצריבה מעט. במאמץ רב התרוממתי ועמדתי על רגלי. אחר החילותי לפסוע אל הפתח. בגלל פסיעותי הזחלניות, חלפו דקות רבות עד שירדתי במדרגות. בפתח הבנין עמד הממונה והחליף מלים עם כבד־הגוף שמנע בתחילה את כניסתי. בלי אומר הסרתי מראשי את דמוי־הקסקט ומסרתיו לידי כבד־הגוף. בתוך כך הביט בי הממונה, וכדי רגע, כמעט פניתי אליו בענין הטלפון. אך המחשבה על השעה המאוחרת, ולא־פחות מזה על הצורך בעלייה נוספת במדרגות, עד לטלפון, הניאה אותי מפרך. על המדרכה, מול הבנין המואר וההומה, נתקלתי בה. "עוד את כאן", אמרתי. "כבר מאוחר. מדוע אינך הולכת הביתה?" היא שתקה, ורק עפעפיה העידו על מאמץ ההבלגה המתרחש מתחת. "אינני יודע איפה קבור בעלך", אמרתי. היא שאלה אם יודע אני מה עלה בגורלן של הגויות. חזרתי ואמרתי שאיני יודע. "משהו", אמרה, "אולי שמעת משהו".

השבתי שלא שמעתי שום דבר, ושכלל, במקרים כאלה יש הרבה חידות ונעלמים.
"אולי בכל־זאת", אמרה, "נסה להיזכר. please".
על כך חשבתי כי איני זוכר דבר, פרט לרעש הארנים שנשמע פתאום כשאגה, בשעה
שהייתי מונח לרגלי הטיראסה.
היא התעטפה היטב בצעיפה, ובשתיקה גמורה החלה מתרחקת ונעלמת.
רוח קרירה אפפה אותי כשהתחלתי פוסע. ההליכה בתוך אוויר־הלילה החריף
והמרענן, הבא מגבעת רוממה, היתה טובה.
לא היה איכפת לי אם עוד אשיג את ה"ישיר" או אחמיצו.

איתן איתן: החיים של סלוא

מתוך מחזור שירים, טרף רפאים

תחת עגול צל של עץ
סדוק דבריימים, נשוב רוחות
צפור גן־עדן
גזע תמר במדרון משחיר
ודקירות תלים ותיל
בסלילי ארץ שמש מכה
נופלים במטרות חונקים
כתמי ארץ שמים
לא מכסים את האש, השמש
השמש גבור שמש
עולה ויורד בקר וערב
והנה הגבורים חוזרים
חוזרים שפוכי תהלה
וחוזרים לארוות, נקשרים בחצרות
בתים ומשקים ומשרדים
ולועסים קש וגייר
והשמש נוסע
וצחנת המתים תלפה
ולא־מנות לא באה הודמנות שניה
אלא הודמניות כמספר האמות של רחב לבן
והיתומים מביטים וכלים, כלים ומביטים
בשפעת הודמניות, שפעת שער
על פרים
ועם כלבים על פרים
ועם כלבים נובח שלום ובטחון
ובטחון ושלום ונחנק בקיאו

וְסֵלֹא רָאָה אֶת הָאֹר בְּעַד גְּדֵרוֹת אֲבָנִים
 מִתְמוֹטְטוֹת בְּעַד חִלּוּנוֹת וְדִלְתוֹת
 קְרוּעוֹת בְּעַד רְחוּבוֹת בְּתֵי אֲבָן דּוֹמָמִים
 עֲזוּבִים מִמְקַנָּה וּמֵאָדָם

וְלֹא פְּלִיטֵי חֶרֶב בָּאוּ שָׁמָּה בְּאוֹר הַחֹזֶר מִבֶּקֶר לְעָרָב.
 וְלֹא אוֹדִים מוֹצְלִים עָלוּ עַל אֲדָמוֹת מְמַקְשׁוֹת.
 אֲנָשִׁים שְׂבָעִים וּבְטוּחִים בָּאוּ שָׁמָּה, שְׁלוֹם וּבְטַחֲוֹן בְּגֵרוֹנָם
 וּפְלִיטֵי הַחֶרֶב, הָאוֹדִים, בְּרָחוּ מִשָּׁם.

וְסֵלֹא מְדַבֵּר. סֵלֹא שְׂבַקֵּשׁ שְׂאֵחַר יְדַבֵּר אֲלֵיכֶם,
 סֵלֹא מְדַבֵּר עֶכְשָׁו, סֵלֹא לֹא יָכוֹל לֹא לְדַבֵּר עֶכְשָׁו

אֶרֶץ מְלֵאָה דָּמִים.
 דָּמִים צוֹעֲקִים מִן הָאֶרֶץ
 מִזְמוֹת נִחְרָשׁוֹת בְּתִלְמֵי מַחְרָשׁוֹת צְרוֹת
 עַל מְדְרוֹנֵי הַנֵּיִת
 וּבְעֵקְבֵי הַצֶּאֱן נְעוֹת
 עֲטוּפוֹת שְׁחוּרִים

אוֹלֵי יַעֲלֶה סֵלֹא עַל הַיָּם
 בְּהִמּוֹן גְּלִיו שׁוֹכְבִים מִשְׁטַח קִשָּׁה וָחֵם
 אוֹמֵר שְׁלוֹם לְאֲדָמְתוֹ מִטִּיל
 מִבֶּט בְּאֶפֶק בּוֹלֵעַ רוּחַ
 נִתְזֵי גְלִים אוֹלֵי יִסְפֹּר
 בְּבוֹא הַדָּגָה לַחֹף
 וּבְרָשְׁתוֹת נִגְדַּ צוֹלְלִים וְצוֹלְלוֹת
 בְּכַתְמֵי שָׁמֶשׁ בְּמַחְבּוֹאֵי אֵימָה בַּחֹף
 אוֹלֵי יִסְפֹּר עַל אֶרֶץ תַּת־יַמִּית
 שְׁשֻׁלוּחוֹתֶיהָ עַל הַיָּמִים וּמִבְּנֵיהָ קוֹרְעֵי שָׁמַיִם
 בְּדַמְמַת שְׁלוֹם וּבְטַחֲוֹן

סֵלֹא לֹא יִסְפֹּר. וְלֹא אוֹלֵי. וְאוֹלֵי
 יִהְיֶה עֵץ. וְלֹא יִהְיֶה עֵץ. יִהְיֶה
 עֵפֶר, עֵפֶר מִצְמִיחַ עֵץ וְעֵשֶׂב
 תַּחַת הַשָּׁמַיִם

וְשֵׁם. מִן הַשָּׁם יַעֲלוּ עֲצִים וְעֵשֶׁב וְצִמְחָתִים
 וְקוֹל יְלָדִים וְחַיִּים וְזֵרִמִּים כְּמִים רַבִּים

וּמַעֲבַר מִשֵּׁם
 רְבוּצִים בְּאֵהָלִים שְׁחֹרִים
 אַחַר עֲזִים רְזוּת וּבִקָּר רָעַב וְצֹאן מִכָּה
 יִלְכוּ פְּלִיטֵי הַחֶרֶב

וְסֵלֹא מְדַבֵּר: קוֹמוּ וּקְרָאוּ לָהֶם
 וּקְרָאוּ לָהֶם לַחֲזוֹר עַל יְלָדֵיהֶם וּמִקְנֵיהֶם
 וְקוֹמוּ וְהַחְזִירוּם לְמִדְרֹנֵי הָאָדָמָה

בְּיַדְכֶם הַדְּבָר וּבְדַמְכֶם

וְתַעֲבֹרְנָה שְׁנַיִם מִכּוֹת גֶּשֶׁם וְשָׂרֵב
 וְשִׁנְאָת אֲנָשִׁים וְדָם תַּהוֹם

אֲנִי סֵלֹא הָאוֹמֵר: אֲנַחְנוּ הַקְּשׁוּרִים
 קְשׁוּרִים נְמוּדָ וְחֹזֵק בְּחֶבֶל בֶּשֶׂר וְדָם
 וְגוֹף אִשָּׁה עַל אָדָמָה
 מַה נְדַבֵּר

נְדַבֵּר עֵפֶר וְדָם תַּחַת הָעֵפֶר
 אוֹ שְׂבֻשׁוֹת הַצֹּאן הַמַּעֲלָף
 עוֹלָה הַנֶּהָר עַל גְּדוּתָיו מֵלֹא
 גִּשְׁמֵי שְׁנוֹת צֹאן מִשְׁמִין
 בַּפִּשְׁטוֹת מִטְמַטְמֵת
 שֶׁל רֵיחַ עֲדָרִים לוֹחֲכִים
 וְאִזּוּ מְדַבֵּר הַדָּם
 וּמְדַבֵּר הַבְּכִי
 וּמְדַבֵּר כֹּל מַה שְׁעוֹשָׂה אוֹתָנוּ בְּנֵי אָדָם

וְנִכַח הַמּוֹת
 מֵהַ נְגִיד. נְגִיד שֶׁדְּבוֹר אַחֲרוֹן
 הָיָה דְבוֹר חֶרֶב? נְגִיד
 שֶׁפְּלִיטֵי־חֶרֶב שָׁנְעִים תַּחַת גְּשָׁמִים
 סוּבְלִים מְדִין חֶרֶב? נְגִיד
 שֶׁחֲרָשָׁנוּ אֲדַמְתָּם? וְהֵם
 לֹא אָחֲזוּ חֶרֶב, לֹא הִפְלִיטִים.
 עֲנִיִּים הִלְכוּ אַחַר הַמִּקְנָה
 וּמְחַרְשׁוֹת שׁוֹר וְחִמּוֹר וּפְרָה
 וְלֹא קָרְאוּ עִתּוֹן וְהִנִּידוּ רֹאשׁ בְּתַמְהוֹן
 נִכַח רְדִיו מְדַבֵּר דְּבָרִים סְתוּמִים
 וּבְרָחוּ בְּאִמְת־מוֹת

וּנְשִׂיהֶם. וְיִלְדֵיהֶם. סְלוּא מְדַבֵּר:
 הַחֲזִירוּם לְאֲדַמְתָּם, הַחֲזִירוּם עִכְשָׁו
 עַד הָאֲחֲרוֹן בָּם
 עַד שֶׁמֶשׁ בָּקָר תִּפְזֹר יִצְרִי דְמִיּוֹן וְעַרְפֵּל

לָאֵן הִלְכָה תְהִלַּתְנוּ?
 הָאֵם בְּאִמְת נֶאֱחָזְנוּ תְהִלָּה

יצחק אורפז: מסע אל עשביהים

השמש היתה מול עיניו והעלתה בהן בהרות־אור מסנוורות. דניאל חתר בים בתנופות ידיים רחבות והיה טומן את ראשו. כפעם־בפעם, בתוך כרסם האפלה של הגלים המתהפכים. הוא ידע, הים חלק מעבר לרצועת המשפָּרִים. אך בטרם יגיע לשם כבר תתחיל השמש את טבילתה בים. ואז—יוותר לבדו. בינתיים התקדם יפה, ובמאמץ קטן יחסית של ידיו ורגליו. והיתה לו שהות לחשוב מחשבות.

אנחנו זרים, הים ואני, חשב בלבו, ואולם אני מצליח לא־רע להשתמש בתנועת גליו. אני מאריך בה את תנופת ידי. אני רוצה לחדור אל הים. אולי אצליח לחדור אל הים.

”נאחס—ס” קרא פתאום. שחף תלוי על כנפיו הרחבות העלה במקורו רכיכה מטפ־טפת, ולרגע חש במבט עינו החדה חסרת־הרחמים של השחף. ”נאחס—ס”, חזר ואמר בלבו—היתה זו קריאה פרטית שלו כלפי דברים שלא הכילם—התהפך על גבו וזכר את העיט הראשון, שעה שנחת, וחרטומו שלוף, על האיש בעי־תקלה. האיש שכב כמת או ישן מתחת לעץ הדקל והרוח הנידה את ענף עץ־הדקל מעל לראשו. אחרי העיט הראשון בא השני. אחר כיסה עמוד האבק על העיטים והפגרים כאחד.

גם השחף אינו מואס בכשר פגרים, חשב, ובלבד שיהיו פגרים של יצורי־הים. ובטנו הלבנה התמה של השחף אינה צריכה להטעות, וגם לא לובן הכסף של תחתית כנפיו. מכל־מקום, פגרי אדם אינו אוכל. בן־לוויה נאמן הוא לפסולת־הים. לא כן העיטים. ציפרי־יבשה הם, והם אוכלים פגרי־אדם בנקירות נבזיות של חרטומיהם החרומים.

דניאל חש את נשימתו מתקצרת והוא ידע שאין זה סימן טוב. רוח־ערבית החלה לנשב והיתה מכה גלים קצרים אך נבזיים, הטופחים על הפנים ומקצרים את הנשימה. בשעה זו נתגדלה השמש מאד ואספה חומה, וכסס נחושת נתלתה על הים באופק המערבי.

דניאל עבר לשחיית־צד. כך יוכל ליצב נשימתו ולחזות בשקיעה. אין טוב מפיסגת הר או ממוסס מנמיד טוס כדי לחזות בשקיעה. אתה רואה את פני הים מסמיקים. אחר־כך אתה רואה אותו ניצת באש ומתלקח, ואתה מדמה בנפשך שפאן עתיד לקרות משהו. ואתה מתמלא חיל של ציפייה. כך היה בעת שצפה על ים המפרץ, מקץ מסע־חוליות בערבה. מפסגת הר־שלמה, הנישא בהרי אילת, צפה בים המפרץ בשעת שקיעה. ים המפרץ בער כולו באש שקטה, והשמיים וכל ההרים סביב כמו גהרו על הים להביט: מי זה יעל מן הים הבוער באש? טיפשי לומר שהוא ציפה כי אביו יעל קדור־גבות מן הים הבוער באש. הרי זה כאילו ציפה שיהיה ראש אביו נשקף אליו מטסי־השמש, התלוי בשעה זו על אופק המערב, כמתוך מין קמיע.

ועם זאת, לו נשאל מהיכן ישוב אביו, היה אומר בלי שהות: מפיוון הים. אם לא טרפוהו העיטים—חשב פתאום מחשבה נבזית אחת וראה כי החמה כבר נתעלמה כולה, וראה צל מרחף ועובר על הים, מוחק את קווי הזהורית. השחפים הסתלקו ושמי־הערב הליטו את פניהם באפור, והמים הצניעו קולם והמתינו. ודניאל חשב כי אות הוא לו לחזור. אך דניאל היה מוסיף ומבקיע אל רחם הים. ואז נלכד במערבולת.

היה זה כמו אגן עופרת שטבור יונק באמצעו.

תחילה ניסה לפרוץ בתנופות־יד ארוכות, אך גופו היה סובב־הולך ורגליו נמשכות כלפיי־מטה, ודומה היה כאילו החזיק בהן מישהו ומשכן אל המצולה. הוא הניח לגופו ליסוב במעגל פעם ופעמיים, כביכול נכנע למשיכת המעמקים, אחר מילא ריאותיו אוויר ככל שיכול וקישת גופו, ובתוך לבו לחש: "לא תקחני הים! לא עתה זו!"—ואז צלל, ראשו תחילה, במהירות גדולה ממהירות היניקה. היה זה הימור נורא. אך היה בו סיכוי. בעומק כשני מטרים, בנקודה בה גברה מהירות תנופתו על מהירות הזרם, שוב קישת גופו ושבר בבת־אחת כלפי מזרח—וכך נהפך לו הזרם מיונק להודף. וכשהבקיע ועלה על המים ידע כי ניצל, וכי עזיבת קשה שיתקה את רגלו הימנית מן הברך ולמטה.

"אפשר שעלי לראות זאת כאזרהה", אמר בלבו, ובידו היפה על שוק הרגל הפגועה וצבט את בשרה. אך הרגל כמעט ולא חשה בכך. ניסה להניע את הקרסול ולא יכול, ניסה להניע את האצבעות ולא יכול. היה זה כאילו כבשו את רגלו בסד—והוא היה שוחה בגילגולים, גב, אחר־כך צד, אחר־כך חזה, אחר־כך גב, כשפל רבע־סיבוב מועיל להרים ולישר לזמן־מה את רגלו הבוגדנית, המושכת כלפיי־מטה כאבר שאין בו חיים. הוא אמד את המרחק אל החוף, בו דלקו כבר אורות ראשונים: שמונה־מאות תשע־מאות מטר ארוכים מאד. נשימתו כבדה מאד, והוא ידע כי אין לו לצפות לישועה מן הים.

אז אימץ את כוחו בשניה ותפס לה לרגלו המתה בידיו ונשאה אל פניו, ואת שיניו נעץ בבשר השוק וחש את הדם החם בפיו. עתה שחה על צדו השמאלי כשרגלו הימנית, שהחלה להתעורר לחיים, נישאת על רגלו השמאלית. תחילה חזרה החישות לאצבעות הרגל ולקרסול, אך הוא ידע כי יעבור עוד זמן־מה עד שיוכל לנוע את הקרסול חפשית. ובינתיים, שינן לעצמו, הוסף והנע את אצבעות הרגל ואל תחלל.

עתה ידע כי יגיע אל החוף. צריבה היתה בגרונו ודקירות באזור־חלציו, אך סכנה לא היתה בהן. נשא את עיניו וראה כי שמי המזרח עטו גון אפור מתכתי, אך כמה מכתי החוף הגבוהים עוד נשאו על מצחם מין נהרה שהיתה מצהיבה והולכת.

ופתאום חש דניאל שהים נוח וחמים ורוח הים מלטפת את צווארו ואת מצחו.

"הפכפך הים", אמר בלבו. "עוד לפני שעה קלה אמר לטבעני ועתה הוא מוליכני בטח אל החוף. אני חש בבירור את הנהייה שלו אל החוף".

וכי אפשר שהוא חש את הנהייה שלי אל החוף? שאל את עצמו פתע. אל תהיה תמים, אמר לעצמו. אולי חדרת בו חדירה, אך אין הוא חש בכך כלל, ואתה רק

מחניף לעצמך. ודאי זו זרימה של השעה הזאת, חשב. אולי הגאות. אך אינני בטוח.

מהמעט אני יודע על הים, חשב דניאל. אך גם חוקרי הים וצפונותיו אינם יודעים הרבה. הם עושים את מפות הים, אך אל הים אינם מגיעים. הרי הם כאותם חכמי הנפש המשרטטים את הנפש בטבלות. אולי הם מוצאים על המפה את קווי הגאות, אך את הים אינם מוצאים שם. פגרים הם קובעים במפות. כמו אספן הקובע בסיפות פרפרים על הלוח.

כבר טוב מזה לתת אותם, את הפרפרים, מזון לתופניים, צחק ופלט מים. ועתה האָט וקרב אל הצוק בזהירות.

הצוק היה דמוי־ראש, אלא שמכאן, אולי בגלל הגרָר הנצחי של הגלים, נראה מסוקט ומצולק, ורק צמחיית הים היתה מרככת מעט את חדודיו ואת השקערורית הזועפת שמתחת לבליטת המצח. זו השעה המיוחדת על הזפנו, שעה של טרם־שקיעה בימי קיץ, כאשר עלטה כחולית פושה על החולות והים, וכל שרחוק נראה רחוק יותר וכל שקרוב נראה קרוב מאד. ודניאל הניח ידו על אחת מאבני הכתף ומשך את עצמו אל הצוק.

הים, שרוח־הערב שב לנשוב בו, ניתו על חמוקי האבן ואי־אפשר היה לראות את חדודיו מחמת הקצף הדלוח והעלטה. אך דניאל שיער שפגיעתם רעה וכי יש שם קונניות ששפתיהן כלהבים ומתחת לכל אבן יש מידוזות וסרטנים ומיני רכיכות דביקות המשאירות בכך את ארסן. הוא שיער את כל אלה וזוהר, ושמח שרגלו הימנית כבר נכנעת לו כפל, ויכול הוא לתמרן בה לפי הצורך. ואולם לא שיער שהאיזוב העבה מילא בקיעים שבאבן והסווה אותם. וכך קרה שהאבן שאחזה בה ידו של דניאל התפרדה מן הצוק והתגלגלה, והוא עצמו נמצא מתחכך בבליטות־האבן החדות והים שמסביבו מלא ממשרצת הים. רגלו הימנית, השלומיאלית, נמעכה באבן, והוא ידע שנבעה בה חתך עמוק. יצורים דביקים ורטטניים גילו את גופו, והוא היה מנערם מעליו במיאוס. אחד מהם, צלופח בעל סנפיר־גב ארוך ונוצץ, חבט בו בחלפו. לוואי ולא היה ארסי, חשב, והסתער שוב על הכתף הנמוכה של הצוק ואחו בה, אך רגלו השלומיאלית ניגפה באבן והיתה עכשיו כולה מכאובים. ומשהו נצמד לגופו בין הטבור והחזה, וחלחלה של מיאוס ושל פחד שטפה את גבו.

פתאום ידע שהים מתנכל לו. הרפה מן הצוק והתרחק ממנו, ובעת שפרש את ידו האחת קילף בשניה אותו משהו הרך וכדורי שדבק בגופו. היה זה נאחס־ס של קיפוד־ים, שגם אם אינו מן הארסיים ביותר הרי יש בו כדי לגרום לך פריחה וסמרמורת, ואולי אף חום.

הרי שחדרתי בו חדירה בים, חשב דניאל, והים הדף אותי. ואני בחול ופצוע. דניאל נפל על חולות החוף הלחים ונשאר שוכב שם, פניו בחול וכל גופו כואב ונשימתו חורקת בקול. אחר־כך נמחק הכל כמחוק המים את העקבות בחול. הוא לא ידע כמה שכב ככה. כשהתעורר, שמע קול כקול אשה בצחוקה, והקול נמוג בחשכה. אחר־כך חשב שאולי זה קול האוח. ובכל־זאת היה בקול זה עוד משהו, מין

רטט אנושי. הביט כלפי מעלה, ראשו על כפות ידיו, וחשב: עכשיו ששמעתי קול, הוא חסר לי. והוא הביט בכוכבים.

מעולם לא מצא ענין בכוכבים. רק בכוכבים נושרים. כשהללו נושרים, נשימתך נעצרת ואין בך מלים. הוא ידע את אורח סיבובם על ציר הצפון ואף השתמש בהם לניווט. אך את השקט שלהם לא יכול לשמוע, והוא ששייך אותם לים ולחולות. והשקט היה קודח באזניים. הצוויחות והצוויצות של עכברושי־החוף רק סימרו אותו, וסאון הים המתמשך העמיקו מאד.

ודניאל התפחד, ורצה לשמוע קולות.

עלי ללמוד את הקולות שלדממה, חשב בלבו. אבל עכשיו אני מרגיש עצמי בודד מאד. ולולא ידעתי שהעור שעל בטני הסתמרר מארסו של קיפוד־הים, חושב הייתי שזה מפחד. אני מפחד ועלי לשמוע קולות אדם, חשב.

שלח ידו ופתח את הטראנזיסטור והיו שם טירטורים ונשימות ואחר־כך נשמעו קולות. תחילה קולו של גבר.

"כשאתה עובר ברחוב בכובע האדום, האם אתה ער לעובדה הזאת?"

"ער למה?" שאל המרואיין.

"כשאתה עובר ברחוב בכובע.."

"למה כובע?"

"..שאתה שייך למשפחת הצנחנים.."

"אצלנו במשפחה אני הצנחן הראשון".

צחק.

"מה אתה מרגיש ברגע בו נפתח המצנח?"

"חבטה".

"לימינך יושבת רעייתך. מה בקשר אליה?"

"שאל אותה".

"מה את חושבת כשאת מסתכלת בבעלך ובילדייך?"

"לא חשבת. סתם הקשבתי".

"טוב. שאלה אחרונה. מה הרגשתו של צנחן המגיע נקי מן השמיים לאדמה, אל

חבריו המלוכלכים מן הקרב?"

"לא מגיעים נקי מן השמים אל הקרב".

"הרי שלשתם חירשים", מילמל דניאל בקול. "שלושה חירשים, ואחד מהם טיפש".

אם יש בהם דיבור אמיתי, הוא לא עבר במכונה הזאת, חשב וסגר את הטראנזיסטור.

עתה אוכל לשמוע את הדממה ולא לפחד. ואם אפחד—אתרגל.

ובכלל, חשב בלבו, איש זה, הצנחן, יכול היה לשבת פה עמי ולשתוק. דומה ששתיקתו קרובה אלי. מי־יודע, לו ישב כאן עמי ושתק, אולי הייתי שומע לו.

טוב שלקחתי עמי ראדיו־טראנזיסטור, חשב. לולא הוא, לא הייתי קונה לי חבר חדש ומניס את הפחד. וגם משהו מתחיל להתבהר במוחי. רק שאניח קצת חול יבש

וחמים על גופי, מן החזה ועד לשפכה, ויספוג החול את הרעל וישקיט את הכאב.

בין-כה-וכה עלה גירוי חמים בחלציו, והוא חשב על יעל ועל עילוסיהם במרפסת הבית. אמו היתה מסתלקת, והם היו מתעלסים על הדרגש במרפסת ואחר-כך יוצאים לפגוש חברה או לקולנוע. השעה הרכה של נטות היום היתה שעת-הבחירה שלהם. ואחר-כך היתה יעל מנערת את שערה הארוך ומגלה את עיניה המלוכסנות. צבען היה כעין זגרי-עינב והיה מאפיל מעט בהביטה בו, או דרכו. והוא לא ידע את פשרן אך לא אמר דבר, רק נישק את מצחה וקם.

ועד-דקל היה בחצר ביתם וכפותיו רחבות. ויום אחד ישבו כדרכם על הדרגש והשקיפו לחצר. עתה-זה שקעה השמש, והיתה שעה רגילה של דימדומים בחודש זה של תחילת אביב. האוויר היה רך וריחני, וילדים לבושים בצבעי אדום וצהוב רדפו זה את זה על גבעת הסומיילים והיו שם שני חתולים שעמדו והשקיפו לאים אל מרפסת מיזמוטיהם. הוא סיפר לה משהו מבדח על התופיים, אך כל אותה שעה היו עיניו תלויות בעץ-הדקל שבחצר. רוח-הבריזה עתה-זה החלה והיתה מנענעת קלות את כפות הדקל וכל עלה נראה בבירור, ודומה גם הנימים העוברים בתוכו, ולפתע קרה הדבר. קולו נחנק בקרבו וידיו קפאו על גופה. מה ראה או האיש מופה ההשתאות? כפות הדקל נפרשו ונעו ככפות ידיים בברכה. אבל לא זה היה הדבר. איזה דבר גדול הממו-ומלים לא היו בו.

"דני, למה השתתקת פתאום?"

"דני, ראית משהו?"

"מה ראית שם, דני?"

"מה קרה לך.. אתה.. אתה רחוק כלי-כך.."

ויעל ממרתת בככי הוא מרגיש איך רעד חולף בגופו, אך אינו יכול להשיב. היה זה משהו גדול ממנו.

פשוט לא היו לי מלים, חשב דניאל. ובכל-זאת, הרגשתי כאילו שותף אני לאיזה דבר גדול, אך לא ידעתי איך לכנותו בשם. מעניין אם יש אנשים המסוגלים לדבר בשעות כאלו. אם יש, הריהם מסוגלים אולי גם לכנות את הדבר הזה בשם. אולי יש כאלה שיכנו את זה אלוהים. טיפשי, לדעתי, לכנות את הדבר הזה אלוהים, רק מפני שחסר לזה שם כמו שפתון או כדורגל. מוזר היה להכיל במלה אותו דבר שקם והיה לפניו פתאום ושנצטרפו בו רוח הים ושני החתולים המביטים והילדים באדום וצהוב המרדפים זה את זה והדימדומים ונעוועי כפות הדקל ודמעותיה של יעל. אבל המלים לא נצטרפו לי. בעצם היו בי מלים, אלא שלא הגיעו אל לשוני. יעל לא שמעה אותן. מעניין אם שמעו אותן הילדים, הרוח, החתולים. מחשבה של גאווה יתירה היא זאת. לו שמעו אותן הייתי יודע. אז הייתי יכול לומר: הנה הדבר.

ב

כאיזו בהירות אני רואה את הדברים, עכשיו, כשהים מנגדי, והחשיכה והחולות מסביבי. כן-ורעל של קיפודיים זורם בגופי—

ג

ואז היתה הזריחה בכל מקום: במשב הבריזה המטהר שהחליף את רוח-השחר הפרועה, ברצועות הזוהרית שרעדו בים כנימים, בצבע הדבש אשר לחול, ואפילו בביאושם המיוחד, החריף אך השייך כל-כך, של רכיכות מפרישות רעל, אצות ופגרי סרטנים, שהזתירה גאות הלילה החולף על החוף. הצוק קלט ראשון את השמש, ונראה כאילו עת-הזה הוציא את ראשו מן המים. בכל היתה נגיעה של בראשית.

דניאל קם ועמד, והר של חול גלש מעל גופו. תחילה שף את עיניו והביט סביבו משתאה. אחר-כך מיתח את גופו, כמין חיה, ונשם ונשף ופרש ידיים ופיהק. וכשנעלם הפיהוק שמע בתוכו את הלחן.

טייל על החוף ונתן עיניו בכל דבר באהבה. הים היה מסלסל את החול ומתקן ללא הפוגות את קו החוף הפתלתול. לעולם לא יקפא קו החוף, לא תשקוט בו הנועת המים והחול, חשב דניאל. ואף-על-פי-כן—הנה המים והנה החול.

דניאל הביט בקו הקצף, שרבוד היה אלפים ואולי מיליונים של בעלי-חיים זעירים. שבלולים וצדפות ודגי-מקפא ורכיכות דמויות-שור ודמויות-סוס וסרטנים. הסרטנים ועכבישי-החוף מנצלים את ההזדמנות שהגל נושאם לכאן, ויוצאים לטייל בחולות עד לגל הגאות הבא. וגל הגאות הבא שב ואוסף אל הים קצת מן הברואים, וקצתם הוא מוסיף והודף, הלאה הלאה אל החוף, וכאן הם מתיבשים ומתים, או מטילים ביציהם ומתים, או יוצקים להם מעון של קבע בין סיבי הקורות שפלט הים ובגידי האבנים המעטות הפזורות לאורך החוף. באלפי-אלפי עיניים קטנות הביטו מתוך גזע עץ משחיר, מין גוף חסר-גפיים, שמוטל היה בחול. דניאל גירד כמה מהן, אך מתחת להן שוב היו עיניים. הוא הגיע אצבעו בלשונו וחש טעם מלח, זה המלח שנותר והתקשח עם נסיגת הים, ועתה שימש להם, לאלפי הגופיפים העינניים, חגורות-מגן.

בית ארוזים לא הייתי בונה לי בעץ הזה, גיחך דניאל לנפשו. פור יתפורר מתחת לפטיש, ובהיתקע בו מסמר יתפרד לסיביו. והנה, כמה חיים הוא מאכסן בקרבו. הוא היה שמח, ולפי שהיה שמח הרגיש צורך במישהו לחלוק עמו בשמחה. אין טעם לשמחה אם אין אדם לחלוק בה עמו. חשב.

טיפשי, חשב, לחשוב כך. גורמי השמחה הנה כאן הם כולם, ואני מבקש קול אנושי.

תוהה אני, חשב, אם היה זה משנה משהו לגבי יעל ואמא וכל האחרים, לו ידעו מה שאני חושב.

מפיון שהעלה את זכרם, עלתה דמותם לפניו ואי-שקט החל להזדחל בבטנו. עלי לעשות כמוך, ים, חשב דניאל בלבו. להצפין את מכאובי עמוק בלבי ולעשות את מעשי בניגון. אך הוא ידע שהניגון כבר אבד לו, ולבו נמשך לקולות של בני-אדם. סטיות קלות הן, ים, התנצל דניאל, סטיות קלות בלבד. ובטוח אני שגם הניגון ישוב. ובניתיים נבנה לנו סוכה.

אך דניאל התפרקד על החוף בעצלתיים, ומכיון שכבר התנצל על כך מראש, שלח

את ידו ופתח את הטראנזיסטור והניח לקולות לנזול לתוך אזניו ולבו. היו שם שמות כמו איציק ודודו ושוקה ושׁושיק השולחת לרובקה הרבה אהבה ולאָה המבקשת למסור לאברהם באי־שם שהילד שלהם רוני כבר אומר "בא", אחר־כך הפסקה והקול העמוק "זכור, אתה שווה יותר במקסימה", ושוב—ורדה ליענקלה מן הסנקיסטים, ורדה ליענקלה מן הסנקיסטים, מבקשת למסור שעץ־השסק נקלט יפה. דניאל סגר את הטראנזיסטור וקרס על ברכיו: "ליעל, לאמא ולכל מאן דבעי, תודה, תודה, מדניאל של החולות". חפן בידו חופן חול, ועד שקם על רגליו להטילו אל הים, לא נשארו בכף ידו אלא גרגרים אחדים. השאר ניגר בין האצבעות. פרש את כף ידו והביט בה. נשאה והעבירה בינו לבין השמש, בינו לבין הים. ברווחי האצבעות היה הכל מסתנן וחולף לעיניו, קרן שמש, מילמולו של גל, קווי קצף הרודפים זה את זה, קולות, שמות, נשימות הקריינית. הכל היה נוזלי כל־כך. לו ניתן לצבור ולהקפיא את הכל, להקיפו במשהו מוצק. חומות על החול—טיפשי למדי. אבל, סופה על החול—זה כבר משהו אחר. נאמר, מין סוכה כזאת, שיתדותיה בשיכבת האבן שמתחת למים. שמתחת לחול. נאה מאד. ואחר־כך יפרוש בה שטיח ערבי. ואולי יבנה בה תנור מחימר ויעמיד פינג'אן עם ספלונים, ויעל שופתת את הקפה בשיבת־קריסה וירכיה הגדולות גולשות על עקביה. וקונכית תלויה ויורדת מתקרת הסופה ורוח הבוקר ורוח הערב מנגנות בה. וראש הצוק בכבוד־ובעצמו בא אל סוכתם ושותה עמם קפה כל בוקר וכל ערב —

ד

והוא עשה את הסוכה אטומה כמעט. הוא כונן אותה על ארבעה קרשים בארבע פינותיה. ומיתח חוטי ברזל בין קרש לקרש ואל ראשי הקרשים קשר שני חוטים שני חוטים לכל קרש ומתחם אל הפינות וחיוקם בקרקע ביתדות־עץ ארוכות כדי מטר ויותר. שמונה יתדות כאלה והחוטים שעליהם ייצבו את המבנה. אך לא רק הם. ארבעת קרשי הפינה, שהזדקרו כדי מטר־וחצי מן החול, דפק דניאל עמוק בחול בעזרת מקבת־עץ שהתקין. ואת המקבת התקין מקטם גזע, וענף משמש לה ידית. היתה זו עבודה קשה והרבה אורך־רוח נדרש לה. סכיננו היה עדין מדי להתקנת מקבת־העץ, והסיקוסים—קשים מדי. הוא ביקע לחות עבים לאָרכם והם נשברו לרחבם ורמשי הים מטיילים בין סיביהם. ככלי הברזל—סלילי העוגן של ספינה שנטרפה בים—התפוררו בין האצבעות; ההלודה ומלח הים אכלום. פעם אחת נקרעה מערכת החוטים בעת ההעמדה, וכל המבנה נפל־קרס תחתיו. אך דניאל שב והקימו וחיוק את עמודי הסוכה ויתדותיה, כאילו אמר לדור בה לנצח, וכיסה אותה בסחבות והקיף אותה במחצלות מאשר מצא על החוף.

דרישות־השלום התחלפו בגרבי סטרץ', פטריות־ויטה ומשהו נגד זיעה, ואלה התחלפו בפזמונים עליזים, ואז נשמעו קולות אחרים, קולות חשובים אך בלתי־אישיים, בעצם לא קולות כי אם מלים, מלים נאות, מטופחות. הוא הלם במקבת־העץ המאולתרת על לוח־הפינה הרביעי, וכמעט התמוטט מן התבטה החוזרת.

"הראינו את גדול הזכייה?—החשנו, כי כוח העם ושעתו, מיתח האימה וההתגברות, תהום סבלות הדור וכיסופיו—מרשים לנו. מכשירים אותנו. מחייבים אותנו—"

זה מוכרח להיות אחד מאלה המביטים על ההיסטוריה "ממעוף הציפור", חשב. מלה יפה—מעוף הציפור—חשב. ואיך יוכלו מגובה רב כזה לראות, נאמר, חתיכת כאב בגודל של חור בגרב? דניאל ניסה לתאר לו את עצמו חושב מלים שבעות כאלו— ולא יכול. אולי בגלל המת הראשון שלי, חשב. המת הראשון שלי, חשב דניאל. שכב מתחת לעץ כישן, וחור גדול שחור פתוח לו קצת למעלה מחגורת מכנסיו. מעניין שלא ראיתי את צבע דמו, אף כי ידי הגירוהו אל החול.

"היי, קשקשן", קרא דניאל בלבו אל הקול המטופח, "יד רועדת על ידית של דלת ראית? הבט בה—היא של שכנך. הדלת השניה משמאל, בבקשה". ושוב חזרו השירים הקטנים על האהבות הנכלמות, ודניאל הרגיש כמו נגעה יד טובה, אוהבת בידו—ולא יכול עוד להניף את המקבת. עמד וסקר את הסוכה מעשה־ידיו, וחשב, מה־מוזר הדבר שדווקא הדברים השבעים, שדיגדגו את מרירתו, הם שדירבנוהו במלאכתו.

"זהרי אמת־נכון הדבר", אמר לעצמו בלבו, "שהשנאה בונה מבצרים, והאהבה רק סוכות קלות. ואני, דומה, נכשלתי בשניהם. ועכשיו אני רעב".

כמתוך בולמוס כילה את כל הלחם והזיתים שהיו עמו, ואחר הביט בשעון וכיון אותו על־פי צלו וכוננו היטב, ואחר שב לסקור את הסוכה. היא יוצבה כהלכה. עשויה היתה לעמוד נגד חליפות העונות, נגד זרמי הגאות ורוחות הסתיו. מעין מבצר־מעט. לבד מפתחה המערבי, אטומה היתה כמעט לגמרי.

"הנה ביקשתי לעשותה סוכה ועשיתי לי מין בית", אמר בפליאה ובמורת־רוח. וזכר את הבוקר היפה ואת הלחן שהתרונן בו אז ואשר עתה אבד כמעט לגמרי.

"הקולות מן הטראנזיסטור הניעוני לכך", לימד זכות על עצמו וכיפה. לאחר שעבד כמה שעות במחיצתו, היו הקולות חסרים לו עתה. אך הוא כיון דעתו אל הלחן של אותו בוקר ולא יכול להיכנס לסופה לחנכה.

"אטומה היא לגמרי", חשב. "והלא סוכה היא. עוד לא איהרתי דבר. ועלי רק לפתוח בה פתחים ולרווח בה רווחים, כדי לעשותה ארעית. והים הוא שיודיעני אם טוב עשיתי ואם לא".

ודניאל סילק מגג הסוכה את הסחבות והסיר את המחצלות מן הקירות סביב, רק את קני הבמבוק והרווחים שביניהם הותיר, וחשב: הנה מכאן יעברו רוח הבוקר ורוח הערב, וקרני שמש אחרות, וטעם המליחות של הים ודכיו ומראותיו. "גם אם לא יאמר לי זאת הים, דומה שאוכל להבין מעצמי כי סוכה היא סוכה, וארעית היא כמו עקבות בחול".

באמרו זאת נשא דניאל את עיניו אל הים וחש איך השמש, שהשתפלה עתה מאד לצד מערב, נוהרת אל מצחו ועיניו, ופתאום ידע ששוב הלחן קרוב אליו. התישב בשיפול רגליים ופניו אל הים, וגזר על המחשבות ועל הזכרונות. וכיון

את מבטו אל תנועת הגלים. כך ישב כשעה, דומם ומרוכז, וכשנחתה השמש על האופק ופני הים נעים ומחליפים צבעים, החלה גם מחשבתו לנוע.

ה

"גדול מאד אתה, ים, כרסך גדולה ונוראה. ואני יושב מולך ושואל על הדרך אל לך. היכן הדרך אל לך, ים?"

ודניאל חשב אם ייתכן שהים יענהו. הנה חדר בו חדירה עמוקה. והוא נושא בדמו את ארס הים. ואולם, הים הוא שם, ואני כאן, חשב. ברואי־הים כל אחד מהם מרגיש מן־הסתם את לב הים בלבבו והם אינם שואלים על הדרך אליו. רק אני שואל על כך. "צריך אתה יותר מארס־קיפודים כדי להניסני, ים. ודומה שאתה מקשיב לי, ים. פניך עתה נוחים כל־כך".

ואמנם לבש הים בשעה זו צבעים חמים, בחום ובצהבהב ובכתום, ולבש אותם כמין כתונת, פסים־פסים לכל ארכו. הים קרוב היה, מפתח ומזמין, ודניאל נמשך להיכנס לים ולכבוש בו את הדרך אל לבו. אך הוא ראה את האורות הנדלקים וכבים בהיגוד הגלים, וחשב על חפז האור שבמצולות. דג הקאולידוס מסילת אורות קבועה לו בתקרת הפה, ודגים קטנים וסרטנים נמשכים אל שדירת האורות ונטרפים. דרכם אל בית־הבליעה של הדג מרופדת אורות. פלא־פלאים. הים הכל־יכול מאיר את דרכם אל המוות.

"דומה, ים", אמר דניאל בלבבו, "שאינ אתה מקפיד במידות הטוב והרע, וגם החיים והמוות נחשבים בעיניך שניהם במידה שווה. משער אני שאם מת האיש או ישן, אחת היא לרוח שהניעה את ענף הדקל על ראשו. משהו הובהר לי, ים. אף כי לא אמרת לי דבר, אתה שהחיים והמוות שווים בעיניך. חכמה היא שתיקתך, ים. ואף־על־פי־כן איש הוא שהרגתי, ים, שהגרתי את דמו בחול. ועתה דומה שאתה מנענע את ענף עץ הדקל על ראשי. מוזר מאד, ים. ואינני מבין עוד דבר".

"הנה אני מחפש אותך, ים, ואינני מוצא. גדול אתה מאד, ים, וזורם באלפי הגלים, ואני מחפש אותך בגל ואינני מוצא את הגל כי כבר איננו. היכן גבולך, אתה השם ליבשת גבול? חיפשתי הבוקר את גבולך והוא נמוג בחולות והוא קם ונמשך וזורם ונפתל, והוא נמוג בחולות וקם, ואני מחפש את גבולך וגבולך נעלם ואיננו. אתה פולט אל החוף את הקונכיית ואת הסרטן ואת העשב המהלך ואת דג־המקפא. והנה, עוד בטרם אקחם בידי וכבר יבשו ואינם. וגם כל החיים שבך מתפוררים ומתים ואתה מת עמם, ובשום מקום אינני מוצא אותך, ים".

"כן, דומה שאינך בשום מקום, ים. ואני, רסיס חיים בעל־שם וכתובת, יושב על חופך ומחפש אותך. גם ויתרתי על שמי ועל כתבתי ובניתי לי סוכת־ארעי כדי למצוא אותך. ועתה אינני בטוח אם לא לשווא הוא".

החמה נתלתה על הים כדסקית־נחושת ממורקה ולפניה, על הים, נישא עשביים קטן, ואדוות המים מנענעת את עליו החומים.

ואולי, חשב, להיזת כמו עשב זה, הנתון כולו לים, בלא שיוור.

והוא ריכז מבטו בעשב והעשב התגדל לעיניו. חוטיו הי ולזרועות והזרועות רבות וסבוכות, ובנוען נדלקות בהן נדלקות וכבות בהן בהרות של אור. והזרועות הרבות נפתלות ומשתרגות על דסקית האור הענקית באופק. ופתאום נראה כאילו הים הגדול והנעלם מקבל ממשות אינסופית במראה השרץ הצמחי הקטן והעלוב הזה. "אולי זאת הדרך אליך, הים", לחש דניאל והוא חש את נהרת השקיעה על פניו. "לומר: 'כולי שלך', ולהרגיש שאתה מקעקע את אות־הכניעה בבשרי". באמרו זאת, השפיל את עיניו אל הצלקת שהותיר קיפוד־הים בבשרו, במעלה הבטן.

באור החמה השוקעת, נראתה כציור־קעקע של עשבי־ים.

יחיאל חזק: פרידה, וזמן

לא תתעכב יותר ולא תשנה
לשמר את הפרדה שנדלקה
מעבר להרים כמשואה
כבשרת מרחקים שוממים
והדרך לרדת אבדה ואיננה
עכשו ותמיד כשתקיץ
מן היום החולף אל
צלצול אזיקי השעון,
תעמד על הדרך אותה
מרכבה שקפצת ממנה
אתמול ותסע אל עולם
מלכותך והשקט נוסע
עמך.

באזיר הצלול מתניחמת לה ארץ יפה
על פרחים ושידות ואשה,
כמו פרדה ארכה, ארכה,
לא תוכל לשמרה בכלוביך עכשו כשהאפק
קרוע

נטרף

מותנו באהבה

בלילה עוד יום כחלום השחירו שדות בעיני שמשותי
 הרוחות צחקו וקולן אל האש מתפוצץ
 ליל התן, ליל בוכים-על-ברכים,
 האבן בהר וכוזב בנהר מספרים
 על אשה שצחוקה את השקט קרע.
 חללים, חללים מגגות הבתים למרצפת נפלו
 מגגות הבתים שאדמו אל היס אחרי השקיעה
 הדוהרת לחשך,
 עורבים אחריהם כבר דולקים בקריעה את סדין
 יצועה האדימה נחשת מפזרת עקבות,
 רסיסי אש ודם עד השרש.
 עמדו הגבהים צמרות נגועות באויר
 עוד תרעד צעקת האשה
 ורכנו אל שדיה קופאים
 בנגוהות ירכיה.

קראנו שדות לו קראנו לו עמק בלילה ביום כחלום
 את מותנו רעב באבני העופרת — — —

אהוד בן־עזר: פורצים ונצורים

עיונים בספרות הישראלית הצעירה

עד מלחמת־ששת־הימים עמדו חיינו בארץ בסימנה של תודעת מצור: הגבול שהוא סגור, קרוב ומאיים, הרמה הסורית, המדבר, הנוכחות המעיקה של האויב, חגורת השנאה המתהדקת עלינו וביטוייה בתעמולת הערבים ובאיומיהם. המלחמה האחר־רונה, ששינתה את גבולותינו, כלום שינתה גם את תחושותינו?

אִפְיֵנו הלאומי ועולמנו הרוחני עוצבו במידה מכרעת על־ידי העימות שאינו פוסק עם הערבים. פרופ' ארנסט סימון הגדיר סיטואציה זו באמרו שהערבים והיהודים מעצבים אלה את אלה באופן שלילי וכי הבעיה הערבית הפכה בעיה יהודית בעיקרה לגבינו. אנו מצטיירים בעיני הערבים כשטניים, והם בעינינו—כחורשי־רעה וכאורבים על הגבול האפל, גבול המחניק עלינו את חיינו ומביא למחלת־נפש לאומית, הקלאוסטרופוביה.

בספרות של דור הפלמ"ח ומלחמת־השיחרור, בייחוד אצל ס. יזהר, נוכל למצוא את הקרע בין האידיאולוגיה הציונית־הסוציאליסטית והחינוך על ברכי המוסר הציוני הנאיבי—לבין התנגשות־הדמים וההכרעה בשדה־הקרוב בין שני העמים בארץ. "וכי יכולה זו [יהודית המטפלת] לתאר איך אחד מילדי־טיפוחיה אלה, האמונים על קלוריות וויטמינים, בננות ושמנת, ומוסרו הטוב של א. ד. גורדון, וזעקתו־תהייתו של יוסף־חיים ברנר, איך קם אחד מהם ותוקע כידון בצוואר איש, ערבוש מחורבן שהוא, או משכיב בצרור שורה של שכאלה, משום שכך וכך וכזה הוא המצב" (ימי צקלג, ע' 195).

המשבר הוא נפשי ומוסרי כאחד. מלחמת־השיחרור השאירה טראומה בנפש דורה: הפגישה עם ההרג ומעשי־האכזריות משני הצדדים. היעלמו של עולם הילדות הארצי־ישראלי, וחוסר־היכולת "להסתדר" עם ישראל החדשה, עם חיי היומיום הבאים עתה, ימי חול ו"התפרקות מערכים". ועולה גם תחושת זרות של בן־הארץ מול הנוף, והנוף האנושי הארצי־ישראלי, שהשתנו בתכלית עם הכיבושים, בריחת הערבים, גלי העלייה ההמוניים, והבינוי המזורז הנטול כל שמץ של רומנטיקה. לא לחינם מצוי עולמם של רוב גיבורי יזהר במלחמת־48. העולם שקדם למלחמה נחרב, ואל העולם החדש שבא אחריה אין הם יכולים להסתגל. יש מבוכה של נופים, ויש מבוכה של ערכים.

"תראה, אני עצמי מתגעגע לפעמים לחזור לפינה שלי, ולהתמוג בקלות לתוך הנו־חות השקטה. או אולי לנסוע ללמוד משהו. אבל לא מניח לעצמי להיפתות. יצאנו מזה. כולנו יצאנו מזה. אי־אפשר שלנצח נהיה פטורים מן ההכרעות המחכות לנו. שלא נעמוד לעולם מול עצמנו. שרק נאכל נכסים שאחרים צברו. שתמיד נסתתר

מאחורי הציבור, התנועה, ההסתדרות, או מה, שנישאר לעולם ילדים פטורים מן המציאות. ועם זה: כפרפרי-לילה. סביב-סביב לאור נסתובב, בהרגשה שהחמצנו דבר, שהגנו אותנו (מי?), שהיינו על סף חירות (איזו?), שכמעט וידענו מה משמע החיים האמיתיים—ונשתמט מידינו. או אולי להיפך: שבגדנו בעיקר, שערקנו מן החובה (מי חייב?), שאיננו כפי שצריך שנהיה (איך צריך?). למה אתה מקווה? מה קורץ אליך חוץ מן הסיכוי שתהיה לך פינה שקטה ואשה נחמדה, עבודה שתעשה אותה במומחיות ושקט ושלום ושלום" (ש, עמ' 21-720).

לא פלא הוא שקיים קשר בין הספרות של מלחמת-השיחרור ובין הנהייה הנוס-טאלגית של כותביה אל עולם ילדותם, ארץ-ישראל הקטנה וימי המנדט, ואותה החוושה מהלכת-קסם-ותפוקים של "נישאר לעולם ילדים פטורים מן המציאות" ולא נתבגר, כגיבורי יזהר. הביטוי לפמיהות הללו מצוי בעיקרו אצל דור מלחמה זו, אשר שינתה כליל את מציאותנו ומחקה את ארץ המנדט. סיבות הנהייה הן הת-רפקות על מחוות-הילדות ויחס דו-ערכי לערבים. הערבים הם האויב, אך הם גם אלה ששימרו את ארץ-ישראל ה"אמיתית", ארץ התנ"ך והרומנטיקה התנ"כית הצינונית. שראתה את חיי התנ"ך בדמות הערבים—וליהפך.

"הדעה הרווחת בימי העלייה השנייה ובספרותה היתה כי ערביי הארץ (ובייחוד הפלחים שבהם) הם בעיקרם יהודים שהוכרחו להמיר דתם בימי גזירות ורדיפות. המתכוננים לעליה היו קולטים רעיון זה בעודם במזרח-אירופה, בעיקר מספרו הרוסי של הבייל"ויי ישראל בלקינד, 'ארץ-ישראל של זמננו', שנתחבר כספר-עזר רשמי מוסמך לענייני הארץ. במובן-מה ינקה הפופולאריות של רעיון זה גם מזיל-זולה המסורתי של ההשכלה באורח-החיים של העיריה והגיטו, שהיו בו יסודות של שלילת הגלות והשיבה למזרח, מזרח זה האכסוטי שבו נשמרו בחיי הפלחים צאצאי ישראל שרידי ההווי העברי הקדמון החפשי והגא" (א.ב. נ. פולק: מוצאם של ערביי הארץ. "מולד", נובמבר 1967, עמ' 8-297).

הדימוי של הערבים כצאצאי העברים הקדמונים נזנח מהר מאד בלחץ התעוררות התודעה הלאומית הערבית, שפיכחה יהודים בארץ מאשליות. אך נותר הדימוי הרומנטי של הוויית הכפר ואורח-החיים הערבי, וכן חיי הבדווים—כסמל לחיי העברים הקדמונים, וחלקו של הדימוי רב היה בחינוך בבית-הספר העברי בארץ מראשיתו. אותו יחס מורכב ודו-ערכי לערבים כחלק מנוף הארץ בא לביטוי בולט אצל יזהר. "החוושות העלובות האלה, בקתות-החומר, כולך נמשך פתאום אליהן, אל קיומן, אל מציאותן, להאריך ולרדת לחקר מבנה הקיר הזה, אשר תערובת טיט-חומר, חום-אפור מחויר, מלכדת את שקיפיה-האבן הגלמיים, שהושכבו בגלמותם, בתמי-מותם הבתולית, בלא סיתות ובלא נדבכים, אלא בשיכוב צלע אל צלע, ואבנים קטנות וטיט לרוב משלימים בפרצות. עד מקום שמעזיבת הגג מפסיקה, וקורות התקרה חורגות מתוך היתורה רכונת-השפה, חומר ותבן מן המצוי, מבנה פשוט ונכנע ונואש משכלול. אנשים שדי היה להם בכל דבר, ילדי-עוני. פראים. (אתה כבר בנית פעם בית? אפילו כזה?) מה כל זה כעת: למי זה חשוב. מה יהיה?

מה עוד? (ואחרי הכל: זה בית. ביתו של פלח. בית שמשמעו הסופי: שלום. מגורי שלום. עד קנאה. אשה. משפחה. הה, רחוק־רחוק בנכר.) (ימי צקלג, ע' 249).

תחושת הזרות, ההבדל בין העולם שלפני המלחמה ובין זה שעתיד לבוא אחריה, באים לביטוי בולט כבר בסיפור "ח'רבת־ח'זעה".

"כמובן, וכי מה? אדרבא! כיצד לא שיערתי מראש. חרבת־חזעה שלנו. שאלות שיכון ובעיות קליטה! והידד נשכן ונקלוט, ועוד איך: נפתח צרכניה, נקים בית־חינוך, אולי גם בית־כנסת. יהיו פה מפלגות. יתווכחו על המון דברים. יתרושו שדות ויזרעו ויקצרו ויגדילו מעשים. תחי חזעה העברית! מי יעלה על לב, שהיתה פעם איוו חרבת־חזעה, אשר גירשנו וגם ירשנו. באנו, ירינו, שרפנו, פוצצנו, הדפנו ודחפנו והגלינו... מה, לעזאזל, אנחנו עושים במקום הזה!" (חרבת־חזעה, מתוך "ארבעה סיפורים". עמ' 108-9).

יהודה ה"ירדנית" שנתגלתה לעינינו אחרי מלחמת־ינוני שימרה את ארץ־ישראל המנדטורית וגם את הדימוי הרומנטי שהיה לנו על המראה של ארץ־התנ"ך, ושתי תקופות אלו דומות בעינינו זו לזו יותר משהן קרובות לישראל המודרנית, אשר תקופת פיתוח ובינוי מזורזים שינתה את פניה. המושבה הארצישראלית אף היא שייכת בעיקרה לתקופת המנדט, והיא ילדותם של ס. יזהר (רחובות) ושל סופרים אחרים שחלקם מבני הארץ או הרבאו בגיל רך. ומכאן געגועים רבים, וקשיים לא מעט. הילדות, המושבה, שכנות הערבים, משעולי הפרדסים, הנוף הרומנטי—כל זה שייך לעבר שחלף ואיננו. המלחמה היתה שעת המעבר והמשבר. אחריה: ההתפכחות המכאיבת מכל הערכים של החינוך הציוני־הסוציאליסטי, מן האמונה בסינתיזה של לאומיות יהודית ואחוות־עמים, אמונה שהתפוררה סופית במלחמה עם הערבים.

"הורג יפה, מהר, הרבה, בתנופה גדולה, במקצועיות: שנים בכדור, שלושה אם תוכל. אין מנוס מזה. אבל אני שונא שאין מנוס מזה. לא טוב לשנוא את אשר אין מנוס ממנו. ועם זה שונא להיות מפלס דרך על פגרים. שונא להילחם—ונלחם. כך מונה לי, ולנו כולנו—זוה הכל. אני מן הדור שאין לו ברירה לחייו מחוץ למלחמה. לא מצאו להם אחרת. וכך אני כאן. שונא ושונא שפכה. נושא את הקרב כשאת עיר כבושה את כבושה העריץ. נקלע בין פחד לטמטום. בין שמחת תחרות בזירה ובין מרי על השלימי עמה, ועל שמחתי בה. ויודע, עם זאת, היטב יודע, כי ככל שנתהפך, לא שום מוצא אחר, ההכל חסום סביב—ורק אדם־אגרוף וראש־קרנף הם יורישו חיים, והמה יהללו יה, הללויה" (ימי צקלג, ע' 1100).

והלאה: "רשעו של עולם: לא די? את מי אני שואל? הלא ארצי שלי מביטה אלי, חברי שלי, אנשי שלי, כולם על־גבי צופים בי: הרוג יפה, בן יקר, הרוג מלוא זרועך, הרוג לנו מלוא הטוב שנתנו לך, שחינכנו אותך, קטול לנו המון, שיהיה לנו, סוף־סוף, עולם יפה ושקט...—ואקטול. קטול אקטול" (ש, ע' 1101).

תחילתה של התפוררות הערכים היא בעימות עם הערבים, והמשכה מפולת הסוחפת עמה עולם שלם של נכסי תרבות יהודית וציונית, חיי הגשמה וחזון חברתי; כל הנשאר מהם ב"ימי צקלג" הוא הגרוטסקה. הדברים הרציניים היחידים הם המל-

חמה, המוות, השלום והחיים. זווית-הראייה של ספרות מלחמת השחרור היתה "טריה", ואולי לא הובא עדיין בחשבון גורם הזמן, אותה תחושת מצור, מצב שכינוהו "גיטו מזוין", בהם חיינו קרוב לעשרים שנה. לאחר מלחמת-48 היתה, כנראה, תחושה כללית כי השלום קרוב ולא תהיה עוד מלחמה, ואיש לא תיאר לעצמו שתוצרך מדינת-ישראל החדשה לנהל עוד שתי מלחמות גדולות בתוך פחות מעשרים שנה, בלי שתישבר אף-כהואיזה חומת השגאה וההתנגדות לשיבתנו באיזור. כבר אצל יזהר מצויה התחושה של "הכל חסום מסביב", והיא ראשיתה של תחושת המצור המאפיינת חלק ניכר מן הספרים שנכתבו אחר מלחמת-סיני, רובם בידי דור "ילדי המדינה" אשר שנות גדולם המכריעות עברו כבר במסגרת הישראלית; אך יזהר מסיים את "ימי צקלג" בסימן של רווחה. הקרב נגמר. המצור נפרץ. הפחד הוסר. ניטלה המהות המאיימת מן השדה והגבעות.

"גמרנו. כן. כן. כן. פתאום והשדה והגבעות המופרים האלה נעשים מיסודם אחרים. אור אחר. מהות אחרת ניתנת בהם. אולי להיפך: ניטלת מהם. וכשמעיינים בדבר רואים פתאום, הו. מה... אבל אין עוד פחד בהם. עומדים באין פחד. שרועים באין פחד. גדולים וקיימים, ולא כורעים תחת פחד. כן. — — — הגבעה שלנו. השדות. המרחבים, הארץ. האם גמרנו?" (שם, עמוד אחרון).

•

האם גמרנו? חלק ניכר מן הספרות הצעירה לאחר מלחמת-סיני—שרובה נכתב על-ידי סופרים צעירים ב"דור" מיוזר—מוכיח כי משאלתו-שאלתו של יזהר היתה נחפזת. הרפיית המיתח הקצרה, לאחר המלחמה, בה קיבל הנוף איזה ממד אידיולי, פתוח ובלתי-מאיים, פינתה מקומה במשך השנים לתחושה מצטברת של מצור וסגירות, הנוף לבש ממד מאיים, אפל ודימוני. וממד זה קיים לא רק בעת מלחמה, כ"בימי צקלג", אלא הופך חלק בלתי-נפרד מהווייתו וממשותתו של הנוף, משהו נצחי ורע. הגבול.

עדות על ההבדל בין דורו של יזהר לדורו שלו מוסר עמוס עוז בקובץ "שיח לוחמים", בשיחה שנתקיימה בגבע. דבריו של עמוס עוז מופנים אל נחמן רז, הקרוב כנראה בגילו ליזהר.

"גולדתי בירושלים... הייתי בעיר העתיקה כשהייתי ילד, אני אוהב את ירושלים מאד... מכמה בחינות זה המקום הכי אוהב עלי בעולם—מה שהיה מעבר לקור הגבול בירושלים... העיר העתיקה נראתה לי כמו שנראו לי ימי-הילדות שלי. זאת אומרת, מחוזות רחוקים שלא אראה אותם יותר בחיים שלי. הם קיימים בזכרונות, בחלומות—אבל לא במציאות. אפשר היה לראות את זה מרחוק במשקפות. ומעבר יין שההרגשה שלי וההתייחסות שלי היתה כל הזמן אל מקומות: אוגוסטה ויק-טוריה... הרה-צופים... הרה-זיתים. אלו היו בשבילי שמות קוסמים ומזוררים כמו וניס ומרס וויפיטר—אפשר לראותם אבל אי-אפשר לגעת בהם. פתאום אני שם. ואני מוכרח להגיד שבמפה הראשונה, במעבר הראשון של שער-מנדלבאום ושל

החומות—זו היתה ממש חוויה של התמוטטות. זאת אומרת, כל הממדים השפיריים של העולם שהייתי בתוכו—והעולם שלי הוא מאד ירושלמי... למרות שאני חי את הציהחיים שלי בתולדה... העולם שלי הוא מאד ירושלמי. וחווית־היסוד הזאת של מצור משלושה צדדים והמסדרון הצר וגם הפחד, השיכבה העמוקה ביותר של הפחד של אדם נצור וסגור, זה בא לי מירושלים ועם ירושלים, כי הייתי שם במצור בתור ילד והייתי שם בהפגזות. פתאום העולם שהייתי בו התמוטט. למה? כי בסיוטים שלי הייתי תמיד כילד בעיר נצורה לא בשלושה צדדים אלא בארבעה—ומנוצח ומובס. זה גם בא מכל מה שלמדתי ומכל ה'פעקלי' היהודי שסחבתי אתי. זאת אומרת, העיר נצורה ואויב בא פנימה—ואתה מובס, ואתה בשיירות ואתה מנוצח. וירושלים של ההלומות שלי היתה כזאת. פתאום נהרסו כל הממדים, ואני המנצח ואני הכובש, ואני עם עוזי ואנשים מסתכלים בי. נתגלתה לי תגלית מרעישת, שיש בירושלים העתיקה אנשים... זה בכלל לא היה קיים אצלי. זה לא היה מקום של אנשים. זה היה מקום של זרויות ופחדים ואיזה מין כוחות שאין לי שליטה עליהם... ופתאום נגלה לי שיש אנשים. האנשים האלה זרים לי מאד. והמקומות זרים. לא זרים פיזית—אלו אותן אבנים, זה אותו אקלים, אותם שמיים. אבל היו דברים שלא תיארתי לעצמי. בין הדור שלך ובין הדור שלי, למרות שזה לא הרבה שנים—יש בכל־זאת הבדל בין יום ולילה. אתם חיייתם עם ערבים, דיברתם עם ערבים. בשבילי הערבים, חוץ מאלה שבנצרת ובוואדי־ערה—זה סיוט. אני פוחד מהם. ופתאום ראיתי שהם ישנם והם פוחדים ממני. ומבחינה נפשית אף פעם בחיי לא הייתי ערוך למצב הזה" (שיח לוחמים, ע' 140).

ההבדל בין ילדותו של יזהר לילדותו של עמוס עוז הוא שאצל יזהר הערבים הם בני־אדם, שכנים, ואילו המלחמה היא סיוט והרס האמונה הנאיבית באפשרות של דרו־קיום—בעוד אשר אצל עמוס עוז הערבים הם סיוט ואילו הנצחון במלחמת־יוני הוא „חוויה של התמוטטות" מפני שעל־ידי נפרצו לפתע חומות הסיוט וההסגור, ומבעד לממד הדימוני והסיוטי נתגלו הערבים שוב כבני־אדם, כשכנים. כאבו של יזהר הוא, כמדומה, כאב מוסרי, כאב של אבדן אמונה ושל התפכחות מאשליות. אצל עמוס עוז אין התפכחות, אין אבדן אמונה, ואין משבר מוסרי נוכח יחסיו עם הערבים, משום שמראש הערבים נתפסים אצלו בממד הקיומי, כסיוט, וסיוט זה הוא הילדות והוא עצם החיים. אצל יזהר הערבים הם בעיה, אצל עמוס עוז—מצב. מצב הנתפס כנצחתי. יזהר מתפכח, ואילו לעמוס עוז אין ממה להתפכח, משום שהמציאות של קרוב לעשרים שנות המדינה לא הותירה לו מקום רב להשתעשע בתקוות של אחרת־עמים. אצל עמוס עוז אין קרע בין חינוכו למציאות, משום שהוא ובני־דורו שוב לא התיחסו ברצינות ובנאיביות לערכי חינוך אוטוריניים, אלא ניתן לומר שהמציאות עצמה חונכתם וקבעה את תחושת עולמם. לפיכך עומד עולמו של יזהר בסימן של משבר מוסרי, אידיאולוגי ונפשי, ואילו עולמו של עמוס עוז מבטא מצוקה קיומית. לא הבעיה המוסרית מעסיקה אותו, אלא הסיוט. אצל יזהר היה לנוף ממד של סיוט בשעת המלחמה, ואילו לאחריה הוסר הפחד.

אצל עמוס עזו הפחד והסיוט הם חלק בלתי־נפרד מן הנוף, ורק מלחמת־יוני מוטטה, לשעה קלה, את תחושת המצור הזו.

בסיפורו "ארצות התן", אשר על שמו קרוי קובץ סיפוריו הראשון, מתאר עמוס עזו את הנוף הישראלי של הקיבוץ, מקום העלילה.

"אדמותינו בוגדות בנו בשעות־הלילה. עתה אין הן פריכות וכנועות ונדועות. עתה נספחות חלקותינו הכבושות אל ממלכות השונא. כאיום חרישי ועכור הן משלחות בנו גלים של ריחות עמומים, זרים, לנגד עינינו הן סומרות בהוויה גושית אפלה, עוינת ומרושעת" (ארצות התן, ע' 16). ועל הלילה: "דרכו של הסגול לעוות את מראה הדוממים ולשוות להם רטט צונן ורוחשני, רטט ארסי" (ש, ע' 14).

ובאותו סיפור, הזיית השיטפון:

"תחילה מופיע מראה הערוצים, אשר במדרונות ההרים. עשרות ערוצים צפופים, מבתרים זה את זה כלועגים איש לזולתו.

כעבור הרף־עין נראים המוני האנשים, כנקודות שחורות קטנטנות המבצבצות ומגיחות מן החורים ומן הנקיקים הנסתרם. במהירות עצומה גדלות הנקודות. המוני אנשים צנומים ושהורים גולשים בשיכרון במורד הערוצים, מתגלגלים כמפלא־אבנים וזורמים באשדות גדולים אל מישורי השפלה. כאן מתפצלים הם לאלף ראשים ודוהרים בגעש מערבה. כבר הם קרובים כל־כך עד שניתן להבחין בצורתם. המון מעופש, כהה, ממורטט, גרמי, שורץ פשפשים וכינים, מעלה צחנה גוראה. הרעב מזויע את קלסתרם. עיניהם דולקות בשיגעון, שטפם מציף את העמקים המדושנים והשבעים בקילוחים שוצפים. הם חולפים על־פני חורבות כפריהם הנטושים ואינם נעצרים אף לרגע. במרוצתם ימה הם משמידים את כל העומד בדרכם. עוקרים כלונסאות, מפצחים גדרות, מחריבים את השדות ואת הבוסתנים, שורצים, רוחשים, זוחלים, מטפסים על המכשולים כקופים מעוותי־צלם.

"פתאום, במהירות מהממת, אתה מוקף בהם, נצור ומאובן. עיניהם יוקדות בשנאת־עולם. פיותיהם פעורים ומתנשפים בכבדות, והסכינים העקומים מבהיקים בידיהם. הם מקללים אותך בהברות קטועות, חנוקות מחרון. שיניהם המצחינות, הרקובות, נחשפות אל מולך באיום בהמי. ידיהם המזוהמות מחטטות בבשרך בקדחתנות זועמת. בויק־חיותך האחרון אתה מסיט את המתג ומכבה את ההויה" (ש, ע' 22).

הסיפור "נוודים וצפע" מתאר את עולמה של בת־קיבוץ, גאולה, שהיא אשה מתוסכלת ובלומה. בטיול מחוץ לכפרה היא פוגשת ברועה בדווי, הנווד, המתואר כיצור פרימיטיבי, חיתני, קרוב לבהמה במהותו. הוא מכוער, עלוב, ועם זאת מעורר בה את יצרה. נדמה שיאנוס אותה, והיא עצמה נמשכת־נדחית אליו, אך מאום לא קרה, ו"גופה של הנערה נתמלא בחילה, אם כי הנווד לא נגע בה כלל" (ש, ע' 36). היא חוררת אל חדרה בקיבוץ, שוכבת לעת ערב בין השיחים, על הדשא, וצפע מכיש אותה; תיאור ההכשה הוא כתיאור של אקס מיני. "מתוך רפיון היא מתהפכת על צדה, מצטנפת ומשעינה ראשה היגע על זרועותיה. סמרי

מורת של עונג מרטיטה את עורה. עתה היא מאזינה לגל המתוק המחלחל בגוף ומשפר את מירוץ־הדם. בהתמסרות גמורה נענית גאולה לגל המתוק" (ש.ם, ע' 40). הערבי משמש את הצד האפל היצרי של החיים. היענות־הדחייתה של גאולה כלפיו מבטאים את התמרדות יצריה מול הגיונה ומול מסגרת החיים החברתיים, הישראליים, התרבותיים. הצפע משלים את מלאכת הערבי. הצד האפל, צד היצרים, הוא גם צדו של השיגעון והמוות. הערבי קיים בצד האפל של נשמתה, כשם שקיימת שם התשוקה הבהמית, האיראציונלית, וחדוות ההתפוררות—המוות. הערבי הוא גם המדבר והמחלה. "מן המדבר באה המחלה" (ש.ם, ע' 27). פלישת נוודים לסביבות הקיבוץ הביאה עמה את מחלת־הפה־הטלפיים, השחתת חלקות ומכת גניבות קטנות. (תיאור צדה האפל של האשה באמצעות האיום הערבי מגיע לידי ביטוי גם ברומן האחרון של עמוס עוז, "מיכאל שלי").

בסיומו של הסיפור "מנזר השתקנים", על מנזר־השתקנים בלטרון, חוזרת ועולה תפיסת־הגוף המיוחדת של עמוס עוז. "בפתאום עלו וגאו קולות התנים. מעבר לגבול באו הקולות, חילחלו בו־אדיות התלולים ונתפשטו על־פני מישוריה המסור־גרים של ארץ נצורה. עד־מהרה בגדה החשיכה בחוסים בה והחלה להפשיל עצמה באטיות מסורבלת מעל פסגות ההרים המזרחיים הטרשיים, ארצות השונא" (ש.ם, ע' 91).

עמוס עוז אינו מסוגל לראות את ארץ־יהודה, בהיותה נתונה תחת שלטון הירדנים. אלא כ"ארצות השונא". הגוף הוא חלק בלתי־נפרד מן האיום של האויב האנושי היושב בו או מסתנן אליו. ותחושות אלו מתגברות על כל המוסכמות של הרר מנטיקה התנ"כית ושל החינוך הציוני. נופיה של ארץ־התנ"ך זרים לנו כל זמן שתושביהם רוחשים לנו שנאה ומאיימים על חיינו. אין זו בעיה מוסרית. אין זו בעיה של צדק "שלנו" וזכות "שלנו" מול צדק וזכות "שלהם". זה מצב של קיום, של ילדות, של חיים ב"ארץ נצורה".

עמוס עוז חש את קיומנו כפיסת תרבות בלב ג'ונגל המקיף אותנו ובו חיות־פרא, ערבים, נוף אכזר ואקלים קטלני, אלו ארצות התן והלילה. בתשובה על שאלה מפני מה הוא כותב על דור אנשים זקנים ומבוגרים ממנו, ענה פעם בכתב־העת "שדמות": "אני מוצא באותו דור, שקוראים אותו אצלנו דור המיסדים בהכללה רחבה מאד, מורכבות אנושית ולפעמים גם קרע אנושי, שמרתק אותי ומדבר אל לבי, ומעורר בי את הרצון לוודאי עקיף, לוודאי על דרך העיקוף" ("שדמות", גליון 24, חורף תשכ"ו). הקרע הוא תחושת הזרות לנוף הארץ, ההרגשה שנושאים עמם "בני־תרבות" שנקלעו לארץ ציה ושממה, ההרגשה שאותה העביר בירושה "דור המיסדים" לדור ה"צברים", בני־הארץ.

"מי שנולד בארצות־הצפון אשר ארץ רך לא ישלים עד־עולם עם סכיני־התכלת המתנוצצים באוויר הזה. אפילו שירים של דבקות־הנפש אינם אלא מסגירים את ערגתו הממושכת של השר להתפייס עם האור הנורא" (מקום אחר, ע' 138'9). החינוך הציוני הניח לתומו כי אם אמנם היה דור המיסדים חייב לרכוש לעצמו

את האהבה לנוף הארץ, לרצות בה, הרי בדור השני, דור בני-הארץ, תהיה זו אהבה טבעית הבאה עם הילדות, עם חלב האם, משום ש"האדם הוא תבנית נוף מולדתו". והנה דווקא משום כך, משום שנוף המולדת מוסיף לרחוש איום, עוברת תחושת הזרות בירושה, והאדם הצעיר, בן-הארץ, הוא בהחלט תבנית הנוף המ"סוכסך של הארץ הנצורה, מולדתו. ברנר הפך את זרותו לכל מקום, גם לארץ-ישראל (שמצבה העלוב לא התאים להלומותיו הגדולים על גאולה אנושית), לנושא של כתיבתו, ומשום כך התערה בארץ ונעשה אחד מעמודי-התווך של ספרותנו. אחרים מבני "דור המיסדים", ומאנשי העליה השנייה, אהבו בדבקות דתית ארץ שהיתה מדבר ובצות וקני מחלות ותנאי-חיים איומים. עמוס עוז חי בארץ שהיא כגן פורה, ונקל לאהבה עתה מאשר לאהוב אותה ארץ עצמה לפני תשעים שנה במצבה העלוב—ובכל-זאת אין עמוס עוז יכול להשתחרר מן המדבר שעל גבולה, מן הסיוט של השיטפון הערבי, ומשום כך גם הוא אינו יכול להתפייס עם האור הנורא. עוברת קיומם של האיום הערבי ותחושת המצור אף הם בין גורמי המפולת של ערכים ציוניים נאיביים. ומעניין שבעוד אשר רוב גיבוריו של יזהר הם צעירים שאינם מתבגרים עולמית ואינם מתפתחים מעבר לטראומה של שנת-48, רוב גיבוריו של עמוס עוז הם אנשים מבוגרים וזקנים, וגם הצעירים שבהם נשמתם זקנה ועייפה ומפוכחת, לעתים עד כדי ייאוש.

הקיבוץ ב"מקום אחר" הוא סמל לכלל ההוויה הישראלית. "טבעת מקיפה את כפרנו. דבר מתגעש מחוץ לגדרות. אילו ניתן לך לפענח את זרם האותות. מזימה דלוחה מקיפה את הגדר ומבקשת להתגנב פנימה ולפרוע את הסדר הטוב באכזת שנייה. וכבר לוחשת הבגידה השפלה בקצות המחנה. הדוממים הם ראשונים לבגידה. בתוך האפלה המתנשמת מחליפים הם בלאט את צורתם. עוטים צורות אחרות. אתה מביט בדוממים והנה פניהם זרים, זוויתיהם נתחלפו באיזו עלגוליות רכה. "ההרים אינם נראים, אבל נוכחותם מעיקה על העמק. ההרים ישנם. ערוצים מופ"קרים גולשים ומסתערים לכאן. גושי-סלע חשכים תלויים בשערה במרום ההרים. חיבורם אל הרכסים חשוד. כעין רחישה עמומה, הימהום מאופק וסבלני, טופף מעבר-משם. ההרים ישנם. בדממה גמורה הם ישנם. בתנוחת מצוקים עקמומית הם ישנם. כמו נתחולל בין האיתנים מעשה-זימה לוחט ובעצם להטו נתאבן ונקרש" (ש.ם, ע' 195).

הקיבוץ מצודתי-רם עליו מסופר ברומן שוכן בעמק-הירדן, ובהרים מעל, ברמת הגולן, יושב האויב:

"עמום עמום בלילה קול שירתם של חיילי האויב במורדות ההר. חוץ לעמדותיהם הבצורות הם מעלים מדורות קטנות. זמרתם סתומה ומתמשכת, מתייבבת מעבר-משם ועולה בחלונותיגו" (ש.ם, ע' 374).

הערבים הם חלק בלתי-נפרד מן האיזור, מן ההר, מארצות-התן-הלילה, ומאקלימו של האיזור. "בסוף השבוע בא השרב. מן הרכס המזרחי גלשה אלינו יבושת זידונה. השמים האפירו כמו עלה המדבר להשתרע במהופך מעל גגותינו הקטנים.

בציפורניים רעות שיסף השרב את חיותנו והביא עמו שיממון קדורני, מתעלל בבשר המיוסר ואוכף על הרוח אטימות דלוחה" (ש, ש, ע' 152).

כמה דפים לאחר־מכן בא הפרק המעניין "שנאה", המזג את השרב יחד עם שנאת הערבים אלינו. "ששה ימים הוסיף השרב לרעוץ בנו בלא חנינה. אתה שולח ידך לגעת בספסל, בכותל, בצינור של ממטרה, במעקה של מדרגות, והדומים נענים לך בשנאה מלובנת. ראובן חריש יצק את עקב השרב אל תוך דפוס פיוטי, ומתוך כך—יפקקו קטני־אמונה כאוות־נפשם—הוקל לו מעט.

"שרב. / שרב על משכנות־עקרב, / שרב צהוב כקשקשי נחש וצב, / שרב אכזר כחמק חרדוניו, / שרב מהביל גפרית על מדבריו, / שרב יוצק עופרת על הריה, / שרב רובץ ושני נדי־חולות מעבריו, / שרב עולה מעומק ישימון־ערב, / זעף ונצרב, / זוקר להטיו, / כבד ורב / נצב.

"בימים אלה התגברו גם התגרויותיו של האויב. פעמים רבות, ביום ובלילה, יורים חיילי האויב אל עבר חלקותינו. אמנם, יריותיהם אינן קטלניות. נשמרים הם שלא להגדיש את הסאה. די להם בהטרדה צולפנית. משל מבקשים הם לומר: עדיין אנחנו כאן ועדיין אנחנו מבקשים את רעתכם" (ש, ש, עמ' 161²).

אדמותינו בוגדות בנו בשעות הלילה, הדוממים הם ראשונים לבגידה, והדוממים נענים לך בשנאה מלובנת. הנוף מקבל ממשות של סיוט, משהו דימוני ואפל, משהו נצחי, כמין גורל.

ברומן האחרון, "מיכאל שלי", מספר עמוס עוז את סיפורה של חנה, סטודנטית ירושלמית, המתאהבת ונישאת לאיש, מיכאל. ילד נולד להם. חייהם חדגוניים, אין בהם שום דבר רע במיוחד, שום דבר טוב במיוחד, ולאט־לאט היא יוצאת מדעתה. את הצד האפל שבה, השיגעון המתפתח, ממד הסיוט, מבטאים הירהוריה בדבר שני תאומים ערביים, עזיו וחליל. בילדותה שיחקה עמם. עתה הם צומחים ומתעצמים בהזיותיה, הופכים להיות מסתננים הנושאים הרס, חורבן ומוות. תהליך התעצמותם בהזיותיה נמשך משך כל הספר ומגיע לשיא בסופו, שהוא גם השלמתה עם טירופה השקט.

"בריקת־הביטון תעמוד נשענת על עמודים גדולים. זוויותיה תתמוססנה בחושך כמתעגלות אל הצללים. ארבע ידיים גרומות תימתחנה. תואמות כבריקוד. כבאהבה. כמו צומחות ארבעתן מגוף חיה אחת. פתיל. מנגנון־השהיה. מרעום. נפץ. מצת. נהיית גופים אל המדרון, אל מרחקים פתוחים. טפיפה. ובמורדות מעבר לקו־הרקיע תהיה ריצה חרישית שהיא ליטוף מלא ערגה. הצמחיה נרמסת ונוקפת בעברם. כך מפלסת דוגית קלה במים שקטים מאד. הטרשים. מבואות הוואדי. עיקוף החוליה האורבת. ברושים שחורים רועדים. הבוסתנים. המשעול המפותל. ההיצמדות הער־מומית אל דופן המצוק. הנחיריים המתרחבים לשאוף. אצבעות בוטשות בחגוים. כיסופי צרצרים נחבאים. טחב הטל והרוח. ואז, לפתע ולא לפתע, תרעם אֶבחת התפוצצות עמומה. ריצוד־אור יבליח באופק המערבי. קרעי הדים נמוכים יתגלגלו בנקרות ההר.

י"התפרצות של צחוק שותת. עז וסוחף ומרטיט. שילוב-אצבעות חטוף. צל החרוב הבודד במעלה הרכס. הבקתה. מנורה מפויחת. מלים ראשונות. צווחת-חדנה. תרד-מה. צבע הלילה סגול. על-פני כל העמקים טללים כבדים. כוכב. גושי הרים אטור-מים" (מיכאל שלי, עמ' 197-8).

המחזה הזה מתרחש בהזיותיה של חנה, וכך היא פותחת בו: "עדיין יש בכוחי להסיר מנעול גדול. להסב את דלתות-הברזל. לשלח לחפשי שני אחים תאומים. יחליקו לפשוט בשמי על-פני מרחב הלילה. אני אשסה אותם." (שם, ע' 196).

מיכאל מתואר בקווים ישראליים טיפוסיים. סטודנט לגיאולוגיה. אחר-כך גיאולוג. משרת במילואים, במלחמת-סיני. הוויתו כולה ישרה, מרובעת, יבשה קצת, הוא הגיוני מאד, דואג, טוב, חסר ברק ונטול הומור. המיתוס הוא עתיק. הגבר כסמל להוויה הגיונית מרובעת, שכלית. האשה כמבטאה את הצד האיראציונלי והאפל של הקיום. בהקשר הישראלי המיוחד של ארץ נצורה ושל אדמותינו הברוגדות בנו בשעות הלילה מתבטא הטירוף, הצד האפל של החיים, בסיוט של התאומים הערבים. כאשר חנה משסה אותם בהזיותיה משסה היא את יצריה האפלים והבלומים שלה עצמה, כדי להרוס אותו קיום מרובע, הגיוני, חדגוני ומשגע, אשר בעלה מיכאל אינו רוצה ואינו מסוגל להודות בצד התפלצתי שלו. התאומים אינם הסיבה אלא הביטוי למצוקתה של חנה. ענין זה יש להדגישו היטב כדי למנוע טעות. המוות, המין, הטירוף והצד האפל של החיים קיימים גם בלא נוכחות הערבים, זשום שלום או פתיחת גבולות והסרת חומות-השנאה לא יגאלו אותנו מן הסיבות הפנימיות והעמוקות הללו למצוקה האנושית. אך ביטוייה של המצוקה עומדים בסימן היהפכותו של הערבי לסיוט. לצד ה"צל", לאותו חלק אפל של החיים שעליו אנו משליכים את פחדינו ואת האופל הקיים בנשמתנו.

•

כאמור, אצל יזהר הערבים הם בגדר בעיה מוסרית בעוד אשר אצל עמוס עוז הם מקבלים מימד קיומי של סיוט. בחלק ניכר מן הספרות הצעירה לאחר מל-חמת-סיני קיים ממד זה של סיוט, בו הערבים, הגבול והנוף הופכים ישות דימונית ומאיימת. הממד החייתי של הנוף בא לביטוי בשירו של יהודה עמיחי, "ראש עיר":

עצוב הוא להיות
ראש העיר ירושלים.
נורא הוא.
איך יהיה אדם ראש עיר כזאת?
מה יעשה בה?
יבנה ויבנה ויבנה.

ובלילה יקרבו אבני ההרים מסביב
אל הבתים,
כמו זאבים הבאים לליל על הכלבים
שנעשו לעבדי בני האדם.

(שירים 48—1962, ע' 185)

חזרת כאן התחושה של תושבי ארץ־התרבות, על בתיהם המרובעים מסותת־האבנים, הניצבים מול מדבר המאיים לעלות עליהם ולהשמידם. מהותה של ירו־שלים המודרנית, הישראלית, היא לבנות ולבנות ולבנות. האבנים המסותתות הן ככלבים מבויתים שנעשו "עבדי בני־האדם". בלילה מאיימות אבני ההרים הפראיות מסביב, שהן כזאבים, על הקיום המרובע והשפוי, המאולף. התחושות המתעוררות למקרא שירו של עמיחי מזכירות את גופיו רוחשי־הרע של עמוס עוז (אמנם בשיר של עמיחי אין הנוכחות הערבית מזוכרת במפורש, וצריך לדעת שהשיר נכתב וסיפר, על ירושלים כאשר היחה העיר נצורה כמעט. אחת משתי מיתותיו של יואל, גיבור הרומן של עמיחי, "לא מעכשיו לא מכאן", מתרחשת בירושלים, וביתר־דיקו בהר־הצופים, בעוד הוא בחזקת מובלעת ישראלית בלב שטח ירדני. אוירתה של ירושלים השסועה באה לידי ביטוי במקומות אחרים בספר. סופו של יואל שהוא עולה על שדה־מוקשים ונהרג בהר. הגבול אינו משמש סיבה למצוקתו של יואל, אך עמיחי מוצא לנכון לפתור באמצעותו את העילה למותו של יואל בארץ.

.

שימוש דומה בגבול, ובנוף הירושלמי המבוותר בין שתי מדינות, עושה משה שמיר בספרו "הגבול". רפי אורלן, גיבור הספר, נס בריצת־אמוק לעבר הגבול, לעבר שטח־ההפקר שבין שתי ירושלים, ובחורבה בה הוא משתכן הוא מהמר על מותו. יהרגוהו הערבים—הרי איבד עצמו לדעת באמצעותם. יצילוהו הישראלים—והיחה לו נפשו לשלל. מנוסתו של רפי אורלן סיבתה בו בעצמו, לא בגבול ולא בערבים. הוא אינו יכול "להסתדר" עם עצמו, עם סביבתו, ומתפטר מלהוסיף שאת בעול קיומו השפוי והיומיומי. הוא בורח אל הטירוף. ובהקשר הישראלי המיוחד הופכים הגבול הסגור והאיום הערבי המתמיד למין כלי וסביבה שלילית שהמצוקה הקיומית נוצקת אליהם ומובעת באמצעותם.

מעניין לעמוד על הדומה בין "הגבול" ל"הרצוג" של סול בלו (זמן כתיבתם זהה, כנראה). בשני הרומנים הגיבור המרכזי בורח מן הממד השפוי של קיומו בתוך סביבתו. (יש גם דמיון מקרי בשימוש במכתבים כדי להסביר חלק מן המתרחש בנפשו). אורלן בורח לשטח־ההפקר. הרצוג נמלט לביתו הכפרי, שאמנם אינו נוח ביותר (במטבח עכברים ומקקים, עליו לחיות על שימורים בלבד, בלא מים זורמים ובלא חשמל), אך ללא ספק בטוחים חייו של הרצוג במקום־מקלטו יותר מאשר לו נמצא על הגבול הירושלמי. נקודת־המוצא אחת היא גם פה גם שם: בריחת האדם

הנמצא במצוקה ואינו יכול "להסתדר" עם עצמו וסביבתו, אלא שהבריחה צביון אחר לה בכל מקום. וכך, אף שספרו של בלו עולה על "הגבול", כמובן, מבחינת עמק ורצינותו, הנה מבחינת אכזריותה של הבריחה מצוי אצל שמיר נוסח קיצוני יותר, כאילו רצה לומר שבישראל אין אפשרות ל"יאוש דה־לוקס" נוסח אמריקה. אם באמת מתחייבת ממצב המצור תחושה כה פסימית, זו שאלה אחרת. אין אנו דנים כאן בהשוואה אובייקטיבית של מציאויות חברתיות ופוליטיות אלא בתחושתם של גיבורים ספרותיים ובתגובותיהם כלפי המצב בו הם נתונים.

מן המבוי הסתום העומד בפני רפי אורלן יש רק שתי אפשרויות של היחלצות: הראשונה, ה"ראציזנטית", היא עזיבת הארץ, זו התשובה המחושבת של רבים אשר טענו כי ההווה הישראלית מחניקה ומגבילה אותם, ואילו הדרך השנייה, האיראציוֹנלית, המטרופת, היא אותה ריצת־אמוק לעבר הגבול, ריצה זו היא אולי המחאה החזקה ביותר לה מסוגל האדם הישראלי שעה שהוא משליך את בעיותיו הקיומיות, את מצוקתו האקסיסטנציאלית, לעבר אותה ישות של הגבול, הלובשת ממד מיטא־פיוזי. ממצוקתו כאדם אין אדם יכול להימלט אלא בבהרו במוות; כל זמן שהוא חי עומד בפניו הפיתוי להטיל את מצוקתו על הסביבה: אשה, משפחה, בית, הורים, מתחרים, חברה ומדינה. מי שמעביר את תחושות המחנק וחוסר־המוצא מתוך נפשו פנימה ומחפש סיבה לתלותן בה עשוי בנקל להיפתות, בהקשר הישראלי, ולהטיל את מצוקותיו על הגבול והערבים.

הווייתם של הערבים כחלק מסיוט קיומי דומה שלא תפסה מקום בכתביו הקודמים של שמיר, ולא עוד אלא שדמותם ניתנה לא פעם בהקשרים מטעים, לא פעם לצד ה"חיוב", או כמשהו טפל לעיקר. ומהו העיקר? הנה—האיכר שפירא ברומן־המושבה של שמיר, "תחת השמש", חי עם בת החרת הערבי, העובד וגר בחצרו. עם פרוץ המאורעות משלח שפירא את המשפחה, ובלילה הורגים אורו ערבים אלה כנקמה. מעניין כיצד טווה שמיר עלילה בה האיכר מופיע כפיאודל (מנצל, פרדסן, לוקח הבת), רקמת יחסי השנאה והזרות התהומיים שבין שני העמים מתרדדת לכדי "מלחמת־מעמדות", ואילו הסימפאתיה של שמיר היא לעתים לצד הערבי, מול ה"פלנטטאטור" היהודי, ה"מנצל", ומתוך הזדהות (תמימה או שוגה) עם זעקת העמלים והמקופחים, כביכול הבדלי מוצא לאומי אינם קובעים כאן מאום.

עוקצו של הרומן: המאבק בין הקיבוץ השכן למושבה, בין שמאל לימין. "כאן יצרה דרכם של האיכרים בעבודה־ערבית מעין שותפות, מעין אחנה אפילו, מעין החבר ללות" (ע' 175). בקיבוץ, האמון על אידיאות ציוניות־סוציאליסטיות, חלקן זרות, מיובאות משם, מרוסיה, מתחילה ההתפחות: "אפילו בכך, בהבנת־הערבים ובידי־עתם, בקיאים ממך איכרי־המושבה. הם שהינם אדונים לשחוריהם, ברשותם לשון משותפת, גם רעות פעמים, גם יחסים קרובים, גם בטחון במגע־ומשא. אתם, שהנכם אחים לשכניכם, פועלים כפועלים, מנוצלים כמנוצלים, עוד אין שפתם שגורה בפיכם, אין מנהגיכם בידיכם וכל מגעכם עמם בורות שהיא איבה, שהיא שפיות־דמים. קיבוצנו שלנו, בעצמו של דבר, היכן הוא חי, האם הוא חי בארץ־ישראל?" (ע' 175)

176). דברים אלה נראים תמוהים עכשיו אך אינם תמוהים למי שיודע או זוכר את ההיסטוריה ה"יישובית".

"אי-אפשר הרי, לכל-השדים והרוחות", אומרים בקיבוץ, "ליטול מושגים ותמונות והנחות מוקדמות שקנינו לנו שם [במזרח-אירופה] ולהעבירם לכאן כמות שהם! נותן-עבודה, פועל, איכר, בן-ברית, אויב—בשעה שאנו משננים לעצמנו מלים אלה, מה פירושו? האם סלומון [האיכר] הוא נותן-עבודה? הרי אף פעם לא נתן לנו עבר-דה. איכר, אויב? כיצד אויב? מהו סלומון?

"אי-אפשר לסבול עוד ענין זה, שהאיכרים וערביאיהם ופרדסיהם ובניהם ובנותיהם ואדמתם ונופם יהיו כולם כאחד בברית נגדנו. צריך, במקום כלשהו, להבקיע את הברית הזאת. אולי מלחמתנו האומללה על עבודה עברית היא יותר לשם כך מאשר לשם פרנסה" (עמ' 176-7).

אנשים אשר זה-מקרוֹב באו לארץ חשים זרות. הם נושאים אתם מטען אידיאי של מלחמת-מעמדות. הפרוגרממה החברתית שלהם מחייבתם לראות בערבי פועל ובן-ברית, ובאיכר—מנצל, משעבד. משוגחם, שנאת-האחים, כה רבה—עד כי בשלב מסוים מוכנים הם להעדיפה על מאבק באויב המשותף, הערבים; אך ההתפכחות אינה מאחרת לבוא:

"הסיכום היה שהם יורדים למושבה, לוועד, ודורשים תקציב לביצורים, חלק מן הנשק ותאיאום-הפעולות. והנה מה שיצא מכך. אפילו פתחון-פה לא ניתן לנו. תתבונן לחשוב, הרי זו הפקרת-אחים שפלה שבשפלות, בדם קר וללא-בושה. משנעשה אדם בעלי-קרקות וחיייו על ניצול, תמה לדידו פרשת-אנוש. אדונים אלה יביאו כליה על ארץ-ישראל. רק אגיד לך דבר אחד: אם אליהם יבואו, ואותם ישחטו, אין אנו חייבים לנקוף אצבע. מהי הצרה—שאחריהם יבוא תורנו. תבונה אינסטינקטיבית זו של חיה בעדר, אפילו תבונה זו נשללה מהם. עד להיכן טמטום של בעלי-רכוש יכול להגיע. הם יביאו כליה על ארץ-ישראל, ואולי יהיו אחרונים להצטער על כך. הייתי בא ותופש את מחסן-הנשק שלהם בכוח. מלחמת-אחים? אלה אינם אחים. תופש הייתי בכוח, ואף יריות היו משוטטות באווירה של המושבה. למה לא? גם במאסר, וגם מלקות, וגם באגרופים, וגם במחץ-פרצופים. למה לא? למה לא ללמדם לקח כשאנחנו על סף-תהום? הנה המהפכנות שלך. מנמם בלב האיזור הלילי, שלא לחזור ולומר מסוכן, מפחד מלה רעה. שוגה במלחמת-מעמדות" (ע' 187).

גם במחזה "מאגדות לוד" בא נסיון לטפל בקרע תהומי תוך רידודו והשלכתו לעבר פרובלמאטיות אחרת, טפלה. ערבי מופיע בלוד אצל משפחת עולים יהודים לבקש בחזרה את ביתו בו הם גרים—והסיפור הופך קומדיה על יחסי בעלי-בתים ודיירים בישראל של חוקי-הגנת-הדייר, וסופו של הערבי שנמלט מביתו כי מתברר לו שהפסדו כבעל-בית יהיה מרובה על הכנסתו. דומה, צריך סופר לחוסר-רגישות יוצא-מן-הכלל כדי לטפל כך בנושא.

ב"פרקי ישמעאל", שהחל שמיר לפרסם עתה בהמשכים ב"זאת הארץ", דרשבעוון של "התנועה למען ארץ-ישראל השלמה", הוא מעלה פרקי ילדות אשר חלק מכריע בה

עומד בצל האיום הערבי, סיוט של פרעות, תבערות ומאורעות. דומה כי שיכבה עלומה זו של ילדותו, של התרחשויות שיש עמן חוויה טראומטית כמעט—לא באו עד כה לידי ביטוי בספריו. אף לא ב"תחת השמש", הספוג זכרונות ילדותו המושבתית של שמיר. ב"תחת השמש" הערבים מופיעים, ומתיחסים אליהם ואל קיומם כאל בעיה, אך לא במישור של התרחשויות חווייתיות מכריעות. מדוע? משום שבעת כתיבת הספר היה שמיר כבול להשקפתו המפלגתית והאידיאולוגית, ומשום כך השכיח, או לא העלה, במודע או שלא־במודע, את רובד הסיוט הערבי של שנות ילדותו, וכל זאת עשה לטובת אותה "אחוות־עמים", סיסמת חינוכו הציוני־הסוציאליסטי, אשר בעמקי לבו כבר ידע שפשטה את הרגל. אלא שהודאה בכך לא היתה מן האופנה לסופר "מתקדם", המבקש לשאת אצטלה מוסרית. עתה, משנתפכה, הריהו מנפץ אלילים ועורך חשבון נוקב עם שותפיו לתקוות הוורודות ולשקרים המוסכמים מאתמול.

בחטיבה השלישית של "פרקי ישמעאל", הקרויה "קטטה באור־צהריים", מספר שמיר על נעוריו במשמר־העמק:

"בחדר־האוכל דיברו המנהיגים על 'אחוות־עמים'. איש מהם לא ידע מלה אחת ערבית. הם לא דיברו מעולם עם ערבי כדבר איש אל רעהו. לא היו להם ידידים בין פלחי הסביבה. הם לא ביקרו אף פעם ביקור פשוט של שכנים באחד הכפרים הסמוך כים. בבית־הספר המשובח והמודרני שבמקום—לא למדו ערבים. אבל דיברו הרבה, ויפה. דיברו על אחוות־עמים. דיברו וכחבו על 'ארגון משותף'."

אחר־כך באים כסדר: תיאור נער ערבי עקוד בחבלים לעמוד בצהרי יום באמצע המשק, ולאיש לא איכפת, חוץ מאשר למוכתר הקיבוץ האחראי לכך ולנכבד ערבי המכה את הנער. המוכתר־השומר (אקטיביסט!) הוא היחיד המסוגל לטפל בערבים, והמטפל בהם הלכה־למעשה, ולו גם מגעים עמהם. תיאור קטטה עם רועים ערביים בקמת־התירס, והפעם התיאור בא מתוך מבוכה, קצת לצד הערבים (שרידי "אחוות־עמים" ואהדה למסכן). בצירוף נסיון מביך להסיק מכך שהערבים הם שודדים החומדים את ארצנו. להעמיד את הלאומיות הערבית על יסוד הביזה והשוד, ולהטיף ללאומנות ישראלית מן הסוג המנציח את תהום השנאה והזרות שבינינו לבין הערבים. מזור כיצד מסתבך שמיר בענין היחס לערבים, שבנשימה אחת לועג הוא למוריו הרחנניים ממשמר־העמק ומאשימם בצביעות ובסילוף הרעיון של "אחוות־עמים" (עליו התחנך ובו האמין), ובתוך כך הוא עצמו משבר לרסיסים את אמונתו זו הקודמת והופך קיצוני בלאומיותו.

שמיר עומד במצב דומה לזה של יזהר, אף כי תשובתו אחרת. הערך המכריע שניתן לאידיאולוגיה גרם לשמיר שלא הסתכל עד כה בעיניים ישרות ואמיצות אפילו אל תוך עברו שלו עצמו. עם התפכחות מגיע יזהר לכלל ייאוש ומבוכה (עדיין מתוך העמדת־פנים של נקיטת עמדה מוסרית נוסח "ח'רבת ח'זעה" ובלא לחוש באנאכרוניזם ובזיוף שבדבר), ואילו שמיר פונה לקיצוניות הפוכה. קודם מטהרים כל שרץ בק"ן־טעמים אידיאולוגיים ומסרבים להתבונן במציאות בעיניים פקוחות, ממש

כילדים המתחננים שירמו אותם, ואחר־כך כותבים פרקיילדות ובונים תמונת־עבר חדשה, בה שנאת הערבים אלינו (אותו נושא שכנראה עד כה היה אצל שמיר בחזקת "טאבו" אידיאולוגי) נתפסת והופכת משהו נצחי וכמין חלק מן הגורל היהודי. שמיר עושה דרך מן הקרע האידיאולוגי (יזהר) אל המצב הסיוטי־הקיומי שב־"הגבול" (בדומה לעמוס עוז), אלא שאין הוא נעצר גם בתחנה זו וממשיך לעבר מה שעשוי להיראות כרידוד־מחדש של הבעיה, באשר בהתלהבותו הלאומית אינו מוכן להביא בחשבון את האפשרות שגם לטיעון הערבי צדק משלו ואין אלה סתם "שודדים", וכי התהנגשות הטראגית אינה בהכרח מלחמת בני־אור בבני־חושך.

אבשלום רייכלין, דמות מרכזית בספרו של פנחס שדה "על מצבו של האדם", הוא צעיר ישראלי תמהוני המתגייס לצנחנים, הופך לוחם מעולה, ובאחת מפעולות־התגמול נגד הירדנים הוא מחסל חייל ערבי הקופץ עליו להרגו. המשבר שחל בנפשו אחר המעשה גורם לו לעזוב את הצבא בתום שנת־שירות אחת ולהתבודד בירושלים בחדר שכור בשכונת מחנה־יהודה. אבשלום הוא דמות יוצאת־דופן, הוא מנופר וזר לגמרי ל"בעיות" של החברה והמדינה בהן הוא חי. מעסיקות אותו שאלות של גאולת הנשמה, משמעות החטא ויחסו של אדם לאלוהים. אין בו נטייה להטיל את מצוקתו האקסיסטנציאלית לעבר אותו מישור קרוב וחיצוני: הצד האפל, הגבול והערבים; אך אפילו אצלו אפשר למצוא קטעים של חלום על התאבדות באמצעות הערבים:

"לפעמים עולה בדעתי שאֶלך בלילה לאיזה מקום לא רחוק—מקום נידח במקצת בין ההרים, מול כביש רמאללה, למשל, או מול ואדי־פוקין, בדרך לבית־לחם — ואשכב שם, עם תת־מקלע... אשכב עד קרוב לעלות השחר, עד שהערפל יתחיל להתרומם מן האדמה, ואז אתחיל לירות. יורה שתי יריות, שלש, עד שיבואו חיילים ירדניים וישיבו אש. ואנחנו נירה, עד שיהרגו אותי. וכשתזרח השמש על ההרים, עוד בטרם תזרח, כבר אהיה מת" (ע' 202).

תחושת יגון מול נוף ישראלי עד כדי התאבדות בו מתוך אותה ריצת־אמוק מופיעה בסיום ספרו של יריב בן־אהרון "הקרוב". משה, שהוא בן־קיבוץ ובן־דמותו של המספר, משתתף במלחמת־סיני ובשובו לקיבוץ שלו אין הוא מוצא מנוחה לנפשו. הבחורה היחידה שאהב הרתה לברגמן, סגן מפקד הפלוגה בה שירת, אשר נהרג במלחמה, במרוצת ייאוש, כך רואה משה את נוף מולדתו:

"עמד על ההר ולרגליו מפורקד, עולפה־סוד, עמק גידולו, נופו שלו, ביתו, ולא רק כחידה שלא נפתרה, כמו תעלומת חייו שלו, אלא גם כמחוז־חפץ שאליו לא הצליח

• לענין רקמת היחסים בין ברגמן למשה ר' מאמרי, "דשנת 'היהודי הנורא' בספרות 'בני הארץ'", "אות" 2, חורף תשכ"ז.

להגיע. ארץ זו נבצרה ממנו. חייו שנראו לו מאחוריו היו בה מדבר שדוף עיקש, מבוקע וחרר. כבר היתה הארץ כדי הישגיה, כבר כדי ראות עינו היתה, ואף-על-פי-כן אין להשיגה" (ע' 186).

ואלה ההיריהורים הפוקדים אותו בטרם יאבד עצמו לדעת בקפיצה מן הצוק: "כוכבים ראשונים הנצו בשמיים ומשה קרב אל שפת הצוק כדי להיטיב ולראות את שרטוטי העמק שאורות ראשונים החלו לנצנץ ביישוביו. הירהר באנדרי בולקונסקי הפצוע, כשהוא שרוע על גבו ועיניו בשמיים. 'אני לא פצוע, ולא מוטל בשדה-קרב...' זימזם קולו בשרעפי רוחו הנחלית. 'אלא רק פצוע בנפשי, באותה מלחמה בלתי-מוכרות שאני מנהל על זכותי לחיות כאדם. זהו החומר החושב שבי שהוא כה חסר-מרגוע. ואולי כל היקום הוא כזה?'

"סוף-סוף תראה, סח לעצמו מתוך-מתון. חיוך אכזרי אוילי הנץ בפניו שרשעות בהן. רוצה היה לשוב עכשיו ולישון, כמו להתכנס ברחם אמו, שפן נכמרו בו רחמיו על בדידותו המשמימה ודומעת בלי-חשך. 'אבל היא לא תקבל אותי. רק האדמה תקבל אותי אליה לבסוף. אמי שלחה אותי לעולם, להילחם, לכבוש. אמי עשתה אותי חייל בתוך הרוח הקרה הזאת...' פילחווה דברים כבדק וצמרמורת-אחרית עברתו" (ע' 187).

*

על תחושת סיוט ותשוקה כלפי הערבים מספרת מרים שוורץ ברומן "קורות חוה גוטליב", שלא כאן המקום להתיחס להערכתו כ"ספרות". חייה של חוה גוטליב עומדים בסימן חוויה טראומטית השייכת לילדותה במאה-שערים בתקופה שלפני הקמת המדינה. תוך כדי משחק-מחבואים היא סוחבת את אחיה נחמיה לבית ריק העומד בבניינו, שם הורג אותו ערבי לנגד עיניה כמעט. וכך תגובתה של הילדה, בפריזמה מאוחרת של היותה אשה:

"הממשות המגיעה אל הנפש בדרך החושים, אותה ממשות של דם וריסוק-אברים, הקפיאה אותה מול אחיה המת בקהיון אטום. מקץ זמן, שמפאת הקפאון אין למוד אותו, חילחלה לתוכה תחושת סלידה מרתקת. גועל מהופנט שיש בו משום משיכה אל האיום, אל הכליון, וכן אחד-מששים שבצינת הסקרנות. יתר על כן, כבדק חלפה בה מין שמחת נצחון של תאוות-נקם דחוויה אשר באה על סיפוקה" (עמ' 63-62).

הערבי משמש לילדה כלי-נקם משום קנאתה באח האהוב ממנה. בשנים שלאחר-מכן משמשים בה בערבוביה רגשות אשם על היותה אחראית למות האח, בצירוף יחסי דחיה-משיכה אל הערבי, בדומה למתרחש בנפשו של גאולה ("נוודים וצפע") וחנה גונן ("מיכאל שלי") של עמוס עוז. בהתבגרה ובהתפקרה מתקשרת חוה אל צעיר ערבי אותו הכירה בפגישה חד-פעמית בימי ילדותה: בטיילה בשכונה ערבית סמוך למאה-שערים עם חברותיה נטפלה אליהן חבורה של נערים ערבים. הן בורחות, ואחד הנערים, מחמוד, רודף אחרי חוה עד סמוך לבית-ספרה, ושם:

"רץ מחמוד אחריה עד שתפס אותה בצמתה. הסתובבה חוה כהרף-עין וסטרה לו על לחיו. תפס את ידה. ביקשה לשחרר אותה. נתקלו באצבעותיה בשפתיו ונשתהו שם

רגע כלהק פרפרים מעל לערוגה פורחת. נתלכדו מבטיהם. שכח מחמוד להרפות מידה. נפעמים נרתקו למקומם. תוהים. מכולבלים. ברפיהם פקות. לחייהם בוערות" (ע' 107).

פגישה אחת נוספת עם מחמוד. אחר שנים רבות, באוטובוס, מספיקה לה לחוה כדי להתאהב בו, ללכת אחריו לביתו, להתמסר לו ולחיות עמו, וסופה שהיא מאבדת עצמה לדעת בהיותה הרה לו...

בחוברתו על "עמדת ישראל בסכסוך ישראל-ערב" מחלק אלוף יהושפט הרכבי את העמדות הישראליות כלפי הערבים חלוקה של "נצים" מול "יונים". עמדת ה"יונים", לגירסתו, היא העמדה ה"רכה", הליברלית, הפשרנית, הפאציפיסטית, המנסה לטשטש את חומרת הקונפליקט, בעוד העמדה ה"קשיחה" היא לאומית קיצונית ולוחמתית ועומדת על קיומו של הסיכסוך עד שהוא נראה לה נצחי. (נוסחה הראשון של החוברת נכתב ב-1965 לפי הזמנת כתב-העת של סארטר "זמנים חדשים", לצורך גליון מיוחד לשאלות ה"סיכסוך" במזרח-התיכון, שיצא לאור בסוף יוני 1967).

נקודת-המוצא של הגישה ה"קשיחה", הלאומית, היא הזכות ההיסטורית של היהודים לארץ-ישראל, מחזיקיה כמו ציפו שיכירו הערבים בזכות זו ויוותרו על הארץ, ומשטפחה המציאות על פניהם החלו לראות את היחסים בין העמים כמישור שבעיקרו הוא א-מוראלי. יש בה בעמדה זו תחושת עליונות חזקה ואמונה כי הנצחון היהודי אינו תוצאה של עדיפות בעצמה בלבד אלא גם בסגולות מוסריות. אין היא חרדה מהמשך הקונפליקט לזמן ארוך, אין בה נטייה לרכך את חומרתו, וגם אין לה הצעת פתרון של שלום. רואה היא לפניו מאבק הנמשך עד שילאה האויב. בכך חולשה עיקרית לה, כי בעוד המדינות הערביות יכולות לקוות לחסל את הקונפליקט במלחמה, אין המלחמה יכולה להיות פתרון סופי לישראל. הסכנה החמורה ביותר לעמדת ה"נצים" שהיא עלולה להגיע לקיצוניות של ראיית הקונפליקט כנצחי.

גם הגישה ה"רכה" והליברלית סובלת ממגרעתה של תחושת-העליונות. הנסיון לראות את תולדות יחסינו עם הערבים כמסכת הזדמנויות לשלום שהותמצו על-ידינו יש בה מהמעטת רצינותה של העמדה הערבית. גישה זו נטתה גם להקל בערפם של איומי-ההשמדה. בדחיית האפשרות שמטרת הערבים היא חיסולנו יש, לדעת הרכבי, משום התפעלות-עצמית, הדוחה את האפשרות שישאפו הערבים לחסל אנשים כה מובחרים ונעלים. ההרגשה כאילו הכרח שיהיה לישראל אמצעי להשפיע על הערבים שיעשו עמה שלום מעוררת את החשד שגם כאן פועל שכרון העליונות, ועמו תחושת מֶפח חריפה: מאחר שניצח במלחמות, אך לא בהשגת השלום, אין הישראלי מוכן להודות כי אובייקטיבית נבצר בינתיים השלום מהשגתו, והריהו נוטה להאשים עצמו בשל הזדמנויות ודרכים שהותמצו, כרוצה לומר—אילו רק היינו "בסדר" היה גם השלום בהישג-ידנו. רק בנו תלוי הדבר. שאיפתה החיובית של עמדה זו מסתלפת משום עורוונה לראות את עומק ההיפגעות הערבית. היא נדחקת לקיצוניות

של ראיית הקונפליקט כמדומה, ונוטה לפרש כל בקורת עליה כנקיטת עמדה קיצונית הפוכה.

"הזרם ה'רך'", אומר הרכבי, "אמנם מצטיין בצדקנות-עצמית, ואולם בקורת-עצמית מוגזמת ואי-הנוחות שבהתמדת הקונפליקט עשויים להביא להצדקת היריב ולפיתוח תסביך-אשמה כלפיו. ניצנים לכך יש בספרות העברית החדשה, בהודיה במעשי עוול בהתנהגות יהודים כלפי ערבים, בניצול בלתי-הוגן של יתרונם על חברה מקומית, בהצבעה על גילויים יפים של הכנסת-אורחים שנהגו ערבים ביהודים, שאחרי-כן גמלו לערבים רעה תחת טובה, ובנקיפת מצפון משום שעל חורבות חברה שהתלכדה עם הארץ ונופה והיפתה בהם שורש בנינו חברת-טלאים מלאכותית שהיא נטע זר. בנוער מופיעים גילויים של הכרה באשמה מתוך תחושה ספונטאנית לצדק, ועל כך, לדעתי, עלינו להיות גאים. תופעות אלה של הכרה באשמה אפשר שהיו נרחבות ושכיחות יותר, וגורם עיקרי שמונען הוא, פאראדוקסלית, העמדה הברוטאלית של הערבים כלפינו, המאפשרת לנפש האדם המתפתלת בחפשה נקודות-אחיזה לעצמה להקל מנקיפת-מצפון כלפי מה שאונה ליריב הנגלה כה מכוער.

"המועקה שמוליד הקונפליקט עלולה להביא להגזמה בהאשמה-עצמית ומכאן לצידוק העיונות הערבית. הרגשות-אשמה עשויים להתפרנס גם ממידה של אי-נוחות וממפח-נפש מן ההישגים שהושגו בישראל. הציונות ודאי שאפה לא רק להחזרת היהודים לארץ-ישראל אלא גם להקמת חברה למופת מבחינה חברתית ותרבותית. ההפרש בין התקוות להגשמה, הבקורת-העצמית על מצבה הפנימי, הכלכלי והמדיני, ועל ההישגים בשדות הרוח והמדע, עלולים להביא להרגשת אי-שביעות-רצון עצמית, העלולה להיות לשנאה-עצמית. מכאן בקורת-עצמית עד כדי שלילה-עצמית וגינוי חריף של מדיניות ישראל כלפי המיעוט הערבי. מכאן גם הפוונה ההפוכה של אמון בכוונות הטובות של הערבים—אינם חפצים כלל לחסל את ישראל אלא מבוקשם למצוא פתרון ל'כמה' פליטים אומללים. גורמים אלה בהקבצם עשויים להוליד נכונות להרפיית המאמץ הבטחוני ולוויתורים גדולים עד כדי מה שאני מעז לקרוא התאבדותיות" (עמ' 36-7).

הרכבי אינו מביא דוגמות מן הספרות אולם דומה כי ניתוחו, שנכתב לפני מלחמת-יוני, יכול לשמש גם בסיס לניתוח חלק מן הספרות שנכתב לפני מלחמה זו. בצד ה"נצים" אפשר להעמיד את הספרות הקיצונית-הלאומית, ה"מנציחה" את איבת הערבים, ובצד ה"יונים" גילויים של מוסריות קיצונית והאשמה-עצמית העומדים בסימן הנטייה ההתאבדותית, אגב הגזמות העלולות להביא לידי התפוררות ופרור-סיה. לצורך הסברה של נטייה זו מגייס הרכבי את פרויד, שייחס לאדם לא רק את יצר-הקיום אלא גם את יצר-המוות, הקרוי במיתולוגיה הפרוידית תאנאטוס, המת-בטא בחוקפנות העלולה להפוך את כיוונה כלפי האדם עצמו ולהיגלות בנטייה להרס-עצמי, לשאיפה לביטול הקיום, לאינרסיות ולגירוואנה.

תסביך-העליונות הישראלי מצוי בתחושה (האפיינית יותר לחוגים מסוימים לפני מלחמת-יוני) כי לו רק רצינו באמת, או "היינו בסדר" כלפי הערבים, היה השלום

בא מִכְּפֶר, וּמִכָּאֵן רַק צֶעֶד לְהִצְבֵּעָה עַל מִקְרֵי עוֹלָם (הַרְיָגָת שְׂבוּי עֶרְבִי, נִישׁוּל) כְּחֶלֶק מִ"עוֹוֹנוֹתֵינוּ" שֶׁהִרְחִיקוּ אֶת הַשְּׁלוֹם. הַהֲגִינָן, אוֹ חוֹסְרֵי-הַהֲגִינָן, שֶׁל כּוֹתְבֵי הַסִּיפּוּרִים הַמוֹסְרִיִּים מְבַלֵּעַ בְּהִפָּאָה פְּעוּטָה זֶה עַל-חֲטָא שְׁלֵנוּ אֶת הָעוֹבְדָה הַבְּרוּטָא לֵית וְהַמֵּיִאֶשֶׁת כִּי אִפִּילוּ נִהְגְּנוּ כְּמִלְאָכִים לֹא הָיָה הַשְּׁלוֹם בָּא אֲלָא אִם כֵּן הֵינּוּ אֹרְזִים אֶת הַמְּזוּדוֹת וּמוֹתָרִים עַל כָּל פְּעִלְנוּ בְּאַרְץ, אוֹ מִתְּאֲבָדִים קוֹלְקִטִּיבִית.

אֲכֵן, דוֹמָה כִּי לֹא מַעֲשֵׂינוּ וְלֹא מִחְדְּלִינוּ אֲלָא עֲצֵם קִיּוּמְנוּ כִּכָּאֵן הוּא הַקּוֹבֵעַ אֶת יַחְסִינוּ עִם הָעֶרְבִים. אֲפֹשֶׁר לְהַבְחִין בְּמִין הַקִּיּוּת אוֹ הַדְּרַגְתִּיּוֹת בְּנַפְשׁ הָאוֹמָה, וְגַם בְּנַפְשׁ יַחֲדִים, בְּעַמְדוֹתֵיהֶם כְּלִפֵּי הָעֶרְבִים:

הָעַמְדָה הָרֵאשׁוֹנָה, שְׁנִיתָן לְכַנּוֹתָהּ נְאִיבִית, לִיבְרִלִית, צִיּוֹנִית-סוֹצִיָּאֲלִיסְטִית, אִידִיאֲלוֹגִית-גִּית"מִתְקַדְמָת", הַדּוֹגְלַת פְּחוֹת אוֹ יוֹתֵר בִּ"אַהוּוֹת-עַמִּים", הִיא כְּמִין שֶׁלֵב רֵאשׁוֹן שְׂאוֹתוֹ עֶבֶר כָּל מִי בְּתוֹכָנוּ שֶׁבִּיקֵשׁ לְעֲצֵב אֶת הַמְצִיאוֹת עַל-פִּי חֲלוּמוֹתָיו הַזּוֹרוּדִים; הִיא, לְמִשָּׁל, הַמְקוֹם בּוֹ הַתְּחִיל שְׁמִיר וְהַמְקוֹם בּוֹ הָיָה יוֹהֵר עַד שְׁנֹדְעוּעַ וְנִעְצֵר. עַל-פִּי עַמְדָה זֶה עֲדִינָן אֵין הַבְּעִיָה קִיּוּמִית אֲלָא מִשְׁהוּ הַקְּשׁוֹר בְּמַעֲשֵׂינוּ וּבְמִחְדְּלִינוּ, מִן בְּעִיָה חֲבֵרְתִית וּמַעֲמִדִית, שֶׁפְּלִפִּיָה תוֹפְסִים מוֹשְׁגִים שֶׁל צְדָק וְעוֹל וְאִשֶׁר, בְּהִרְבָּה רִצּוֹן וְכוּוֹנוֹת טוֹבוֹת, נִיתָן לְתַקְנָה.

הָעַמְדָה הַשְּׁנִיָּה, עַמְדַת הַיִּיאוֹשׁ וְהַפִּיכְחוֹן, מְכִירָה כִּי הַשְּׂאֵלָה הִיא קִיּוּמִית וְלֹא אִידִיאֲלוֹגִית, וְהִיא רוֹאָה אֶת הָעֶרְבִים כְּמִין סִיּוֹט, אוֹ נִסְחַפְתָּ אֶל גִּילּוּיִים קִיצוֹנִיִּים שֶׁל מוֹסְרִיּוֹת וְהַאֲשֵׁמָה-עֲצִמִית בְּכִיּוּן הַתְּאֲבָדוֹת. לְעַנְיֵינוּ, אוֹלֵי כִּכָּאֵן הַמְקוֹם לְצִיּוּן כִּי יֵשׁ הַבְּדֵל מְכִרֵיעַ בֵּין כְּתִיבַת סִיפּוּרִים מוֹסְרִיִּים עַל הַקּוֹנְפְּלִיקַט הַיִּשְׂרָאֵלִי-הָעֶרְבִי כְּגוֹן אֵלֶּה שֶׁל יוֹהֵר, שְׁמִיר, א. מַגְד, מ. מַגְד, תְּמוֹז וְאוֹרְפּוֹ וְאַחֲרֵים לִבִּין רֵאִיִּית הַקּוֹנְפְּלִיקַט כְּמִצַּב וְכִסִּיּוֹט קִיּוּמִי אֲצֵל עְמוֹס עוֹז, א. ב. יְהוֹשֻׁעַ, ד. רִבְקוּבִיץ, וְשְׁמִיר בִּ"הַגְּבוּל". יֵשׁ בָּהּ בְּעַמְדָה זֶה הַתְּנַעֲרוֹת מְכַאֲבָה מִן הָאֲשֵׁלִיָה הַתְּמִימָה שֶׁחֲטָאִינוּ הַגְּדוֹלִים אוֹ הַקְּטָנִים הֵם הַקּוֹבְעִים אֶת עַתִּיד יַחְסִינוּ עִם הָעֶרְבִים.

הָעַמְדָה הַשְּׁלִישִׁית הִיא הַלְּאוּמִית-הַקִּיצוֹנִית. יֵשׁ שֶׁהַחֲזִיקוּ בָּהּ מִתְחִילָה, וְיֵשׁ הַנְּדַחְפִּים אֵלֶּיהָ מִכּוּחַ הַהִתְפַּחְחוֹת כְּשְׁמִיר. הִיא חֵיִיבַת לְעַמּוּד כְּתִמְרוֹר-אַזְהָרָה בְּפָנֵי אוֹתָם סוֹפְרִים הַרְּאוּם (עֵתִים מִתּוֹךְ שְׁנֵאָה-עֲצִמִית) אֶת הָעֶרְבִים כְּסִיּוֹט קִיּוּמִי, וְאִשֶׁר רֵאוּ אֵלֶּהם לְהִבִּין כִּי הַהִתְמַכְרוֹת לַיִּיאוֹשׁ וְלַחוֹסְרֵי-הַמוֹצֵא שְׁבַע-מִדְּתָנוּ מוֹל הָעֶרְבִים, אִף שֶׁהִיא כְּנֵה מִן הַנְּאִיבִיּוֹת הַאִידִיאֲלוֹגִית שֶׁל הַדּוֹר הַקּוֹדֵם—סִכְנָתָהּ בְּצַדָּה שֶׁמְכּוּחַ אוֹתוֹ יִיאוֹשׁ וְתַחֲוֶשֶׁת נִצְחִיּוֹת שֶׁל הַקּוֹנְפְּלִיקַט תִּידַחֵף לְעַמְדָה קִיצוֹנִית-לְאוּמִית בְּעֵלַת גּוֹן פִּאֲטָאֲלִיסְטִי, בְּאֵין עֵמָה מְשַׁקְלָם הַמְּאֹזֵן שֶׁל שִׁיקוּלִים רִיאִלִּים וְגִישָׁה פְּרָאגְמָאֲטִית.

"הַשְּׂבוּי" לֹס, יוֹהֵר הוּא הַמְּפּוֹרְסֵם בֵּין הַסִּיפּוּרִים בְּעֵלֵי הַנְּסִיָּה הַמוֹסְרִית לְהַאֲשֵׁמָה-עֲצִמִית. בְּחֵרִיפוֹת מְתוֹאֲרִים לְבִטּוֹ שֶׁל הַמְּסַפֵּר, שֶׁחוֹנֵךְ עַל כִּיבוֹד הַיִּיאָדָם, חוֹפֵשׁ. חֵירוֹת וְעֲצִמָאוֹת-הַמְּחֻשְׁבָּה—וְהֵנָּה הוּא שְׂרׁוּי בְּאוֹלְתֵי-יָד כְּשֶׁלְּגַד עֵינָיו הוֹלְכִים לְחַסֵּל

שבוי ערבי זקן. ייסוריו ההמלטיים של המספר אינם מבשילים כל תוצאה, כי מחשבותיו רוצחות את מעשיו. הוא מתלבט, שוקל את ה"בעד" וה"נגד", נימוקים אנושיים, פרי חינוכו והכרתו, מול נימוקי שעת-מלחמה; אך מעגלו של המספר אינו מצטלב כלל עם גורל השבוי. אין הוא מסוגל לנקוט עמדה נגד החיסול, ובדיעבד הריהו בעד החיסול, מפני הפאסיביות והדלון-המעש לו. סיומו של הסיפור סיום פתוח; מותו של השבוי אינו מתואר, אף כי קרוב-לודאי שיוציאוהו להורג. מוטיב דומה מצוי בסיפורו של יצחק אורפז, "על חודו של כדור", שנכתב לאחר מלחמת-סיני. מסופר בו על חייל ישראלי המוביל עמו שבוי ערבי. בדרך הם מת-ידיים, החייל מוכן אפילו להעלים עין ולתת לשבוי לברוח, אך השבוי אינו נרמו. השבוי אף מציל את שובהו מהפשתו של צפע כשהוא מבחין בו ראשון. משך כל הדרך מתוארים יחסי דחייה-קירבה של החייל לשבוי, בדומה להירהורים האמבי-וואלנטיים של יזהר ב"השבוי". לבסוף מגיע החייל למאהל, שם הורג אחד מחבריו את השבוי ברובהו הישן והחלוד של הלה. סיומו של הסיפור כך הוא: "השדרה זזה. במכונית שלפנינו היו בחורים שרים 'הבאנו שלום עליכם—'. ואני הייתי מביט בחלקת הקבר של ידידי אברהים". מצד אחד, הערבי דוחה בליכלוכו ובפאטאליזם שלו, והמספר מתקשה להתיחס אליו כאל אדם, נדמה לו שערבי זה אין לו תכונות אנושיות והריהו בחזקת חיה, ומצד שני, הוא מגלה בו את ניצוץ האדם, את היכולת להיות כמונו, חפשי, ואז הוא מרחם עליו ורוצה להצילו.

•

ב"המטמון" לאהרון מגד מסופר על פליט ערבי הבא כלילה לכפרו הנטוש, המיושב עתה בידי יהודים, להפש אחר מטמון-כסף שהשאיר לפני נוסו במלחמת-48. הסיפור כתוב כולו מנקודת-עמידתו של הפליט ומתוך הזדהות עמו; מה שקרוי בז'רגון הספרותי "להיכנס לתוך נפשו של—". הזדהות מגושמת זו מביאה את מגד להיר-הורים כגון אלה בעת שהערבי צופה ממחבואו באשה יהודיה המתגוררת עתה בביתו: "יא-זונה, יא-זונה יהודיה אחת מבית-הזונות, מאמך הזונה ומאס-אמך שהרימה שמלתה בכל הרחובות. את נכנסת לבית שלי שאני ואבי ואבי-אבי עד הימים הראשונים נולדנו פה ופה אכלנו ופה ישנו ופה אשתי א-ילדי קמה בכל יום ויום, בכל יום טחנה קמח, והילדים שלי פה עשו ופה ציחקו ופה צווחו ופה אני שכבתי אני, ואת עושה דלת חדשה! דלת חדשה את עושה. בקנין ביתי— —"

כל הסיפור עומד בסימן כמיהתו העזה של הערבי לביתו, לשדותיו ולכפרו, שנאתו ליהודים, והרהורי זימה ואונס בקשר ליהודיה תושבת ביתו. אכן, זו הזדהות מזרה של סופר עם גיבורו, סופר המשלם מס-התיסרות ללבטיו האידיאולוגיים, או מס אידיאולוגי ללבטיו המוסריים. ואשר אינו מקבל ברצינות לא את הערבים ולא את הווייתנו מולם, משום שלא ייתכן לזעוק את זעקת הקיפוח והנישול של אויבך כתרגיל אסתטי בלבד, ובלי לחשוב מה-זה פועל מולך ונגדך והיכן אתה בתמונה ועד כמה אתה עומד מוסרית ולאומית מאחרי יפי-הנפש המופגן בכתיבה. סיפור

כזה מרגיע אולי יהודים אחדים, אך בעצם יש בו כדי להרגיז כפליים בשמן־הזית הוך של מוסריות רכרוכית. הפשטנות שהיתה ביחסו של מגד למוסר ולקונפליקטים מונעת ממנו אף את הקרע היוזרי של המשבר האידיאולוגי. רק ספרות שבעה מאד יכלה להזדהות כך עם אויביה, מתוך טפיחה על שכם עצמה, שהנה כה טובים אנו וכה מסוגלים להבין את הצד השני, ובלי לחוש את ממד הסיוט שבדבר. דומה כי גישה פשטנית זו של הזדהות עם הערבי שוב לא תימצא אצל א. ב. יהושע, עמוס עוז וסופרים צעירים אחרים, שחשו היטב כי הבעיה הערבית היא בעיקרה מצב קיומי שלהם, של חייהם ומצוקתם מול הערבים. מצוקה זו אין לפטרה ב"הזדהות" מוסרית שטחית עם הערבים.

בסיפורו של בנימין תמוז, "מעשה בעץ זית", מתואר, תוך נהייה רומנטית חזקה לעבר הערבים, עץ־זית עתיק בחלקתו של פ'לאח, מחמוד טאווייל, עץ העומד במרכז חיי המשפחה. המלחמה עוקרת את המשפחה ממקומה, לכפר הנטוש באים "עולים חדשים", שתמוז אינו מסתיר את סלידתו ממאכליהם ומהתנהגותם. שמו של העץ מר טעמם, כי הם "זרים" ומזרח־אירופיים ואינם מסוגלים לחוש וליהנות מלשד הארץ. סופו של הכפר שנוטשים אותו גם מתישביו היהודיים, שונאי עבודת־הכפיים, הבורחים לעיר, ועץ־הזית נעקר בפקודת האגרונום של החברה המעבדת את הקרקעות. תמוז הוא אחד הנוזקים מאותה רומנטיקה דר־ערכית שראתה בערבים את בני־הארץ השלמים עם אורח־החיים הכפרי, או הבדווי, ה"נכון" והתנ"כי. בולמוס השרשיות ("עץ־הזית") והנוסטאלגיה הלא־מרוסנת אל כל מה שריחם וטעמם של מזרח וערבים נודף הימנו מניעים את תמוז לראות ב"עולים החדשים" אחר קום המדינה משהו "זר ומעליב" לנוף הארץ. בגישתו זו עומד תמוז בקו אחד עם יזר: אינם משלימים עם מתפנתה החדשה, המרובעת, השיפונית והלבנה של ישראל המודרנית. מנדל טישלר, היהודי ה"גלותי", שונא עבודה ועץ ופריז, מוכר תוצרתו בשוק השחור, אוכל אטריות בחלב ופשטידת גבינה (מגעיל!)—ומהו לעומת מחמוד טאווייל, הערבי השרשי, בעל עץ־הזית.

"תרות־שחיה" של תמוז עומד בקו אחד עם סיפורי השבוי של יזר ואורפו. ראשית הסיפור בחווית־ילדות של המספר, תחרות־שחיה עם ערבי צעיר בבריכה, אגב ביקור של המספר עם אמו בחצר הבנויה של בית־משפחה ערבי בסביבות יפו. הערבי מנצח בתחרות. שנים עוברות, ריחות ישמעאל ומעדני מטבח הם כחלום־ילדות נכסף ממנו אין המספר יכול להשתחרר, והוא מלא געגועים: "האשוב לראותכם, נאהידה הקטנה ועבדול־כרים, המנצח בבריכה?" והנה פורצת מלחמת־העצמאות, המספר נמצא בפלוגה המסתערת מפיוון השיפונים הלבנים של חולון לעבר הפרדס היפואי עתיר־הריחות. עבדול־כרים נופל בשבי. המספר מבקש למלא משאלה ילדותית מלפני שנים: "יבוא יום ואגדל ואנצח אותך גם בבריכה". הוא יורד לבריכה הנרפשת ושוחה בה שחיה סמלית, ובאותה עת הורג אחד החיילים

את עבדול־כרים השבוי. המספר ניגש אל גוויתו והופכה: "דומה שהוא ראני כמה רגעים קודם־לכן, בעיני רוחו, כשאני שוחה בבריכה. פניו לא היו פני אדם שהפסיד. כאן, בחצר, הייתי אנוכי, היינו כולנו, המנוצחים".*

•

בסיפוריו של תמוז באה לביטוי תחושת זרות: הישראלים הם כ"אלמנט אירופי" מול ילידי־הארץ הערבים המנושלים; מכאן יחס דו־ערכי כלפי הערבים, הנקלע בין רגש־אשמה וקנאה ב"שרשיותם" לבין הכורח להילחם בהם ולהיות נתונים עמם במערכת־יחסים של אלימות ועוול הדדיים. גם אצל תמוז קיימת ההטעיה, או האשליה, שבראיית הקונפליקט כשאלה מוסרית בעיקרה, בתוספת "רוחב־הלב" המפוקפק שבהטלת כל כבדו של מחיר המוסריות עלינו בלבד.

שבועות אחדים לאחר מיבצע־סיני פירסם מתי מגד ב"משא" (דצמבר 1956) סיפור בשם "סופו המר של ד". חכנו: המספר בא לבקר את חברו הטוב ד. שנתמנה מושל צבאי של העיירה ר. ברצועת־עזה. הוא שמע רבות על נהגו הנאור של ד., המופר לו היטב כבעל עמדה מוסרית, אידיאלים ועקרונות נעלים. הביקור עומד בסימן אכזבה. כל המפעלים ה"חיוביים"—לימוד עברית, פתיחת חנות צרכנית ומר־פאה—נכשלו בשבועיים הראשונים, והמשך לא היה להם. ד. וחבריו הקצינים יושבים ושותים ויסקי בבנין המושל, מוקפים רהיטי שלל, ולד. בביתו פילגש ערביה יפה ואקזוטית ושמה חליוה, המשמשת את האורחים חשופת־שדיים וערומה עד למתניה, ומדי־פעם ד. "משאיל" אותה בנדיבות־לבו לאורחיו משום שהיא יודעת דברים אשר הבחורות שלנו אינן יודעות. בחוץ משליך חייל ישראלי בדל־סיגריה לחול, ובהתנפל עליה כמה זאטוטים ערביים הוא בועט באחוריהם ומסביר למספר כי כאן הכל "מסריח": העיירה, הביוב, הרחובות, התושבים. "מסריח" הוא שם־תואר השגור ביותר בפי הישראלים הכובשים לציון כל הקשור בעיירה.

בביקורו השני והאחרון של המספר אצל ד. לובשת האווירה במקום אופי סיוטי. על ד. מהלכות שמועות שהחל לעשן חשיש והוא נראה שרוי בשכרות מתמדת,

* דיון בכמה מ"סיפורי השבוי" הללו מופיע אצל סופר פלסטיני היושב בלבנון, עיסאן כנפאני, במאמרו על "האישיות היהודית בסיפור הציוני בן־זמננו" בכתב־העת אל־אדאב, 1963. הדיון מובא בספרו של יהושפט הרכבי "עמדת הערבים בסכסוך ישראל־ערב" (הוצאת דביר, 1968). על "מעשה בעץ זית", "תחרות־השחייה" ו"השבוי" אומר כנפאני כי מבחינת אובייקטיביות הנישה יש בספרות זו התקדמות משום שסופרים אלה ישבו בארץ לפני 1948 והכירו את המסטינות לאמיתן; אך גם יזהר ותמוז אינם יכולים לסיים את סיפוריהם סיום טבעי. ענפי עץ־הזית שתמוז מתאר מסמלים את "ציפיתם לנעדרים", כלומר להחזרת הפלסטינאים, אך מכיון שאין לו אומץ להודות בכך, הוא נזקק לתחבולה ומנסר את העץ. יזהר גומר את סיפורו בצורה עמומה, בלא לפרט מה גודלו של הרועה הזקן. כך הדבר לגבי תחרות־השחייה, בה רואה כנפאני סמל להכרה חבויה שהמאבק עם הערבים לא נגמר ונצחון ישראל אינו סופי. הסיפור רים "הפסקו מלאכותית" כי אין מחבריהם יכולים להשלים, והדבר מסמל את "אי־הטבעיות" של קיום ישראל.

באפאטיה, במין פאטאליזם מזרחי של כובשים ההופכים להיות עריצים מנוונים. הוא אינו שולט בפקודיו אלא חותם בלי לקרוא על מה שקציניו מגישים לו. בלילה אנסו החיילים קבוצה של נשים מקומיות. בנסיון נואש להחזיר לעצמו סמכות שאבד בסיסה המוסרי כלפי פקודיו—הוא משלח מביתו את חליוה. בעיירה פורצות מהר מות שיש לדפאן בכוח הנשק. באמצע השיחה עם רעו המספר לוקח ד. את תתי המקלע שלו ויוצא החוצה. יוצא במין ריצת־אמוק מיואשת, כמנסה לכפר בגופו ובחיוו על מדחנה, על שהוא, האינדיבידואליסט הקיצוני, החולם והמתבדל, הפך בכורח המסיבות והתנאים להיות "כמו כולם". שיחוררה של חליוה לא בא אלא לרעתה. כמה חיילים מתפרצים לביתה ומנסים לאנסה. ד. מגרש אותם, וכשהוא נכנס פנימה יחידי, מהוך בטחון בה, היא נוקמת בו בדקירת סכין בלבו ורוצחתו.

על אף המעשים המופלאים ומסמרי־השער המתרחשים בסיפור (אשר עוררו בשעתו תגובות־זעם נרגשות ומוחשיות מאד נגד הסופר), הריהו סיפור תמים ביותר. עדיין הוא לוקה בפשטנות של העמסת כל כובד הקונפליקט שבינינו לבין הערבים על טיבה המוסרי של התנהגותנו כלפיהם בחינת סיבה (אנו) ותוצאה (הם) ביחסם כלפינו). עדיין מהלכת בסיפור האמונה הנאיבית כי יש נקודה, נקודה כלשהי, אשר ממנה, לו נהגנו אנו באורח "טוב" ומוסרי, היו הדברים מתפתחים בכיוון אחר לגמרי. בפגישה השניה והאחרונה עם המספר, כאשר ד. שרוי בייאוש של פיכחון ושל הרס־עצמי על שום שלא עמד במבחן עקרוניתיו, הוא אומר:

"כשהתחלתי את שלטוני, כביכול, ניסיתי באמת להוכיח שאפשר אחרת. ואיני יודע כיצד נתהפכו היוצרות. הבן־נא: אינני מאשים איש. גם לא את הנסיבות. ייתכן שהכל היה משתנה אילו ברגע מסוים הייתי עוצר בעצמי מעשות איזה מעשה אחר, מעשה פשוט, חסר־ערך לחלוטין. בעצמי איני יודע עוד מהו. ואיני יודע מתי עשיתי. כאשר שכבתי בפעם הראשונה עם חליוה?—או קודם־לכן, כאשר שתיתי לראשונה את הוויסקי שהשאיר כאן המושל המצרי?"

המספר וד. הם שני פנים של אותה עמדה יזהרית ב"השבויו", כמין גילגול של המלט ישראלי ביחסו לערבים. לו עזב ד. את תפקידו כעבור יום או עשרה ימים, היה חש, לדבריו, כי נכשל כשולן חמור לא פחות מזה של הישארותו בתפקידו עד שנידרדר. הבריחה כמוה כהודאה שכל עקרונותיו טובים היו רק כל עוד לא הוצרך להעמידם במבחן המעשה. ואילו המספר שומר על עמדה מוסרית־בקרנית רק משום שלא היה עליו לזהם ידיו בעשייה, ואף הוא חש שאילו עמד במקומו של ד. מי יודע אם לא היה מגיע להתנהגות דומה. ביסוד חיבוטי נפש ומצפון "רוסיים" אלה עומדת, כמובן, שוב אותה עמדת־עליונות ישראלית אגוצנטרית, הגורסת כי במעשינו ובמחדלנו, ביכלתנו להגשים עקרונות, במיתח הפנימי שבין הלכה למעשה—בקיצור, בהיותנו "טובים" או "רעים" (על־פי הבחנים שלנו בלבד)—מצויה אותה נקודה ארכימדית נכספת (ובדויה, כמובן) לשינוי טוטאלי של היחסים בינינו לבין הערבים, לאפשרות שהקצע לא יהיה קיים מראשיתו, ושהם יתנו לנו פרס על שאנחנו פועלים לפי העקרונות המוסריים והאנושיים שלנו ואיננו מאבדים צלם־אנוש.

קריאת הסיפורים והספרים, וגם החומר הפולמוסי, הפרוגרמתי והפובליציסטי שנכתב אצלנו בעשרות השנים האחרונות בשאלה הערבית, מעלה את החדש העתיק לגבי ההבדל שבין דיבורים ומעשים. יש לעתים הרגשה שטעות תהיה זו לשפוט את עמדת הסופרים רק על-פי כתביהם, משום המרחק העצום בין מה שהם כותבים כדי לצאת ידי חובת יפיוות-נפשם וכדי להיות, כביכול, "בסדר עם עצמם" לבין האמת של תחושתם, עשייתם, התנהגותם ודיבוריהם ביחס לערבים בשיחות-על-ספלה-קפה. בייחוד אמור הדבר כלפי אותם סופרים העומדים על צד ההודעזעות המוסרית של ה"יונים". אצל ה"מיואשים" וה"נצים" יש, מעצם טיבה של עמדתם, אך לא תמיד ביושר ובעקיבות, זהות הדוקה יותר בין תחושת הפסימיות המשותפת לבין צורת הביטוי הקיצוני.

סיפורו של אברהם ב. יהושע, "מול היערות", שייך לשיכבה עמוקה יותר של ראיית נוכחותנו מול הערבים כמצב של סיוט קיומי, בתוספת גון מיוחד של מה שניתן לכנותו בשם הזדהות מאזוכיסטית עם הגורל הצלבני. (הסיפור, אשר על שמו קרוי קובץ-סיפוריו השני של המחבר, נדפס לראשונה בשנת 1963, ב"קשת" יט).

סטודנט מקרית, קרב לגיל שלושים, שקוע בלא מוצא בעבודת-מחקר על תולדות הצלבנים, והוא מחפש שינוי, בדידות, מגווח; ידידיו, החוששים פן בקיץ הקרוב ישתגע לגמרי, מוצאים לו עבודה של צופה מול יערות, שתפקידו להועיק מפני שריפה. היערות נמצאים במקום בלתי-מוגדר בדרום. הצופה מגיע לבית ובו שתי קומות וערבי כרות-לשון עם נערה, בחו. תחושתו כלפי נושא עבודתו כך הן: "מסעי-הצלב", הוא לוחש לעצמו, ועולה בו חדוה מן המלים, מצירופן ההכרחי, הוא בטוח שטמון בנושא ענין אפל אשר ידהים אותו, אשר ידהים בו אחרים" ("מול היערות", ע' 21). מבקרים שונים פוקדים אותו בבדידותו; אביו, אשת-ידידו שהיא אהובתו, אנשי-ציבור ואורחים זרים החונכים בטכסים חלקות-יער, ומטיילים ישראלים, המאופיינים במקום אחד כך: "מין הפקר ניפר [בהם] מרחוק, כאילו שיירה של צלבנים" (ע' 31). מתברר שהיערות נטועים על חורבות כפר ערבי, וכי הערבי כרות-הלשון היה מתושביו. הצופה נתון במיתח מעיק, מתח של סיוט, טרם-קאטאסטרופה, שהנהגה עתידה לפרוץ שריפה. במיתח זה הוא חולק בצורה מוזרה עם הערבי. אפשר לומר שהציפיה משגעת את שניהם. הצופה משליך גפרור בוער ובדלי-סיגרות ליער, בלא לחשוש, כאילו מקווה הוא בסתר לבו. הערבי אוסף קופסות נפט ומטמינן בפניות שונות ביער, הצופה מגלה זאת ואינו מונעו. אדרבה: במקרה אחד, כשהצופה, מאוכזב, חוזר לאחר שליוה לכביש את אהובתו המזדקנת, אשת ידידו—הריהו עושה בעצמו נסיון הצתה בנוכחות הערבי ומתוך שימוש בדלק שהכין הלו, ולאכזבת שניהם האש גזעית. אך מאותה שעה כמו נכרתת ברית של קירבה ביניהם, והצופה מסביר לערבי על מסעי-הצלב:

"לפיכך מדבר אליו הצופה בקולו השקט, המתן; בטון דידיאקטי מובהק. הוא מספר לו על מסעי-הצלב והלה מרכין ראשו ושומע את המלים הקשות והנכריות כמו

ששומעים מנגינה. הוא מספר לו על ההתלהבות, על האכזריות, על היהודים המת-אבדים, על מסע-צלב של ילדים; את אשר קלט בריפרוף מן הספרים, את התיאוריות הלא-מבוססות שלו עצמו. קולו מלא רוך, מלא דמיון. הערבי מקשיב בענין, במיתח עמוק, ומתמלא שנאה. כשהם שבים לעת-ערביים וזוהר רך וסתווי ממלא את הוויתם מוביל הצופה את הערבי אל בכתת-ביתו האפופה אילנות ונעצר מעט. כאן מסביר הערבי משהו בתנועות-ידיים חפוזות ומבולבלות, מהגה בלשונו הקטועה, מהפך בראשו. מבקש להגיד שהגנה זה ביתו וגם כפר היה פה וכאן פשוט הסתירו הכל, קברו בתוך היער הגדול. הצופה מתבונן בהצגת התנועות ולבו מתמלא שמחה. מה הוא שמסעיר את הערבי כל-כך? כפי הנראה נרצחו כאן גם נשיו. מן-הסתם ענין אפל" (ע' 46).

ריתמוס הקיץ ושלחי-הקיץ, המופיע בהרבה רומנים וסיפורים ישראלים ויכול לשמש נושא למחקר נפרד, מופיע אף בסיפור "מול היערות". ראשית הסיפור עם תחילת הקיץ, משך הקיץ המיתח מצטבר והולך, מעיק, משגע ומבקש לבוא לידי פורקן. ואז: "הלילות מתארכים. טיפות של גשם וחמסין בערבוביה. רוח מהלבה במסתרם. ברקים שקטים באופק" (ע' 47); שלהי-הקיץ הם עת מועדה לפורענות. הנערה הערביה הולכת ומבשילה, מתבגרת. הצופה נוהה אחריה. הערבי מצית את היער, בבת-אחת, מכל המקומות בהם טמן את פחיות הנפט: היער נשרף כולו, ואז, עם שחר, רואה הצופה "והנה מתוך העשן, מתוך הערפל, עולה לפניו הכפר הקטן; נולד מחדש בשירטוטי-סוד כבציור מופשט, כדרך כל עבר ששקע" (ע' 51). עבודת השוטרים החוקרים את הערבי על מעשה ההצתה מקבילה לעבודת-המחקר של הצופה: "מושיבים אותו [את הערבי] על אבן ומתחילים לחקור אותו שתי-וערב משך שעות. והרי זה מפתיע אותו: ההתמדה, האטיות, החריצות, עומדים שלמים נערמים זה על-גבי זה. עבודת-מחקר ממש נרקמת מול עיניו" (ע' 53). ואולי היא עבודת-המחקר האמיתית? הצלבנית?

המספר חוזר לעיר, יורד גשם ראשון, מלוכלך, המדליח את המדרכות, ובא לקצו הריתמוס של קיץ, שלהי-קיץ, סתיו וחורף: הצטברות המיתח, אסון, פורקן, הרפייה, לאחר שהיקום כמו גשם לרווחה ממועקת הקיץ והידש עצמו בגשם ראשון; ובחורף, בצינה, מסתובב הצופה אצל ידידיו בעיר, בודד ומכונס בתוך עצמו. ברוב סיפוריו של א. ב. יהושע חוזר המיבנה הפנימי של ציפייה ממושכת ומבשרת רעות, אסון, ופורקן שהוא לעתים פורקן אירוטי ("מסע-הערב של יתיר"). ב"מול היערות" באה לידי ביטוי תחושה קיומית חזקה זו בהקשר של יחסינו עם הערבים. שאלה היא אם יש כאן אופן אחד נוסף לתחושת-העולם החריפה והייחודית של הסופר, או אולי הסיוט ותשוקת ההרס-העצמי שב"מול היערות" הם שעומדים ביסוד תגובותיו ותחושת-עולמו של א. ב. יהושע והם שפסכיבה מעצבת מכרעת קובעים את עמדתו הקיומית בכל יתר סיפוריו. ברוב סיפוריו נוף הארץ קשה ומכאיב, חסר רכות רומנטית, בדומה לגופים רוחשי-הרע של עמוס עוז. בהזדהות המאוזכיסטית עם הגורל הצלבני, הבאה לביטוי סמלי בולט וחד-משמעי

ב"מול היערות", מגיעה העמדה המוסרית-האידיאולוגית לידי קיצוניות של סיוט קיומי הלוכש ממדי התפוררות ונטיות-התאבדות. רכיבי ההזדהות הזו הם: המבוכה בקשר לזכותנו על הארץ, שיש בה אי-נחת מוסרית כלפי הערבים המנושלים בצירוף בילבול רוחני פרי היותנו אנשים חילוניים המסתמכים על הבטחה דתית, התנ"ך, כנימוק אחרון שאי-אפשר-בלעדיו; ראיית עצמנו כאלמנט "נכרי" ואירופי, נטע זו; החיים הישראליים הסגורים, שעיצבו דור שלם מתוך תחושת מלחמה ומצור ממושך; הפיכת הערבי לסיוט, למשהו דימוני, המבטא, בסופו של דבר, את הצד הדסטרוקטיבי אשר בנפשנו-אנו, כפרטים וככלל, לא-פחות מן הערבי וכמה הצופה לפרוץ השריפה, כי הפורקן שבקאטאסטרופה עדיף בעיניו על הציפייה הממושכת. ליערות החדשים משמעות סמלית ברורה, מדינת-ישראל הבנויה על חורבות כפרים ערבים, העשיות הישראליות—טכסים, טוילים, מכבי-אש, מחלקת-הייעור, שוטרים—מתוארים בצורה גרוטסקית, כמתרחשים על-פני תהום של איבה ניצחת ורוחשת-שנאה. ה"צופה" הוא היחיד החש בסיוט שבקיומנו, בניגוד לידידים, לאב, לאהובה, ולזקן הממונה על היערות, שאינם חשים מאומה אלא חיים בגן-עדן של טיפשים. לאחר השריפה, בה היה הצופה אשם לא-פחות מן הערבי (אף כי אשמתו שלו אינה מתגלה), הוא מבקש בחציפות מן הממונה הזקן על היערות פתרון לילדה הערבית שנותרה לבדה בהילקח אביה למאסר. רק אז מבין לפתע הזקן (דמות גרוטסקית מן העליה השניה או השלישית) את חלקו של הצופה בתבערה ומתפרץ עליו:

"לפתע הוא מתנפל על הצופה, ממש מתנפל, באגרופיו הצמוקים והחמימים הוא מכה. בקושי עוצרים אותו השוטרים. ברור, רק את זה [את הצופה] הוא מאשים. כן, זה עם הספרים, עם המשקפיים המטושטשים, עם הציניות המלומדת הזאת" (ע' 54).

מהי "הציניות המלומדת"? ראיית הסיוט שבקיום וההשלמה עמו עד כדי הנאה מן ההתפוררות-העצמית, קבלת-דין מאזוכיסטית המבטאה את פכחוננו המיואש של הצופה ובדידותו. אף כאן קשה לדעת משקלו של מה רב יותר: הצופה המחפש חרס לגרד בו את פצעיו הנפשיים, או הסביבה המעצבת אותו ופוצעתו. ב"מול היערות" אין שמץ של דיון מוסרי, קרע אידיאולוגי או מבוכה, כבסיפורי השבוי של יזהר ואחרים. כאן הכל עומד בסיוט הסיוט הקיומי המובהק, בלא אשליות; גישה אפיינית לסופר ששנות-חיינו המכריעות והמעצבות הן עשרים שנותיה הראשונות של המדינה.

בשירה מופיעה תחושה דומה אצל דליה רביקוביץ, בשיר "קרני חטין" ("מעריב", 11.3.1966).

עם בקר צפו בים ספינות משנות / חרטום וירכתים בטעם קדמוני / במאה ה-12
 הפליגו ארחות צלבנים / מלכים וערב רב. //
 תבות של זהב וישד התגוללו בנמלים / אניות של זהב / רציפים של זהב / השמש
 הציטה בהם להבות נפלאות / יערות דולקים. / עם שהבריקה השמש ונעו הגלים, /
 יצאה נפשם לביונטיום. / כמה אכזרים ותמימים היו הצלבנים. / הכל שדו. //

פחד אין מצרים נפל על הפפריים / את בנותיהם לקחו מהם / נכדים פחלי עין
 הולידו להם / בקרפה. / לא חסו על כבודם. //

ספינות דקות צואר הפליגו למצרים / על עכו עלו הגדודים היפים כמחשקמלים /
 פלם אפירים מהירים ונושאים את ברפת הבישוף. / צאן גדול של זאבים. / כמה
 זרחו עיניהם הפחלות / בראותם את התמר נע ברוח / איך זימו ברירי את זקנם /
 במשכם אל הסבך את הנשים. //

הרבה מבצרים בנו / מגדלי צלפים וחומות בזלת. / מאד השתאו להם בכפרים /
 ממזריהם שגדלו. //

במאה ה-12 פהתה עינו של המרקיו ממונפורט / רוחות הגליל שרקו על מבצרו
 העגמומי. / רמח עקם פרץ ממנרה פמטה ליצנים / סלח-א-דין לבוש צבעונין בא
 מן המזרח. / בקרני ראם נגח אותם שוק על ירך הכופר הכלב / דין הוא עשה להם
 דין / בקרני חטין. //

ממלכה לא הייתה להם עוד. / לא חיי עולם ולא ירושלים. / כמה אכזרים ותמימים
 היו הצלבנים // הפל שדדו.

יש שתי אפשרויות להתייחס לשיר. האחת. לראות בו שיר תמים לגמרי, העושה
 שימוש פיוטי בנושא ארכאי וציורי, כנופי-שיר אחרים של ד. רביקוביץ, ובלא כל
 מטען סמלי או כוונה לאנאלוגיה. האפשרות השניה היא לחוש בו אותה הזדהות
 של שמחה-לאידע-עצמית עם הגורל הצלבני שמצאנו בסיפורו של א. ב. יהושע. שאם
 לא כן קשה להבין מניין אותה זיקה חזקה לדינו של צלאח א-דין, המופיע כמטה-זעם
 אפוקליפטי ומכה בצלבנים, כנוסח האנאלוגיה ההיסטורית המקובלת על התעמולה
 הערבית. בלי לומר בפירוש שהיא רואה קו דומה הנמשך מימי הצלבנים לתקופה
 הישראלית, מתארת ד. רביקוביץ את הצלבנים לאור כמה תחושות האפייניות
 להלקאה-עצמית ישראלית: ראיית עצמנו כגורם אירופי זר, הכמה עדיין לארצות
 אחרות (ביזנטיום). מה זכותנו על הארץ?—כובש. הצלבנים אכזרים מחוסר-
 ברירה, שהרי עליהם לכבוש, ותמימים הם לחשוב שלאור-ימים יעמוד הכוח
 לצדם והסביבה הערבית תכפל אותם ותשלים עם נוכחותם. והרי זו ממש החלוקה
 בין "נצים" ו"יונים" (שבהדלי גישות שונות מצויה היתה, אגב, גם אצל הצלבנים
 עצמם). הם חפצים בחיי-עולם ובירושלים הסמלית, זו האידיאה הדתית-
 המשיחית שלהם, ובממלכה ובירושלים הריאלית—מדינתם. הם בונים מבצרים,
 מגדלי צלפים וחומות בזלת—כלומר מגבירים את כוחם הצבאי, כובשים
 ומשנים את נוף הארץ—אך ממזריהם שנולדו בכפרים משתאים להם, כלומר
 אינם רואים באבותיהם חלק מן הנוף אלא נטע זר. צלאח א-דין הוא כמין נאצר
 בימי גבורתו. כל נסיון פירוש לכיוון אחר חייב להניח כי צלאח א-דין והערבים הם
 אנחנו, ואילו הצלבנים הם איזה כובש זר—אולי הערבים? או הבריטים?

*

תחושת כליון-עצמי דומה לזו שב"מול היערות" מופיעה בסיפורו של יצחק בן-נר
 "אלקסנדר הגדול", ("קשת" כד, קיץ 1964). שני חיילים ישראלים בשם אלקסנדר

משתתפים בקרב־שריון המסתיים בתבוסה ישראלית. אלקסנדר המספר נושא עמו את אלקסנדר הפצוע ברגליו והם תועים כמה ימים ולילות, נתונים לאיומי הפצצה מן האוויר. הנוף ישראלי־סוריאליסטי, דומה לארץ הנגב אך בלי לומר בפירוש כי אכן זו הבימה להתרחשויות. הם מגיעים לבנין ענק ומפויח. חסר אשנבים וגבות, ספק מקדש עתיק ספק מבצר, דבוק לסלע ותלוי על־פי תהום כאחד המנזרים במדבר־יהודה. הכניסה למבצר ממחישה את המפנה הסוריאליסטי: המעבר במקום הוא גם מעבר בזמן. הנשק מסמל את המעבר. לאלקסנדר הבריא תת־מקלע. עדת האנשים המזורים במבצר מזוינים בסכינים בלבד והם נראים שייכים לתקופה היסטורית אחרת. על קיר האולם הגדול במבצר כתובת עתיקה: "גאנוז דאס אונאבאל" באותיות לטיניות גסות־חיטוב. למלים אין משמעות. צילצולן איטלקי או לטיני. הן מופיעות בווריאציות בהמשך הסיפור כחלק ממלות פולחנה של העדה: "גונזואה דו הונאבאלה" ו"גונזואה ראבאן". כנחו נשקו משתלט אלקסנדר על יושבי המבצר. הם אינם יכולים לעמוד כנגדו, אך הוא אינו יכול להירדם כי כל־אימת שהוא עוצם את עיניו הם קרבים אליו בסכינים שלופות. אורח־חייה של העדה פרימיטיבי וארכאי. הם שומרים על פולחן דתי עתיק, ואין לדעת אם ערבים הם, מוסלמים, נוצרים או עובדי־כוכבים. דתם, פולחנם ושפתם זרים לשני החיילים. האסוסיאציות המתעוררות למקרא תיאורם הן צירוף של יסודות אירופיים ומזרחיים: אולי צאצאי הצלבנים, אותם "ממזרים שגדלו".

אלקסנדר הבריא, ה"גדול", הכובש, משתלט על העדה, מפעיל את אנשיה לצרכיו, ולוקח מהם אשה צעירה להם את מיטתו בלילות. בלילה הראשון לשכבו עמה זוחל חברו הפצוע אל בני העדה המסתורית מתוך תשוקת מוות וכפרה (אותו יצר־המוות, ה"תאנאטוס" הפרוידיאני, שהרכבי קושרו אל הנטייה ההתאבדותית בהקשר הישראלי). בני העדה טובחים את הפצוע בסכיניהם. הם מצליחים לנקר את עינו של אלקסנדר הבריא ומכינים לו מזבח להעלותו עולה. תחילה נראה שיצר־המוות יסחף גם אותו, והוא מתפרק מנשקו ונענה להם ובגופו הוא מודד את אבני המזבח. אך לבסוף יצר־החיים גובר עליו, הוא תופס בנשקו וקוצר בהם בכדורים וברימונים שעה שכולם כורעים סביב למזבח, ואת כל שרידיהם הוא מעלה בלהבות, להוציא נער קטן שהוא לוקחו עמו למען יהיה לו לעיניים וינחהו בדרך בחזרה אל ביתו ואל בני עמו. הנער הקטן מוליך אותו ושונואו ובלילות הוא מנסה לרצחו, ומשום כך ישן אלקסנדר וירכו על צוואר הנער, וכאשר יקום הנער בלילות מיד הוא תופס בו ומתגונן כי מדי־פעם מנסה הלז לחנקו. סופו של הסיפור בנדודי אלקסנדר עם הנער, השנאה נמשכת, והארץ "נאה ושוקטת ומתה". אם לא יגיע אלקסנדר אל ביתו ואל אָהיו, ימות מפצעו או בידי הנער; אם יגיע, הוא מבטיח לעצמו שימית את הנער הצומח תחת ירכיו כהמת רמש.

חחושות דומות, אם גם בלי ההזדהות עם הצלבנים או עם כובשים מסוג אלקסנדר הגדול, באות לידי ביטוי בסיפור סאטירי קצר של עמוס רודנר, "גבעת העזים" ("קשת" לד, חורף 1967). תחילת הסיפור ברועה ערבי זקן ושבו אבראסמעין, מן הכפר ח'רבת-שייך-נאיף, הרועה את עזיו על גבעה סמוכה לכפרו ושמה בפי הפלא-חיים "גבעת העזים". דרך-אגב, העזים הן סמל לחורבן כי הן שהרסו את יערות הארץ. בתקופת המנדט מקימים חלוצים יהודים על הגבעה יישוב קיבוצי בשם "כלום-אתמול", מתפתחת פרשה סאטירית שראשיתה בשנים שלפני המדינה, פרשה המתמסכת לשנות המדינה ומביאה לחורבנו הכלכלי של הקיבוץ. אין ענייננו כאן בבקורת על המשק והחברה הקיבוציים (המחבר הוא בן קיבוץ) אלא בסיומו של הסיפור: המקום נעזב, הבתים, הלולים, הכל שומם, ובחצר המשק שקוצים וברקנים עלו בה רעות עזים לקול חלילו של רועה זקן, אבראסמעין. האומר כי "הוא אוהב לחלל במרעה ועיניו העששות לא תשבענה ממראה הגדיים הרכים, המקפצים ומשתובבים במעלה המדרגות של חדר-האכילה הגדול, ששימש רק אתמול את חברי 'כלום-אתמול'".

*

"עולם קטן-קטן / רובץ בין משפתיים / כי אין לצאת לקרב / כי אין לצאת לאן"
 כותבת מירה מאיר, אף היא חברת-קיבוץ, בשירה "חול נודד", הפותח את קובץ שיריה "לא הכל", שירים שנכתבו לפני מלחמת-יוני ובשיר אחר, "אנחנו לא מכאן":

"אנחנו לא מכאן / כי אם משם. מעבר. / אנחנו רק עוברים. / אנחנו רק חלוף. / בתוך מסע ארוך / בין חרבות ושבר. — — — //

אנחנו לא מכאן / אנחנו רק בינתיים / הנה עברנו פה / וכסר אנו פונים. / ולא נקח דבר / ולא נשתה המים / ולא נקשור לבנו / לעץ ואבנים. //

אנחנו רק בדרך / ומה ארכה הדרך / שכחנו ראשיתה / איבדנו את סופה / ולא נותר דבר / רק זמר הבינתיים / ושיר חלוף קצר / ומר / וצחוק סופה" (ע' 12).

אף כאן תחושות "צלבניות של זרות, של מוקפות, מצור, חוסר-יכולת לשנות את הסיטואציה שנתונים בה, ונטייה אל האבדן-העצמי.

*

בצד ההזדהות המאזוכיסטית עם הגורל הצלבני, פרי המגמה המוסרית הקיצונית של צד ה"יונים", החדלה מהיות פרי קרע מוסרי ואידיאולוגי והופכת סיוט קיומי של הענשה-עצמית ואנאלוגיה של אבדן—מוצאים אנו סוג אחר של הזדהות עם אותו גורל, הפעם מצד ה"נצים".

יצחק שלו, בספרו "פרשת גבריאל תירוש", מספר על מורה צעיר וצהוב-שער יליד גרמניה, המחנך את תלמידיו בירושלים בשנות ה-30 לשבור את ה"הבלגה", ולצאת לפעולות של ממש. הוא מנסה להשתית את רעיונותיו על יסוד ההשוואה עם הצלב-נים, בחינת: ראו את גורלם והיו חזקים כפליים, ואם אין—ונשמדתם.

"זה מכבר נתנו דעתנו לכך שמר תירוש משתדל לפתח בנו מעין חוש ששי של ראית עצמנו כצלבנים. סבורים היינו שדבר זה שייך לשיטת-ההוראה שלו, ורק לאחר-מכן ירדנו לסוף כוונתו. תחילה לא הייתי נוטה לראות עצמי כאחד מהם, ולהשתייך, ולו בדמיון בלבד, לאלה שפרעו ביהודי מגנצה וטבחו את יהודי ירוש' לים. אך כה נתרגלתי לדרך-לימוד זו של הוזהות ארעית עם האינטרסים של נושאי-הצלב עד שמצאתי את עצמי, לא פעם אחת, שמח על פועל של גבורה ותבונה שלהם, אי מצטער על אולת-ידם ומפלתם. זכורני כיצד השפיע עלי סיפורו של מר תירוש על מסע-המלחמה, הנועז להפליא, שערך רינו משאטיון מאילת דרומה, במבואות ים-סוף ובחופי חג'אז. בדמיוני הנלהב עקבתי אחרי אותן שיירות הגמלים שעל דבשתם העביר חלקי אניות לאילת כדי להרכיבן שם ולצאת אל הים. ליויתי צי צלבני זה לפשיטותיו על עידאב ועל ראבג'. רכבתי עם אנשיו שעה שהיה כפשע בינם לבין כיבוש מדינה, וכל אותו שגעון הקרב הנפרש על טוחים ארוכים של ים ויבשה כה נמשך בדמי עד שהצטערתי בבוא הסוף המר, כשהוכו ונטבחו בחולות חג'אז. להזדהות מעין זו נתפסו גם חברי, וזמן רב לאחר-מכן, כשהיה יאיר עושה דרכו בגיפ של סיירים לפני כלי-רכבה וזחליה של חטיבה תשע שנעה בחופי ים-סוף במסע שחציו תעוזה וחציו הרפתקה, היה סיפור זה של גבריאל שב ומהבהב בדמו בשעות של יום ובשעות של לילה" (עמ' 26-25).

על יסוד תחושת הזדהות זו בא דיון היסטוריוסופי:

"בא תורו של דן ששאל את השאלה אשר פתחה פרק חדש ביחסינו עם מר תירוש. נושאו של דן היה 'מדיניות-החוץ של הצלבנים', ותוך כדי עיון בתומר נמצא מוטred על-ידי רצון השוואה והקבלה בין אותה תקופה לתקופתנו. 'האם כדאי להשוות', שאל, 'את יחסי הערבים והצלבנים ליחסים הקיימים היום בין הערבים לבין היישוב העברי?' (ש) (ס).

על כך עונה גבריאל תירוש בקול תקיף ונמרץ: "והרי חייבים אנו להשוות! הכרח הוא ללמוד לקח אם רוצים אנו לא לחזור על אותן הטעויות ולהישמד באותה צורה! הכרח הוא שנדע להשתלב באיזור, לקרב אלינו כל פירור של כוח העשוי לפעול לטובתנו, ולנצל כל סיכסוך המתעורר בין אויבינו, ובאופן טוב יותר מן הצלבנים (ש) (ס).

והוא ממשיך: "נשוב אל הצלבנים שלנו, אמר, 'הבעיה העיקרית שלהם היתה זו של עמידה, בעזרת יתרון איכותי, בפני סביבה שהיו לה יתרונות כמותיים ברורים. וכי אין בעיה זו מזכירה לכם משהו? — — — הרי ברור שסיבות כשלונם בפתרון הבעיה עשויות להיות גם סיבות כשלוננו. — — — בעית קיומנו כאן. האם נחזיק מעמד ברצועה זו של מזרח ים התיכון, או שנהא אפיזודה חולפת כזו של הצלבנים? זאת היא הבעיה. כל השאר אינו אלא הבל-הבלים'" (ע' 27).

המספר, כתלמיד, מצביע על גורם שלישי, האנגלים, שהיה נעדר מתמונת העולם של הצלבנים והעולם הערבי. האם אין עיקר המאבק חייב להיות מכוון כלפי האנ-גלים? על כך עונה תירוש:

"אתה טועה. האנגלי עשוי להסתלק מכאן ביתר-קלות ממה או מן הפלח הערבי. האנגלי יתכבד וישוב לביתו, ואילו אתה והפלח ביתכם כאן, ולא תסתלקו מכאן אלא לאחר תלישה וגרידה של ממש. השאלה היא מי יתלוש את מי? זכור כי הפלח של המזרח התיכון עשוי ליהפך לסלאח-אל-דין" (עמ' 28-29).

אחד התלמידים, איש "מחנות העולים", "האמון על עקרון של הבנה סוציאליסטית בין פועלי שני העמים", שואל: "וכי הכרח הוא שנתלוש זה את זה? וכי לא ייתכן שנחיה זה ליד זה בשלום?"

"הדברים טעונים הסברה ארוכה", אומר תירוש, "אלא שאענה לך לפי-שעה בקיצור. התכשורת כלשהי הכרחית כדי לעורר מאוויים כנים לשלום. השלום האמיתי יקר רק לזה שנואש להשיג את חפצו בדרך אחרת. אנו והערבים טרם נואשנו מכך..." (ע' 29).

שוב חוזר כאן המעבר מן האמונה התמימה ב"אחוות-עמים" אל ראיית המלחמה עם הערבים כגורל שאין להימנע ממנו, גורל ששלו אינו מסתיר את אהדתו אליו. אהבת המלחמה, הגבריות, העוז והתפארת. דמותו של תירוש בספר כמין "אדם עליון", לוחם צלבני אביר ועזינפש: "כשמהרהר אני עתה בדמותו [של גבריאל תירוש] יש ונוטה אני להגדירו כהיסטוריון מעשי, זה שבניגוד להיסטוריונים-של-שולחן מביין את הקשר בין מקורות העבר לבין האקדח של זמנו. ופעמים עולה בדעתי הגדרה אחרת: נביא מזוין. אם כה ואם כה—מה רחוק הוא בעיני מעמיתיו הקשישים ששותף היה עמם בשעתו לחדר-המורים, ועוד יותר—מן המורים הצעירים של ימינו, אלה שמבריאים את רזון נשמתם וחזונם בכף שמן-דגים של פדאגוגיה ומעניקים להם תארים אקדמיים. שנאתי את זו הפדאגוגיה המפוסטרת, ללא חיידקי כפירה ואמונה, החלקה כלחיו של סריס מלידה ובטוחה כמגיה בחברה בת מאה שנה" (עמ' 144-145).

התרסה זו נגד ה"סריסים", שאינם אלא ה"יונים" של שנות ה-60 בישראל (הספר הופיע ב-1964), דומה היה בשעתו כאילו היא מעלה אסוציאציות דוחות עד מאד. בדיעבד הצדיקה מלחמת-יוני את תחזיתו האכזרית של שלו ולא את תקוותיהם של רודפי-שלום. על כרחך אחה מגיע למסקנה כי בחבל-עולם זה שלנו צודקים תמיד הפסימיסטים הנשענים על כוח ולא האופטימיסטים בעלי הכוונות הטובות.

שלו נולד בטבריה בתרע"ט; א. ב. יהושע בירושלים בתרצ"ו. הבדל של דור ביניהם, ההבדל הנראה תהומי בשימוש שהם עושים בדוגמה הצלבנית. אך אולי אין ההבדל רב ככל שהוא נראה. אצל שניהם אין כל משמעות מוסרית ליחסים בינינו לבין הערבים. האיבה היא נצחית. הייאוש מוחלט. יש רק תוקפנות, הרס וסכנת הרס-עצמי ואבדן. ובסופו של דבר אפשר שהפאטאליזם של "מול היערות" אינו אלא שלב אחד לפני הפסימיזם המלחמתי של גבריאל תירוש; מצב הייאוש דוחף אל הקצוות, והקצוות נפגשים. גם ה"צופה" גם גבריאל תירוש מצפים למלחמה, לשריפה, לקאטאסטרופה כאל אקט גואל ממתח מעיק ומחניק, מאותה תחושת מצור מתמיד וכוננות דרוכה, ושניהם אינם מוכנים לטמון ראשיהם בחול מעשה בתיענה ולומר כי האויב אינו מתכוון ברצינות באימיו והאסון לא יבוא.

מול ספרות שעוצבה בסימן תחושת המלחמה והמצור עומדים גילויים וביטויים ספרותיים (ופוליטיים) אשר מתחילתם לא היו מוכנים להכיר ולראות ביישוב העברי, בתכניות החלוקה ובישראל הקטנה שלפני מלחמת-יוני כמין סוף-פסוק לשאיפות הגדולה, ולא נטו לקבל גבולות אלה במתפתם המיזערה ולהקפיא את המצב בשלום-של-קבע גם לו הסכימו לכך הערבים. מגמה זו ראויה לעיון יסודי ונפרד לעצמו בשירתו של א. צ. גרינברג. ניתן אף למצאה בגילויי אדנות ורצון להשתרע על-פני "ארצי הגדולה והרחבה", כנוסחו של אהרן אמיר ב"שירת ארץ העברים": מלשון ים בצרה וים אילת עד מי הפרת ונהרות דמשק, למן הנהרות הגדולים ועד הים הגדול— "מחר ארצי הגדול הנה זה בא" ("קשת" לו, קיץ 1967. נדפס לראשונה ב"אלף" בר. 1949).

ספר שיריו של איתן איתן, "מלך אסור ברהטים", הופיע לאחר מלחמת-יוני ושיריו נכתבו חלקם לפניו וחלקם לאחריה. מצד אחד, אפשר למצוא אצל איתן תחושת מצור וספקות קיומיים קשים, ולעומתם רצון התפשטות ואדנות המגיע לשיאו ב"שירות מלחמה" (ר' גם "קשת" לו, קיץ 1967, כנ"ל), השייכות לחלקו המאוחר של הקובץ.

כותב איתן: "עם עם / היכן אתה / מי ומה אתה / וכמה זמן עוד תהיה כאן / עם עם / אם בכלל" ("אור על המדבר", ע' 14); סיומו של השיר בציפייתה של הארץ השרופה להתפוגגות הגואלת, שאינה גשם, כלומר רוגע ופיוס, אלא תבערה, קאטאסטרופה, מלחמה מטהרת: "הארץ השרופה מחכה לגשם / הארץ השרופה מחכה לגשם? / הארץ השרופה מחכה לגשם, / לא של מים אלא של אש" (שם, ע' 17). בשירים אחרים מובע יחסו לארץ השרופה, הנצורה, זו ישראל של בטרם מלחמה והתפשטות: "אני נשאר על האדמה הארורה הזאת שיש לנו" ("צעקה", ע' 20), ובמקום אחר: "המים הנגמרים יורדים אל בטן האדמה הארורה" ("מרובעים", ע' 30). כאן תחושת התלישות והזרות: "עכשיו באות רוחות מעבר הנהר / במשבים חמים וחזקים / אולי נהיה כאן עם / אולי נהיה כאן" ("מעבר לנהר", ע' 70). כאן האיום: "ובנטייה פתאומית ראיתי אבן ועפר דבוק / תחת רגלי עם רב במשעולים מהודקים / מזרח הנהר ארץ השמש בציפיית פראים" ("שוב אש", ע' 75). וכאן גם המצור: "ואנשים שכאן לא יודעים מהייהם / ולא אני, לא בכלל, אני לא כאן / במבואות סתומים אני עובר / בין שריונות נופלים" ("מארץ הנהר", ע' 82).

אך במקביל לתחושות חנק וזרות אלו עולות תחושות אדנות ופריצת ההסגר והתפשטות לעבר מרחבי המזרח בשיר "ואלה שצוחקים": "ואלה שצוחקים שיצחקו להם לעזאזל / שיצחקו וידברו על בגדי הקרועים המטונפים / רגלי-האדמה שיש לי, הסנדלים המשופשפים, / אלה שצוחקים שיצחקו להם. שייטבו / במקום שייטבו וידברו עלי ויצחקו להם. / והאבנים הכבדות שאני מעיף / נופלות במקום שאני קובע לפני היטח האמתיים קובעים / ושם תישארנה לעולם / ושם תהיה מנוחתן" (ע' 27). גם הגבול, משעה שעוברים אותו, אינו נורא כל-כך: "פעם קרה שעברתי את גבול / הארץ, כמובן, היתה אותה ארץ / כמו דבר לא נשתנה בפנים / ומעבר לגבול /

יכולתי לראות איך דברים / עצים ואבנים קשות / הופכים דמויות אדם ובתים / מעוררי אימה זהירה / עד שנפקחתי מעבר לגבול בטוח, שלנו, כמו כלום לא אירע / מו השאירע היה פשוט / כמו אין גבול" ("קטעים מעבר לגבול", ע' 9). ובסיום הספר, ב"מסע מלחמה" מתוך "שירות מלחמה" שנכתבו לאחר מלחמת-יוני: "תחוזי כמיהה קרובה לארץ הגדולה / אנחנו נותרים חסרי-כל, על חצי ארץ, מנותקים / עם זכר הנופלים, שלהם ושלנו, / חתומים בדמם על הארץ כולה / מנהר מצרים עד נהר פרת" (ע' 121).

*

ביטוי עז להיקלעות בין מצב המחנק של השנים הראשונות למדינה לבין התקוה לפרוץ במלחמה ולשבור חומות וגבולות נמצא במזמורו היפה של יונתן רטוש, "ההולכי בחשך", שנתפרסם לראשונה בכתב-העת "קו" עוד בסוף 1965, ואפשר לומר שהקדימה בחיזויו. הערפל הכבד מכסה על הארץ— "על לבבות אחי רבים / קשי היד ונצורי לב, / והוא אוטם אָנְי אָחִי / משַמֵּעַ אֶת הַקוֹל הַבָּא / אוֹדֵב כָּל עֲבָרֵי חָנוֹק / יוֹדֵעַ מִלְחָמוֹת אוֹיֵב / יוֹדֵעַ מִלְחָמוֹת אֲחִים" (שורות 50—44). המזמור עומד בסימן הרצון לשינוי, לתבערה גדולה, למלחמה שתשיב אדנות וגדולה לעם העברי, ואז— "שׁוֹלֵי תִלְתּוֹ בְּאַרְגָּמָן / יְנוּחוּ עַל אֲרָצוֹת פָּרֶת" (ש' 283—282). הערבים נתפסים כעם-לא-עם: "מִי שְׁאוּהֵב רֵהֲבֵי כָּזָב / לְשׁוֹדְדֵי מִדְבָּר וְבוֹ / גִּבֵּב גִּסִּים וְהַתְּפָאֵר / לְחִיל סֶפֶר נוֹדֵד צִיּוֹת / שׁוֹכֵר אֲרָחוֹת מִדְבָּר מוֹרֵד— / מִשְׁפִּיר סִיפּוֹ עַל גְּמְלֵיוֹ / לְכָל סוֹחֵר, לְכָל שׁוֹכֵר / לְכָל תַּקִּיף וְבַעַל בְּצַע, —" (ש' 290—283). והלאה: "עַד יִתֵּן אֲרָץ לְמִדְבָּר / נוֹטֵעַ צִיּוֹן בְּקֶצֶה סִיפּוֹ, // כּוֹרֵת כָּל יַעַר קְדוּמִים / וְנִתְּנָו לְלַחֵף הָעוֹז, / עָרֵי פֶאֶר לְסִיד וְצֶאֱן / אֶפְיָקִי מִים—חֹל נָטוּשׁ / וּמְדַרְגוֹת לְסַחֵף הָרַי, // יֵאָכֵל כָּל חֵלְקָה טוֹבָה—וְכָל עֲדִית יְבִיר לְטָרְשִׁים— // לְשַׁחַת אֶת כָּל הָאָרֶץ / לְשִׁים נוֹשֶׁבֶת לְשִׁמָּה // לְשִׁית כָּל טוֹב לְמַס עוֹמֵד / עַד כִּי יִמָּךְ אָדָם מִמָּךְ—" (ש' 317—305). יחס דומה כמעט קיים אצל רטוש כלפי היהודים, שהם כנכרים בעיניו כל זמן שלא הפכו חלק מן העם העברי של בני-קדומים-ועו: "עֶקֶר מִלֵּב כָּל הַנְּכָרִי, / עַד יִהְיֶה לֵּב אֶחָד / לְכָל הָעַם הַמָּךְ הַזֶּה / אֲבָק אָדָם בְּהִסְתָּאֵב / שְׂבָרֵי עֲדוֹת בְּהַחֲנֵק / בְּנִי-אֲצִילִים הֵיָה לְבוֹז / אֲדִירֵי-עַם הֵיָה לְבוֹז, / וְלִהְיָא מְקָרָב רַעַל / זוֹ יִנָּק עַם הַלְבִי-אֵם / וְכָל חֲכֵמַת זְקֵן זָרָה / בְּלָה מַעֲבֵשׁ וְיִשְׁימוּךְ" (שורות 347—336). הביטוי הבן-גוריוני המובהק, "אבק אדם", הולם כמדומה את היחס ה"כנעני" המשותף לרטוש ולו כלפי היהודים בטרם יהפכו ישראלים או עברים. קיטרוגו של רטוש במזמור הוא כפול: בצד אחד, על הערבים, שהם האויב מבחוץ והריהם בעיניו כפראים מושחתי-מידות אשר מצוה להתגבר עליהם, ומצד שני, על "עם חרמנים שומר חומות / עם חרמנים לפלגותיו / וְכָל עֲדַת בְּאֵי פְּזוּרָה / לְהַבְדִּיל אֶת עַם הָאָרֶץ / בֵּין אִישׁ לְאִישׁ, אִישׁ לְאִשָּׁה / וְשֶׁבֶט אֲנָשִׁים מִשְׁבֵּט" (ש' 232—227). "עם החרמנים" הריהם היהודים, הדת היהודית, האופי היהודי, קיצורו של דבר, כל שהוא רע ומביא לידי פילוג בישראל, ואילו הטוב שייך כולו לעברים, בני-

הקדומים־והעזו, אשר רק מהם בא "כל שואף אמת והוד" (ש' 334). במצבה הסגור והקטוע של הארץ אשמים בעצם היהודים לא־פחות מן הערבים—
 "לָתַת אֶת עֵיר דָּוִד מְלָכִי / עֵיר קֹדֶשׁ לְיִלְדֵי יָרִים / זוּ יֵאָכְלוּ אֶת טוֹב הָאָרֶץ /
 הַחֶלֶק בְּשַׁעַר אֲלֵי צַר / לְהַתְּמַכֵּר בִּיד כָּל צַר / לָתַת נַפְשֵׁי בְּיַד צָרִים / אֶת בֵּיתִי
 בְּיַד צָרִים / אֶת כָּל הָאָרֶץ לְצָרִים / בְּאֶפְסֵי יָד וּבִלְאֵ מַחִיר—/ וְכָל עֲדַת הַמְּלַחְכִּים /
 וּמְלַחְכֵי הַמְּלַחְכִּים / קָהֵל גְּדוֹל וְרַע מְאֹד—" (ש' 530—519). להם, ולזקנים, חווה
 רטוש כי "מוֹת נְבָלִים יְמוֹתוֹן / סָחוּב וְהִשְׁלַךְ מֵהַלְאָה / לְשַׁעְרֵי יְרוּשָׁלַיִם—" (ש' 537—535).

והתקוה? עוד תעלה "תבערה גדולה" (ש' 97) ותבוא "האש הבוערת" (ש' 105),
 "יָכַל לֵב תָּם וְנֶאֱמָן / יְתוּ בְּדָם עָלֵי מִצְחוֹ / עַל יְמִינוֹ יְתוּ בְּדָם / וּבְדָם לְבוֹ יֵאֱמַר
 אָמֵן—/ וְהִתְקַדֵּשׁ לְיוֹם קָרֵב / וְהִתְקַדֵּשׁ בְּדָם וְנַפְשׁ" (ש' 548—543). "יָכַל הָעַם
 הַמֶּךְ הַזֶּה / אֲשֶׁר נִפְשׁוּ תַלְחָךְ עָפָר / אֲשֶׁר אֶת חֲנַפְסֵים לְבוֹ / אֶת בְּרִיתוֹ תָּתֵן לְזֶר—/
 יָקוּם כְּבַעַל מְדַמְיוֹ / כְּמוֹ תַמוּז יִשׁוּב חַיִּים / וְאֵת אֲרָצוֹ יִרְאֶה טוֹבָה / וְקָדְמוֹנָה,
 טְבוּר עוֹלָם, / מִשְׁתַּרְעָה מִיָּם עַד יָם / מְנַהֲרִים עַד אֶפְסֵי אֲרָץ—" (ש' 689—689).
 כי "אָרוּר מוֹנֵעַ חֲרָבוֹ מִדָּם / אָרוּר עוֹשֶׂה מְלֹאכְתּוֹ רְמִיָּה—" (ש' 724—723).

אצל רטוש לובשת תחושת המלחמה והמצור אופי מיוחד; המצור אינו רק חיצוני
 אלא תחושה פנימית של אנשים החיים בסגירות נפשית, סגירות "יהודית" לפי רטוש,
 החיים בגיטו משום שאינם יכולים לצאת מגבולותיו הנפשיים. כל הרע בחיים
 הישראליים, כל הנכר, נמיכות־הקומה, הפירוד—יהודיים הם. המלחמה אינה מלחמת־
 מגן אלא בפירוש מלחמת־כבוש, בלא שום נסיון ל"סטאטוס־קוו" עם הערבים, לא
 בגבולות שלפני מלחמת־יוני, ולפי החזוי במזמור—אף לא בגבולות שלאחריה, אלא
 "מים עד ים, מנהרים עד אפסי ארץ". המלחמה, כאקט של שיחרור מתחושת הסגירות
 והמצור, אינה אקט של שיחרור מסיוט חיצוני או מוחצן אלא היא החוויה הגואלת
 והמשחררת בה הופך עם מך ויהודי, "עם הרמנים"—לעם עברים בני קדומים ועזו,
 עם אדונים וכובשים. כפולים הם אפוא גם המלחמה וגם המצור: המלחמה אינה כפויה
 אלא חזויה, היא אינה קרע אידיאולוגי וחורבן ערכים מוסריים של החינוך, אלא
 היא־היא המעשה המטהר ההופך "אב־קָאדֶם" לעברי גאה. ותחושת המצור אינה רק
 פרי שנאת הערבים אלינו, או הטלת האופל אשר בנשמתנו עליהם, אלא גם, ואולי
 בעיקר, שרידי נמיכות־הקומה היהודית ה"גלותית", תחושת ההסתגרות והגיטו, אפילו
 הוא גיטו מזוין. מזמורו של רטוש הוא מזמור לאומי־קיצוני מובהק אשר מיידע
 אם מלחמת־יוני היא המלחמה האחרונה שאותה הוא מקדים בראייתו. אצל רטוש
 אין מיתוס של הפחדה וכליון־עצמי, כבשירה של דליה רביקוביץ ואצל א. ב. יהושע,
 גם לא גופים כנפיו של עמוס עזו, כי רטוש מאמין, והוא מביע ומטיף בדיוק את כל
 שטוענים הערבים נגדנו כל השנים: הכוח הלאומי הישראלי (שהערבים רואים ומכנים
 אותו, ומבחינתם בצדק, כמכלול אחד, "הציונות", בלי שים לב להפרדות ולהבחנות
 "כנעניות" בין העם העברי ה"חדש" לבין "אב־קָאדֶם" של יהודים, ציונים ופזורה

יהודית)—במעורטל מפייטפוט־המוסר של שמאל מתחסד—הוא כוח דינאמי ודורסני המתכוון להדביר תחתיו ולשלוט, או לפחות לשמש כוח מכריע, בכל המזרח התיכון, ואין לה לישראל ברירה אחרת אם רצונה להתקיים. הערבים מיטיבים אולי לדעת זאת טוב מאתנו, שהרי אנו מרגיעים את עצמנו כל הזמן בספרות מוסרית של האשמה־עצמית נוסח יזהר וממשיכיו, עד ל"שיח לוחמים".

.

תמונת הנוף הישראלי שמלפני מלחמת־ששת־הימים השתנתה כליל. הגבול בלב ירושלים, כביש רמאללה, בית־לחם, מנזר־השחקנים, רמת הגולן—בידינו, ושוב אינם קיר להטחת־ראש וכתובת לריצת־אמוק. האם השינוי בגבולות מבשר גם שינוי בתחושותינו ובביטוין הספרותי? זו אינה שאלה אסתטית אלא תכנית. ללא ספק, מזמורו של רטוש מובן יותר אחרי המלחמה מאשר לפניו, ואילו "הגבול" של שמיר, או כמה מנופיו של עמוס עוז, נראים כיום כמשהו ששייך לתקופה אחרת ואינו תואם את המציאות החדשה. השאלה אינה אסתטית, משום שערכה הייחודי של יצירת־אמנות חייב לעמוד מעבר לריוח והפסד של אקטואליות והתישנות. אם יש עולם מעוצב היטב ב"הגבול", תישאר ירושלים החצויה שבו כנוף אותנטי, ואם אין העיצוב האמנותי עולה יפה, הרי לא השינוי הפיזי הוא האשם שהספר חזל מלעניין אותנו. יש תקופות של הארה ועימעום ליצירות־ספרות, פעמים מתוך סיבות שאינן ספרותיות טהורות אלא אקטואליות, אך אי־אפשר לברוא יש מאין. לא גורל ההערכה הספרותית של יצירות שנכתבו באווירת ישראל הקטנה חייב להעסיק אותנו אלא השאלה המכרעת היא אם פריצת הגבולות מבשרת אף שינוי תכני ומהותי בפרוזה ובשירה העתידות להיכתב מעתה? האם נפרצו סוף־סוף חומות השנאה ותמה תחושת הסגירות והמצור, או שמא רק הוזנו החומות קדימה כדי להתיצב כך תקופה של כמה עשורים נוספים בלא שיחול כל שינוי מהותי?

מלחמת־השיחור עמדה בסימן המעבר מארץ־ישראל פתוחה לישראל סגורה ונצורה. היתה תחושה שהמצב הוא ארעי, הנה־הנה יבוא השלום ותחזור תחושת הפתיחות. מלחמת־סיני סימלה את הנסיון לפרוץ חומות של סיוט ושנאה, ואת האכזבה מן הפורח לשוב ו"להתקפל", כאילו נאמר בכך: מה שהיה נראה ארעי לאחר מלחמת־השיחור עתיד להיות נצחי. כל נסיון שלכם לפרוץ את חומות הסגירות נדון לכשלון. אולי לא פלא שכל היצירות העומדות בסימן הייאוש וההתפכחות וראיית המצור הערבי כסיוט נכתבו עלידי בני־הארץ, ברובן המכריע בעשור שבין מלחמת־סיני למלחמת־יוני, הוא העשור השני למדינה.

בחדשים הראשונים לאחר מלחמת־יוני, שסימלה את היציאה ממצור למרחב, מישראל לארץ־ישראל, מגבולות סגורים לגבולות פתוחים יותר (לפחות מבחינת האוכלוסיה הערבית)—שוב פקדה אותנו אותה תחושה של ארעיות שהנה־הנה השלום קרב וכי אחר נצחון כזה מוכרחים הערבים לכרות עמנו ברית. אך ככל שהזמן עובר מתברר והולך כי מבחינה עקרונית ואמציונלית לא נשתנה דבר בעמדת הערבים כלפינו, וכי

המצב הארעי החדש עשוי להפוך "נצחי" לפחות למשך עשרים השנים הבאות, אם לא לדורות. וכך, לאחר אנתח־ההרווחה הראשונה, שוב נימצא סגורים, אם גם תוך שליטה על שטח גדול הרבה יותר. אלא שחומות השנאה, שהן גם פסיכולוגיות לא־פחות מפּיזיות, עתידות להתיצב, אם אין הן יציבות כבר, סביב גבולותינו החדשים; כביכול לא נשתנה דבר.

האמנם? יש אומרים כי עצם ההרחקה הפיזית של הגבול, שהיה קרוב ואיים כסיוט, יש עמה משום שינוי מהותי. וכך, הגם שעודנו מוקפים מדינות הרוחשות לנו רעה ועושות כל אשר לא־לידן נגדנו, מגוחך יהיה זה לדבר על תחושת מחנק וקלאוסטר־פוביה בגבולותינו החדשים. הכמות, כלומר המרחק והשטח, הופכת איכות חדשה, מרחב נפשי.

ימים שיבואו, וספרים שייכתבו בידי הסופרים שהזכרנו וסופרים צעירים שיקומו, יגידו אם שינתה מלחמת־ינוי את תחושת המלחמה והמצור, תחושה שעיצבה במכריע חלק ניכר מן הספרות שנכתבה לפניו, או אם נדון האדם הישראלי לחיות בתחושות אלו עוד שנים רבות. מסוכן להתנבא, אך נדמה לי כי משקלו של הכיוון הלאומי־הקיצוני יגבר ויסחף אליו גם חלק מן ה"מיואשים", שהסיוט הערבי והמלחמה פיפחום מאשלויות; אך אין להקל ראש במשקלם של רגשי ההאשמה־העצמית והייאוש העתי־דים להצטבר ולעלות עם כל עשור צעיר חדש של סופרים מבני־הארץ, וככל שמתרחק קים מן המלחמה האחרונה ומן הוודאות שבהכרחיותה ובצידיקה. לא במקרה חלקם המכריע של הסופרים שהזכרנו כאן הם בני־הארץ או שהגיעו לכאן בגיל צעיר וכאן עוצבו שנות ילדותם המכריעות, בעוד אשר אצל סופרים שחוויות הילדות המפרנסות אותם אינן ארצי־שארליות—כנעמי פרנקל, א. אפלפלד, בן־ציון תומר, דן צלקה ואחרים—דומה שאין למצוא את תחושת המלחמה והמצור ואת היחס לערבים כסיוט קיומי. מי שילדותו אינה ארצי־שארלית וישראלית עשוי, לכל היותר, לקבוע כלפי הערבים יחס נאיבי כאל בעיה שהיא מוסרית בלבד. דומה כי גם העמדה המוסרית של יזהר ובני־דורו וממשיכיהם, בין שהיא צבועה ובין שהיא נאיבית, עתידה לפשוט את הרגל כליל, משום תהליך ההתפכחות ואבדן מוחלט של האמונה כי יש קשר בין מעשינו הטובים והרעים לבין עמדת הערבים כלפינו ורצונם בברית־שלום עמנו.

מקורות

1. ס. יזהר: ימי צקלג. עם עובד, 1958.
2. אב. נ. פולק: מוצאם של ערביי הארץ. "מולד", נובמבר 1967.
3. ס. יזהר: חרבת חזעה, השבוי, 1949. מתוך הקובץ "ארבעה סיפורים", הקיבוץ המאוחד, 1966.
4. שיח לוחמים. פרקי הקשבה והתבוננות. בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקבוצתית, תשרי תשכ"ח.
5. עמוס עוז: ארצות התן (סיפורים). ספרית מקור ליד הוצאת מסדה, 1965.
6. דו־שיח על "מקום אחר". "שדמות", במה לחינוך תנועתי, איחוד הקבוצות והקיבוצים. גליון 24, חורף תשכ"ז.
7. עמוס עוז: מקום אחר (רומן). ספריית פועלים, 1966.
8. עמוס עוז: מיכאל שלי. עם עובד / ספריה לעם, 1968.
9. יהודה עמיחי: שירים 1948—1962. הוצאת שוקן, 1964.
10. יהודה עמיחי: לא מעכשיו לא מאן. הוצאת שוקן, 1966.
11. משה שמיר: הגבול. ספריית פועלים, 1966.
12. משה שמיר: תחת השמש. ספריית פועלים, 1958.
13. משה שמיר: מאגדות לוד (סיפור ומחזה). ספריית פועלים, 1958.
14. משה שמיר: פרקי ישמעאל. "זאת הארץ", דו־שבועון. 10.5.68, 26.4.68, ו־24.5.68. ("קטטה בארצה־הריים").
15. פנחס שדה: על מצבו של האדם. עם עובד / ספריה לעם, 1967.
16. יריב בן־אהרון: הקרב. עם עובד / ספריה לעם, 1966.
17. מרים שוורץ: קורות חוה גוטליב. עם עובד / ספריה לעם, 1968.
18. יהושפט הרכבי: עמדת ישראל בסיכסוך ישראל־ערב. דביר, 1967.
19. יצחק אורפז: על חודו של כדור (סיפור). מתוך עשב פרא, מחברות לספרות, 1959.
20. אהרן מגד: "המטמון" (סיפור). מתוך הקובץ סיפורים עבריים מחיי הערבים, עם הספר, 1963. (נדפס לראשונה בדו־שבועון "דורות", חוברת א, 1949).
21. בנימין תמוז: מעשה בעץ זית, תחרות שחייה. מתוך קובץ הסיפורים סיפור אנטון הארמני, מחברות לספרות, 1964. (הסיפור תחרות שחייה נדפס לראשונה ב"לוח הארץ" תשי"ב, 1951/52).
22. מתי מגד: סופו המר של ד., "למרחב" ("משא"), בשני המשכים: 14.12.56 ו־21.12.56.
23. אברהם ב. יהושע: מול היערות (סיפור). מתוך הקובץ מול היערות, הקיבוץ המאוחד, 1968. (נדפס לראשונה ב"קשת" יט, 1963).
24. דליה רביקוביץ: קרני חטיין (שיר). "מעריב", 11.3.66.
25. יצחק בן־נר: אלקסנדר הגדול (סיפור). "קשת" כד, 1964.
26. עמוס רודנר: גבעת העזים (סיפור). "קשת" לד, 1967.
27. מירה מאיר: לא הכל. שירים. ספריית פועלים, 1967.
28. יצחק שלו: פרשת גבריאל תירוש. עם עובד / ספריה לעם, 1964.
29. אהרן אמיר: שירת ארץ העברים. "קשת" לו, 1967. (נדפס לראשונה בגליון "אלף", אפריל 1949).
30. איתן איתן: מלך אסור ברהטים (שירים). הקיבוץ המאוחד, 1968.
31. יונתן רטוש: ההולכי בחושך. מזמור. תדפיס מתוך "קו" מס' 2.
32. אהוד בן־עזר: דמות 'היהודי הנורא' בספרות 'בני הארץ'. "אות", חוברת 2, 1967.

חיים באר: מידת הדין

במקומנו
רקסים של זית,
אבנים קשות אפרות,
מאכלת.
עיר עולם
צורת גופה
שקיעין
באש ובעצים הנפחמים
באש, קומתה משוטטת
בדמעות.
ארץ מכפלת בהרים
עיניה חתומות
באבני מקום.
מעלות של אבן שחוקה
מעניות המוציאים מימיהם באקר
מעט מעט עצים ששערוטיהם
סתורות
קוצים.
מן המדבר בלהטים
מתגדל תמור של לבנה
לחררה של דם.
עקדה
יוצאת מאצטגנינות שלה
לעמד על דם.
מרחוק.

בן-עמי שרפשטיין: חלומותיו של דיקארט

קרובים מצד אבא
קרובים מצד אמא
אין לי כלל-
במי אשים אמוני?
הוי אחי!

מתוך "בדידות", מאת ג. א. מורטי, ב"שירת אפריקה" (אנגלית),
בעריכת א. ביר, הוצאת אוניברסיטת קמברידג', 1966, ע' 36.

ב־26 במרס 1619 כתב דיקארט אל ידידו, הפיזיקאי־החוקר הצעיר, איזק בקמן (Beeckman), כי בששת השבועות האחרונים שוקד היה על המוונות שלו בתשומת־לב יוטר מתמיד, ובעזרת המצפנים החדשים שלו גילה "ארבע הוכחות מופלאות וחדשות לגמרי". מקווה הוא, כך כתב, כי יוכל לשים סדר בכל מדע המתמטיקה, אם אך יעלה בידו להתגבר על העצלות שבטבעו ואם אך יתן לו הגורל חיים של חירות. מקווה היה ליצור מדע חדש שיאפשר לפתור את כל הבעיות הקשורות בכמות. זוהי משימה שאין לה שיעור, תכנית שאפתנית במידה שלא תאמן, קרא. אבל בטחוננו היה עמו. "אינני יודע", סח לידידו, "איזה אור ראיתי בתהו־רובוהו האפל של המדע הזה, ואני משער שבעזרת האור הזה יופגו הצללים העבים ביותר".

דיקארט המשיך. הוא הירבה במסעות. הנסיעה האחרונה היתה טובה. הרוח הדפה אותו בחזרה לחוף; אך למחרת היום הפליג לתוך ים נגרש עוד יותר בסירה קטנה מאד, וזאת בעונג יותר מאשר בפחד, שפן מעמיד היה את עצמו במבחן, ועתה, לאחר שצלח את הימים (חוויה חדשה בשבילו) בלי לסבול שום בחילה, מצא עוז בנפשו לצאת לאסע גדול יותר.

דיקארט הוסיף לנסוע. לעת הזאת לערך רשם מספר רשימות מעניינות שנשתמרו לנו. הואיל ועומדים אנו לפלוש לספירת חלומותיו, רשאים אנו להציץ מעל לכתפו ולקרוא את הרשימות. הוא פותח במורך רב למדי: "יראת־אלוהים ראשית־חכמה". כלום היתה לו איזו סיבה מיוחדת לקשר יראת־כבוד או יראָה סתם לחכמה? אחרי־כן הוא כותב לאמור שמהלך הוא על בימת העולם עטוי מסיכה, בדומה לקומיקנים העוטים מסיכות כדי להסתיר את פניהם הלוהבים. תחושת ההסתר ברורה, אך לא כן סיבתה. הואיל והיה רואה את עצמו כאדם היעוד לתהילה, אפשר שהכוונה היא שכאן עומד מתמטיקן גדול מוסווה במדים, המסיכה המסתירה את טבעו והרגשתו מעיני הציבור שבפניו הוא מתחיל לעמוד. ועוד הוא כותב שבימי־נעוריו המריצוהו התגליות המחופמות של אחרים לשאול את עצמו אם לא היה יכול לגלותן בעצמו.

בלי להיעזר בספרים. כיון שפתח בשאלה זו, הוא מזכיר לעצמו, נתחוויר לו מעט-מעט שיוכל להמשיך ולנהוג על-פי כללים קבועים. הוא כותב שהמדע משול לאשה: אם צנועה היא וניצבת תמיד לצד בעלה, מכבדים אותה; אך אם היא מתמסרת לכל עובר־ושב, משקצים את שמה. דרך־בוז הוא מדבר על ספרים שדפיהם מרובים מרעיונותיהם. כשאפתנית הוא מדבר על המסה המתמטית שהוא רואה בדמיונו. רעיון המסיכה חוזר למחשבתו: המדעים עוטים מסיכות; משעה שתוסרנה המסיכות עתידים הם להופיע בכל יפיים. כל מי שרואה את מלוא הרצף של המדעים, ימצא כי אין הם קשים להבנה יותר משורת המספרים. ואז פוקדת אותו איוו ענוות־פתע או יראת־פתע. בחומרה הוא אומר לנפשו כי גבולות־קבע מוצבים למחשבות כולנו, ואין שכלנו יכול לעברם.

מהרבים הנושאים הקרטואניים לעתיד־לבוא שכבר הופיעו כאן! מדע מתמטי כל־יכול; חוסר־נטייה לעבודה רצינית; הגורל; מסע שספנותיו משמשות מבחן; יראת־אלוהים, כלומר יראת העונש על חוסר־צניעות; מסיכה לרגשות ולפריקת־העול של האדם; תחרות עם ממצויאים; המצאה על־ידי שיטה קבועה—ובלי עזרתו של כל איש אחר; הצמדת המדעים אל בעליהם החוקיים בלבד; בוז לספרים נבובים, עתירי־מלל; הורדת מסוותיהם של המדעים והתגלותם במלוא יפיים; השאפה לתפוס את כל המדעים כאחד, ברצף הטבעי שלהם; ולבסוף, איזו פרישות או ענוה, צל־צלה של יראָה.

מחשבות מעין אלו ודאי מעסיקות היו את דיקארט בזמן שפקדו אותו שלושת חלומותיו, המציינים נקודת־מפנה בחייו. הוא חלם אותם בליל ה־10 בנובמבר 1619, עם שובו לצבא מהכתרת הקיסר. מזג־האוויר אילץ אותו לתור לו מחסה, וכל היום נשאר לבדו עם מחשבותיו בחדר מוסק היטב. כמו שחשב תחילה, דימה להגיע אל יסודותיו של מדע נהדר זה, והוא שכב לישון מלא התלהבות. כדי שנבין מה־מופלא היה המאורע, הריהו עומד על כך שהיה מפופח לגמרי, ושלושה חדשים תמימים לא בא יין אל פיו. הוא מוסיף ואומר כי הגניוס האחראי להתלהבות שניצתה במוחו משך ימים ניבא לו את חלומותיו לפני עלותו על משכבו, וכי לשכל האנושי לא היה חלק בגירוף־ם.

הואיל ובמרס פקדו אותו המוזות, לא היתה ההשראה זרה לדיקארט. כעבור שנים רבות (באוקטובר או נובמבר 1646) כתב אל ידידתו, אליזבת מן הפאלאטינט, כי יש לו "אינסוף של חוויות" המאשרות את דעתו כי כל מה שהוא עושה מתוך הרגשה של אושר סופו שיצלח בידו. השמחה הפנימית, אמר לה, יש בה איזו סגולת־סתר להשפיע על המזל. הגניוס של סוקראטס ודאי היה דווקא ביטחה זו במעשים הנובעים מעליצות שבלב. אָל לנו להתחסס לרגש מתוך הערצה שבאמונת־הבל, אמר דיקארט, ועם זאת הרי בעניינים חשובים, כאשר אין די בהדרכה ראציונלית, עלינו ללכת אחר תביעות הגניוס שלנו, כלומר—לנהוג כדרך שאנו מאושרים לנהוג. עניינו של דיקארט בהשראה די היה בו לעוררו לכתוב מסה, שלדאבון־הלב לא נשתמרה בדינו, על ה'אלי' או ה'דיימון' של סוקראטס.

אנו חוזרים אל הלילה של 10 בנובמבר 1619. דיקארט נרדם. אז ראה אי־אלה רפאים, שהפחידו אותו, ובראותו בדמיונו שהוא מתהלך ברחובות, הסתובב לצדו השמאלי, כדי שיוכל להגיע למקום שאליו רצה ללכת, שכן חש חולשה גדולה בצד ימינו, שעליו לא יכול להישען.

דבר זה, תחילת חלומי הראשון של דיקארט, מבשר דימוי חוזר־ונשנה ביצירותיו של דיקארט שאותן לא כתב עדיין. שוב ושוב עתיד הוא לכתוב על הליכה בדרך הנכונה, על הליכת אדם בדרך המוליכה אל ייעודו, על הליכה בדרך העוברת בתוך קשיים וסכנות. למשל, ב"מסה", שנתפרסמה כשמונה־עשרה שנים אחר החלומות, עתיד דיקארט לכתוב: "ביליתי את שאר ימי־עלומי במסעות... בחנתי את עצמי במיפגשים שזימן לי הגורל... ותמיד היתה בי תשוקה עזה ללמוד להבדיל אמת משקר, כדי לפעול מתוך ראייה צלולה ולהתהלך בביטחה בחיי העולם־הזה... לאחר שביליתי שנים אחדות בלמדי ככה את ספר־החיים ובנסותי לרכוש לי קצת נסיון, הגעתי יום אחד לכלל החלטה ללמוד גם את עצמי ולהשתמש בכל כוחותי השכליים כדי לבחור את הדרכים בהן אֶלך".

דומה כי חלומי הראשון של דיקארט משרת אותה מטרה בחלק הראשון של המסה שלו. אמת, המסה מכוונת לאחרים. "נעים יהיה לי מאד", הוא אומר שם, "להראות על הדרכים בהן הלכתי". בניגוד ברור לכך, חלומי מכון לעצמו בלבד, ובעוד הוא מצליח להראות לעצמו את דרכו, עדיין אין הוא עושה זאת בביטחה אף לא בעוגג. בצד ימינו הוא חש עצמו בעל־מום. כפי שהוא מספר לנו אחרי־כן, ישן היה על צד שמאלו. אך אולי יש טעם אחר לחולשה. וכי מדוע, אחרי הכל, צריכה שינה על צד אחד לעורר בהכרח הרגשה של חולשה בצד השני? הטעם הנוסף אפשר שהוא מרומז בחלק הראשון של המסה, כאשר אומר דיקארט: "במשפטים שאני מוציא על עצמי, מנסה אני תמיד לנדות לצד העונה ולא לצד השחצנות". הואיל וחפיפת הנטייה הגופנית עם הרוחנית אפשר שתיראה פועל־יוצא מן התרגום, מביא אני בזה את המקור הצרפתי, שכך לשונו:

"Je tâche toujours de pencher vers le côté de la défiance, plutôt que vers celui de la présomption".

הדגש שדיקארט שם בהליכה של ביטחה בחיים מרמז כי ער היה לאיזו מידה של חוסר־ביטחה בו בעצמו. ילדותו לא יכלה לעורר בו ביטחה מרובה. אמו מתה ממחלת־ריאות כאשר היה תינוק בן שלושה־עשר חודש. דיקארט הניח כי ממנה ירש את שיעולו היבש ואת חורו־פניו. במכתב־ניחומים אל אליזבת (מחודש מאי או יוני שנת 1645) כתב כי היה משתעל וחירור עד לאחר גיל עשרים, עד שכל הרופאים שראו אותו קודם אותו גיל ניבאו לו שימות בצעירותו. אבל, אמר, לבחם את אליזבת, הוא התגבר על חולניותו על־ידי נטייתו לראות כל דבר באור הנעים ביותר שבגדר האפשר ולהתנות את עיקר סיפוקו אך בו לבדו.

ברור שדיקארט מזהה את האני שלו הצעיר והחולה עם אמו, משל כאילו את איום מותו שלו ירש ממנה. הוא מעוניין בחיורון הקשור בעצבות או בכעס. בעיונו

ב"היפעלויות-הנפש" הוא מסביר כי העצב מכוחך את חדרי-הלב ומתוך כך הוא מביא לידי חירון, "בפרט כשהעצב גדול". יש ילדים, הוא מוסיף ואומר, "שבכעסם הם מחוירים תחת שיבכו, דבר המעיד אולי על כוח-שופט ואומץ-לב יוצאים-מגדר-הרגיל, כלומר, כאשר החירון נובע מזה שהם הוגים בגודל הרע ומכינים עצמם להתנגדות עזה, בצורה הדומה במובן-מה לאנשים קשישים יותר" (היפעלויות, 116, 134). נראה בעליל כי דיקארט עושה את המשוואות הבאות: שיעול, חירון, מות האם; שיעולו שלו, חירונו, אימת מותו; חירון, עצב; חירון תחת דמעות, כוח-השופט ואומץ-הלב להתגבר על הרע; היכולת להגיב בעליצות סטואית, בבטחון-עצמי בסיסי, וכחוצאה—בריאות תקינה וסיפוק.¹

לא רק את החירון מקשר דיקארט לעצב אלא גם את התיאבון. ברשימותיו הראשר נות הוא כותב כי עצב, סכנה ודאגה לעניינים רציניים גורמים לו שישן שינה עזה ויאכל בכל פה. ב"היפעלויות" הוא אומר כי חווית העצב הראשונה צריכה להיות חוצאה של חוסר תזונה, ולכן הקשר בין עצב לרעב נשאר בעינו משך כל ימי-החיים. על טענתה הנגדית של אליזבת, כי יש אנשים שניטל מהם תאבונם כשהם עצובים, הוא משיב בהסכמה, אך טוען הוא (מאי 1646) כי אצלו ההיפך הוא האמת. הוא מגלה בסוד שהוא אחד מאלה אשר "הסיבה הראשונה לעצבותם בראשית חייהם היתה שלא נזונו די-הצורך". נשמרת בו ההכרה בקיומו של תאבון-ילדות שלא הופג. היעדר אמו של דיקארט נגרם מחמת מוות; היעדרו הרגשי של אביו דומה כי נגרם מחמת המסיבות, או שוויון-הנפש, או שניהם כאחד. עקב עסקיו היה האב מרוחק מן הבית זמן רב. נמסר גם כי "רגז מאד בראותו שבנו מתמסר ללימוד הפילוסופיה, עד כדי כתיבת ספרים ועשייתם. אין ספק שלא חזה מראש את החשיבות שעתידים ליחס לו ברבות הימים כאשר אמר... 'מכל ילדי רק אחד גרם לי מורת-רוח. כלום היה טעם בכלל להוליד בן מגוחך עד כדי כך שנכרך בקלף!' (אדם, 34—433, הערה ג). על-כל-פנים, רק בן ארבע היה רִנָּה כאשר התחתן אביו בשניה והניחו להשגחתה של סבתו מצד אמו, שאותה לומד לכנות "אמא". היא אשר גידלתו, בעזרת אומנתו האהובה. אבל רק בן עשר שנים היה כאשר שלחו אותו לבית-הספר או הקולג' הישועי בלה-פלש (La Flèche). האב שארְלֶה, קרוב-משפחה, היה נגיד המוסד, ולדברי דיקארט תפס את מקומו של האב. בשלה בשארְלֶה חיבה עזה מאד אליו. השנים נשאר ידדים. בגיל שמונה-עשרה עזב דיקארט את הקולג' והלך ללמוד משפט ורפואה, ולאחר-מכן התגייס לצבא. לא בילדותו ולא לאחר-מכן לא ידע אלא רמים קלושים של חיי-משפחה יציבים. בדד המשיך בדרכו—תלוי, כפי שנמצא למד, בעצמו בלבד. לא היה לו חיבור הדוק לאחרים מבחינה רגשית, וגם לא היה נפרד מהם בתכלית.

¹ דומה כי בנקודה זו האסוציאציות האישיות של דיקארט מצטרפות לניתוח שעשה בספר שאותו קרא. תשומת-לבו הוסבה לתופעת ההסמקה והחירון עלידי *De anima* של ז'. ל. ויב (J. L. Vives), הומואניסט בן המאה ה-15. בדומה לדיקארט דן ויב בגלוי בחוויותיו שלו. ראה המבוא *Les passions de l'âme* במהדורה של רודיס—לואיס.

אנו חוזרים אל החלום. בחלום בוש דיקארט מדרך הילוכו וניסה להתמתח, אבל חש רוח עזה הצונפתו ומגלגלתו והיא שגרמה לו להסתובב שלש או ארבע פעמים על רגלו השמאלית. דבר זה עשוי להזכיר לנו את האזהרה שהובעה בחלק השלישי של המסה, המשווה אנשים המחפשים דעת לנוסעים, אשר, "כיון שתעו באיזה יער, דין היה שלא ישוטטו לעולם, כשהם פונים פעם לצד זה ופעם לצד אחר". מוזר הדבר: דימוי-היסוד של דיקארט, דימוי של חולשה, נטייה, תעיה במעגלים ואבדון-דרך, מוצא לו גילום מודרני ומילולי אצל האמן אוסקר קוקוֹשקה. לקוקוֹשקה היתה נטייה לנטות לצד אחד. כאשר החמירה הנטייה מחמת פצע שנפצע במלחמה, היה עליו ללמוד להלך במעגלים חלקיים. הביוגרף שלו מספר לנו כי "ימים רבים אחרי פציעתו סבל משגעון-רדיפה ופחד-צפיפות. חוש שיווי-המשקל שלו השתבש עד כדי כך שיכול היה להלך רק במעגלים והיה עליו לשאת רגליו בפיוון ההפוך כדי להגיע אל המטרה שאליה התכוון. הוא לא היה יכול לעמוד ישר, ותמיד נטה לצד אחד. מגמה זו נתגלתה כבר כאשר חצה את כיכר-שטיפאן המוארה באורח-ירח בווינה לאחר שהוצג מחזהו רצח תקוות נשים, אך עתה היה פצעו הטעט הפיזי להתחדשותה של זו" (הודין, 147).

הנימה של פנייה, סיבוב או צניפה בולטת, כמוֹבן, בפיויקה של דיקארט—הצניפה הממלאה את הפיויקה שלו מכונה באותו שם, *tourbillon*, כרוח שראה בחלום. כמו שיועץ דיקארט לנוסע ללכת היישר ככל אשר יוכל בכיוון אחד, כך מעניק הוא לחלקיק הלא-מופיע את הכוח הסגולי להתקדם בקו ישר. נראה הדבר כי יש גזירת-שווה בין רגשותיו החברתיים להשערותיו הפיזיקליות: הנוסע האידיאלי נע בדומה לחלקיק הלא-מופיע את הכוח הסגולי להתקדם בקו ישר. נראה הדבר כי יש גזירת-להיות. לאחר שמתה אהובתו, שילדה לו את בתו האהובה, קצרת-הימים, נמסר על דיקארט שאמר לידיד אחד כי הקשר היה "התחייבות מסוכנת" (*un dangereux engagement*), אשר אלוהים חילץ אותו ממנה והוא מוסיף לשמור עליו מהתחדשותה (אדם, 77—576). ביצרים (147) יש כמה שורות שבהן אולי מעלה דיקארט את זכר קורת-רוחו על כי ניצל מאיום הנישואים. בדברו על רגשות הצומחים מתוך היפוכיהם, הוא אומר:

"למשל, כאשר בעל מתאבל על רעייתו המתה, שצר יהיה לו (כפי שקורה לפעמים) לראותה שבה לחיים, אפשר שיעיק על לבו העצב שעוררו בו תהלוכת-ההלוויה והיעדרה של אישיות שהורגל בשיחתה; ויש אשר יקרה שאי-אלה שיורים של אהבה או של חמלה הנראים לו בדמיונו יפיקו דמעות של אמת מעיניו, גם אם בינתיים יחוש שמחה כמוסה בחביוני נשמתו..."

דיקארט לא חיבב חיובים חברתיים והתרעם על לחצים של חברה. הוא הירבה בחליפת-מכתבים, אך חשש שנכחותם של מכרים בשר-ודם תלאה אותו במידה שאין לסבלה. על-פי דרכו המודעת, המפותלת, החליט להסתגל כלפי-חוץ, אך לא יותר מכפי הדרוש. אולי בגלל הלחץ שאין לו סוף, אשר בו חש במרחב החברתי שלו, טבעי היה לו יותר לצייר לעצמו את המרחב הפיזי כהוויה מלאה תמיד, לעולם לא

חסרת-לחץ לאמיתו של דבר, וזהה עם החומר. במרחב הפיזי הזה מעולם לא היו החלקיקים בלתי-מופרעים למעשה, וכביכול נאלצים היו להסתגל ולנוע בנתיבים מעגליים לערך, שביטאו, כמו שביטא דיקארט בחיי-היומיום שלו, את האיחוד המדויק של קבלת-עול עם התנגדות¹.

ועתה, שוב החלום. הדבר שהפחיד אותו בחלום היה הקושי שמצא בגרירת רגליו, דבר שעוררו לחשוב שהוא נופל על כל צעד. דיקארט מתחיל לשים לב לאורח הילוכו ולכל צעד וצעד בנפרד. בחלק השני של המסה הוא כותב, כנשמר מפני זכר החלום: "כמי שמהלך לבדו ובאור-הדימומים, גמרתיו אומר ללכת לאט, ולנהוג והירות כה רבה בכל דבר, עד שאם גם תהיה התקדמוהי מועטה מאד הרי לפחות אשמר היטב מנפילה". (בהגיונות (ג) דומה כי העניינים מוקשים עוד יותר:

"את כל אורח-חיי אפשר לחלק למספר אינסופי של חלקים, שאף אחד מהם אינו תלוי בשום פנים בחברו; וכך מן העובדה שקיים הייתי לפני זמן קצר אין זה נובע שאני חייב להיות קיים עכשיו, אלא אם כן ברגע זה איזו עילה יוצרת אותי כביכול מחדש, כלומר—משמרת אותי".

כל כמה שיהיו הצעדים קטנים, זהירים ושיטתיים, אין הם מתקשרים מאליהם, אין הם מצטרפים לכלל דרך רצופה, אין הם מוליכים לשום מקום. חייב דיקארט לחפש, כך הוא אומר, את אבי קיומו, הבורא אותו מחדש ומשמרו. חיפושו של אדם אחר אבי קיומו איננו שונה מכל-וכל מחיפושו אחר אביו הרחוק, הלא-מוכר, או אחר אמו הנעלמה. סיועם הרגשי מעולם לא נעשה פנימי, ותמיד יש לאשרו ולחזור ולאשרו. בעיני דיקארט אין זו הרגשה מובנת-מאליה שחיינו מכלכלים את עצמם, ולכן הוא אומר, באותה הגות, "רצוני לדעת אם יש בי כוח המסוגל להביא לידי כך שאני הקיים עכשיו עדיין אהיה לעתיד-לבוא". הוא משיב, כמו שממריצו טבעו להשיב, שאין בו כוח שכזה. על-ידי חסרון ילדותו נאלץ דיקארט איש-השיטה להיעשות דיקארט המאמין והאוקאזיונאליסט-כמעט.

בחלום, לאחר שהבחין על דרכו בדלת פתוחה של "קולג", נכנס אליו כדי למצוא מחסה ורפאות לצרתו. הוא ניסה להגיע לבית-התפילה, שאליו ביקש ללכת ולהתפלל בתחילה. דומה כי פרשת-חלום זו מתיחסת לשנים שבילה דיקארט בבית-הספר הישועי. שם התפתח בו ענין בפירושי התנ"ך. כל ימי-חיינו נשאר יריב ל-"Libertines", ושאפתו הייתה להשפין שלום בין התבונה לדוגמה הדתית. אין ספק שמתוך ידידות למוריו משפכר-הימים להוט היה במיוחד שיקבלו הישועים את

¹ הגזירה-השווה אינה אלא ניהוש, כמובן. אף אם תוצדק, אין היא מוציאה מן הכלל טעמים אחרים לתורת ה-tourbillon. בעיני דיקארט, החומר הרקיק הוא נוזל, והוא חושב במושגים של דגמים הידרואוליים, במידת-מה כדרך פרויד והאנתולוגים, לורנץ וטינברגן. בעיני הגוף הוא מערכת סיבובית אשר בה נוזל קלוש פחות או יותר זורם בצינורות בדרגות שינוי של דקות. הדימוי והתיאוריה של המחזור שולטים במחשבתו במידה רבה.

שיטתו. אפשר אפוא שחלומו מחזיר את דיקארט לשנים שבהם חי חיים חסויים בלה-פּלש, בין מעריצים בוגרים. הוא מחזירו אל תנחומיה המאווים של התפילה. אך מה תוכל להיות עמדתו של האלוהים שאליו רוצה הוא להתפלל? אלוהים הוא מין אב, ומין האב שיש לך משפיע על תפיסתך את האלוהים. אביו של דיקארט לא היה מוכן לנקוף אצבע למען בנו. אין בכך אפוא משום הפתעה שדיקארט כותב אל אלוהים כי אין טעם שנמסור לאלוהים על מבוקשינו באמצעות התפילה. האלוהים, אומר הוא, יודע את צרכינו, וחטא יהיה זה להניח כי לטובתנו ישבש את סדרה של תבל. הרוח אשר השיב דיקארט לצורך חלומו אינה מאפשרת לו להגיע אל בית-התפילה. וגם אם יהיה שם, ממילא לא תהיה בכך תועלת של ממש.

בחלום הבחין דיקארט כי עבר על-פני אחד ממודעיו בלי לברכו בשלום, והוא ניסה לחזור על עקביו כדי לחלוק לו כבוד, אבל הרוח חזרה והדפה אותו אל בית-התפילה. מיזער מה שאנו יכולים לומר על התנצחות זו בין הרוח לאדיבות הוא שתביעה חברתית מסיחה את דעתו של דיקארט ממטרתו ובלי הצלחה הוא מנסה לנהוג כמצוותה. בחלומו הוא רואה את המציאות, שהוא מבכר את הבדידות. בסוף החלק השלישי של המסה הוא כותב כי "בהמון השוקק של אומה גדולה ופעילה [בכך הוא מתכוון להולנד] יכול אני לחיות גלמוד ומופרש כמו במדבר הנידח ביותר". הוא בורח מאורחים לא-קרואים, הוא מחליף מקומות-מגורים, הוא עוקר לכתובת חדשה בלא שיספר תמיד לידידיו שבקירבת-מקום. הוא כותב לידידו המרוחק, בלזאק, באותה נעימה שבה הוא פונה אל דור יבוא במסה, שמאשר הוא באמסטרדם, מקום שם "כל איש שוקד כל-כך על בצעו עד שאוכל להישאר כאן כל ימי-חיי בלי שישגיח בי אדם אי-פעם" (אל בלזאק, 5 במאי 1631). היו לו משרתים ומכותבים ומגעים מדעיים, אבל זקוק היה לבדידות. מבחינה נפשית, ואולי בפועל-ממש, עובר היה על-פני מכרים בלי לברכם בשלום, אבל המחדל עורר בו רגשות-אשם.

דיקארט עצמו מנסה לפרש את מובנה של הרוח בחלומו. הוא מספר לנו כי הרוח שדחקה אותו אל בית-התפילה, בלווית כאב בצד ימינו, היתה הגניוס הרע שמנסה היה לדחקו למקום שאליו לא התכוון להיכנס מרצונו הטוב. זאת, אומר הוא, לא הרשה האלוהים, אף כי מקום קדוש היה המקום. פירושו של דיקארט הולם את אפיו. הוא קורא תגר על הרוח, רוח הכפייה החיצונית, כשם שפעם קרא עליה תגר בסירתו הקטנה. ממש כאילו יאמר: "אני אהיה טוב, אבל על-פי דרכי ובמועדי שלי".

החלטתו הנחושה של דיקארט לעשות את דרכו בלי להיות תלוי במידה רצינית בשום אדם מודגמת ביחסיו עם בקמן. באביב ידידותם, ב-1619, כתב אליו: "אהבני, ויהי לך סמוך-ובטוח שלא אוכל לשכוח אותך יותר משאוכל לשפוח את המוזות עצמן. כי הן אשר חיברוני אליך בעבותות חיבה בל-תכלה". כעבור כמה חדשים—ב-23 באפריל, למען הדיוק—כתב באותה מידה של התלהבות, ובמפורש עוד יותר:

"אתה באמת היחיד שניערת אותי משוויון־נפשי; אתה לבדך הזכרת את המדע אשר כמעט שכחתי, ואת מוחי, שהתנכר לכל התעסקות רצינית, הולכת בחזרה אל מחשבות טובות יותר. אם אפוא יצמח ממני דרך־מקרה איזה דבר שאין לבו לו, הרי על־פי דין תהיה רשאי לשייכו כולו לעצמך".

אביב הידידות חלף. כעבור אחת־עשרה שנה, ב־1630, הגיעה אל חרפה. בחורף הידידות מעמיד עצמו דיקארט גבוה לאין־שיעור למעלה מבקמן. דיקארט מתלונן ששמעו מפי הלז כי הוא, בקמן, הוא שלימד לדיקארט מה שכתב דיקארט במס ה על המוזיקה שלו. מסה מסוימת זו אפשר שלא היה כדאי להתקוטט עליה. מומחה אחד ב־זומנו, גאסטון מילו (Milhaud), סבור כי אין היא נותנת שבח רב למקוריותו של מחברה, ויהיה זה באמת מי שיהיה. "מסתבר לאין־שיעור", אומר המומחה, "שהוא שואל את בסיס יצירתו מזארלינו, שאותו הוא מצטט. כמובן, אלא שהוא מסדרו על־פי דרכו, ואת טעמיו הוא מחליף בטעמיו שלי". אם כה ואם כה, החשד שהוטל על מקוריותו מכעיס את דיקארט; הוא מודיע לבקמן שעדים שוב העידו כנגדו. נעימת דיבורו של דיקארט מתריפה. בקמן אולי הלך שולל אחר גינוני־הנימוסים הצרפתיים של המכתבים ששלח לו דיקארט. אף־על־פי־כן עשויים המכתבים לומר כי למד מבקמן. אך הכל יודעים שהוא, דיקארט, מפסיק לקח להועיל אפילו מנמלים ותולעים.

המכתב הבא אל בקמן, מתאריך 17 באוקטובר 1630, ממלא, בדפוס, שלושה־עשר עמודים של שימצה. כאשר קראתי אותו בפעם הראשונה פניתי לאותה פיסקה ביצרים בה מתאר דיקארט את הכעס:

"הכעס הוא מין שנאה או סלידה שאנו הוגים כלפי אלה שעשו לנו רעה כלשהי, או שניסו לפגוע לא במישהו סתם אלא ביתר־ייחוד בנו עצמנו. לפיכך הוא זהה בתכנו עם התמרמרות, ומה־גם שהוא מיוסד על מעשה הנוגע לנו ואשר עליו אנו מבקשים להתנקם, כי תשוקה זו מתלווה אליו כמעט תמיד; והוא מנוגד במישרים להכרת־טובה, כמו שההתמרמרות מנוגדת לחסד. אבל הוא עז ונמרץ לאין־שיעור משלושת היצרים האחרים האלה, כי התשוקה להדוף דברים מזיקים ולהתנקם היא המתמידה שבכל התשוקות. התשוקה, בחיבורה עם האהבה־העצמית, היא המספקת לפעם אותה ריתחת־דם שיכולים אומץ־הלב והגבורה לחוללה; והשנאה... מלבה להט שהוא קשה וצורב ממה שיכולות האהבה או השמחה ללבוט".

כמה קטעים יכולים לתת מושג מטיב מכתבו של דיקארט אל בקמן:

"לאחר שתיקה של שנה, צץ בך לא־מכבר רעיון־התעתועים לכתוב אלי שאם רצוני להוסיף ולהתקדם בחקירותי ראוי לי שאחזור לחברתך, ושאין דבר שיוכל להועילני יותר מהדרכתך, ועוד הרבה אמירות מסוג זה. שלכאורה כתבת אותן אלי דרך קירבה וידידות, כמו לאחד מתלמידיך. מה הייתי יכול לחשוב, פרט לכך שכתבת את המכתב הזה כדי שתוכל להראותו לאחרים בטרם תשלח אותו אלי ושתוכל להתפאר שלעתים קרובות קיבלתי ממך הדרכה?... בשום־פנים לא

אוכל לצייר לעצמי שפה נואלת וכה טעית בהבנת עצמך עד שבאמת עשוי אתה לחשוב שאי-פעם למדתי ממך משהו, או אפילו שאי-פעם יכולתי ללמוד ממך משהו, חוץ מאשר כדרך שלמדתי מכל דבר שבטבע, אפילו מן הפחותות בנמלים ומן הקטנות בתולעים [בהתמררותו כיוון דיקארט את שיעור הנמלים והתולעים של המכתב הקודם]... אבל מתוך מכתביך האחרונים רואה אני שלא בזדון חסאת בדבר הזה אלא שבלי ספק חולי הוא שאינו זו ממך... הבט וראה, הגה ביקשתך, אם בכל ימי-חיך מצאת או המצאת דבר-מה הראוי באמת לשבח?... כלום אין אתה משבח אותי רק כדי להוסיף תהילה לעצמך מתוך ההשוואה... להוסיף ולרומם את כס יהירותך? אך די, בדרכי-נועם רוצה אני לטפל עתה בחליף, ולא להזדקק לתרופות קשות יותר, כי אם אנהג בכך כראוי לך תהיה עמוס בושה וחרפה עד כדי כך שחושש אני כי לא אבריאך אלא איאש אותך... בוש אני להציג כאן את עצמי כדוגמה, אך מאחר שלעתים קרובות אתה משווה את עצמך אלי, דומה כי יש צורך-מה בדבר. כלום שמענתי משבח את עצמי אי-פעם על כי לימדתי משהו למישהו? כלום אי-פעם השויתי את עצמי למישהו, קל-והומר העדפתי את עצמי על זולתי?"

דיקארט מסיים את מכתבו בהבעת התקוה שלא ייאלץ להוקיע את בקמן בפומבי, אלא שאם ישוב בו החוסא וניחם—אפשר שתתחדש הידידות אחר-כך. בקמן שמר על שני מכתבי הקיטרוג של דיקארט ועל שתי תשובותיו. הוא אמר שאילו כתב אי-פעם על תורת-המוסר כי אז היו ארבעת המכתבים מדגימים מה-מגוחכת יכולה להיות תהילתו של מדקדק-בקטנות. ממרחק זה קשה לשפוט בפולמוס, אך הואיל ולטוב-המזל נשתמר ה"יומן" של בקמן נמצאים אנו למדים כי היה האיש חוקר מלומד—ובמובנים ידועים, מקורי. בהעירו על שיטתו של פִּרְמָא (Fermat), שהתחרתה עם שיטתו שלו, לקביעת שיעורי מירב ומיזער, נוח היה לו שלא להבין. הוא ביקש אפילו שלא יוסיפו עוד לשלוח אליו את כתביו של פִּרְמָא, כי אין הוא חפץ לבזבז עליהם עוד מזמנו. אף-על-פי-כן, מכתביו של דיקארט אל בקמן הם התפרצות ממושכת ופראית שלא כטבעו. בשיניים ובציפרניים הם מגינים על אי-התלות והמקוריות, שבהן, כפי הנראה בעליל, ראה דיקארט את ערכו שלו. דומה כי הכעס שבהם נמצא ביחס ישר לאהבתו של דיקארט מלשעבר, או, כפי שהיה הוא אומר, מנוגד הוא במישירים להכרת-טובתו מלשעבר. על מה כל הכעס? יכול אני רק לשער את הסיבה, אך אפשר שהיא נעוצה ביחסו האבהי של בקמן אל דיקארט. דיקארט לא היה עוד ילד הזקוק לאהבתו ולתורתו של אחד כאב שארלה. רצונו של בקמן להוסיף ולשמש אב-בנפש לדיקארט הביא לידי התחדשות כעסו המוצנע-מכבר של דיקארט נגד אביו שלו, אשר בו לָרְגָה ונששו. הוא לא היה מוכן לכך שישוו אותו, יוליכו אותו, או ילמדוהו. הוא יהיה יחיד-במינו, ילמד ויוליך את עצמו. מתוך קנאה, או בעצם מתוך הרצון להיות מקורי, נמנע דיקארט מלתת אפילו דוגמה

אחת רצינית ומורחבת לשיטה שאת מעלותיה כה היטיב לקלס. לפרקים טען שהגיאוטרירה היא דוגמה שכזאת. וכך כתב אל מרסן (בסוף דצמבר 1637): "בדיאופטריקה ובמיטאורים ניסיתי רק להוכיח כי שיטתי טובה מן הרגילה, אבל אני מניח כי הוכחתי זאת בגיאוטרירה שלי, כי שם פתרתי בתחילה בעיה שעל-פי עדותו של פאפוס לא יכול לפתרה אף אחד מן הקדמונים גם לא מן החדשים".

רואים אנו שדיקארט הניח כי פתרונה של בעיה שעד כה היתה חסוכת-פתרון הוא בגדר הוכחה לכוחה של שיטתו. ואף-על-פי-כן לא הוכיח את השיטה כפי שתיאר אותה—אסית, בטוחה ושלמה. הוא לא רצה בכך, שכן שקוד היה להקשות את הגיאוטרירה שלו—כדי שלא יקלו ראש, אמר, בהישג שלו, וכדי שיוכלו קרוביו לגלות מחדש להנאתם את שגילה הוא לפניהם. כמו שכתב בגאווה לאחד ממכותביו (פלמפיוס, ב־3 באוקטובר 1637): "היטב אני יודע כי מספר האנשים שיוכלו להבין את הגיאוטרירה שלי יהיה קטן מאד; כי הואיל והשמטתי כל אותם עניינים שלדעתי לא היו נעלמים מזולתי, והואיל וניסיתי להבין או לפחות להעלות הרבה דברים במלים מעטות (אפילו, למען האמת, את כל אלה שאפשר יהיה לגלותם אי-פעם במדע הזה), עשיתי ספר הדורש קוראים שהם לא רק מלומדים מאד בכל הדברים אשר נודעו עד עתה בגיאוטרירה ובאלגברה אלא גם חרוצים מאד, חריפים מאד, וערים מאד. נמצאתי למד כי יש שנים כאלה בארצך..."

ודאי הדבר שלא רצה דיקארט שיהיה המדע שלו מתמסר לכל עובר-רושב. במיוחד ביקש לבלע את עצתם של אויביו המדעיים. במכתב מיום 4 באפריל 1648, אל מרסן, כתב לאמור:

"הגיאוטרירה שלי יש בה כדי למנוע מרזברואל ושכמותו מלהשמיצה, אלא אם כן תשוב שימצתם אחר למבוכתם; כי אין הם מסוגלים להבין אותה, ואני כתבתי אותה כך בכוונה גמורה, והשמטתי ממנה את מה שהוא קל ביותר, והכנסתי בה רק את הדברים שכדאי לטרוח בהם. אבל אני מודיעך כי לולא הרשעים האלה הייתי כותב בצורה שונה לגמרי ממה שכתבתי, והיו הדברים יוצאים מתחת ידי ברורים הרבה יותר; ואפשר שעדיין אעשה זאת באחד הימים".

*

ועתה נשוב אל החלום. משעבר דיקארט על-פני מפרו והרוח הסיחתו אל בית-התפילה, ראה עוד מישהו באמצע החצר, ואותו אדם קרא לו בשמו ברוב נימוס וכבוד ואמר לו שאם רוצה הוא ללכת ולמצוא את מר נ., יהיה לו מה לתת לו. בדמיונו של דיקארט היה הדבר מילון שהובא מאיזו ארץ-נכר.

בהמשך סיפורו סח לנו דיקארט כי "המילון ציין את קסמי הבזיידות, אך כפי שהם מוצאים את ביטויים בדאגה האנושית בלבד". אין הוא נותן לנו שום רמז נוסף. בעבור מה כדאי יהיה לחלום על המילון, ומה קשר יכול להיות לו לבדידות? האם התשובה טמונה בסגולות הסגלגלות, הסגירות ופנימיות-התוכן אשר לו? אולי כך

הדבר. ספר־השירה המופיע בחלומו השלישי של דיקארט מכיל אידיליה בשבח האיש החכם, השלם־לעצמו, המשווה לעולם העגול, המסוגר בתוכו. עוד מפתח אפשרי הוא שיר שנתפרסם ברבות הימים, "המילון", החולק שבחים, מסולסלים ומבדחים בהפלגותיהם, לפרי ה"אלוהי" וה"פרנסי", הנותן ריחו, המעיד כמאה עדים על אהבת הטבע, מוצנע ועם זאת בר־גֶשֶׁת.

בימים ההם נוהגים היו לעתים קרובות להשמיע בקהל שירים שלא ראו אור ולהעבירם מיד ליד. איני יודע מתי בדיוק נכתב המילון (Le Melon), או אם הקדימו להשמיעו בפאריז קודם שיכליל דיקארט משהו ממנו בחלומותיו. הפיתוי להאמין כי אליו התיחס דיקארט נובע מן העובדה שמחברו, סנט־אמאן, בא לפאריז בשנה שלפני החלומות, ב־1618, כשהוא נושא בכיסו שיר אחד, מקור ההשראה להרבה אחרים, ושמו "המזמור לבדידות". מזמור זה יכול היה אפוא לציין בדיוק אותם "קסמי הבדידות" שנתקשרו בדמינו של דיקארט אל המילון. פותח הוא, כנאה וכיאות, בשורות, "הוי מה־אהבתי את הבדידות! / ע־מֶה הנקודות ההן המקודשות ללילה / הרחק מן העולם ומרקחתו—מרגיעות את חרדתי!" בעונג רב מצייר סנט־אמאן לעצמו בדמינו חזור וחזור גן־עדן כפרי שאינו יודע פחד וכאב, טירת נושנות וחרבות, שלדו של איש שתלה את עצמו בשל אהבה, מחסה אידילי לשינה (הזיה היעודה לדבר אל לבו של דיקארט אהב־השירה, אהב־השינה), שיא של צוק, ושפת־ים. לדבריו, מחפש סנט־אמאן רק את המדבריות, אשר בהם, בחלמו בגפו, יוכל להשתעשע בשיחות מקלחות בין הגניוס שלו לבין המוזה. המלים, אומר הוא, נולדות בנשמתו בלי להגביל את חירותו של הדימון המלהיב אותו.

הנכחות הזאת, השיגרתית למדי, של גניוס, מוזה ו"דימון", מזכירה, כמובן, את המוזהות שאותן שקד דיקארט לטפת, את הגניוס שנסך עליו השראה, את הדימון הסוקראטי שעליו כתב, את הרוח הרעה שמפניה התיירא, ואת רוח האמת אשר, בסוף חלומותיו, חש כי מאירה היא את עיניו. דיקארט יש לו לפחות איזו זיקה לסנט־אמאן ושאר משוררים של אותו דור. משורר כסנט־אמאן לא די שהוא אהב את הבדידות ומכיר בה שהיא חיונית ליצירה, אלא הוא גם בז לכל נכס מוקנה ומתעקש לשמור על טהרת עצמיותו. בדומה למחוקק של השירה באותו דור, בואלו (Boileau), רוצה הוא שתושמע כל אמת כמו בפעם הראשונה ואף־על־פי־כן תהיה אוניברסלית, בעת־יבועונה־אחת קניינו שלו וקנין האנושות.

מה עוד יוכל המילון מן החלום להזכיר? הואיל והוא בא מן הנכר, מרמז הוא על איזה דבר בלתי־רגיל או קשה להשגה. נוסף על כך הרי זה דבר שצריך לפתחו ולחדור אל תוכו. לפיכך מזכיר הוא את התלהבותו של דיקארט לאנאטומיה. יכולים אנו, למשל, לחוש ביצר הזה במכתב שהוא כתב אל חברו מְרֶסֶן (ב־2 בנובמבר 1646). הוא מספר למרסן כי חקר את התהוותם של עופרים בביצי תרנגולות אך פנה לעוברי־עגלים, שבגלל גדלם קל יותר להבינם. הואיל ונמצא למד, אומר הוא, שלעתים קרובות טובחים השוחטים פרות הרות, אסף למעלה מתריסר רחמים שבהם עגלים קטנים, "מהם גדולים כעכברושים, מהם כעכברים, ומהם ככלבלבים". לדעתי

ודאי הוא שעניינו של דיקארט בעופרים היה ענין מיני. ביודעים—או, מסתבר יותר, בלא־יודעים—סקרן היה ביחס ללידתו שלו, ומה־גם שאמו היתה בשבילו תעלומה רחוקה. בכך אנו מגיעים לענין סקרנותו של דיקארט בכלל. בדומה לכל הפילוסופים ואנשי־המדע, היתה בו סקרנות יוצאת־מגדר־הרגיל. בהיפּעלויות הוא אומר: "נדמה לי כי הפליאה [כמו שאפשר לתרגם את המלה הצרפתית admiration] היא הראשון בכל היצרים". הראשון בזמן, מתכוון דיקארט לומר, וגם כאן יש אולי רמז לכוחה הזכור של הסקרנות בילדותו שלו. הוא מגדיר את הפליאה כ"הפתעת־פתאום של הנשמה, המעוררת לפנות בעיון שבתשומת־לב לעצמים הנראים לה נדירים ויוצאים־מן־הכלל" (היפּעלויות, 70).

אבל הפליאה, אף אם מועילה היא, יש בה גם סכנה, בעיני דיקארט:

"לעתים קרובות הרבה יותר יארע שאנו מתפלאים יותר מדי, ולא פחות מדי, ומשתוממים אנו בראותנו דברים הראויים לעיון אך מעט או שאינם ראויים לו כלל. ודבר זה עשוי למנוע או להשחית לגמרי את שימושה של התבונה. הנה על כן, אף כי טוב יהיה אם מלידה תוטבע בנו איזו נטייה ליצר הזה, לפי שהוא מכשיר אותנו לרכישת המדעים, הרי בתוך כך שומה עלינו לנסות ולהשתחרר ממנו אחרי־כן ככל האפשר. כי הנקל להשלים את מחסוריה בהגות ובשימת־לב מיוחדת, שתמיד יוכל רצוננו לחייב את בינתנו להקדישה במקרים אלה כשאנו סבורים שכדאי לטרוח בו בחומר המופיע לפנינו. אבל אין כל תרופה למניעתה של פליאה יתירה חוץ מקניית דעת על עניינים שונים ומהתעסקות בעיון בכל העניינים שאולי ייראו נדירים ומוזרים ביותר" (יצרים, 76).

בדומה לכך מצהיר אחד המדברים בדיאלוג של דיקארט, חיפוש האמת: "השאפה לדעת, שהיא משותפת לכל בני־האדם, היא רעה אשר לא תוכל להירפא". הוא מרחיק לכת ומוסיף: "כי הסקרנות מתרבה עם הדעת". התרופה המוצעת, שלכאורה אינה זהה עם הקודמת, היא שיהיה אדם מסתפק בעקרונותיהם הכלליים של דברים, שבעזרתם אפשר לבאר בפשטות כל דבר מיוחד, ולאחר־מכן "שוב לא תהיה התאנה לדעת... עזה כל־כך".

דומה כי לסקרנותו המוחרפת של דיקארט נתלוותה הרגשת־אשם טורדנית, שהגיעתו לנסות לשים סייג לסקרנותו ולחטט יותר בהכללות מאשר בפרטים מצודדי־לב. הסברה שחש אשמה עקב סקרנותו מוצאת לה אישור בתיאור המדוקדק של מותו אצל הביוגרף שלו, באייה (Baillet). בעוד הכרתו ניטלת ממנו וחוזרת אליו, החליט דיקארט, כמו שאמר לסובבים אותו, כי האלוהים "הניח לרוחו להישאר זמן כה רב נבון בחשיכה, מחשש פן לא תימצא חשיבותו תואמת די־הצורך את רצונו של הבורא לשים קץ לחייו. הוא הסיק את המסקנה שהואיל ואלוהים נתן לו להשתמש בתבונתו דרך־חירות משמע שהוא מרשה לו ללכת אחר מה שתבונתו מכתיבה לו, ובלבד שלא ירצה לחזור אל סתר מצותיו בסקרנות יתירה, ולא יקשה על הופעת המאורע [של המוות]".

לפי דיקארט, היו רחמיו של אלוהים מותנים בריסון סקרנותו של ברואו.

בלילה שלאחר-כך דיבר דיקארט על החלטתו הנחושה למות כדי לציית לאלוהים, בתקוה "שריבון-העולמים מסכים לקרבן שהוא מעלה לפניו מרצונו לכפר על כל חטאות חייו".

עכשיו יכולים אנו לחזור מן המוות אל החולם והחלום. דיקארט, כיון שהופתע, הופתע עוד יותר לראות כי הללו שנאספו לשיחה מסביב לאיש בו נתקל עומדים ישרים ואיתנים, בעוד הוא, דיקארט, עודו כפוף וכושל, ושהרות, שכמעט הפילתו ארצה כמה פעמים, נחלשה בהרבה.

הנושא כאן הוא, בלי ספק, חולשתו של דיקארט, בכל מובן שהוא, לעומת אנשים אחרים. במכתב אחד (אל שאני [shanut], 6 במרס 1646) הביע פעם את המשאלה המבודחת-למחצה שייאספו כל האנשים ההגונים בעיר אחת והוא יורשה לגור עמם, כלומר, אם יהיו הללו מוכנים לקבלו בחברתם. האם מעיד על רגש-הנחיתות שלו, במקביל לכך, אחרים עומדים הכן על רגליהם, לא הוא. אין זה מפתיע שהחל לראות ביציבות סגולה ראשונה-במעלה. בהיפפלויות (159) הוא מדגיש "פחיתות" או "ענה זדונית", אשר "עיקרה בעובדה שבני-אדם הם חלשים או לוקים בעוור החלטתם" ולפיכך אינם יכולים "להימנע מעשות דברים שיודעים הם כי עוד יתחרטו עליהם". הוא מדבר גם על חוסר-החלטה (היפפלויות, 170) בחינת פחד שבאנשים ידועים הוא חזק ורגיל כאחד, ועל אנשים המגלים "עודף אי-החלטה הנובע מחולשתה של בינה, שמאין לה מושגים ברורים ומובהקים יש לה פשוט הרבה מושגים מבלבלים". בפחד הזה, ההסנות, הריהו נלחם תמיד בבוחן הבהירות והצלילות שלו ובשיטתו ההולכת עקב בצד אגודל. בחלום, פחדו או הסנותו מתגלמים באני הכפוף, הפרשל שלו.

הניגוד היה סופו של החלום. דיקארט התעורר, בתחושת כאב חדה, שעורר בו פחד שמא "כל זה" הוא פעלו של איזה גניוס רע המבקש לפתותו. כאן הייתי מניח כי הגניוס הרע הזה—הרוח הרעה, כמו שמתחורר מתוך הלאטינית של דיקארט—הוא אשר בהשפעתו הזדונית מקשה עליו את ההליכה, ואפילו את העמידה. גניוס זה הוא אשר מופיע בשני שב-הגיונות של דיקארט, כשדיקארט שואל: "אבל מה אני, עתה שמן-הסתם יש גניוס מסוים שפוחו גדול ביותר, ואם רשאי אני לומר כן—זדוני, השוקד בכל כוחותיו להזנותני?" מותר לנו להזכיר שדיקארט מזהה את הגניוס הטוב של סוקראטס עם אופטימיות והצלחה. הגניוס הרע חייב, אפוא, להיות פסימיות וכשלון. כוחו המצודד, בדומה לרעתו, הוא ודאי סקרנות יתירה או התגלות יתירה, בדומה למדע הוונה עם כל אחד.

משהקיץ, התפלל דיקארט לאלוהים שיערוב לו כנגד ההשפעה הרעה של חלמו וכנגד הפגעים העלולים לאיים עליו כעונש על חטאיו, שלפי הכרתו רציניים היו אולי עד כדי להנחית על ראשו רעמי-שמיים, אף-על-פי שחי חיים שאין בהם דופי בעיני הבריות.

הרגשת-האשמה של דיקארט מחריפה עוד יותר. ככל הידוע לו, אין היא נובעת משום דבר שעשויים שכניו להתריס כנגדו: הוא שמר על מראית-עין מהוגנת. הוא מתפלל אל ההוויה אשר פגע בה, ובאורח טיפוסי הוא מבקש ערובה. במצב זה, לאחר הפסקה של שעתיים לערך שאותן בילה במחשבות שונות על הטוב והרע שבעולם הזה, שוב נרדם דיקארט. מיד חלם חלום חדש, אשר בו דימה לשמוע צליל נוקב, כביכול מחיר-עם. הפחד שעורר בו העיר אותו מיד, ובפקחו את עיניו ראה הרבה ניצוצות-אש מתפשטים בחדר. דבר זה אירע לו לעתים קרובות לשעבר, כי בשבילו לא היה זה דבר יוצא-דופן במיוחד שיתעורר בחצי הלילה וימצא שעניו ממלטות ניצוצות שאורם מספיק לו להבחין בעצמים הקרובים אליו ביותר. זאת הפעם הפליג בחשיבה פילוסופית, וכיון שנתן דעתו על טיב העצמים שהובאו כך לפניו על-ידי שפקח ועצם את עיניו לסירוגים, הגיע למסקנות הנוחות לאינטלקט שלו. פחדו סר והוא נרדם שוב, רגוע כל-צרכו.

הרעם שהנחית דיקארט על עצמו, מהיותו יוצר חלומו שלו, לא פגע בו במישרים, אך קולו הוא אולי שהפחיד והעיר אותו. הניצוצות שראה בהקיצו היו כמו משקע של הרעם. היו שסברו כי אלה סימני התקפה הנובעת ממיגרנה או מאיזה מצב של עווית. הנקל לקשר את מוראו של דיקארט מפני החלום להילה המפחידה של התקפה, וצניפתו וכאבו החדצדדי והרפאים המפחידים שלו הולמים את ההשערה של הפרעת-מוח.

הסיבות הפיזיולוגיות האפשריות לחוויותיו של דיקארט אינן מוציאות סיבות או אסוציאציות פסיכולוגיות. בדומה להרבה מאנשי-המדע של תקופתו, התעניין באופי טיקה, אף כי, להבדיל מרבים מהם, היה האור בעיניו תופעה של לחץ. את ידיעתו באופטיקה ניצל ליצירת אשליות של משובה. למשל, בראי נע הגדיל חיילי-צעצוע והפיק את הרושם שהם צועדים, בגודל שלמעלה מן הטבע, על-פני כותל חדרו. הוא נהנה לתעתע בעוזרו במראות האלה. האם נגזים אם נאמר כי בעשותו כך משחק היה בתפקיד הגניוס המתעתע, שאותו ברא ומפניו פחד בחלומו?

בתהליך התפיסה הפילוסופית של חלומו, פקח דיקארט את עיניו ועצמן. בוחן היה את ממשותם של העצמים—*espèces* הם קרויים בנוסח הצרפתי—שאותם גילה האור. הבדיקה נתקבלה על דעתו במסגרת התיאוריות האופטיות שלו. כאשר כתב אליו מרסן, ידידו המלומד, כי לעתים קרובות ראה הילה סביב נר, השיב לו דיקארט במכתב (ביום 8 בדצמבר 1629) שהוא מעדיף להאמין שהסיבה טמונה בליחות העין, בפרט אם יותן להוכיח שלא הכל רואים הילה מעין זו בעת-יובעונה-אחת. אם יבהיר מרסן, כתב, אם ראה את ההילות בלילה, שעה שאדי-תנומה מכבידים על העיניים, או לאחר שהירבה לקרוא או לאחר צום, או במזג-אוויר צח או גשום, אוראו יבאר את התופעה למרסן. בהזדמנות אחרת כתב אל גוליוס (ב־19 במאי 1635) שאחרי השעינו את ראשו על ידימינו משך זמן-מה באחד הלילות פקח את עינו הימנית, שעצומה היתה, וראה שתי הילות מסביב לנר שהובא אל החדר. "הן לא נוצרו כלל

באוויר", כתב, "אלא רק בליחות של אחת מעיני. זה ענין שסבור אני כי יש בידי להסבירו היטב למדי".

אפשר לסכם ולומר שדיקארט הירבה בניסויים בעיניו. הניצוצות שראה לעתים קרובות הם אולי שהמריצוהו לכך. חוץ מזה, בגלל ההרגל שקנה לו מאזרומתמיד להישאר במיטה בשעות הבוקר כדי לחשוב ולחלום קשה ומעניין היה זה כאחד להבחין מתי בדיוק התעורר. במכתב ששלח מאמסטרדם (אל בלזאק, 15 באפריל 1631) כתב לאמור:

"אני ישן כאן עשר שעות בכל לילה, ושום דאגה אינה מעירה אותי; לאחר שהוליכה השינה את רוחי לטיול ממושך ביערות, גנים והיכלות-קסם, מקום שם יפקדוני כל תענוגות-הדמיון של סיפורי-אגדה, אני מערבב את הזוית-בהקין עם הזוית-בחלום; וכשאני מבחין כי ער אני, לא בא הדבר אלא להשלים את שביעות-רצוני ולשתף בה את חושי, כי אינני קפדן עד כדי לאצול מהם דבר שרשאי פילוסוף להרשות להם בלי לפגוע במצפוני".

תשומת-הלב שהקדיש דיקארט לחלומותיו ולמעברם הלא-מוחש לחיים-שבהקין מזכירה את אחת המימרות של ליכטנברג, שבה אמר:

"עוד פעם, אני ממליץ על חלומות. בחלום אנו חיים וחשים תחושות לא-פחות מאשר בהקין. המצב האחד הוא חלק מקיומנו לא-פחות ממשנהו. אחת מזכויות-היתר של ילוד-אשה היא לחלום ולהיות מודע בכך... החלומות הם חיים אשר, יחד עם החלק השני של קיומנו, מצטרפים הם לכלל מה שקרוי בפינו חיי אדם. חלומות נעלמים בהדרגה במצב העירות שלנו, ואין אדם יכול לומר היכן מתחיל המצב האחד והיכן סופו של השני" (מימרות, ג).

*

שוב נרדם דיקארט. חלום שלישי פקד אותו, שלא היה בו מאומה מסגולתם המבעיתה של שני הראשונים. זאת הפעם מצא ספר על שולחנו, אך לא ידע מי הניחו שם. פתח אותו, ובראותו כי מילון הוא זה, שמח בלבו, כי קיוה שיביא לו תועלת מרובה. בעצם הרגע ההוא מצא כי יש לו עוד ספר אחד, חדש בשבילו לא-פחות מקודמו. היה זה אוסף שירים של משוררים שונים, ושמו אוצר המשוררים (Corpus poetarum). מתוך סקרנות רצה לקרוא שם משהו, ובפתחו אותו נתקל בשורה, "מה

¹ בדיקת-המציאות אפשר שתהיה תגובה על ראשיתה של סכיופרגיה. אוגוסט סטרינדברג, שבעיותיו הפסיכולוגיות היו קשות יותר מאלו של דיקארט, חש, בדומה למדי לדיקארט, בצורך לבדוק. לילה אחד ב-1896, כאשר עינתו 'חשמל' שעבר את גופו, מצא כי הפרץ המדומה של זרם-חשמל אין לו כל השפעה על מצפו. נראה כי בדיקה זו סייעתו להחליט שהיא חולה ברוחו. הרבה זמן ומאמצים השקיע סטרינדברג בעיונים אלכימיים ושאר עיונים 'מדעיים'. פעם אחת, משחזר לחקירותיו וחש בשוב הקולות המשונים והלחץ בחזה שכבר פקדו אותו לפני, אמר: "אני מבין את הרמז. אסור לחדור אל סודות הכוחות העליוניים" (קלאף, ע"ע 16-114, 132).

דרך אֵלך בה בחיים?" בוברגע ראה אדם שלא הכירו, אלא שהגיש לו כמה חרוזים הפותחים ב־Est et non, שהמליץ עליהם כשיר מצוין. דיקארט אמר לו כי טיבו ידוע לו וכי שיר זה הוא אחד מאלה שבאוסף הגדול על השולחן. ביקש להראותו בעצמו לאיש שהוא והחל לעלעל בספר, אף התגאָה כי סדרו ועריכתו ידועים לו על בוריים. בעוד הוא מחפש את המקום, שאל אותו האיש מניין בא ספר זה לידיו, ודיקארט השיב כי אינו יכול לומר לו איך הגיע לידיו אלא שרגע קודם לכן אוחז היה בספר אחר, שעתה־זה נעלם, ואין הוא יודע מי הביא לו אותו ומי לקחו בחזרה. עוד לא כילה את דבריו אלה והנה ראה את הספר חוזר ומופיע בקצה השולחן. אך התברר לו כי מילון זה שוב אינו בדיוק כמו שראהו בפעם הראשונה. השיחה נמשכה עוד מעט, ודיקארט מצא כמה תחריטי־דיוקן קטנים, ולמראיהם העיר כי הכרך יפה, ואחר נעלמו הספר והאיש.

דיקארט טוען שעוד בשנתו החל לפרש את החלום. הוא החליט כי המילון מסמל את כל המדעים גם יחד, ואילו אוסף־השירים מציין את איחוד הפילוסופיה עם החכמה. לעתים קרובות, היררה בינר־לבינו, המשוררים מיטיבים לצקת משמעות וביטוי ביצירתם יותר מן הפילוסופים. פלא זה ייחס לטבעה האלוהי של השראה ולכותו של דמיון, החושפים את זרעי החכמה—שבנפשות כל האדם הם ספונים כניצוצות־אש באבני־צור—בקלות ובזוהר הרבה יותר מכפי שהתבונה חושפתם אצל הפילוסופים. בעודו ממשיך בפירושו תוך כדי שינה, מצא דיקארט כי השיר הפותח ב"מה דרך אֵלך בה בחיים?" מציין את עצתו הטובה של איש חכם, או אפילו את עצת התיאולוגיה המוסרית עצמה.

אוראן, כשהוא מסופק אם חולם הוא או הוגה, התעורר בסערת־רגש, ופקוח־עיניים המשיך בפירוש חלמו לפי אותם קווים. המשוררים המקובצים באוסף נסתברו לו כהתגלות וכהתלהבות אשר בהן קיוה לזכות. בית־השיר כן ולא נסתבר לו כאמת ושקר בידיעות האדם ובמדעי־החול. בראותו שכל ההוראות האלו ישרות בעיניו עד מאד, גברה בו ביטחתו עד כדי כך שהשתכנע כי רוח־האמת היא אשר ניצלה חלום זה כדי לגלות לפניו את אוצרות המדעים כולם.

החלום הזה האחרון, אומר דיקארט, היה מתוק ביותר ונעים ביותר, וציין את העתיד, מה שיקרה לו בשארית ימי־חיו. אבל שני החלומות הקודמים התפרשו לו כאזהרות חמורות בגלל חיינו בעבר, שבעיני האלוהים אולי לא היו תמימים ככל שהיו בעיני הבריות. סבור היה כי זו הסיבה לפחד הגדול שנתלווה לשני החלומות. האימה אשר נפלה עליו בחלום השני ציינה את חרדתו על כל החטאים אשר חטא עד אז. הרעם, שאת קולו שמע, היה האות של רוח־האמת היורדת עליו לפעמו. בתום הפירוש שוב התפלל דיקארט לאלוהים ונדר נדר לעלות לרגל למקום הקדוש של הבתולה מרים בלורטו. אט־אט חזר אל הלך־נפשו הרגיל, אבל ההתלהבות בה נסתיימו החלומות שינתה את חיו.

לפי פריד, חלמו של דיקארט הוא "ממעל", כלומר מן הסוג שיכול החולם עצמו לפרשו במידה ניכרת של דיוק. אולם יכולים אנו להוסיף על פירושו של דיקארט

לחלום השלישי. הוא היה תר תמיד אחר מדריך שיטתי ובן-בלידופי למחשבה ולחיים, מילון שכוחו יפה בכל. אביו, זכור לנו, אמר בשעתו כי דיקארט מהובל עד כדי כך שהוא כורך עצמו בכריכה של עור-עגל; עתה היה דיקארט כורך בה את העולם, כי בעיניו היה ספר מסוג הדברים הניתנים לשליטה והיכולים להבטיח שליטה. אפילו כאשר התרחק מספרים, הרי יצא לחפש את האמת בתוך עצמו או ב"הספר הגדול של העולם". עתה הוא מוצא על-גבי השולחן משהו דומה לספר הגדול הזה. ספר זה, המילון, מבשר את האידיאל של לשון אוניברסלית שגיבש לו לאחר-מכן, לשון שסדר מליה יהיה ברור כסדר המספרים. דיקארט מוצא גם ספר שכמוהו עצמו הוא שוקל נימוקים בעד ונגד. אך למרות המילון וספר-העצה ברוך-ההשואה, התנודות שבחלומו מביעות את הרגשתו שהחיים נעים-ונדים הם ומקוטעים. הטבע מבצע איזה מעשה-תעושים. המילון נעלם וחוזר ומופיע. לאחר שחל בו איזה שינוי דק-מן-הדק, כל ימי-חיו התירא דיקארט לאבד דברים. הוא פחד שיאבד את עצמו, כלומר שיהיה, או ייראה, שאול; הוא פחד שיאבדו לו רעיונותיו ויהיו לאחרים; לימים התלונן אפילו כי מפחד הוא פן ייגנבו מכתביו, ובפזיקה משוכנע היה כי אין במלוא תבל כולה אף נקודה אחת שהיא נייחת באמת (עיקרים ב, 13). שום מקום של שום דבר בעולם אינו איתן וקבוע, אמר, אלא במידה שאנו קובעים אותו במוחותינו.

בטרם נעריך את חלומותיו של דיקארט, יש להעיר עליהם לפחות הערה אחת כללית. בהקשר של חייו ושל הפילוסופיה שלו הם מרמזים על איזה פיצול-האני ודה-פרסונאליזציה. כמו שהטעים הפסיכואנאליטיקן, ג'רטרום לוי, יש הרבה מתחושת-הגוף בשני החלומות הראשונים. בחלומות האלה היה דיקארט חדור תודעה כאובה בחמריות של גופו, במאמץ שלו לנוע, והוא הקיץ מתוך כאב. גופו או תחושת-גופו לא הניחו לו להוסיף לחלום. אך עם החלום השלישי יכול היה דיקארט להיעשות צופה-החלום הרגיל, שאין בו תודעה של גופו באשר הוא. האני המסתכל והחושב שלו השתלט כליל על החלום. הוא הפריד, כביכול, את האני הגופני שלו מן האני המודע שלו, את המסתכל-באשר-הוא מן העולם, כולל גופו, שאותו ראה מחוצה לו. בדה-פרסונאליזציה עשויה לעתים קרובות להתחזק תחושת הניכור של האדם כלפי איזה חלק מגופו, ובעיית החלומיות של המציאות עשויה להציק באמת. יתמותו היחסית של דיקארט, בידולו היחסי מן הבריות, שנאתו להססנות, תשוקתו לבדוק דברים למען הוודאות, עיסוקיו בחלום ובתעושים, פיקפוקיו וה-cogits שלו—כל אלה מצביעים על מגמה לדה-פרסונאליזציה. ההרגל שלו לערבב הזיות-בחלום והזיות-בהקיץ ולבחון את המציאות על-ידי עצימת עיניו ופקיחתן טוענים בעד אותה מסקנה.

פסיכואנאליטיקן אחר, פאול פ'דרן, הסב תשומת-לב לסוג אחד של הגנה מפני דה-פרסונאליזציה הדומה לשיטתו של דיקארט—ההגנה והשיטה כאחת מגוננות על חוש-המציאות על-ידי ריתוק תשומת-הלב להתבוננות רצופה, בלתי-נפסקת. אנשים

הסובלים מדה־פרסונאליזציה אפשר שינסו לאלץ עצמם לרציפות־התפיסה, כדי להציל את המציאות הרגילה מהימוג או מהתפורר. לפעמים, למשל, הם "חייבים לעקוב בתשומת־לב רבה אחר עקומת הרכבת או המכונית בה הם נוסעים. במקרים חמורים שוב אין הם יכולים לעשות זאת; הם נוסעים בעיניים עצומות ובגוף מרופה. אף־על־פי־כן חשים הם בשינויי הכיוון של כלי־הרכב והם מגיבים על כל שינוי בהרגשה בלתי־אישית" (פדרן, 252).

אין ברצוני לרמוז שדיקארט נתון היה במצוקה שכזאת; עם זאת ידוע לנו שהיה אבי האוקאזיונאליסטים. שלפחות למראית־עין הם מעבירים את החולי של קיטוע נפשי וניכור לגופם למושגים פילוסופיים.

הם הפירושו בלתי־האמצעי של החלומות, ועל־פי דרכו של דיקארט יכולים אנו לסקור את הכל ולנסות לתפסו כשלמות אחת. החלומות של דיקארט, חייו והפילר־סופיה שלו, משקפים מספר פחדים ותקוות אפיניים. זוכרים אנו אם שנעלמה כמעט מיד, ואחר, בגיל ארבע, את אביו הנושא לו אשה זרה; אך זוכרים אנו גם שתי אמהות מפצות, הלא הן סבתו של דיקארט ואומנתו. זוכרים אנו את אביו הנעדר, תחילה לפרקים ואחרי־כן כמעט לגמרי, שנראה גם כי התיחס בבזו לעובדה שהיה בנו חסר מטרות ברורות; אבל יכולים אנו גם לזכור מורה אוהב ואבהי, ידיד שנסך השראה על דיקארט משך פרק־זמן קצר אך גורלי, קירבה לאשה (שלאחריה הרגשת פורקן על מותה), וילדה אוהבה אך רחוקה וקצרת־ימים. התוצאה, אצל דיקארט, היא בדידות—הוא לא למד מעולם איך לא להיות בודד—ופחד תעייה ואבדן; אבל גם אומץ־הלב והבינה של הילד החיור שסירב לבכות למצוא דרך שיטתית להמשיך ולגלות, שיטה שבעצם לא היה יכול להרשות לעצמו לנהוג לפיה במחשבתו, שיטה שנתנה לה צורה של אידיאליזציה, אלא שנהג לפיה בחייו.

דומה כי כל ימיו היה דיקארט מחפש איזה דבר נעלם, מושך־לב במידה עצומה, רופא לכל חולי, דעת־אם שבאה על מקום האם שאותה לא יכול לזכור בכיור. תוך כדי חיפושים התבונן בלבותיהם הפועמים עדיין של עגלים ובעופרים השונים למידה ולגודל ברחמיהן של פרות שחוטות. הוא חתך עורקים ופתחם. הוא צייר לו בדמיונו את מנגנוני מחזור־הדם והתחושה ואת פעולות הצינורות הזעירים, שדימה לראות בהם את מערכת־העצבים. כה הירבה להתבונן, וכל־כך חיפץ את הללו, עד שלעתים קרובות התקשה להאמין שיכולים אלה להיות גם הוא עצמו, שהוא גם גופו שלו ולא מישהו שהוא ספק־עַד ספק־מנהל השוכן בגופו מתוך אי־הבנה קפקאית של מעמדו שם.

הציור של המשפט הקפקאי הלא־מובן אפשר שהוא מופרז, ועם זאת אינו בלתי־הולם לדיקארט. הוא נכסף לדעת, וברגעים אופטימיים ידע כי יוכל לדעת, ובדיוק; אך כאשר ידע יותר מדי, נתפס לרגשי־נוחם. אז היה אומר לעצמו שרצונו לדעת דברים רק בכלליותם. לבסוף היתה רק אמת אחת מובנת לו: שאת האמת או המציאות אין להבין. אמת זו שמה היה, כמובן, אלוהים.

כל ימיו גם היה דיקארט מתריס כנגד מה שנדרש ממנו, לפי דעתו. ההתרסה כנגד דרישותיהם של אחרים היא שוות-ערך לאשמתו ולחברה של עצמו ושל אביו בתוכו. הוא לא יעשה איש-חברה במובן השיגרתני, כרצון אביו. הוא לא יעשה עורר־דין, כאביו, או רופא, כסבו. אמת, הוא יחיה בערים או על־ידן, אבל בחברה המובחרת של עצמו, מחשבותיו, ניסוייו האופטיים, חיותיו המנותחות, מכותביו, עוזריו, מודיעיו אנשי־המדע. בדרך בדרך הזאת, נעשה מין רופא של עצמו. בהכרה גמורה תר אחר העילות והתרופות של מחלות ואחר הבנה גואלת של הפיזיולוגיה. ובעקיפים נעשה גם עורר־דין, שכן עיבד שיטה לגילוי האמת ללא דופי. הוא רצה לחוקק ליקום את חוקו, או לפחות לפרשו נכונה לבני־האדם. אבל אחרי־כן נרתע לאחור. רצונו וידיעתו לא של האלוהים היו. בשכבר־הימים ידע את אביו כרצון מרוחק, בלתי־נתפס, וכפי שנתגלה לו ברבות הימים—כך הוא רצון העולם. וכך יהיה גם הוא. לתוך מפעלו הראציונלי ביותר, הגיאומטריה שלו, שבה ראה את הדוגמה הטובה ביותר לשיטתו, הכניס במתכוון קושי וסתומות, כדי להכשיל את רוברוואל הרע ולגמול רק לקבוצה פעוטה של חכמים הראויים לאמון, שלא ינסו לעשוק אותו מתהילתו. כלומר, כאלוהים יהיה בבראו את הגיאומטריה שלו, וכמהו לא יכניס איש בסוד הגיונה המלא והאינטימיות שלה. ידיד צריך להיות קרוב רק כדי־כך שיעורר ויתפעל, אך לא כדי־כך שיתחרה בו.

בדומה לחלום, בדומה למחשבה, נבנה הבנין, על המבוכ של בהירות ואי־בהירות, ביטחה ופיקפוק, אי־תלות ותלות, גאווה והשפלה. הפילוסוף הזה הנלהב ביותר צריך היה להקדיש חלק משעות יומו למחשבה רצינית, אך לא יכול להקדיש לה אלא מעט. האיש הזה, שהיה הגדול באוהבי־ההגיון שבפילוסופים, הגה את הגיונותיו בעיגוליות שקופה, שכן לרעיון אחד שהוא או לי ברור ומיוחד—שבסיבה צריכה להיות מציאות לפחות כמו במסובב שלה—נתן עדיפות על הרעיון הברור והמובהק ל בטח ושנים ושנים הם ארבעה; אחר, מתוך הממשות השווה או העליונה של הסיבות, ביסס את קיומה של הסיבה העילאית, אלוהי האמת; ואחר, באמצעותו של אלוהי־אמת זה, ביסס את אמיתות כל הרעיונות הברורים והמובהקים, כולל זה של הסכום של שנים ושנים. אוהב זה של האמת המתמטית־בצורתה ושל בהירותה וייחודה הביא את עצמו לכלל אמונה שהאמת נבראה כמר־שהיא מפני שפך רצה בה האלוהים, ואין שום ילוד־אשה יכול לקוות להבין מדוע כך רצה בה האלוהים. ומפיון שהחליט, במחשבה בהירה, בלתי־מפוקפקת, שהמחשבה וההיקף אינם יכולים לבוא במגע זו עם זה, פסק שבכל־זאת מאוחדים הם, כידוע לנו מתוך עדותם הנחרצה של חושניו. הוא קפץ ונרתע, התקדם ונסוג, התיק את הגוף מן המחשבה—וחזר והיברם יחד.

דיקארט הוא פילוסוף גדול לא מטעם אחד בלבד. הוא גדול מבחינה היסטורית מפני שהפיזיקה שלו היתה כוללנית, נועזה, ופשוטה כדי־כך שאנשי־מדע אחרים לפחות יכלו לבטאה בצורה מתמטית, ומפני שהפיזיולוגיה שלו היתה מיכנית לגמרי וקלה לתפיסה ולחקירה. הוא היה בחלקו איש־המדע עצמו ובחלקו מקור־ההשראה לאנשי־

מדע, אפילו לניוטון הגדול, שהסתייע כהלכה בעקרון האינרציה, אשר דומה כי דיקארט היה הראשון שהביעו בצורה אוניברסלית חד-משמעית, אלא ששנא אותו ושירבט "טעות, טעות" על טופס הגיאומטריה של דיקארט שהיה בידו. אבל דיקארט הפילוסוף המדעי שייך לתקופתו, כי המדע שלו, אם גם לא האידיאל שהיה לו ממנו, הוא פרימיטיבי ומיושן. כוח-המושך שבו סופו שנתרכז בצורה בה הוא נותן ביטוי דראמטי ללבטי הספק והוודאות שלו, שוכח כל תקדים—ופותח מעצמו. כהתחלה הרי דבר זה נעשה קבע, והוא נשאר בהווה האינסופי של ליריקה או אוטוביוגרפיה. יותר מכל חשים אנו בחריפות בצורך שלו להיות מקורי ולמצוא את דרכו בעצמו, לא בחברת הורים או מסורות. הוא פותח בראשית שפל אחד מאתנו יכול לחזור עליה, שכן מקבילה היא לרגשות שהם גחלת כל אדם שהפילוסופיה היא בשבילו דבר שבטבע. המדע שלו התגבש בתולדות-המדע, אבל האני שלו באשר הוא הריהו חי, מתחדש בכל אחד מקוראיו. חלומותיו הם שחיים, או, מוטב לומר, חלומותיו המוסתרים מאחרי מסווה התבונה של—או אולי, חלומותיו המעורר-בבים בצורה בלתי-מוחשת בתבונה של דורו. הוא עומד בנקודה שבה לא קל הוא להבחין בהבדל.

ביבליוגרפיה

הטקסט של החלומות ושאר כתביו הראשונים של דיקארט לקוח מן המהדורה הנוחה, עתירת-ההערות של אַלְקִייה (Alquié). היצרים מצוטטים מאצל רוּדִיס—לואיס, ותיאור מותו של דיקארט לקוח ממהדורת הפליאָדה. החלומות מתורגמים במלואם אנגלית אצל קמפ סמית. אחדים מן התרגומים הם שלי, אך עיינתי באלה של קמפ סמית והאלדיין ורוס, ומתוך זה האחרון ציטטתי לפעמים. ספרו של גוייה (Gouhier) הוא דיון מדוקדק בכתביו הראשונים של דיקארט, כולל הרישום של חלומותיו, בגוף שלישי.

הספרים המצוטטים בביבליוגרפיה שלמטה מופיעים לפי סדר שייכותם לענין.

Descartes, Oeuvres philosophiques, Vols. I (1618-1637), II (1638-1642), ed. F. Alquié, Garnier, Paris, 1963, 1967.

—*Oeuvres et lettres*, ed. A. Bridoux, Pléiade, Paris, 1953.

—*Les passions de l'âme*, ed. G. Rodis-Lewis, Vrin, Paris, 1955.

—*Philosophical Works of Descartes*, trans. E. S. Haldane & G. R. T. Ross, 2 vols., Cambridge U. P., 1931.

C. Adam, *Vie & Oeuvres de Descartes*, Paris, 1910, reprinted Vrin, Paris, 1957.

N. K. Smith, *New Studies in the Philosophy of Descartes*, Macmillan, London, 1953.

- H. Gouhier, *Les premières pensées de Descartes*, Vrin, Paris, 1958.
- P. Hodin, *Oskar Kokoschka*, Cory, Adams & MacKay, London, 1966.
- G. Milhaud, *Descartes savant*, Alcan, Paris, 1921.
- M. Allem, *Anthologie poétique française, XVII siècle*, I, Garnier-Flammarion, Paris, 1965.
- F. S. Klaf, *Strindberg*, The Citadel Press,, N. Y., 1963.
- S. Freud, *Gesammelte Werke*, Vol. XIV, London, 1948, pp. 558-60 ("Brief an Maxim Leroy über einen Traum des Cartesius").
- B. D. Lewin, *Dreams and the Uses of Regression*, International Universities Press, N. Y., 1958.
- P. Federn, *Ego Psychology and the Psychoses*, Imago Publishing Co., London, 1953.
- J. Herivel, *The Background to Newton's Principia*, Oxford U. P., 1965.
- A. Koyré, *Newtonian Studies*, Harvard, U. P., 1965 (cf. esp. p. 79, note 2).

משה הנעמי: מרטין

העיר עפּיפּוּנִים אֶל הַשָּׁמַיִם לְבַקֵּשׁ שָׁם אֶל רְחוּק, נוֹרָא, לְקַשֵּׁר עִמּוֹ קְשָׁרִים. וּבִינָתַיִם עָבְרוּ הַרְבֵּה שָׁנִים וְלֹא קָרָה	מָרְטִין בּוֹבֵר הִיָּה מְכַשֵּׁף. עִם זָקֵן כָּזֶה, עִם מִבְּטִים. עִם שֵׁם שֶׁמְצַלְצֵל כְּמָרְטִין לוֹתֵר. עִם גְּרַמְנִיָּה מְאַחֵר וְעִם
דָּבָר. וְהוּא הִמְשִׁיךְ לְכַתֵּב סְפָרִים מִפְּחִידִים, מוֹסֵד־בִּיאֵלִיקִיִּים, עִם שְׂבוּשֵׁי הַדְּפוּס הַרְגִילִים. אֲבָל גַּם אִזּוֹ הָאֵל לֹא נִתְגַּלָּה.	אָרֶץ כְּנַעַן מְלֻפְנִים. וּבֵית גְּדוֹל וּמִסְתוּרִי, מְקַף פְּרָחִים. מָרְטִין בּוֹבֵר גָּר בִּירוּשָׁלַיִם בְּבֵית גְּדוֹל מְקַף צְמָחִים.
עַל כֵּן חָשַׁב חָשַׁב חָשַׁב, מִצָּא: אֱלֹהִים שֶׁלְּנֹו מִסְתַּתֵּר, מִשְׁחָק אֶתְנֹו מִחִבּוּאִים. מָרְטִין, צִעְקוֹ הָאֲנָשִׁים,	בַּיּוֹם הִיָּה מוֹזֵג מִיַּם רוֹתְחִים בְּסִתֵּר מְרַתְפוֹ, וּמְעַרְבֵּב, מִשְׂבִּיעַ הַשֶּׁבַעוֹת, עוֹשֶׂה קְסָמִים. וּבְלִילוֹת, כְּשֶׁאִישׁ אֵינוֹ שֵׁם לֵב.

כֹּל זֶה לֹא יוֹעִיל, לֹא מְבִינִים,
מָה אַתָּה אוֹמֵר—אֵל מִסְתַּתֵּר,
רוֹצִים לְרֹאוֹת, אָמְרוּ הָאֲנָשִׁים,
לְמַשֵּׁשׁ, לְשִׁמְעַ, לְדַבֵּר.

וּמָרְטִין הִסְתַּתֵּר בְּתוֹךְ בֵּיתוֹ
וּבְלִילוֹת הָעִיר עִפּיפּוּנִים
אֶל שְׁמֵי יְרוּשָׁלַיִם הַגְּדוֹלִים
לְבַקֵּשׁ שָׁם אֶת הָאֱלֹהִים.

פאול נוימרקט: האני בבידוד

עיון בנפש-הגבולים ב"אמן-התענית" של קפקא

בקובץ הסיפורים הקצרים של קפקא שהגיע לידינו בשם Ein Hungerkünstler (אמן-תענית מקופל המאמץ היצירי האחרון של המחבר. בעוד אשר בכל אחד מן הסיפורים האלה נמצא האני מורחק-בתכלית ממשותף החיים, בכל-זאת יש דרגות שונות של קירבה שבאמצעותן האני מודד את מידת בידודו. בחרנו בסיפור אמן-תענית לניתוח ספרותי ופסיכולוגי כי בו מיצה המשורר את כל כווד לבטיו המופת-רכים עד לאחריתם המסתברת ביותר. דבר זה מצדו מאפשר לנו הגדרה ממצה של תכלית המאמר הזה, הבא לחקור את מעמקיה של נפש העומדת חשופה לפורענויות של קיום על קרהגבול. ננסה לעמוד על הפוטנציאל של תופעה ייחודית זו במונחים של אינדיבידואציה, ומתוך כך נשתדל להבהיר את נצחונותיה ומעידותיה החופפים בתוך המסגרת הרחבה יותר של הרקע הקיבוצי כדרך שהשפיעה על אישיותו של המחבר.

סיפורו של קפקא, אמן-תענית, אפשר לחלקו לשני חלקים נבדלים. בראשון שליט "חווה" בין הגיבור לאמרגן שלו, ואילו השני מקיף את תקופת-הזמן בין פיטוריו של האמרגן למותו של אמן-הרעב. בשום פנים אין זו חלוקה שרירותית אלא היא מתנהלת בנתיב הנברוזה המיוחדת המעסיקה אותנו. הרקע הפאתולוגי נשאר מכריע-במשקלו בכל הסיפור כולו. יש להדגיש נקודה זו שפן דמותו של הגיבור, כפי שהיא מתוארת, לעולם אינה עשויה להתמודד עם צרה מן הסוג המיוחד לו. לחוקרי-הנפש נהירה העובדה שלעתים רחוקות מתרפאות נברוזה במובן זה שהן עוברות ובטלות. המקרה הרגיל הוא שפשוט "נגמלים" מן הנברוזה והיא מקפחת קצת מחומרתה החריפה עם שהחולה עובר לרקעים של מצבים אחרים. בתהליך זה של אוריינטציה-מחדש הנברוזה נעקרת ממקום למקום, או, מוטב לומר, ניטל ממנה משכנה הטבעי וכך היא יורדת למצב של תרדמה למשך תקופת-זמן בלתי-מוגדרת. אולם האפשרות להפעל-חוזרת נשארת בגדר קריאת-תגר קיימת ועומדת לספירת האני המודע. אם אין בולמים את התקדמות הנברוזה בצורה נאותה, ז. א. במומחיות, עלול המצב להידרדר עד כדי כך שמי שלקה בה לא יוכל עוד להיחלץ ממש. הדילמה הנפשית של אמן-הרעב טמונה בעצם אי-יכולתו להתעלות מעל הרקע הפאתולוגי שלו לקראת מטרות חדשות—או, כמו שהיינו אומרים בלשון מדוברת, להתמודד עם הנברוזה שלו על-ידי העמדתה במקום היאה לה.

קו פאתולוגי זה בנפשו של הגיבור ממלא את הסיפור כולו כמין basso ostinato שהדיו מתגלגלים באדיר בכל המבנה כולו. כאן אנו עוסקים בלייט-מוטיב של "Liebestod", כלומר עיגוב על הסופיות של המוות. אם "היצר לאכול... הוא אחד

היצרים הנפשיים היסודיים ביותר של האדם¹, ממילא עלינו להניח שהתנזרותו של הגיבור מאוכל היא בחירתו שלו ממש עם שהוא מכין עצמו למוות, שגם אם יתמהמה בוא יבוא. עם שבחר ביודעים במקצוע של אמנות-ענית, אין אנו יכולים להשכיח מלבנו את המניעים שהמריצו את הבחירה הזאת מלכתחילה, גורם שהוא בלתי-מודע בעיקרו. תרגיליו הממושכים ברעב הרי הם, למעשה, תהליך של התפוררות-עצמית הטבוע בחותמה המובהק של הדחקה נוסטאלגית. אָרִיךְ נוימן מעמיד כאן, כמו בכל המקרים מסוג זה, מעשה של גילוי-עריות אורֹבּוּרִי. "האָם הגדולה משיבה את הילד הקטן אל תוכה, ותמיד ניצבים מעל לגילוי-העריות האורֹבּוּרִי סמלי המוות וסימניו, המציניים התפוררות סופית בזיווג עם האָם"².

זוהי נקודה מרכזית, ולכן מכריעה היא במשקלה בהערכתנו את אישיותו של אמן-הרעב, שעליו "משליך" קפקא את הדילמה הנפשית שלו עצמו. הטראגדיה הקיומית של הגיבור נעוצה בעצם הפגישה הזאת עם המוות, המתרחשת בתוך הסופיות של "Liebestod". ואולם הכיסופים למיצוי הזיווג עם המוות מוכשלים תדיר על-ידי מכתב-ה"חווה", האוסר להמשיך בתענית למעלה מארבעים יום. זה סימן לכך שכוחות-מגן, כלומר כוחות חיוביים, בתוך נפשו של המשורר עודם פעילים וחוקים די-הצורך לסכל כל צעד-פתאום מפתיע מצד היסודות השליליים, כלומר ההרסניים, המצויים-תמיד, המקננים במעמקי תת-ההכרה של המשורר. אותה תסמונת של טריסטאן ואיזולדה, שבה אנו עוסקים בהקשר זה, יש בה נקודה ואגנרית למופת. קפקא נוטל לידי למעשה את הטכניקה הפרומאטית, מעוררת-המיתח של הסולם המוזיקלי כאמצעי ספרותי. כל-אימת שהתענית מופסקת על-ידי האמרגן דומה הדבר כאילו במירמה גולו מאמן-הרעב את נטייתו הטבעית להשלים את הקאדנצה בתו של מנוחה סופית. ה"חווה" הוא שטר-השכירות של החיים, ה-modus operandi, הנשאר בתקפו כל זמן שאין מעמידים בספק את הזיקה בין האמן לאמרגן. כך יימשך המחזה, שכן "האמרגן... מצוי בכל אדם, תמצית הכוחות הנאחזים בהכרח ובלא פיקפוק בחיים"³. הרקע בו אנו עוסקים הוא קיומי במהותו. להיות פירושו להיות עם אחרים, ואשר על כן הרי זו מעין הבטחה-שבחווה להמשך ההצגה. אפשרות התהפוכה, כלומר האפשרות לשיבוש חמור של שיווי-המשקל הנפשי העדין אגב משיכה פתאומית אל האלטרנטיבה הדיאלקטית, היא, כמו שהטעמתי לעתים קרובות, קריאת-תגר קיימת-ועומדת, שבמונחים פסיכולוגיים לעולם אינה מרוחקת ביותר. קפקא מכיר היטב הארה פסיכולוגית קטנה זו, שכן אך נפרד אמן-הרעב מן האמרגן—סיום החווה הוא דבר המשתמע מכל הסכם פורמלי מסוג זה—ומיד נפסק המחזה כביד הגורל, והזיווג הסופי עם המוות קרוב למיצוי. כאשר רומז הרברט טאובר לכוחות השליליים כ"כוב הכוחות השאובים מן השלילה"⁴, מסתבר לנו מיד כי המונח "כוב" בחיבורו ההקשרי אל השלילה הוא, מבחינה פסיכולוגית, שיבוש, שלא לומר—קמח טחון. התוכן השלילי של הנפש הוא אדיר-כוח וממשי לא-פחות מן המציאות עצמה ולעולם אין להוציאו מכלל חשבון, כמו שידוע בוודאי לכל מי שעוסק בעניינים שבתת-הכרה.

ועוד מקנן בתוך הטראומה של אמן־הרעב יסוד סינכרוני שאין לו זיקה סיבתית לעצם הויתו: סירובו של הקיבוץ להרשותו להמשיך בתענית כאוות־נפשו. הוא נכסף "להכות את העולם בתמהון"⁵, להגשים את עצמו בעולם הזה, שעם זאת אין לו אף צל של ענין במאווייו הפרטיים. הטראומה טמונה במהות הזאת עצמה של "עולם קפקאי חסוך־תקוה זה של כורח עיור... העולם הזה המופרך"⁶. הבימה האנר שית והרקע שלה, שהם תנאי־ולא־יעבור לאמן הפך, הופכים פתאום להיות תפאורה של קירקס, וכלובו של אמן־הרעב מסתמן אך בדוחק בין דירי־החיות שהם־הם מרכז תשומת־לבו של הקהל בעת ההפסקה. עם שלמעשה פושט הוא יד לנדבת־מעט מעתרת החיים, מתנסה הוא בנסיון המר שכלובו הוא, "לדיקו של דבר רק ממשול על דרך הדירים"⁷ אשר מסביבם צובאים הבריות. עימות סינכרוני זה של האמן והעולם, עם שזה האחרון נטול כל יחס למאמצי רבי־הכוונה, הוא הדילמה של האישיות הקפקאית, "הסובלת מן העובדה שאינה מוצאת שום עד מהימן"⁸ לייאוש. דבר זה מזכיר את עולמו של "הזר" לקאמי, שהמאבק הדיאלקטי נעלם ממנו. "כל מאורע של העולם הזה המופרך הוא בעת־ובעונה־אחת ממשי ובלתי־ממשי, אפשרי ובלתי־אפשרי"⁹. הזיקה הסיבתית בעלת־המשמעות בין האמן לעולמו נתחלפה לבלתי־השיב בקיום־צוות בלתי־סיבתית—ולפיכך: אדיש בסינכרוניותו—בין האמן לבימה. התופעה של "Liebestod" או הדחקה נוסטאלגית בפגישתה רבת־המשמעות עם העיקרים ה"חזויים", כלומר אומרי־ההן לחיים, מוסיפה ומביאה אותנו להנחה שאולי יש באישיותו של קפקא נטייה הומוריסטואלית כמוסה. החוזה עם האמרגן, צלם־האב המקבל החלטות בשביל אמן־הרעב, מסתיים מיד משעה שהתחיל לתפוס את המופרך שבקיומו הקירקסי. בד־בבד עם התמוטטות העולם החיצוני בעל־המשמעות באה הדחייה הלא־מדעית של צלם־האב והמרתו בתכנים אשר משורש הספירה האמהית, הפלירומאטית. בצומת מסוים זה אפשר להבחין די־הצורך בנטייה ההומוריסטואלית הכמוסה אצל קפקא. לא היחס דר־הערכי עד מאד של הפייטן עם אביו הוא השייך כאן לענין מבחינה פסיכולוגית, אלא תגובתו הנפשית המסובכת ביחס לאמו. אף שפלפי־חן יש פוטנציאל אדיפי קלאסי ברקע המיוחד הזה, יהיה זה שיבוש לנתח אותו באשר הוא כך, לפי שהפועל־היוצא למעשה הוא לא זיווגו של המחבר עם האם, או עם דמות דומה לאם באשר היא, אלא הדחייה שהוא דוחה את הנישואים כפתרון מתאים בשבילו. הסיבה לכך עשויה להתרמו מתוך מה שרשם קפקא ביומנו משנת 1911: "היה... לאל־ידי לבלות זמן רב עד שאחותני שינה בדמיונות שביום מן הימים אפנס לתוך הרובע היהודי, איש עשיר במרכבה רתומה לארבע הסוסים, במלת־קסם אקרא דרור לכתולה יפהיה הלוקה על לא עוול, ואקחנה עמי במרכבתי"¹⁰.

אם נביא בחשבון את העובדה שאמו "עמלה היתה ללא לאות לעזור לאביו בעסק, ומסתבר ביותר שאי־אפשר היה למצוא לה חילוץ"¹¹, הרי אותו חלום־בהקיץ על הצלתה של העלמה המופה נעשה שקוף מבחינה פסיכולוגית. פרויד קובע שב"כל ההומוריסטואלים הזכריים יש זיקה אירוטית עזה מאד לדמות נשיית, בדרך־כלל

לאָם, שבאה לידי גילוי בשחר הילדות ולאחר־מכן נשכחה כליל מלבו של האדם.¹² בעוד אשר בדרך־כלל היתה מציאותו של אב חזק עשויה להועיל לנער המתבגר ולערוב להחלטה הנאותה בבחירה מן המין השני,¹³ הרי דומה כי במקרה מיוחד זה אביו של קפקא לובש ממדים אב־טיפוסיים, תפלצתיים, ובכך הוא מסייע להביא בדיוק לתוצאה ההפוכה. בשנות נעוריו אין ספק שנדחף קפקא להזדהות שלמה עם אמו, שאפילו בשלב בשלותו של המשורר נראתה לו בדמיונו כעלמה צעירה ויפה שאותה הוא מבקש למלט מלפיתתו של בעלה הנצלן. האָם, אשר לטיפולה ולנועם אהבתה היה נכסף אלא שאהבתה וטיפולה נגזלו ממנו על־ידי אביו האכזר, שהחויק אותה שבויה למעשה בבית־העסק שלו—המסומל בחלום כגיטו—שוב אינה המושא לחמתו. לא האם אלא הוא עצמו, על דרך של החלפת זהות, הוא אשר ישא בנטל הניצול חסר־הרחמים מצד אביו. כאן מחווה פרויד את הדעה ש"הנער מדחיק את אהבתו לאָם על־ידי שהוא מעמיד עצמו על מקומה, מזדהה עמה ונטל לו את אישיותו שלו לדגם אשר הדמיון אליו מדריך אותו בבחירת המושא לאהבתו. כך הוא נעשה הומורסקואלי".¹⁴

אם גם אין כל טעם לקבוע את העובדה שהמשורר היה למעשה, בפועל־מש, הומר־סקואלי, הרי עם זאת לא נותר כל ספק לגבי נטייה כמוסה מכרעת במזג הנפשי שלו. דבר זה מובלט ד־הצורך על־ידי הצטרפותו הדחופה להתפלפל על מעלותיהם וחסרונותיהם של הנישואים כפתרון בשבילו. הנה כך, במכתב מנובמבר 1912 אל העלמה פ., אשה צעירה אשר משך זמן־מה חשב עליה ברצינות כבת־זוג יאה לו, הוא מהרהר, בעיקר, כדי לשכנע את עצמו ובמידה ידועה את העולם אשר סביבו, מדוע הנישואים אינם באים כלל בחשבון לגביו:

"אני צריך להיות הרבה ביחידות. כל מה שפעלתי הוא תוצאה של היותי שרוי ביחידות... פחד מפני התקשרות למישהו, מפני השתפכות לתוך אישיות אחרת. או לעולם לא אהיה עוד לבדי... אם אשאר רווק, אולי באמת אוכל לוותר באחד הימים על מקום־עבודתי. אם אתחתן, לעולם לא יהיה הדבר אפשרי".¹⁵

לאחר שנה אחת, במכתב מתאריך ספטמבר 1913, כותב קפקא: "עצם הרעיון של ירח־דבש ממלא אותי חלחלה".¹⁶ ואולם, עם כל הראציונליזציה הזאת, לא נעלם מן המשורר כי יש בהרכבו הנפשי איזה חוסר־איוון השם לאַל את כל נסיונותיו לצאת מתוך עצמו כדי להגשים את הנישואים במובן המסורתי. הנה כך, בדברו על אותו חלום־בהקיץ הנזכר למעלה, שבו ראה את עצמו, והוא עתה גבר בן עשרים־ושמונה, כמושיעה של הבתולה היפהפיה, ניכרת אצלו ראשיתה של הבנה שחלומות־בהקיץ, "המשחק הטפשי הזה ב'דמיה־לי'... מתפרנסים מן־הסתם רק ממיניות שהיא כבר חולה ממילא".¹⁷

אם נראה את הדילמה של קפקא בתוך ההקשר של תסמונת ה־Liebestod הנדונה למעלה, המופעלת על־ידי הדחקה נוסטאלגית, והאפיינית למניע של גילוי־העריות האורובורי, הרי ההנחה בדבר הומר־סקואליות כמוסה מקבלת תוקף מספיק. נפש־הגבולים של קפקא היא ההילוך־על־הבל של אגו השרוי בבידוד. החלום הנוסטאלגי

להיאסף שוב אל בטחון רחמה של אם יש בו כוח־פיתוי בל־יתואר. ואולם, ההולך־על־הבל לעולם אַל לו להרשות לעצמו למעוד וליפול לתוך אותה אפשרות של אפס־שיבה, שכן דבר־יוס־ביומו הוא מחויב לעבור מחדש על־פני הרצועה המסוכנת במש־חק הזה של הילוך אין־קץ על־פִּי־תהום. החוויה המגרה הזאת היא, למעשה, זיקוק של אנרגיה פסיכוסקסואלית במובן הדק והנאה ביותר.

קפקא ידע היטב מה כִּף־הקלע שהוא נקלע בה. במכתב אל מקס ברוד משנת 1913 הוא מספר על פרשת־אהבים קצרת־ימים עם נערה שוייצית. שוב העוקץ של כיסופיו מוקהה על־ידי הדילמה הפסיכוסקסואלית שלו, אשר במונחים של חוויית קור־גבול הוא נותן לה ביטוי כה הולם במלים: "תמיד הכמיהה למות ועם זאת ההישארות בחיים, דבר זה לבדו הוא האהבה"¹⁸.

העובדה שהכיר קפקא ב"מיניות החולה" שלו אפשר לראות בה שסתום־בטחון שמנע את המשורר מלעבור את קור־הגבול לתוך הספירה של שיכחה גמורה, ז.א. פסיכוחה. בשום־פנים אין להעלות מאן טענה שלא היו לו למשורר סטיות ארעיות אשר בהן, מפל בחינה מעשית שהיא, עבר בעצם את הגבול. בתוך מעמקי הנפש אין גבולות תחומים בבירור, והמנתח שרוי חמיד במבוכה לפי שלעולם אינו יכול "להיות בטוח לגמרי שאף פעם אין נברוזה עוברת את קור־הסכנה"¹⁹. המודעות של קפקא הגיעה לפרקים לממדים מפחידים כל־כך שיכולים הם לנסוך מורא אפילו על המשקיף הלמוד והמאומן. לענייננו ראוי להביא את השיחה האגבית־כמעט בין המפקח לאמ־ן הרעב:

מ.: "עדיין אתה בתענית? ... וכי לעולם לא תחדל?"

א.ר.: "תמיד רציתי שתתפעלו מזה שאני רעב."

מ.: "אם כן, אנו מתפעלים."

א.ר.: "אבל אינכם צריכים להתפעל מזה."

מ.: "בסדר, אם כן אין אנו מתפעלים מזה... אבל מדוע לא נתפעל מזה?"

א.ר.: "מפני שאני מוכרח לרעוב, אין לי ברירה."

מ.: "ומדוע אין לך ברירה?"

א.ר.: "מפני שאני... מעולם לא מצאתי את האוכל הנכון שיערב לחכי. אילו מצאתי... לא

הייתי מבלבל את המוח והייתי מתפטם כמוך וכמו כל בני־סוגך"²⁰.

המופרך שבמצב הקפקאי טמון בדבר זה שרמזנו עליו למעלה, הסינכרוניות הזאת הנטולה כל יחס בין האמן לעולם, ששוב אין לחזותה בתוך מערכת־ההיחסות דיאלק־טית, ואשר לפיכך הוא כופה על האישיות היוצרת מצב של מודעות נחרצת, של בידוד משמים וקודר. טמון הוא מלבד זאת בדבר שמקס בְּנֵה קרא לו הסימולטאניות של "הממשי והלא־ממשי, האפשרי והלא־אפשרי"²¹, הדילמה של "תמיד רציתי שתתפעלו מזה שאני רעב" וכמעט באותה נשימה עצמה הדרישה הרגוזה: "אבל אינכם צריכים להתפעל מזה". ואולם אפילו על מישור זה של קיום על קור־הגבול מגייסת נפש האדם כוח־מגן נגדי גדול ככל אשר תוכל להעמיד במסיבות הנתונות. יכול האמן להישאר בחיים במצב מבודד שכזה רק אם ירתום את כוחות־הנפש

שמתחת לסף ההכרה, הכוחות אב־הטיפוסיים, השליליים בראש־וראשונה, האחראיים לצרתו. למען ישמש תהליך הרתימה את מנגנון־ההגנה החיובי, אמר־ההן לחיים, עליו להתיחס יחס בעל־משמעות אל היחיד המדובר. הנה כי כן, אם התענית משקפת את האגו במצב של בידוד ללא סייג, הרי בעת־ובעונה־אחת עם זאת היא גם, בשימר שה הנרחב ביותר שבגדר האפשר, ביטוי להתיחסות המשורר אל העולם שסביבו, התיחסות אשר כפי הנראה בעליל נמחה חותמם של קני־מידה קיבוציים ושוב אינה אלא צלילית בארוקית של האגו שנתלש וניתק מגזע־החיים המשותף.

לשון אחרת: המושג "מובן" התפרק מתכנו הקיבוצי־במהותו והוא מתמעט לכדי הפשטה סובייקטיבית־בתכלית, ומפוקפת על־פי קני־המידה המוסריים. המצב הנפשי הזה נהיר היטב לקפא כשהוא אומר: "שהרי כיום עודני סבור כי הצום הוא נשק החקירה הסופי והחזק ביותר. הדרך עוברת את הצום; אם אפשר להגיע למרום־הפסגה, הרי ייתכן הדבר רק בפסגת המאמץ, והמאמץ בקרבנו הוא צום־מרצון... כל חיי כבוגר נמצאים ביני לבין אותו צום, ועדיין לא התאושהתי".²²

מתוך וידויו של קפא אולי יתקבל הרושם כאילו באמת דוגל היה בתענית בחינת "נשק החקירה החזק ביותר". אבל ידוע לנו כי זו דוגמה נאה של ראציונליזציה שבאמצעותה מסוגל האגו המודע להצדיק את קיומו. השיחה שלמעלה בין המפקח לאמן־הרעב מדגישה די־הצורך את הנקודה שעל הפרק, כלומר שהבידוד המתואר על־ידי קפא בסיפור הזה הוא סופיות הנטולה כל אלטרנטיבה. בנעימה דומה לזו התבטא ון־גוך במכתב אל אהיו תיאו: "לצום או לעבוד פחות, והוסף על כך את עינוי הבידודות".²³ הנה כך התענית הופכת אמצעי לפרוץ ממשעול הבידודות. ואולם בתוך תהליך היצירה עצמו עלול האמן לחוש רעב בלי שיכיר בכך. במצב זה של שיכחה—או, מוטב לומר, התעלות על הרובד הגשמי—במצב זה של החלשת קיומו הפיזי, מגיע האמן, באורח פאראדוקסלי־בתכלית, למירב כוח־היצור מפני שאינו יכול אלא ליצור ואין כל אלטרנטיבה לפוטנציאל היוצר.

אם, כמו שאפשר לטעון לצורך הדיון, סוטה האמן מאותו תרגיל בריכוז, כלומר התענית, הרי אוטומטית צפויה עבודתו להתבזבז, ועקב כך יהיה חשוף עתה ל"עינוי הבידודות". הבידודות כשימושה אצל ון־גוך, ועל־דרך הרמז אצל קפא, היא הניגוד המדויק של הבידוד, כי זה האחרון, בתוך ההקשר של תענית וצום, הוא הביטוי המודע של היחיד במונחים של חוויה רצונית, ואילו התענית משקפת ביסודה מצב של מחסור בתוך הפסיכה הקיבוצית של היחיד. בהקשר זה הבידוד הוא עצם רקעו הקיומי של האמן. זהו, כמו שניסינו להוכיח, נתון סינכרוני המשאיר את האישיות במצב של מודעות נחרצת, של ניכור ללא־פשרה. קפא מעריך כהלכה את ההתפתחות הזאת כשהוא אומר: "יכול אני רק לראות ירידה בכל מקום... אין כוונתי לומר שדורות ראשונים טובים היו במהותם יותר מדורנו, אלא רק צעירים יותר; זה היה יתרונם הגדול, זכרונם לא היה עמוס־לעיפה כמו שלנו כיום".²⁴

אי־אפשר לנו להוריד הברקה זו לדרגת אַמרה נאה או הערת־אגב. בתבונה, ובשום פנים לא בהיסח־הדעת, מורה המשורר באצבע על חולי של זמננו, הלא הוא "הזכרון

העמוס-לעיפה" שלנו. אין כל יסוד לחשוב שנעלמו ממנו המכשלות של התפתחות אנושית חד-צדדית כל-כך. הסימנים הפאתולוגיים, החופפים הדגשה מוגזמת של הכושר האינטלקטואלי של האדם, בהכרח נחפסו כאות-סכנה לנפש רגישה דוגמת זו של המשורר הנדון. משום כך הזהיר ואמר: "הם [אבותינו] לא ידעו מה שאנו יכולים לנחש עכשיו כשאנו הוגים במהלכה של ההיסטוריה: שהתמורה מתחילה בנשמה בטרם תופיע בהוויה הרגילה."²⁵

מבחינה פסיכולוגית רמז כאן קפקא על תופעת ההינתקות בהתייחס אל הנפש המרדנית, תהליך אשר, מצד העיוות והאלימות, אין ספק שלעתיד-לבוא יגבה מחיר מופקע יותר מזה שאנו משלמים כבר כיום, אם לא יינקטו מבעוד-מועד הצעדים הנחוצים לבלום את ההתקדמות הזאת המפוקפקת. עולם שבו איש-המדע הוא איש-השעה אין לו בכלל חפץ רב בלא-מודע, שכן "דבקים אנו בפולחן ההכרה, להוציא כל זולתו. הדת האמיתית שלנו היא מונותאיזם של ההכרה, שהוא אדון לנו, יחד עם כפירה קנאית במציאותם של חלקי נפש אוטונומיים."²⁶ בשל העובדה שהרוח בעלת-ההכרה, בלבוש המדע המודרני, רואה לכדאי לה לכפור בקיומם של תכנים תת-הכרתיים, נובע שוב אין האגו יכול לעכלם כיאות. סבורים אנו שהגענו אל פיסגת הבהירות, וכמעבירים-על-מידותינו אנו שוחקים לאנשים שעודם מחויקים ברפאים כגון רוחות-מתים או אלים. אולם למעשה התעלינו רק מעל לרפאיי-המלים, לא מעל לעובדות הנפשיות שהיו אחראיות להולדת האלים. לאמיתו של דבר עדיין אותם תכנים תת-הכרתיים אוטונומיים ממלאים אותנו. ההבדל הוא בסימנטיקה שהשתנתה מעט. מה שהיו מקשרים פעם לשמו של אלוהים קרוי כיום פ'וביה, כפייה וכו'. האלים הפכו להיות מחלות.²⁷

מזווית-הראייה של אינטרוספקציה פסיכולוגית עמוקה שכזאת היה לו לקפקא יסוד להכיר בתמורות שהחלו להסתמן בנשמתו זמן רב קודם רדתו עד למישור החווייתי של השכבות הנמוכות שבאוכלוסייה. הדבר שנגע אליו נגיעה כה בלתי-אמצעית ואינטימית אי-אפשר היה לבלמו לעולם-ועד, ככל שהדברים אמורים במין האנושי. במקדם או במאוחר היתה התוצאה צפויה להתגלות בהיסטוריה המונית, בפסיכוזה, ובשאר ביטויים של טירוף שהציפו את האנושות בכללה. ואכן, זוהי מורשת האבדן שמסוגל היה קפקא לחזות לעולם בכללותו, כי במונחי נפש-הגבולים הקדים וצפה את הפוטנציאל הנפשי הזה בתוך הרקע הקיומי שלו. הפסיכוֹגְנֵסִיס של התבקעות נפשו המודעת של האדם, המכונה ברגיל סכיזופרניה, שאליה רמז קפקא למעשה, באה בד-בבד עם התופעה שנדונה למעלה, תופעת ההינתקות הנפשית, אשר היא האיום הגדול ביותר הנשקף למין האנושי בשלב מסוים זה בהתפתחותו התרבותית. אילו קילפו את הפאתוגנסיס של הסכיזופרניה מן הזרזון המקצועי שלה והעבירוה לצורת-ביטוי ספרותית יותר, לא הייתי יכול להעלות בדעתי דוגמה טובה יותר מן התיאור שמתאר קפקא את הנהר העובר-על-גדותיו, "מאבד צורה ותואר, מאט את פחז-שטפו, מנסה להתעלם מייעודו על-ידי יצירת ימות קטנות בלב הארץ, מזיק לשדה, ועם זאת אינו יכול להתקיים זמן רב במרחבו החדש, אלא שומה עליו לשוב

אחור אל בין גדותיו, שומה עליו אפילו להיחרב במסכנות בעונת החום הבאה מיד אחרי-כן".²⁸

יש שני יסודות מוגדרים, המוציאים זה את זה מן הכלל, בתמונת-הנוף הזאת הכפר רית, הפראית כלשהו. ישנה העצמה ההרסנית, נטולת-הרסן, של המים השוטפים-יורדים בנתיבי-ההשמד, דחף בלתי-מודע זה, המסתמל כאן בזרם הפורץ, פונה למעלה "עיגוב על המוות" ואפשר לזהותו כחלק בלתי-נפרד מתסמונת ההדחקה, מצד שני, קיימים כוחות-המגן שבעת-ובעונה-אחת כמעט הם פועלים כנגד היסוד האכזר והאטום עד אשר יוכנע ויחזור לגבולותיו הטבעיים. התגובה הזאת, המודעת למדי, המפעילה את כל מערכת העתודה החיובית נגד האיום הנשקף ממאפליית-המצולה של התת-מודע הקיבוצי, קושרה אל הפוטנציאל של ה"יון-החיים אשר ב"חווה". הת-בקעות שיפעת המים לימות קטנות שבלב הארץ, לבד מן המשמעות הסמלית שלה, הריחי ההינתקות וההתפרקות של מכלול האגו.

רוצה הייתי לחזור ולהדגיש כי אין זה חשוב כאן כלל אם אמנם עבר המשורר או לא עבר את קו-הגבול, שכן, כמו שהטעמתי למעלה, אין איש יכול לדעת בוודאות גמורה שלעולם לא תעבור בברווז את קו-הסכנה.²⁹ באותה מידה נרחיק לכת אם ננסה להקיף את כל האטיאולוגיה הקשורה בפסיכוגנסיס של מצב הפסיכוזה המפחיד הנדון כאן. עם זאת, ענין רב לנו בנפש-הגבולים של המשורר כפי שבאה לידי גילוי בסולם הספרותי והתרבותי במיוחד, שהיה עילת היותו. כאן מאמרו של קפקא על "הזכרון העמוס-לעפיה" נותן בידנינו את המפתח, אם, כמו שאנו חוזרים ומדגישים, ספירת האגו מתנפחת והופכת להיות מוגותיאזים של ההכרה, הרי ממילא כפרנו בקיומו של ה"טרַמַנְדוּם", אותם תכנים תת-הכרתיים אוטונומיים המושלים בכיפה בנפש האדם. והנה מה קורה עכשיו: היחיד, כיון שהצהיר כי ה"טרַמַנְדוּם" מת, "חייב לברר לעצמו מיד להיכן נעלמה... האנרגיה החשובה הזאת. אפשר שתחזור ותופיע בשם אחר, אפשר שתתקרא 'וּוּטאַן' או 'המדינה' או משהו המסיים ב'איום', אפילו אַתאיוּם, שהבריות קושרים בו אמונה, תקוה וציפיה לא-פחות ממה שהיו קושרים לשעבר באלוהים. אם אין הוא מופיע בכסות שם אחר, הרי ודאי הוא ביותר שיחזור במנטאליות של מי שממנו יצאה הצהרת-הפטירה. הואיל והדברים אמורים באנרגיה אדירה, תהיה התוצאה הפרעה פסיכולוגית חשובה באותה מידה בצורת הינתקות של האישיות. הקרע יכול להביא לידי אישיות כפולה או ריבויית. דומה הדבר כאילו אין איש אחד-יחיד יכול לשאת את כל כמות האנרגיה ולכן חלקים של האישיות שעד כה היו יחידות תיפקודיות מתבקעים כהרף-עין ולובשים הכרת-ערך וחשיבות של אישיות אוטונומיות".³⁰ על-כל-פנים, הכוח המקשר הקובע את יכלתה של ספירת התודעה איננו אינסוף המתפשט כרצון איש ואיש, אלא הוא כפוף לאותם חוקי-טבע שהם ממהותו של היקום בכללו. כתוצאה מכך מכלול האגו מתפרק לרכיבים אוטונומיים, בין מפני ששוב אין הכוח המקשר יכול להכיל את המסען המנופח של חומר מודע, בין מפני שהתכנים תת-הכרתיים המודחקים יוצרים

לחץ כה גדול שיש בו כדי לשבר את מנגנון־ההגנה ולהציף, או מוטב לומר לטמא, את ספירת ההכרה.

בשני המקרים אין זו האחרונה יכולה להתמודד עם קריאת־החגר העצומה אשר מולה. לכך כיוון קפקא כאשר דיבר על הנהר ה"מתעלם מייעודו על־ידי יצירת ימות קטנות בלב הארץ". יונג מעמיד כאן את התנאי האטיאולוגי של "תודעת־אגו מונ־מכת", מפני שהיחיד "הגיע למדרגה הגורלית, הקיצונית, כאשר האגו מקפח כל יכולת לעמוד כנגד ההסתערות של תת־מודע אדיר יותר לכאורה".³¹ העובדה שהמ־שורר חזה לפניו את האפשרות של חצייה הרת־גורל של קר־הגבול בלי האלטר־נטיבה של חזרה מובאת בחשבון בחלק האחרון של "אמן־התענית".

להלכה לפחות, ז.א. בתוך מסגרת הסיפור, הפך המשורר את אי־האפשרות לחזור לאלטרנטיבה בת־קיים, ואולם פיטוריו של האמרגן הם סימן־הסכנה הראשון במידה שהם מבשרים את קץ התקופה הקשורה ב"חווה", את הערובה הסמלית שביצורי האגו הם במצב תקין וכשרים להדוף כל פלישה מן השכבות של תת־ההכרה. עם סילוקו של אמצעי־הבטחון הזה האחרון שוב אין הרקע הקיומי של אמן־הרעב נתון לשלטונו של מכלול האגו ה"עליון", שהרי זה האחרון נשללה ממנו עליונותו. במונ־חיים של הוצאות, שילם גיבורו של הסיפור את מלוא המחיר בעד תשוקתו נטולת־הרסן להמשיך בתענית. מותו הוא הפפרה הסופית של האמן כלפי הקיבוץ אשר בעיקר־אמונתו פגע. זוהי התחבולה הספרותית אשר באמצעותה יכולות הנפשות הפועלות לסיים את הפקידן ולפרוש מן ההצגה שלו. ואולם הגיבור האמיתי, המחבר שמאחרי הדמות שאינה־יודעת־פשרה של אמן־הרעב, האדם בשר־ודם, איננו תמור ונמרץ כמקבילו הספרותי. הוא יודע על האפשרות לחזור אל ה"modus operandi" שלו מלשעבר. סימן לכך המים ההולכים הלוך־וחסור, אשר "שומה עליהם לחזור אל בין גדוהיהם".

מקרא מעמיק ביצירתו של קפקא יוסיף ויחזק את ההנחה שלנו שהמשורר ידע אל־נכון על הסכנה הגלומה בקיומו על קר־הגבול. בסיפור הקצר, "אשה קטנה", אשר בו תהליך הניפור נוגע בעצם שיווי־משקלו הנפשי של המשורר עצמו, שוב אין הסינכרוניזת משקפת את האמן ואת העולם בו הוא חי. בהקשר זה הבידוד מתיחס אל האמן בחינת אי של גילויים נפשיים. מכלול־האני המודע עומד בפני התת־מודע בעירומו, ביטוי נשוי בעל ממד אב־טיפוסי, הנשמה המודחקת שלו הקוראת תגר על עליונות האגו. אך להבדיל מאמן־הרעב, החוצה־ועובר אל ספירת הנשייה, הגיבור ב"אשה קטנה" יוצר modus operandi מעבר־מזה לקר־הסכנה. יודע הוא, כמובן, על הצרה שהוא חייב לחיות אתה עדי־בלי־די, אך סופו שהבין כי אין איש יכול לנטות מן הדרך הסלולה או להתריס כנגד משובותיה הגחמניות של החברה בתקופה שזמן מסוים לא ישיחו בו. כך אומר המשורר בבטחון־עצמי מתקבל־על־הדעת: "מכל נקודת־מבט שאסתכל בדבר, דעתי מוצקה כשהיתה. אם אכסה על הענין הזה [היח־סים המפוקפקים עם נשמתו המודחקת], הרי אוכל להוסיף ולחיות בשקט ובאין־מכלים־דבר בזה העולם".³² תשוקה עזה דומה לזו, שלא להפליג הרחק מדי בהינתקות

של הרכבו הנפשי, מתוארת ב"גון ראשון", סיפור קצר אשר בו הגיבור, אמר טראפיצה, ממשיך בקיומו במסגרת של בידוד פיזי. הוא שם משפנו במרומי המבנה הפיפתי של הקירקס ומסרב לרדת או לבוא במגע־ומשא כלשהו עם חבריו לעבודה. אולם בריחתו של אמר הטראפיצה לתוך "הבדידות המזהירה" שבחר לו בעצמו, אין לראות בה סופיות נפשית, שהרי העולם מתחת, ז.א. חבריו־לעבודה וקהל־הצופים שלו, נמצאים בכל עת תמיד במטחויי ראייה ושמיעה. כלומר במיתחם הנמוך ביותר של הכרתו המודעת. מצב דו־ערכי זה גם הוא חלק מן המופרך הקפקאי. אין הוא יכול לחיות עם הקיבוץ, ואין הוא יכול להציג בלעדיו. הגג המקומר מוצף־האור שם למעלה, המסמל את הספירה של תודעת־האני, אינו מאפשר נטיות הדחקה מעין אלו. לפיכך "הזכרון העמוס־לעיפה" של—או, במונחים פסיכולוגיים, הרקע הקיומי התלוש של—אילץ אותו לחיות מתוך תודעה מתמדת של מעמד־הדברים המופרך שלו. קור הגבול קרוב תמיד עד כדי סכנה, אבל כך קרובים גם הלהקה והקהל שכלפיהם הוא מחויב על־פי "חווה". כתוצאה מכך נשאר מצבו הנפשי העדין שרוי בשיווי־משקל התלוי־בשערה.

*

העיון ביצירת־המופת הספרותית "אמן־התענית" גילה מספר שחזי־סכנה אשר להם צפוי האגו במבודד. איום חמור במיוחד מובלע בתסמונת של ה־Liebestod, שהחל בתהליך ההדחקה הנוסטאלגית. מלבד זה הרי כאן המופרך הקפקאי, רקע שהוא בלתי־סיבתי עד־היסודי, ולכן יש לתפסו רק במונחים של סינכרוניות. הרמו להומו־סקסואליות כמוסה, הקשור אינטימית לנטייה הרגרסיבית של נפש המשורר, והצורך המתמיד שלו להתפלפל על הדילמה שלו, הם שלבים נוספים במשחק הזה שאין־לרקץ של עמידה על־פי־התהום. מוסיף על כך האיום הצפוי לנפש מהינתקות גמורה עקב "הזכרון העמוס־לעיפה" של האדם המודרני, תזכורת כבושה לעולם של ימינו שהתבקעותו של מכלול־האגו עלולה להציף את האנושות בחשכה הפסיכוטית של תוהו־ובוהו.

כנגד מודשה זו של אבדן, שאותה מוסר המשורר מחמת מעמדו החשוף בחיים, קם התוכן הפסיכי של היוו־החיים, המובע סמלית ב"חווה", הביטוי הממשי להסכמה הציבורית הבולמת את כמיהותיהן של תאוות אינדיבידואליות מוגזמות. הנה כך, לעולם אין היחיד יכול להימלט כליל מעיניה הבוחנות של החברה הקובעת את גבולותיו. בעצם, ייתכן תהליך האינדיבידואליזם רק בגלל הקיום א־פריורי של המצב נטול־הדיפרנציאציה של ספירת התודעה הקיבוצית. מתוך הבנה זו יוצר לו המשורר modus vivendi המאפשר לו להרחיק מקו־הסכנה, אשר לפורענותיו חשוף תמיד האגו השרוי בבידוד.

הערות

- 1 Erich Neumann, *The Origins and History of Consciousness* (New York, Pantheon Books, 1964), p. 26.
- 2 Erich Neumann, *ibid.*, p. 17.
- 3 Herbert Tauber, *Franz Kafka* (London, Secker and Warburg, 1948), p. 192.
- 4 Herbert Tauber, *loc. cit.*
- 5 Franz Kafka, *Ein Hungerkünstler* (Berlin, Verlag der Schmiede, 1924), p. 44.
- 6 Max Bense, *Die Theorie Kafkas* (Köln-Berlin, Kiepenheuer und Witsch, 1952), p. 86.
- 7 *Ein Hungerkünstler*, p. 47.
- 8 Herbert Tauber, *Franz Kafka*, p. 192.
- 9 Max Bense, *Die Theorie Kafkas*, p. 87.
- 10 *The Diaries of Franz Kafka, 1910-1913*, ed. by Max Brod (New York, Schocken Books, 1965), p. 207.
- 11 Max Brod, *Franz Kafka* (New York, Schocken Books, 1963), p. 8.
- 12 Sigmund Freud, *Leonardo da Vinci* (New York, Vintage Books, 1947), p. 61.
- 13 Sigmund Freud, *loc. cit.*, *passim*.
- 14 Sigmund Freud, *ibid.*, p. 62.
- 15 Max Brod, *Franz Kafka*, p. 142.
- 16 Max Brod, *ibid.*, p. 144.
- 17 *The Diaries of Franz Kafka, 1910-1913*, p. 208.
- 18 Max Brod, *Franz Kafka*, p. 144.
- 19 C. G. Jung, *The Psychogenesis of Mental Disease*, transl. by R.F.C. Hull (New York, Pantheon Books Inc., 1960), p. 238.
- 20 *Ein Hungerkünstler*, pp. 49-50.
- 21 Vid. 9 הערה.
- 22 Franz Kafka, *Metamorphosis and Other Stories*, "Investigations of a Dog" (Harmondsworth, Middlesex, Penguin Books, 1964), p. 118.
- 23 In: Norman Lewis, *Ein Hod* (Tel Aviv, Rimon Print), p. V.
- 24 *Metamorphosis*, "Investigations of a Dog", p. 108.
- 25 *Metamorphosis*, "Investigations of a Dog", p. 109.
- 26 Richard Wilhelm and C. G. Jung, *The Secret of the Golden Flower*, transl. by C. F. Baynes (London, Routledge and Kegan Paul, 1962), p. 111.
- 27 Richard Wilhelm and C. G. Jung, *ibid.*, pp. 112-113, *passim*.
- 28 *Metamorphosis*, "The Great Wall of China", p. 73.
- 29 Vid. 19 הערה.
- 30 C. G. Jung *Psychology and Religion* (New Haven, Yale University Press, 1966), p. 104.
- 31 C. G. Jung, *The Psychogenesis of Mental Disease*, p. 238.
- 32 *Ein Hungerkünstler*, "Eine Kleine Frau", p. 30.

מירה מאיר: אשה זקנה

בחלומה

מקרקשות טבעות הוילון את ספור
גשואיך, והרוח, לתמה, מביאה אליך
עלים בלים שמעולם לא כתבה
השלכת על פני מדרכת שלא הכירה
את ספף בעלה בעלומיה; והצללים עולים
בחלומה מעליהם, כאלו לא באו אליה,
ורק מכאובים שבים אל הסדין
שמתחתיך. ואין טעם להאנח—כי דין
כל בשר דין לילותיה, ומי יודע אם פעם
שפר עולמה בעלומיה.

הצדפות

הצדפות רוצות להיות
רק זאת. הצדפות.
הסרטנים רוצים להיות.
הרבה מינים של סרטנים.
מעולם לא היה להם
סוקרטס בחול הלח
ולא סרט, כי אם
בעלי־חיים קטנים
מהם גדולים מהם, ואצות
ורגלים רצות. וקונכיות,
וסלעים חלולים, ואלמגים
למסתור. וחם וקר. והרבה
קונכיות ריקות בחוף.
וכל הינם כלו
כל הינם כלו
להיות.

יגאל שנקמן: דיוקנו של "דיוקן"

מקרא ב"דיוקן האמן כאיש צעיר" לג'יימס ג'ויס

א. לירי, אפי, דראמתי

אילו חי ג'יימס ג'ויס כיום היה בן 86. אולם אין סופר מן הבאים אחריו אשר, בפיתוח ומיצוי הקונבנציה של הרומן המודרני, הגיע לאותו שלב המתגלם בעבודתו המוקדמת ביחס של ג'ויס. הישגיו, שאינם טכניים בלבד, נתאפשרו על-ידי יכולת לחקות את כתיבתו של כל סופר שהוא, חיקוי מדויק ואפייני ביחסו לנושא ובאופן ההתבטאות העצמית. לכשרון מיוחד זה הצטרף כושר ניתוח שידע לפרק את מעשה-היצירה לכל גורמיו. בלי רחמים ובלי יראת-כבוד, בדק ג'ויס את אופן פעולתם של אותם רכיבים אשר ההכרה בעצם קיומם תערער בהכרח את התפיסה המקובלת של שלמות הסופר עם רוח יצירתו.

נושאו העלילתי הגלוי של הרומן "דיוקנו של האמן כאיש צעיר" מתחסם לתקופה שבין שנת 1888 בקירוב (כשגיבורו הוא כבן 6) לבין שנת 1902 (בהיותו כבן 20). עיצובו של "דיוקן" הושלם בשנת 1914 (בהיות ג'ויס עצמו בן 32), לאחר שכבר עלה בידו לראות בפרספקטיבה בוגרת יותר הן את הילד-הנער המתואר בעלילה והן אותו אמן צעיר בן ה-22 שהתמכר לכתיבת רומן אוטוביוגרפי בשנת 1904 בעיר דבלין.

בימי נעוריו מרד ג'יימס ג'ויס בכנסייתו, במשפחתו, במוסר החברה בה צמח, ובמוסכמות היקרות לה ביותר. גולת-הכותרת של מרד-נעורים זה היתה יציאתו לגלות מרצון, בגיל 20. כעבור חדשים-מספר מופה ומריר, ידע היטב לבקר את תמימותו הקודמת ואת האופן בו היה מנצל אידיאלים נשגבים על ייעודו כאמן כדי לטשטש את מניעיו הסמויים לעזיבת בית-אביו. אך עם זאת איתן היה בדעתו כי גם בימי אילתו הנמחרת ביותר ושפלותו המזעזעת ביותר הצטיין הן בשכל מבריק הן בתכונות נפש נעלות; שאם לא כן, הרי נבצר היה ממנו להעלות אידיאלים כה נשגבים. אף כי באותם ימים לא הבין כבימי חזרתו זו לאירלנד מהי משמעותם האמיתית—ומה עתידים לדרוש מחיו.

אולם ג'ויס, משום שהיה חלוץ בעולם הספרות דווקא, עד יום-מותו לא השתעבד ליצרו להעלות על-גס את ערכי נעוריו העלובים. שמרוב עיבודים ושיחזורים סולפו כל-יכך בזכרונו. ההיפך הוא הנכון: ג'ויס גילה כי עצם הנטייה לעשות כן יש עמה משמעות הראויה לבדיקה יסודית.

בשנת 1904, כמה חדשים לאחר שנקרא לשוב מפאריס לרגל גסיסתה של אמו, הגיש ג'ויס לפירסום בבטאון "דאנה", שהחל להופיע בימים ההם בדבלין, סיפור אוטוביוגרפי קצר בשם "דיוקן של האמן". מיד לאחר שנדחתה היצירה נרתם ג'ויס למיבצע של חיבור רומן אוטוביוגרפי בשם "סטיפן הירו". חלק נכבד מן היצירה נכתב באותה שנה. בארבע השנים הבאות הוסיף ועסק בו לסירוגים, כשרוב עתותיו מוקדשות לכתיבת מחזות סיפוריו "דבלינאים". בשנת 1908 השליך את כתב־היד הלא־מושלם של "סטיפן הירו" ללהבות, ורק קטעים ממנו ניצלו. ב־1909 חזר והתחיל לעבד נוסח חדש של אותו חומר; ובשנת 1914 השלים את המלאכה, שפונתה בשם "דיוקן של האמן כאיש צעיר". אותה שנה חיבר מחזה בשם "גולים" (שאיננו שייך לענייננו), וכן החל בעריכת ראשי־הפרקים של הרומן "אוליסס", שאותו סיים ב־1921.

בשלושת הרומנים מופיעה דמותו של סטיפן דידאלוס: ב"סטיפן הירו" וב"דיוקן" כגיבור ראשי, ב"אוליסס" כאחד משני הגיבורים הראשיים. בשם סטיפן דידאלוס השתמש ג'ויס גם כ"שם־קולמוס" לסיפור שפירסם ב־1904. מתוך עדותם של רבים ממכריו של ג'ויס ומבני־משפחתו, וכן גם מעדותו־הוא, משתמע ללא ספק כי קורות חייו של סטיפן דידאלוס הפיקטיבי מתייחסות לקורותיו של ג'ויס עצמו, אף שאינן זהות. בגלל הבקורת הבינלאומית—המחייבת והשוללת כאחת—שהופיע בשנים הראשונות לאחר פירסום "דיוקן של האמן כאיש צעיר" הכירו המבקרים ביסוד האוטוביוגרפי של הרומן, אף שייכוהו לאותם רומנים "מתוודים", שבאותה תקופה היו ידועים למדי. אולם כמספר המבקרים כן היה מספר הדעות. אחדות התייחסו למטרותיו של הסופר, אחדות למהות הספר ואחרות למקור ממנו נבעו הלשון, הדימויים וההתייחסויות אל העולם המתואר בו. היה מי שזיהה את הספר כביטוייה של דמות־האמן המתוארת בעלילתו, והיה מי שהעלה על נס את ניתוקו של הסופר מיצירתו; רבים ביקרו את עמדותיו של הסופר המתבטאות בספרו, וכן היה מי שהזהיר מסכנת צמיחתו של "פולחן ג'ויס".

המבקרים התקשו לפענח את מהלך העלילה המובלעת בין המחשבות וההזיות, או לזהות את ההצדקות האמנותיות לקיום קשת כה רחבה של גוני־רגש. משחקי־סגנון ודרגות וגוונים של מוחשיות בלשון, היו ששייכו את הספר על מעלותיו הסימבוליסטיות והיו שגינהו דווקא על העירפול שבביטוייו, וכנגד זה היו שתקפו את הספר, או היללוהו, בשל תכונותיו הנאטורליסטיות. נמצא אף מי שקבע כי מעלתו הגדולה של "דיוקן" היא המיווג שבין דיוק התיאור של הנאטורליזם עם עשירות הלשון של הסימבוליזם, מיווג המתאפשר על־ידי הצגת נפש כנפשו היפה של סטיפן דידאלוס, על רקע שאינו אלא נופה "נטול־הגון" של דבלין.

השימוש במלה "אמן" בשם הספר, והדברים המעורפלים שמשמיע גיבור הספר בתורת־האסתטיקה שלו, משפיעים על הקורא שתייחס אל ג'ויס עצמו כאילו גישתו לכתיבה היא אסתטיקנית בלבד. הניפור של דמות־האמן מן הסביבה ובידודו של

סטיפן בהתעניינותו באמנות, בנוסף לעצם התייחסותו למקורות פילוסופים קלאסיים דברו על אמנות, אף הם דוחפים את הקורא לזהות את ג'ויס עם סטיפן. מכיון שפרט לאלה נהוג לראות את ג'ויס לכתובה כאישית בלבד, הרי—אם בכלל משתמשים במונחים השאובים מעולם הבקורת הכללית כדי לתאר את יצירתו— אין מיחסים לג'ויס עצמו כל גישה רצינית לסוגיות-היסוד שהעסיקו את סופרי תקופתו.

והרי ההיפך הוא נכון. בכל עבודתו נמצא כי ג'ויס המציא את פתרונותיו-הוא דווקא לאותן בעיות במלאכת הכתיבה אשר הטרידו את חבריו למקצוע במאה העשרים:

1. תפקידה של הספרות בחברה, או בתרבות האנושית;
2. באיזו מידה ובאיזה אופן האחריות האינטלקטואלית המוטלת על הסופר מחייבתו לתאר את המציאות במירב הנאמנות, על-פי מיטב הידיעה המדעית;
3. הצורך לספק ביצירה ערכים שבהוויה הנפשית והאסתטית, אשר נתאפשרו ביצירות-המופת של התקופות השונות הודות לאמונות התפלות, לאשליות ולתמימות של הסביבה בה צמח האמן;
4. כמסקנה מן התפיסה המתבססת והולכת, שהסגנון והשפה הם פונקציה של הרקע, ההשכלה, האישיות והמצב הנפשי של הסופר—האם אישיותו והוויתו של הסופר צריכות להיות עניינו העיקרי של הרומן?
5. באיזו מידה ובאיזה אופן יוכל הסופר לדעת את הוויתו הפנימית של אדם אחר כלשהו—כדי שיוכל להעלות בדמיונו וליצג ביצירתו דמויות הכפופות לאותם כללים המאפיינים את בני-האדם המתהלכים בעולם-המציאות?
6. לאור ההכרה הגוברת והולכת שאין השפה מגלמת משמעויות, וכן שאיננה כלי בו מעבירים משמעויות מן הכותב אל הקורא אלא מערכת סמלים הנוצרת על סמך חוויה הקיימת בשכלו או בדמיונו של הסופר והמאצילה על הקורא חוויה כלשהי או מחשבה כלשהי בהתאם למערכת תגובותיו על סמלים—באיזו מידה, אפוא, ובאיזה אופן יכול הסופר לעורר בקורא חוויה הדומה לחווית המקור?
7. באיזו מידה ובאיזה אופן משפיעות, או צריכות להשפיע, ההיכרות המוקדמת של הקורא עם יצירות אחרות של הסופר, וכן פגישתו עם בבואתו הציבורית של זה, על האפשרות להידברות?
8. באיזה אופן ובאיזו מידה תהיה היצירה ביטוי לאישיות הסופר או ביטוי למציאות המתוארת על-ידי הסופר?

מחרוזת הסיפורים הקצרים "דבלניאים" מגלמת גישה מעשית לסיפור הקצר, העונה על חלק ממערכת השאלות הנ"ל.

בסיפורים אלה אין מרגישים בקיומו של המחבר. אין הוא מביע דעה, ואף כי התיאורים הם בגוף שלישי, אין הסופר מבטא את אישיותו אלא את המתואר. גם השפה כמו נעלמת, לפי שאינה מוחשת אלא כמשרתת את התוכן. הכתיבה משקפת בעיקר את מחשבותיה ותחושותיה של הדמות שהיא נושא הסיפור (שפן סיפורים אלה הם אמנם ציורי-דיוקן חטופים, במובן המקובל). ומאחר שעיקרו של כל סיפור הוא ליקוף כלשהו בתחושה העצמית של הדמות המרכזית או פגם בהבנתו את הסובב אותו,

סיפק הסופר עובדות כדי להבהיר לקורא מהי האמת. מקומן של עובדות אלה שובץ בסיפורים במכוון בנקודות־מפתח כאלו שכאשר הקורא נתקל בהן מוארת לפניו האמת באופן שלא ציפה לו. ואולם, אמת זו תתגלה רק לעיני אותו קורא שיוכל לגשר בין חלקי השונים של כל סיפור, ולהבין (כמתוך נסיון־החיים שלו עצמו) במה הדמות טועה. במקרים רבים האמצעי המכוון לחישוב האמת הוא התבטאותה של הדמות עצמה, בדיבור או בכתב, או על־ידי התבטאות של דמות אחרת.

•

גישה זאת יצרה ב"דבלינאים" מחזרות סיפורים המקנה לגויס מקום בין מעצבי צורתו של הסיפור הקצר המודרני וממצי אפשרויותיו. "סטיפן הירו" היה אמור להיות ראשיתו של מפעל מקביל ברומן המודרני.

כנושא הראשון במסגרת רחבה זאת בחר ג'ויס באישיות המוכרת לו ביותר, אישיותו־הוא; ובכך התנגשו שתי מגמות אשר משך חמש שנים לא הצליח להשלים ביניהן בצורה שתשביע את רצונו.

קטע המבליט את ההתנגשות ואת הכשלון בפתרונה נמצא בעמודים הראשונים לפרק XVI של "סטיפן הירו". בקטע זה ניסה לפתח את הסתירה בין הגישה הקלאסית למעשה־היצירה, שהיתה תורתו של הגיבור, לבין התנהגותו המעשית, שהיו בה סימנים מובהקים של הגישה הרומנטית ליצירה.

לפי שיטת "דבלינאים", אין הסופר אומר דברים מפורשים אלא מציג עובדות שעל הקורא לפרשם בעצמו. וכך מוכנס הקורא עצמו למסגרת המחשבתית המאפשרת לדמות לקיים אותה סתירה. בלי לקבוע זמן או מקום, בא כאן תיאור כללי ביותר של דעותיו של סטיפן לגבי היחס הנכון של האמן אל מלאכתו. בהמשך מובא תיאור מרפרף של מגעיו עם החברה, היוצרים תחושת ניגוד בין האמן לבין סביבתו, ואין חשים דבר מוזר בכך שמיד אחרי־כן מתואר סטיפן כשהוא מחבר שירים מתוך השראת תשוקות ותאוות באותה דרך עצמה שגונתה קודם־לכן בהצגת דעותיו. וכאן קישר ג'ויס בין הגישה המעשית לבין המקום בו תואר יחסו העיוני כלפי אותה גישה על־ידי השימוש בסמל של רטיבות, הנושא עמו משמעות מלגלת וגסה. הביטוי "ערפל סגול לח" המתלווה לתיאור התשוקות המוליכות את סטיפן לחיבור שירו, אמור להעביר אל מעשה חיבורו של השיר עצמו את הלעג המפורש כלפי "הדעה הזעיר־עירונית על המשורר ביירון בלבוש־חסר, שופע חרוזים כדרך שמבוע עירוני שופע מים". אולם האפקט אינו מושג, וזאת משום עצם הזהות שבין המחבר לגיבורו. אמנם התעלומה האינטלקטואלית נשארת בעינה, אך האובייקטיביות של הגישה פקעה. תחת זאת יש כאן נעימה של בקורת־עצמית כשאישיות המחבר היא גורם סובייקטיבי. בד־בבד עם נעימה ביקרתית זו באה כאן גם מגמה נגדית מצד המחבר, המבקש להגן בכל־זאת על בבואת הגיבור ולהציג פוטנציאל הראוי לפחות להערכה. מגמה נגדית זאת מתבטאת בכושר האינטלקטואלי וברמה הפיזית של תיאור נפשו של הגיבור, והיא עזה כל־כך עד שאין הקורא מסוגל, ואין גם הצדקה לדרוש ממנו,

להגיע לידי ראייה אובייקטיבית של הגיבור, על כל עיוותי התפיסה הסובייקטיבית שלו, בתוך סביבתו כפי שהיא, אלא בהתייחסו למחבר עצמו. ב"דיוקן של האמן כאיש צעיר" טיפל ג'ויס בסתירות שהתקיימו בתוך כתיבתו ב"סטיפן הירו" ממש כדרך שטיפל קודם-לכן בסתירות שבגישתו של גיבור העלילה, אלא שעכשיו העלה טכניקה זאת על המישור של נפש הכותב עצמו. בכך יצר, בעצם, דמות סינתטית נוספת: דמות המחבר המוצגת באמצעות ספרו. כיצד מופיעה ב"דיוקן" הפרשה המקבילה לזו שאותה תיארו למעלה כדרך שהופיעה ב"סטיפן הירו"?

ראשית, ריכז ג'ויס חומר הדין בתיאוריה אסתטית, שהיה מפורז במקומות רבים ב"סטיפן הירו", ועיבד אותו בצורה שתדגיש ביתר-שאת את התכונות המצדיקות את השימוש בו באותו דרשיח המשתרע על 15 עמודים של "דיוקן". שיחה זו, המקפלת בתוכה את ההגזמה הרבה בגישתו הקלאסית של סטיפן כוללת השגות רבות שאינן אלא בדיחות אינטלקטואליות, כדוגמת האמירה ששימושו של אקווינאס במלה *claritas* אינו ברור, והשערותיו המעורפלות בהמשך הקטע לגבי השימוש במלה זו שאין פירושה באותו פסוק אלא "בהירות". בכך מתבטא רצון הסופר בן ה-22 ללעוג לתיאוריות של נעוריו, אולם תיאוריות אלו נוסחו בצורה כה מבריקה ועזת-רושת עד שלא נותר לקורא אלא להתפעל מגאונותו של הסופר, בלי שיעמוד על כך שאותם רעיונות מופרכים הם מעיקרם ואין הסופר מתיהס אליהם אלא בבוז. בכך לא השיג אמנם "הסופר המתואר" בן ה-22 את מטרתו התודעתית, אולם את המגמות הסותרות של כתיבתו מיצה יוצרו בן ה-32 באותו קטע.

מיד לאחר אותה שיחה עיונית מופיע תיאור התעוררותו של סטיפן עם-שחר, חוויה זו, המתוארת בלשון הפיוטית ביותר, אמורה להיות חוויית אקסטאזה דתית-אמנותית, אולם דימוייה רוויים מלים המציינות לחות, רטיבות ומים. הקורא החשדן אשר יבקש להבין את המתרחש באותה התעוררות ימצא לכך רמז בהזכרת ביקורו של גבריאל המלאך בתאָה של הבתולה, ביקור זה מתייחס לחזונה של תיריזה הקדושה, שהמלאך גבריאל בא אליה בחלום, דקר את לבה, ובכך גרם לה מצוקה נוראה ואושר גדול. אותה פרשת תוארה בפסלו של ברניני. אולם, בעוד שהפסל—כדוגמה קלאסית של הטכניקה הבארוקית, בה החוויה הדתית מוצגת בדפוסים חזותיים של חוויות חילוניות למדי—מראה את פניה של תרזה באופן חד-משמעי כפני אשה בעיצומו של שיא מיני, נמצא בתיאור התעוררותו של סטיפן את היפוכה של אותה טכניקה: כאן מתוארת חוויה מינית בדפוסי החוויה הדתית. כאשר סטיפן מתחיל, אפוא, תוך הזיות הנובעות במפורש מתשוקתו לנערה, לחבר שיר-אהבה המלא אף הוא דימויים דתיים, אין צורך להזכיר (כבקטע המקביל ב"סטיפן הירו") את ביירונו בלבוש-חסר, שופע שירים כמי-מבוע.

בכך תיאר ג'ויס את הסופר הצעיר, המספק את היצר ללעוג בגסות לנטיות הרומנטיסיות של נעוריו ולמקורן הטמא, בעודו מפגין תוך כדי כך כוח לירי עילאי בתיאור מחשבותיו ורגשותיו ומדגים שיר המגלים את הפגמים אשר תרמו לחיבורו.

לפי גירסתנו המוצגת למעלה, היחס בין "סטיפן הירו" לבין "דיוקן של האמן כאיש צעיר" אינו יחס של טיוטה ראשונה לנוסח סופי אלא יחס של דגם לדיוקן שצויר על־פיו. אנו מניחים שתוך כדי עיבוד כתב־היד של "סטיפן הירו" הגיע ג'ויס לכלל הכרה שהיצירה, תחת שתמלא את התפקידים אשר קבע לה מראש, חשפה את אישיותו ואת מניעיו שלו עצמו. עם כל שניסה להשיג אובייקטיביזציה של הדברים, לרכז את כל החוויה בדמותו של סטיפן דידאלוס ולהעלים את אישיותו־הוא בעת הכתיבה, מצא כי הרומן נשאר ביטוי של האדם שהחל את כתיבתו בגיל 22, ולא של גיבורו בן ה־6 עד 20.

ב"דיוקן" חדל ג'ויס מן הנסיון להעלים את הסופר—בעצבו בכוונה־תחילה את דמותו של הסופר, עיצוב משמעותי ואורגאני. חווית הכותב בן ה־22, המתרחשת במישור הסימבולי, בנויה ומתכננת באופן כזה שהקורא יוכל לעקוב אחריה כמו שניתן לעקוב אחר המניעים הסמויים של הגיבור ברומן פסיכולוגי.

החידוש העקרוני, המתבטא בהבדל בין ביצועיו של קטע זה בשתי היצירות, הוא אפוא בכך שב"סטיפן הירו" לקה ג'ויס הצעיר בהתנגשות מגמות שהכשילו אותו משום שלא הכיר בחלק מהן, או שלא אישר את צידקת תביעתן, בעוד אשר ג'ויס המבוגר יותר הגיע לכלל הבנה שההתנגשות יכולה להיעשות סינתזיה רק אם נושא ההתנגשות יהיה לנושא היצירה; וסינתזיה זו הניבה את אחת היצירות היפות שבספרות העולם.

כשאנו מיחסים את "דיוקן של האמן כאיש צעיר" אל "סטיפן הירו" עלינו לנהוג באותה זהירות הדרושה שעה שאנו מיחסים את סטיפן דידאלוס לג'יימס ג'ויס. סטיפן דידאלוס הוא דמות פיקטיבית המגלמת בתוכה צירוף של תכונות שג'ויס זיהה בעצמו. אולם גם באחרים מן הסובבים אותו. הדמות היא סינתטית אפוא גם במובן זה שרכיביה נלקחו ממספר אנשים חיים, לא מאחד בלבד. מבחינת המחשבה והרג־שות, מבחינת עצם האישיות, וכן גם מבחינת ההתנהגות, אין לכרוך את סטיפן עם ג'ויס. עתה אין להתייחס עוד אל "דיוקן" כאל יצירתו של ג'ויס אלא כאל יצירתו של אותו דידאלוס בהיותו בן 22, בשנת 1904—יצירה שהיא הנוסח הפיקטיבי־והמסוגנן של האמן המצטייר מפתיתו, כביכול, ב"דיוקן", ומהליכותיו ומחשבותיו כדמתו ב"אוליסס". מכאן שיש לקרוא את שם הספר כך :

"דיוקן [אחד מתוך שנים] של האמן [סטיפן דידאלוס, שכתב ספר זה] כאיש צעיר [בן 22]".

יש לראות כביכול מרכאות כפולות בתחילת העלילה, ואת החתימה הכפולה המופיעה בסוף־הספר :

דבלין, 1904.
טריאסט, 1914.

יש לראות כאילו היא כתובה כך :

סטיפן דידאלוס, מחבר רומנים אוטוביוגרפיים, דבלין, 1904.
ג'יימס ג'ויס, צייר דיוקנים, טריאסט, 1914.

עתה נוכל, מבחינת הבקורת הצרופה, גם להפריד בין האמן לבין יצירתו וגם לעסוק בבדיקת הקשר בין אישיותו של הסופר ומניעיו לבין התכונות של יצירתו. נוכל לעזוב לגמרי את החיטוט בחייו של גיימס ג'ויס, כולל נסיונו בכתיבת רומן אוטו-ביוגרפי שהושלך לאש, ולהצטמצם בחייה של דמות-האמן הפיקטיבית. ואם נבקש עכשיו לעסוק בבקורת ביוגרפית, ניגש ל"אוליסס" ונמצא באיזה מסיבות אובייקטיביות כתב סטיפן דיאלוס את הרומן האוטוביוגרפי שלו, ובאיזה מצב נפשי היה נתון; מהן הבעיות שהטרידוהו, ואיך התיחס אליהן במחשבתו היומיומית ובשעת שיחתו עם הבריות. זאת הדרך בה נוכל לבדוק כיצד מצאו חיי האמן את ביטויים ביצירתו.

מן הגירסה שהוצגה כאן אפשר היה להסיק כי ב"דיוקן" אין אנו שומעים כלל את קולו של ג'ויס בן ה-32 אלא רק את קולו של האמן בן ה-22, המתואר באמצעות הספר אותו כתב כביכול. אולם יש קטעים, אמירות ומחשבות של סטיפן הצעיר, הדמות המהלכת בתוך עלילת הספר, שניתן לפרשם גם כאמירות של ג'ויס בן ה-32 עצמו. פסוקים אלה משתמעים לשני פנים, ולמשמעותם השניה אפשר להתייחס כאל רמזים לגבי מהות הספר עצמו.

אוחם פסוקים שהם דווקא מן המצוטטים ביותר מתוך "דיוקן" הם הפסוקים המתייחסים לדעותיו של סטיפן על האסתטיקה. ספרי הביוגרפיה והבקורת מרבים לצטט את סטיפן דיאלוס בן ה-20, כשמחבריהם מבקשים להסביר את ג'ויס בכל תקופות יצירתו. זהות זו מושרשת כל-כך בעולמה של בקורת ג'ויס עד שגם אלה הטוענים להבחנה בין היוצר לבין הדמות נוטים לערבבם ביחסם לאמנות, ולחזור ולצטט את תורת-האסתטיקה המופרכת, כאמור, של סטיפן כאילו היא מיצגת את גישתו האמנונית של ג'ויס. והנה, לדעתנו, אפשר להפוך את כל הנאמר בפי סטיפן למערכת הנחיות לקורא המבקש להבין את המתרחש ב"דיוקן". רק זאת נוסיף, כי יש ליחס את הדברים לספר ולא לאמנות הכללית, לקבל אותם כהנחיות ולא כקביעות, ובכל מלה המשתמעת לשני פנים יש לבחור דווקא ב"הוראת השוק" ולא בהוראת "המסורת הספרותית". עליפי ההבחנה של סטיפן עצמו בהקשר אחר.

הנה, למשל, לאחר שפוסק סטיפן בשיחתו עם לינץ' כי אין משמעות למשפטו של אפלטון ש"היופי הוא ההוד של האמת", קובע הוא את היחס שבין היופי לאמת כיחס של הקבלה על מישורים שונים:

האמת נראית על-ידי השכל המושבע מן היחסים המספקים ביותר של המושכל; היופי נראה על-ידי הדמיון המושבע מן היחסים המספקים ביותר של המוחש. (ע' 473 במקור האנגלי).*

מכיון שהשרשים "השבע" ו"ספק" הם נרדפים כמעט במסגרת זו, קביעות אלו הן

* המובאות במאמר זה תורגמו בידי בעלי-המאמר.

בגדר הטאוטולוגיה (משיגה בתורת-ההגיון שבו מוגחי המוסבר שווים למוגחי המס-ביר). אולם אם נתן לפועל הראשון בכל משפט (appeased), וכן למלה האחרונה של כל משפט (sensible, intelligible), את "הוראת השוק", ונעביר את המשפטים ממישור האסתטיקה המופשטת בכללה אל מישור המציאות של ספר זה בפרט, נוכל לפרשם כהנחותיו של ג'ויס עצמו להסתכלות ב"דיוקן" בפרספקטיבה הנכונה, כלהבא (החוספות שבסופריים באות להבהיר את פירושונו זה):

האמת [לגבי ספר זה] נראית עליידי השכל המפויס עליידי היחסים המספקים ביותר של הניתן-להבנה; היופי [של ספר זה] נראה עליידי הדמיון המפויס על-ידי היחסים המספקים ביותר של המתקבל-על-הדעת.

בהמשך הספר, בקטע הבא לאחר 5 עמודים, מסביר סטיפן כי שלושת השלבים של האבחנה בבבואה האסתטית (קרי: "דיוקן של האמן באיש צעיר") הם אלה:

1. בידודו מן השובב אחר;
2. ניתוחו לגורמיו או לרכיביו;
3. התפיסה בלתי-האמצעית של מהות הדבר.

ובכך ניתנת לנו מיתודולוגיה לפיה נמצא את האמת (של ספר זה) ואת סוד יפיו. מכאן ממשיך סטיפן בהסבר שלש הצורות של האמנות: הלירית, האפית והדראמ-ית. שלש צורות אלה כבר ייחסו מברקים רבים לשלש היצירות "דיוקן של האמן כאיש צעיר", "אוליסס", ו"פינג'ס וייק".

הצורה הלירית היא למעשה הלבוש המילולי הפשוט ביותר של רגע של רגש... המשמיע אותה מודע יותר לגבי רגע הרגש מאשר לגבי עצמו כחש את הרגש. הצורה האפית הפשוטה ביותר נראית כעולה מתוך הספרות הלירית שעה שהאמן מאריך ומהרהר בעצמו כמרכזו של מאורע אפי... אישיותו של האמן עוברת לתוך מעשה-המספר עצמו, זורמת סחור-סחור סביב לאישים ולמאורעות כים של חיוניות... לצורה הדראמטית מגיעים בשעה שהחיוניות אשר זרמה ושטפה סביב כל נפש-פועלת ממלאה כל נפש-פועלת בכוח כה חיוני עד שהוא או היא לובשים חיים אסתטיים תקינים ובלתי-מוחשיים. אישיותו של האמן, בראשית קריאה או קאדנצה או מצבר-רוח ולאחר-מכן מעשה-מספר שוטף ומרפרף, מזקקת את עצמה עד-כלות, הופכת עצמה לבלתי-אישית כביכול. הבבואה האסתטית בצורה הדראמטית היא החיים המודפכים בתוך הדמיון האנושי והמושלכים מתוכו מחדש... האמן [ג'ויס בן ה-32], כאלוהי הבריאה, נשאר בתוך מלאכת-כפיו או מאחריה או מעבר לה או מעליה, בלתי-נראה, מזוקק עד-כלות, שווה נפש, עושה את ציפרניו. (ע' 481 במקור).

אולם לפי גירסתנו נוכל לשמוע בפיסקה זו את קולו של ג'ויס בן ה-32 המסביר מהי האמת ומהו היופי של היצירה "דיוקן של האמן כאיש צעיר" אם גנתח אותה לפי המתודולוגיה הנכונה. נוכל למצוא ביצירה זו שלש נפשות הפועלות על שלושה מישורים שונים, אשר הויתתה של כל אחת מהן הולמת במפורש את הווייתו של האמן באחד השלבים המתוארים בפיסקה:

- א. קולו של סטיפן, גיבורה של עלילת הספר, המביע את רגשותיו הרגועים, הוא בבחינת ביטוי לירי מובהק.
- ב. כתיבתו של מחבר הספר, סטיפן דיאלוס בן ה-22, התוהה על עברו ומציג עבר זה כנושא של רומן—הריהי יצירה החותרת לביטוי אפי.
- ג. גיימס ג'ויס בן ה-32, הלובש את צורתו ומשחק את תפקידו של הסופר בן ה-22 בפעולות כתיבת הרומן—אדם זה שאותו כהווייתו אין אנו רואים כלל אלא רק כשהוא פועל פדמות שהוא מגלם—הוא העוסק במעשה הדראמתי כפשוטו.

תרנגול, קוף ונחש

בטרם ניגש לביתוח המישורים השונים בעלילת "דיוקן", ובטרם נסביר את האופן בו האיר ג'ויס את מניעיו ופעולותיו של הסופר בן ה-22 שהוא נושא של "דיוקן" כדיוקן, כפי שהוסבר למעלה, ראוי להזכיר כי "דיוקן של האמן כאיש צעיר" נושא מטען רגשי ומשמעותי רב לאין-שעור מ"סטיפן הירו" ויפה הוא ממנו לאין-ערוך.

קונבנציה חדשה זאת—הצגתו הדראמטית של הכותב באמצעות מעשה-הכתיבה—לא שימשה לג'ויס אמצעי לביתוחה היבש של האמנות או להפרכת הגישות השונות המתחסות לסוגיותיה, אלא מסגרת שאיפשרה לו רמת יצירה, ושימוש בסוגי אמצעי-עים, שלא היה יכול להגיע אליהם בכל מסגרת אחרת. אותה קונבנציה סיפקה לו בתוך ספרו את ההצדקה האובייקטיבית לשימוש באמצעים ובחמרים שעמדו לרשותו עם שהוא נמנע מלנצלם לשם הקישוט בלבד. וכך יארע שגם לגבי הקורא שאינו מזהה את מקורם של הדברים, שיווי-המשקל בין המתחים המנוגדים, תוספת העומק הנובעת מעצם קיומו של הממד הנוסף, השימוש בקרשנדרו ובדימינוואנדו של הרמה הסגנונית, ואפילו השימוש השקול בדיסקורדים—כל אלה מוסיפים על הנאתו. לגבי הקורא העומד על טיבו של מבנה זה לא תהפוך הקריאה תרגיל שכלתני של חיפוש הנסתר אלא לתקופה מוגבלת בלבד. לאחר חשיפת סודה של הקונבנציה, יוכל אף הוא לקרוא להנאתו, כשכל המישורים נקלטים ב"גשטאלט"—במשל להקשבה ליצירה סימפונית בביצוע תזמורת מלאה, כאשר היצירה כבר מופרת.

•

עם קריאה ראשונה ב"דיוקן" היתה התרשמותנו כי עדים אנו למאבק בין רוחו של נער עדין נפש לבין סביבה העוינת את פיתוח אותן תכונות שהן חיוניות כל-כך להתהוות האמן אשר בתוכו. כן נחרתו בזכרונו אותן פרשות בהן הנער נפגע פגיעה אנושה, או אלו אשר מהן התרשם התרשמות עמוקה, ועל הכל נשאר בנו הרושם העז שנבע מהסתהיגותו של סטיפן-הדמות מן הסביבה, וכן רשמם של אותם קטעים נפלאים המתארים את חוויותיו הפנימיות.

אולם משהגענו לאותו קטע "רטוב" [המתואר בחלק הראשון של מאמר זה] פקע רושם זה. מצאנו שם יסוד עז של בקורת, וכן גם לעג שמכוון הסופר אל גיבורו, ודווקא בנוגע ליחסו של גיבור זה לאמנות.

מתוך אותה קריאה ראשונה של הרומן מתקבל גם הרושם כי נושא דמות-האב זכה בספר לחשיבות מרכזית, או שלפחות היחס כלפיו תמוה. אותה קריאה ראשונה מציגה תמונה הנראית לנו ברורה למדי ביחס למהותו של סיימון דיידאלוס האב. הוא מצטייר כאדם בלתי-רציני, חסר מקצוע או פרנסה קבועה, שהספיק להביא לעולם ילדים רבים בלי שיוכל להבטיח להם בית, בעוד אשר לאשתו המסכנה העניק חיים קשים, חסרי-נוחות, חסרי-נחת. האב, בור וגס-רוח, יש בו מידה של קסם אישי, שטחי וצבוע כלשהו, שאינו משפיע כלל על בנו, המתבייש בו. חמירותו של האב היא אחד המכשולים העיקריים לשאיפותיו האמנותיות של סטיפן. וסטיפן הנער, המתמר להיות אמן, כה חסרה בחייו אותה דמות של אב מבין, מעודד, מלמד ומכוון עד שהוא מאמץ לו לאב רוחני את הדמות הידועה מן האגדה היוונית, שבמקרה בלבד משפחת דיידאלוס קרויה בשמה.

אולם, אם נתעלם מן היחס לאב, הנכפה עלינו באמצעים הסגנוניים, ונסה לבנות תמונה משלנו על סמך העובדות ועל-פי ידיעת-העולם שלנו, נוכל להגיע לידי הבנה אחרת של הדברים:

סטיפן הוא ילד אנוכי-בתכלית. המעוניין רק בטובת עצמו. מילדותו אינו יודע את פשר המלה "נאמנות". אביו הוא איש נדיב העושה כל מאמץ להקנות לבנו אפשרות לימודים בבית-ספר לבני-טובים, ואילו הילד מתבייש בכך שאביו אינו תופס עמדה רמה בחברה; כבר אז חולם סטיפן חלום שכל פסיכולוג היה מפרשו כביטוי לייחוליו של סטיפן למות אביו.

כאשר מתמוטט עולמו של אביו, סטיפן הוא כבן 11. האב, שהיה בין אוהדיו של פארגל, המנהיג האירי שמת משברון-לב שנה לפני כן, מנסה לספר לבנו על מהות המשבר הכלכלי של המשפחה ולגייס גם אותו למאמץ המשותף שיידרש. הילד אינו מקשיב אפילו. תחת זאת הוא כועס על "הצביעות והכיעור" הנשקפים אליו מן הסביבה כתוצאה מידיעתו שרמת-החיים שלו עצמו עתידה לרדת וללכת, ואפילו כסף למימון לימודיו בבית-הספר בל יימצא. אולם שעה שיש כסף בידו, הנער משתפר מעצם החוויה ואינו מתיחס לצרכיה החיוניים של משפחתו. משך כל הספר כמעט אין הגיבור מראה סימנים של תחושה שמפרנסים אותו, או שעובדה זו מחייבתו במשהו. סטיפן-הגיבור אינו מגלה התעניינות כלשהי בבעיות האב, או באופן בו האב מנסה לפתור בעיות אלו.

תחת זאת, מלא סטיפן תחושה כי האב הוא האשם במצבה המערער של המשפחה. כפעם היחידה בה אנו שומעים את סטיפן מזכיר את עסקיו של אביו, הוא מזכירם בלעג.

אולם באותה תקופה שהוא מאמץ לו אב רוחני מן האגדה היוונית, ובאותה עת שהוא לועג לאביו באוזני חבר המשמש לו דמות האב-המוודה, הי סטיפן על חשבון אביו, וזאת בארץ עניה בה נאלצים לעבוד נערים רבים שגילם נמוך בהרבה מ-20. ואילו סטיפן גם בהיותו סטודנט באוניברסיטה אינו מנצל את שכלו המבריק אלא הוא משתייך לחוג הבטלנים שאינם מכינים את חומר הלימודים, אינם הולכים

להרצאות ואינם ניגשים לבחינות. ובאמצע שנת-הלימודים, בשל נערה המעדיפה את ידידו הנערץ, עוזב סטיפן את אירלנד, וגם זאת על השבון אביו—כשתפילותיו מופנות אל אביו הרוחני, דיידאלוס האגדתי.

כוונתו האמנותית של "המחבר" ב"דיוקן" אינה מצטמצמת בהדגמת תהליכי מחשבתו של בן אנוכי, המאפשרים את התנהגותו. מטרתו רחבה הרבה יותר. הוא מנסה להראות גם את הדחפים אשר באמצעותם הסביבה מפרידה בין האב לבן, וכן גם את המקורות לאמצעים הפסיכולוגיים בהם יישב הנער לעצמו את יחסו לאביו. חברת הילדים, המורים, הספרות, הדחף המיני, וכן השפעת הכנסייה—כל אלה מופיעים כגורמי מים הממלאים תפקיד בתהליך זה של ניכור.

גם אין בכוונתו של הסופר הפנימי שיתפוס הקורא כי יש מעוות ביחסו של סטיפן אלא אביו אלא בסוף הרומן בלבד: הגילוי צריך לבוא רק עם קריאת קטעי-היומן המופיעים בעמודים האחרונים של הספר. המלים האחרונות המופנות אל דיידאלוס האגדתי מכוונות להשיע את הזיוף, האמור לעורר את הקורא מן ההזדהות עם הגיבור ולגרותו לחפש בטקסט את אמת הסיפור.

אך כל עוד לא נכיר בקיומו של הסופר הפנימי, לא נעמוד על השיטה בה הוא משתמש ללא הצלחה. הזדהותו של סופר פנימי זה עם ניכור הגיבור מדמות אביו היא כה עזה עד שאין זה מתקבל על דעת הקורא שתהיינה לו כוונות נוגדות בכתיבתו. לכל היותר נחליט שלסופר עצמו אין יחס הגון כלפי דמות אב.

באשר לאמו של סטיפן, חל כשלוך השיטה בצורה אחרת. בקריאה ראשונה מתקבל הרושם כאילו ההתנגשות בינו לבינה ביחס לקיום מצוות הדת הקתולית היא הסיבה בלתי-האמצעית ליציאתו של סטיפן לגלות: התנגשות זאת נקלטת כבגידה מצד האם כלפי סטיפן ושאיפתו. עם קריאה שנייה אנו מוצאים כי התנגשות זאת משמשת בתודעתו, בשיחתו וביומנו האישי של סטיפן-הגיבור אמצעי הנועד להסוות את הגורם הנוקב ביותר ליציאתו של סטיפן לגלות: בריחתו מאהבה נכזבת, כמיטב המסורת של הספרות הרומנטית אותה ספג כל ימי-נעוריו. אולם בניגוד לבעיית האב, במקרה זה לא תתקבל ההרגשה כאילו הסופר-הפנימי מזדהה עם יחס מוטעה זה של גיבורו, אלא אנו מבחינים בכך שמאחרי האמת של הגיבור קיים שקר מצד הסופר, ומאחרי השקר של הגיבור—אמת של הסופר. אין אנו מקבלים כמעט דבר מתחושת האהבה הנכזבת, שעה שהדי הוויכוח עם האם על קיומן של מצוות הדת נקלטים באזנינו כאותנטיים לגמרי ורוויים מצוקה אמיתית מצד הסופר.

*

אכן, אם ניגש ל"אוליסס" לשם "מחקר ביוגרפי", נמצא שאין סטיפן בן ה-2; מעלה על זכרונו אף רמזו של אהבה רומנטית בעברו, אף כי קרנלי-המתואר ב"זיוקן" כדיד בו מקנא סטיפן על יחסו עם אותה נערה אהובה—עולה בזכרונו בהקשרים אחרים.

לעומת זאת, רגשות-האשמה המציגים בלי הרף לסטיפן בן ה-22 קשורים בסירובו

להתפלל ליד ערשה־הדווים של אמו. ובנוסף על כך שומע סטיפן מפי ידידו מוליגן כי דודתו של מוליגן מאמינה שסטיפן "הרג" את אמו.

סטיפן בן ה־22 נאבק עם רגשות־האשמה המיסרים אותו. כעסו על האשמה, וזכרון האם הרודף אותו, מתבטאים במעשה־האלימות היחיד שלו ב"אוליסס", כאשר אמו מופיעה בהזייתו ומפצירה בו שיחזור בתשובה. את המשפט המלווה מעשה־האלימות זה, "לא אשרת", מביא הסופר בן ה־22 בקשר לסירובו של גיבור ספרו להיענות אף הוא להפצרות אם בדבר קיום המצוות. נסיונו הכושל של הסופר להעמיד נושא זה בתורת הסוואה לנושא אחר, שהוא עיקר כביכול, הריהו נסיון להקטין בעיני עצמו את חשיבות ההתנגשות עם אמו.

לאור מצב זה, הדחף ליצור היערכות לשונית המציגה את סיימון דיאלוס כאדם האשם במותה של אשתו, אמו של סטיפן, בטרם־עת, מסתבר כביטוי ליצרו של מחבר "דיוקן" בן ה־22 להעביר את האשמה של מות האם אל שכמו של האב. אולם בעוד שהנסיון לעוות את המציאות לגבי דמות האם היה בהכרח—מעשה עוין כנגד מקור של רגשות־אשמה שאין הצעיר מסוגל לכבשם—הנה הטיפול בדמות האב נובע ממניי־עי תוקפנות סמויים.

ההבנה האוהדת של סטיפן ("אוליסס") כלפי דמות האב בכלל, ודמותו של סיימון דיאלוס בפרט, משתקפת ב"דיוקן" בנסיונו של הסופר הצעיר לתרגם את רגשות־האשמה האותנטיים שלו כלפי האם לנכונות מזויפת להאשים את עצמו על חוסר־יחס כלפי אביו בימי נעוריו. ההתרחקות הפיזית מסיימון דיאלוס, והתיאוריות של סטיפן (שוב ב"אוליסס") הקובעות היעדר קשר כלשהו המחייב בן כלפי אב, הם בחייה־היומיום ביטוייו של הסופר המוכן להקריב את דמות אביו ביצירה ספרותית כדי להקל ממצפונה־הוא.

לא ייפלא אפוא שאנו מוצאים, בשליש האחרון של הספר, מערכת סמלים (הדימויים האנושיים הקשורים בתרגול, קוף ונחש) הנובעים מן הפעם היחידה בה מוזכר בספר הביטוי "רצח־אב":

בשכבר־הימים היה זה הנוהג להעניש את רוצח־האב, האיש אשר הרים את ידו הרצחנית על אביו, על־ידי השלכתו למצולות הים בתוך שק בו הושמו התרגול, קוף ונחש... אולם מהו זעמן של חיות אילמות אלו לעומת זעם התיעוב הפורץ משפתותיהם החרוכות ומגרונותיהם הכואבים של הכואבים של הארוורים בשאול כאשר חוזים... באלה אשר דבריהם זרעו במוחם את הגרעינים הראשונים של מחשבת־רשע וחיי־רשע.. (עמ' 376/7 במקור).

פיסקה זו מופיעה בפרק השלישי, המביא לשיאם את רגשות האשמה והאימה מפני עונש המפעמים בספר ההל מעמדיו הראשונים. יש הסכמה כללית כי פרק זה הוא אחד התיאורים המשכנעים שבספרות לפחד מפני אש־התופת; אם כה ואם כה, תיאור זה הוא החוויה החזקה והאותנטית ביותר ב"דיוקן", וזו אמנם היתה כוונתו של ג'ויס, אשר ידו היא המכוונת את קולמוסו של הסופר הצעיר; שהרי בתיאורי הייסורים של הנדונים לרדת שאולה, ובתגובותיו של סטיפן בן ה־16 על אותם

סיוטים, מתרכזים במוקד הולם אחד כל רכיבי רגשות־האשמה של הסופר בן ה־22 עצמו. רגשות־האשמה על מות האם המציקים לו בעת הכתיבה נובעים מהתרחקותו ממצוות הדת; והתרחקות זו היא תוצאה מהתמרדותו על ההגבלות שכופה הפנסיה על החופש המיני, המגדירות כחטאים אותם מעשי־מין המיסרים את מצפוננו של גיבור העלילה. רגש־האשמה היחיד שהסופר מוכן לקבלו כמוצדק הוא זה המתיחס לכפיות־הטובה וההתנכרות לאביו בעבר, המוצגות כמציאות הסמויה שמאחרי תודעתו של גיבור העלילה. והנה נוצר רגש־אשמה חדש, אשר יוסיף ויתקיים על מישור תת־מודע בלבד, לאחר שיאפשר את פורקנם של כל האחרים: רגש האשמה על רצח־האב הסמלי, אשר הוא, הסופר, מבצעו בספרו.

רצח־האב הסמלי ב"דיוקן" אינו מתבצע על מישור רצח־האב הקלאסי של דוסטוייב־סקי ב"האחים קאראמאזוב". שם דמות רוצחת דמות; כאן הסופר רוצח את הדמות על־גבי העמוד הכתוב. מבחינה אינטלקטואלית יכול הסופר להתעניין באספקטים של המציאות שהם מובנים אך אינם מתוארים. יכול הוא גם להבחין בין דברים המתיחסים למציאות האובייקטיבית של העלילה לדברים השייכים אך־ורק לדמיון של הדמויות. אולם לצורך פעולותיו הסימבוליות, החשוב הוא כל מה שכתוב, ורק מה שכתוב. היחסים המספקים את צרכיו הנפשיים אינם היחסים שבין מישורי המציאות המתוארים אלא היחסים שבין הדמויות לבין הדימויים ולבין המלים. יחסים אלה אינם משמעותיים לפי הגיון התחביר, הדידקדוק והלוגיקה אלא לפי הגיון המקום, הרושם, ההתקרבויות וההתרחקויות, ההתרבויות וההידלדלויות, ולפעמים גם המעברים בין מישורי המציאות. בכל אלה אפשר להקנות חיים או לגזור מוות. מלבד עיוות המציאות במגמה להשמיץ, קיימת קשת רחבה של טכניקות לפגיעה בבכואתו של אדם באמצעות המלה הכתובה, בדיקה קפדנית של הטקסט ב"דיוקן" מגלה שכלפי הדמות של סיימון דיידאלוס מופעלות כל הטכניקות המפורטות בזה:

1. העיוות בתיאור העובדות (כמוסבר למעלה);
2. השראת דעה שלילית על הקורא באמצעות היחס כלפי אותה דמות מצד אישיות המתקבלת כבת־סמך (כלומר, הסופר);
3. יצירת קשר בין דמות זו לבין מערכת ערכים מגונה, על־ידי סמנים חיצוניים בלבד: בתיאוריו של סיימון דיידאלוס, שיחתו מגלמת את כל שבעת־החטאים הנוראים וכן את חילול־השם של רוח־הקודש;
4. יצירת קשר אסוציאטיבי בין הדמות לבין גילויים דוחים ומבחילים, על־ידי צירוף הקבוע בטקסט, ללא כל צורך בקשר סיבתי;
5. נטילת תפקידה, עמדותיה, תכונותיה והיוניותה של אותה דמות, ואף תאריה וכינוייה, והעברתם אל דמויות אחרות: דבר זה נעשה בהדרגה כלפי סיימון דיידאלוס בטקסט של "דיוקן" עד כדי כך שדמותו הופכת קול אלמוני של רוח רפאים בפרק האחרון של הספר.

בשני הפרקים הראשונים מופיע סיימון דיידאלוס תכופות, תנועותיו מתוארות בפורטרוט ושיחתו מצוטטת לרוב, והריהו דמות מלאת־חיות שאפשר כמעט להריח את ריחה.

ופתאום, בסוף הפרק השני, מופיעה תמונה בה משחק סטיפן בתפקיד המפרנס בעוד סיימון דיאלוס נראה כאילו הוא הנתמך. מכאן והלאה לא נוסף לראות את סיימון דיאלוס מהלך בעמודי הספר. כבר בעמוד הבא של הספר, כאשר מדובר ביחסיו של סטיפן עם בני־משפחתו, הנזכרים הם "אם ואח אחות"—ואין זכר לאב. לאחר עוד כמה עמודים מוצג סטיפן בבצעו מעשה מיני עם זונה, שעה—

...שפתאום נעשה חזק וחסר־פחד ובוטח־בעצמו. (ע' 352 במקור).

וכך, תוך כדי דחיקתו של סיימון דיאלוס מעמודי הספר, אוצל הסופר הפנימי גם לדמותו שלו מעמדותיו הגבריות של האב.

והנה, החל מסיום הפרק השלישי רב־הביעותים, לא יבוא עוד תיאורי פחד מעונש או רגשות־אשמה. נקודת־המפנה חלה באותו רגע בו סטיפן בן ה־16, נחרד ומיוסר מחזיונות הגורל הצפוי לו בשאל, מתוודה לפני כוהן ומקיים בכך אותו מעשה שסטיפן בן ה־22 מסרב לעשותו, חרף ההזיות אדוות אמו התובעת ממנו שיחזור בתשובה. במעשה סמלי על מישור הפעולה של דמות־עצמו בעלילת הספר, מצליח הסופר הצעיר להיענות לדרישתה המפורשת של הזיית אמו הרודפתו, ותוך כדי כך, בפעם הראשונה בכל הספר, סטיפן הגיבור פונה אל אדם בכינוי "אבא", ואדם זה איננו סיימון דיאלוס אלא הכוהן־המוודה.

בסוף הפרק הרביעי מעניק הסופר הצעיר לגיבורו זכות ייחודית לשייך לעצמו את המשמעויות הנעלות של שם־המשפחה "דיאלוס" ואת השימוש בו. עתה, עם נטילת זכות זו, מתחילים להופיע דימויי התרנגול, הקוף והנחש, אשר הבילוי בחברתם הוא גורלו של רוצח־האב—הסופר־הפנימי—המגלם בדראמה זו את התפקידים שהציב דוסטויבסקי לשלושת האחים.

*

מאמר זה, המעלה בקווים כלליים ביותר גישה לקריאת "דיוקן" המספקת לקורא זה (הכותב שורות אלו) תשובות לשאלות שנתרו לו לאחר עיון בבקורת המקובלת, מובא מתוך ההנחה כי יש בגירסה זו כדי להגביר סיפוק ולהעשיר הנאה עם קריאת הספר.

אין כוונתנו לטעון שג'ויס פעל כדי להוכיח או להדגים תיאוריה כלשהי לגבי הפסיכולוגיה של הסופר, וכן לא אמרנו כי ג'ויס ניסח את הדברים במונחי הפסיכר לוגיה כמו שהם מופיעים במאמר זה. אדרבה: יש יסוד להניח כי הסופרים והמחזאים הגדולים בכל הדורות הבינו את נפש האדם בעומק גדול יותר, ובפרספקטיבה מקיפה יותר, מאלה שעסקו בטיפול בחולי־הנפש או בבעיות החברתיות באותה תקופה. שהרי מאז־ומתמיד היה מקצועו של האמן מחייבו ליצור באמצעי האמנותי שלו הרכבים דינאמיים החופפים ככל האפשר לנפש האדם, לסוגיו ולייחודיו. תפיסתו לא התבטאה אפוא בהגדרות מופשטות אלא בתבניות שבנה מן החומר הגלמי של אותו אמצעי אמנותי. בעיית המינוח היא בעייתו של מי שבא להסביר יצירה. גירסה זו מניחה כי ג'ויס עבד בדרגה של תודעה, תיכנון ושליטה־בחומר שקשה לו

לקורא להשיג בדעתו כי יוכל אדם להגיע אליהם, כל שפן לאור הדעות הרווחות על הספונטאניות הדרושה להשגתה של אמת חיונית ביצירה האמנותית. בלי להתיחס למה שכתב ג'ויס עצמו על הנושא (שפן לפי גירסתנו אין הדברים הנאמרים מפיו של סטיפן דידאלוס נגד תפיסה זאת חופפים את דעתו של ג'ויס עצמו), וכן בלי להתיחס לעדותם של אלה שחזו במו־עיניהם בשיטתיות עבודתו בעת הכתיבה, תוכיח קריאה שוטפת כי אין ליקוי בחיוניות כתיבתו של ג'ויס, ובדיקה מדוקדקת של הרומנים שלו תגלה תיכונן קפדני, שאכן מדהים הוא במורכבותו. לכן אין שחר לשאלה: האם היה ג'ויס בעל־הכרה כל־כך? אלא: האם תיכוננו המדוקדק כל־כך היה חסר־תכלית ככל שמקובל לראותו?

אמנם אין אפשרות להביא הוכחה דידוקטיבית לאמיתותה של גירסה זו. אולם אין מניעה לכך שנשתמש גם בבקורת הספרות בגישה המדעית של ההגיון האינדוקטיבי. אם התיאוריה מתאימה לכל הנתונים הידועים יותר מתיאוריות אחרות—תהיה הסכמה להשתמש בה, עד שתופיע תיאוריה חדשה המתאימה יותר, או עד שיתגלו נתונים חדשים ויעוררו את הצורך להמציא כזאת. לכן אנו מציעים גירסה זו לבדיקת הקורא על גבי הטקסט עצמו, שהרי החומר אותו אנו מנסים להבין לפי גישה מדעית נתון לבדיקה רק במעבדות הטעם, התגובה וההבנה. אולם הקורא חייב להשתמש במעבדות אלו ולסמוך על מימצאיהן. תהיה התרשמותנו מן הסופר גדולה ככל שתהיה, לא נוכל לוותר על השימוש בכלי הביקורת שלנו ולנסות להסתגל לדברים שאנו מתארים אותם לעצמנו כטעמו, תגובותיו והבנתו של הסופר. גם אם הוא חכם מאד לא יחפים הדבר אותנו, ואולי משום כך דברים אלה, השחצניים לכאורה, נאמרים כאן מתוך אמונה מלאה שהם מבטאים את דרישתו של ג'ויס כלפי קוראיו. כשם שדורש הוא מקוראי "דבלינאים" שיביאו אתם לקריאת הסיפורים את יכולת שיפוטם וידיעתם הכללית את הבריות, כן דורש הוא מקוראי "דיוקן של האמן כאיש צעיר" שלא יגנוז את כוח־שיפוטם הספרותי ואת אבחנתם ביחס הסופר אל יצירותיו ואל דמויותיו, מתוך הנחתם, המבוססת על סממנים חיצוניים בלבד, שהתשובות לשאלות אלו כבר ניתנו.

אין להניח כי אותו ג'ויס—הנחשב גאון וידען ללא מתחרה בשטחי ההיסטוריה, הפילוסופיה, הגיאוגרפיה, המיסטיקה, המיתולוגיה וכן הלאה וכן הלאה—שוב אין להניח כי אדם זה, שנעשה אחד מגדולי הספרות העולמית, היה בור ועם־הארץ וחסר אבני־בוחן דווקא בשטח הספרות.

בתקופה בה נכתב "דיוקן של האמן כאיש צעיר" היה עיקר ההתעניינות בעולם הספרות בתהליך הכתיבה, בתכונות הדרושות לסופר ובגישת אותו סופר אל עבודתו ואל אישיותו־הוא, והדמויות בעלילות הרומנים של אז עסקו בנושאים, והשתייכו לסוגי בני־אדם, אשר מקומם הנכון הוא ליד הפעולה של כתיבת הרומנים ולא בתוך עלילותיהם.

ב"דיוקן" תיקן ג'ויס את המעוות על־ידי שגילם בדמות הסופר הפנימי את התכונות שאיפיינו סוג זה של סופר—וסוג זה של ספר. את מציאת האמת האובייקטיבית לגבי

גילוי אנושי זה מניח ג'ויס לקורא עצמו, לאחר שישתחרר מהזדהותו עם התודעה האישית שהיא נושא היצירה והמכשול העיקרי בדרך להבנתה ולהנאה השלמה שיותן להפיק ממנה.

"דיוקן" זה של האמן כאיש צעיר עלילתו אמנם מבוססת על העובדות החיצוניות של קורות חיי ג'ויס, כשם שגם כתיבתו מבוססת על האירועים החיצוניים של כתיבת ספר-נעוריו "סטיפן הירו"; אולם הדיוקן אינו בא להעלות על-נס לא את מעלות הנער שהיה ולא את הישגיו בכתיבה כשהיה צעיר. חומר זה נלקח ועובד כדי ליצור יצירה ספרותית משמעותית בקונבנציה חדשה חד-פעמית, שהתיחסה במישרים למקצוע הספרות כגילוי חברתי העובר תהליכים דינאמיים במרוצת ההיסטוריה של התרבות האנושית.

מאז כבר השתמשו סופרים רבים (כגון תומאס מאן, ולאדימיר נאבוקוב, לורנס דארל וסאלינגר) ב"כותבים סינתטיים" כדי לתרץ סגנון ולשון וגם כנושאים להתעניינות הקורא—אולם מלבד האמן של "דיוקן" אין עוד "סופר פנימי" שיצירתו מגלמת בצורה כה מתוכננת וממצה את כל הרכיבים של מעשה-הכתיבה בעל היומרות האמנותיות.

מקורות

A portrait of the Artist as a Young Man, James Joyce, included in *The Portable James Joyce* (Viking Press, 1949).

Stephen Hero, fragmentary manuscript by James Joyce (New Directions, 1955).

Dubliners, James Joyce, incl. in *The Portable James Joyce*.

Chamber Music, James Joyce, incl. in *The Portable James Joyce*.

Exiles, James Joyce, incl. in *The Portable James Joyce*.

Ulysses, James Joyce (Random House, The Modern Library, 1946).

Finnegans Wake (Viking Press, 1939).

Letters of James Joyce, ed. Stuart Gilbert (Viking Press, 1957).

The Critical Writings of James Joyce, ed. Ellsworth Mason and Richard Ellmann (Faber and Faber, 1959).

My Brother's Keeper, Stanislaus Joyce (Faber and Faber, 1958).

Silent Years, J. F. Byrne (Farrar, Straus and Young, 1953).

Our Friend James Joyce, Mary and Padraic Colum (New York, 1958).

James Joyce, Herbert Gorman (Rinehart and Company, 1939).

James Joyce, Richard Ellmann (Oxford University Press, 1959).

James Joyce, A Critical Introduction, Harry Levin (New Directions, 1941).

Joyce's Portrait, Criticism and Critiques, ed. Thomas Conolly (Peter Owen, 1962); especially Hugh Kenner's "The Portrait in Perspective".

The Joyce Paradox, Arnold Goldman (Routledge & Kegan Paul, 1966).

Joyce, The Man, the Work, the Reputation, Marvin Magalaner and Richard M. Kain (New York University Press, 1956).

Critical Reviews of A Portrait of the Artist as a Young Man, James Joyce, ed. Marvin Magalaner (Simon & Schuster, 1966).

Axel's Castle, Edmund Wilson (London, 1961).

James Joyce's Ulysses, Stuart Gilbert (Vintage Books, 1955).

Fabulous Voyager, a Study of James Joyce's Ulysses, Richard M. Kain (The Viking Press, 1959).

James Joyce, W. Y. Tindall (Grove Press, 1950).

Here Comes Everybody, Anthony Burgess (Faber and Faber, 1965).

עידו בסוק: לא אלוהים...

לא אלוהים הכין לי
יום הולדת
ולא השמש היא המרטיטה
אשנב זהב של מחוגי.
אני, מול אל הכרם
השלו אסגד
ואת יומי אמליך על
גפניו השואלות קוב.

לא ירק ההרים פלח לכבי
ולא פתיעת פרדה
הרעידה גשם נצחון
בין ערפלי הרי.
רק מלך גרעיני הנרע לי בשר:
בגלגולי הקא
אני זאב שכול אהביו
אשר רוצחם יאהב.

פשוט

הלילה העתיק, הפשוט,
צפן אותך, איית, כחלחלת
בסלע פנינים.
הנהב החדש,
הגובל את הרוח,
הוא לא חכה.
רק רגע, עוד שוהה,
מצפה להר הבונה בית
לאבני־הבזלת.
את עוד פשוטה,
עתיקה וכחלחלת,
ביס פנינים ראשונות
ממתינה.

דן מירון: תשעה פרקים על שלום-עליכם

א. שלש 'קאדנצות' בפעולתו הספרותית של שלום-עליכם

המעייין ברשימה הביבליוגרפית של כתבי שלום-עליכם, שהתקין בר בורוכוב תיכף לאחר פטירתו של הסופר (עדיין היא הרשימה המקיפה והמוסמכת ביותר, אף כי ניתנה בשעתה בתורת רישום ביבליוגרפי ראשוני בלבד),¹ יגלה עובדה שיש בה כדי להתמיה: שלום-עליכם היה, כידוע, "מיליונר של ספרות" (לפי ביטויו של דוד פרישמן).² כתיבתו היתה קלה, מרובה, שופעת ללא-מעצורים וכמו בלתי-תלויה בתנאי הזמן והמקום. במשך שלושים-ושלש שנות פעולתו הספרותית (1883—1916)³ הוציא מתחת ידו דברי-ספרות כדי ספקם של שלושה סופרים מאריכי-ימים ומרבי-יצירה (מהדורת "כל כתביו" בת 28 הכרכים, שהופיעה אחר מותו בהוצאת ה"פאלקספאנד", מקיפה לכל היותר כמחצית יצירתו); אבל שפיעה זו של יצירה אינה אפיינית לו לאורך כל הקאריירה הספרותית שלו. יצירתו מסוכמת ברשימת בורוכוב ב-121 ערכים, והגה רק 12 מערכים אלה נוצרו במשך העשור שבין 1890 ל-1899; ואף זאת: בעוד שערכים רבים מאלה המסומנים בסיכומי השנים שעד 1890 ושללאחר 1899 מציינים כרכים בני מאות עמודים, הרי כל הערכים שנוצרו בין 1890 ל-1899 מצטרפים לכל היותר לכרך אחד בעל היקף רגיל.⁴

אכן, ניתן לסמן בפעילותו הספרותית של שלום-עליכם שלושה 'מהלכים' או שלוש קאדנצות—כל אחת בעלת קצב והספק משלה. הראשונה—נמשכת כשש או שבע שנים (1883—1889/90). בתחילתה עדיין צועד המחבר בפסיעה מהוססת כלשהו בתורת פלייטוניסטן בעיקר, אך בהמשכה התכוף (מ-1885, לכל המאוחר) הוא מאיץ צעדו האצה שאין לה, כמדומה, מעצורים. בשנים אלו נראָה שלום-עליכם כאדם המבקש לכבוש בסערה את הספרות על כל אגפיה. לא די לו בכך, שמתבסס מעמדו בתורת הפלייטוניסטן הפופולארי ביותר בידיש (ובאותם ימים היה הו'אנר הפלייטוניסטי מקובל ביותר בספרות יידיש, וטובי הסופרים ניסו ידם בו); הוא כותב בשנים אלו לא פחות משהו (!) רומאנים; מרבה לפרסם דברי בקורת ופובליציסטיקה, נובילות ורשימות מסע, ואף שירים בחרוזים ובפרווה. במשך השנתיים שבין חורף 1888 לאביב 1890, לקראת סיומה של ה'קאדנצה', גואה יצירתו במין כוח סתף פנימי, שדומה, חדל המספר לשלוט בו. בזה אחר זה מתפרסמים שלושה רומאנים משלו ('סנדר בלאַנק ובני-ביתו', 'סטמפניו' ו'יופלי זמיר'), ואלו אינם אלא פתיחותיהם של מחזורים רומאניסטיים נרחבים ויזמניים ביותר. "סנדר בלאַנק", למשל, הוא חלק ראשון של שרשרת רומאנים על הבורגנות היהודית, שהמחבר ביקש להעמיד בה מעין מקבילה יהודית לסדרת

רוג'ון-מאקאר של זולא.⁵ 'סטמפניו' ו'יוסלי הזמיר' הם חלקים ראשונים בסידרת רומאנים על האמן היהודי, המתעתדת להתרומם בהדרגה מדמויות עממיות כ'סטמ-פניו' לדמותו של המשורר האידיאל.⁶

עם הרומנים מתפרסמות כמה סדרות גדולות של פלייטונים ביידיש (תמונות מן הרחוב ה'זיטומיר') ובעברית ('תמונות וצללים מחיי היהודים במאזעפּעווקא'), סדרה נרחבת של מאמרי בקורת, 'על הדלות היהודית במיטב יצירתם של סופרי העם שלנו', פאמפלט הריף נגד המספר נ. מ. שייקביטש והשפעתו על קהל קוראי-יידיש ('משפט שמ"ר'), קובץ פרוזה פיוטית ('צרור פרחים'), מחזה ('הגמ'), סיפורי-תעמולה ברוח חִבַּת-ציון ('זילוג החייט', 'על ישוב ארץ-ישראל'), שירים, מאמרים, פולמוסים וכו'. מלבד כל אלה מוציא שלום עליכם באותן שנים את שני הכרכים הגדולים של היירישע פאלקספיבליאטעק, שהוא משקיע בהם עמל עריכה אי-ן-קץ והוא אף משתתף בהם בעשרות רשימות, מאמרים, רצוניות והערות—בחמישה כיוונים שונים, לפחות.

בסתיו 1890 מתחילה הקאדנצה השניה, המסתיימת, רק בסוף 1899. סימנה, כאמור, דלות מתמיהה מבחינת ההספק. דופק היצירה של שלום-עליכם רופף, ופעמים נדמה כאילו הוא עומד להיפסק. מדי-פעם מתאמץ הסופר לחרוג מתוך מצב של ליתארגיה, אך מיד הוא שב ושוקע לתוכו. בכמה שנים שב'קאדנצה' זו כמעט אין שלום-עליכם מפרסם דבר; בשנים אחרות מסתכמים פירסומיו בשנים או שלושה דברים קצרים. התכניות הגראַנדיוזיות נגזזות כולן; המשכי הסדרות הרומניסטיות הגדולות אינם רואים אור. לכרכי ה'פאלקספיבליאטעק' אין אלא בדל של המשך. במשך כל השנים הללו יוצאים לאור רק שלושה או ארבעה פירסומים בלטרסטיים נפרדים משל שלום-עליכם, שעיקרם המחזה 'יקנה' ו'רומן קצר ובלתי-נחשב אחד (בשם 'משיהס' צייטן, ימות המשיח).

בסוף 1899, ובעיקר ב-1900, מתאוששת יצירתו של שלום-עליכם התאוששות מהירה, ומכאן ואילך היא הולכת ומתמשכת כמעט ללא-הפסק עד למות הסופר ב-1916. קאדנצה שלישית זו עומדת בסימן הפריון השופע והקבוע. אין למצוא כאן אותה האצה מטורפת שאיפיינה את הפירסומים בתקופת היצירה הראשונה; גם אין כאן משום חזרה על הנסיון המוקדם "לבלוע הכל". שלום-עליכם, שנתבררה לפניו דרכו ונסתמן לפניו שבילו המיוחד, נותן בשנים אלה את טובו בשפע, ברציפות וכמו בשוויון. שטף יצירתו אינו נפסק לא על-ידי שנות המהפכה והפרעות (1905/6) ואף לא על-ידי נדודים וטילטולים ברחבי אירופה ובאמריקה. הוא אינו מופרע לתקופה ארוכה אפילו על-ידי ההתמוטטות המוחלטת של בריאותו ב-1908 (פרשת 'תחנת באראנוביטש'), ודומה שכמעט אינו דולל עד לרגע האחרון. בתקופה זו נוצרים שוב רומאני ענק כגון 'פוכבים תועים' (1909—1911) ו'בריחת הדם' (1912—1913). בציודם מתפרסמים עשרות סיפורי הילדים, המונולוגים, פלייטוני

החגים והמועדים, מיטב הקומדיות והדרמות התברתיות; נמשכת יצירת הסדרות 'מנחם-מנדל' ו'טוביה החולב' ואף מתווספת אליהם הסידרה שלא באה על השלמה—'סיפורי מופיל בן פייפי החזן'. אכן, קאדנצה זו אינה באה לידי סיום כקודמותיה. היא מופסקת באמצעה על-ידי מותו של הסופר בשעה שכמה מיצירותיו היו עומדות בעצם חיבורן. הרומן האבטוביוגרפי הגדול 'פונים יאריד' (בחזרה מן היריד; בתרגום העברי: 'חיי אדם'), שכתבתו נפסקה באמצע חלקו השלישי, היה אמור להתרחב עד כדי עשרה חלקים.⁷

בקצביהן השונים מצטרפות הקאדנצות, איפוא, למעין רצף מוזיקלי, שתחילתו פתיחת קרְשָנְדו נסערת, המשכו אטי-גונח וסיומו הממושך אֶלְגֶרֶוֹ וִיוֹאֲצָה—או אף למעין רצף של התפתחות דראמטית, שראשיתה עלייה מסחררת, המשכה נפילה למעמקים, התאוששות אטית ונכאבת, וסופה שיווי-משקל מחודש, קלות של מי שידע כבר גבהים ומעמקים ועלה מן המפולת מחושל ומאומן ורבת-תחבולות עד כדי להיראות כמין רב-מג אוורירי, שרק המוות עשוי להפילו ממרומיו.

ג. רקע כלכלי

מהי הסיבה לשינויים דראסטיים אלה במהלך יצירתו של סופר, אשר נחשב כ"מין מעיין נובע יום ולילה, בשבת ובחול",⁸ בשנה פשוטה ובשנה מעוברת, כ"ד שעות במעת לעת...?"⁹

לכאורה, קלה התשובה על שאלה זו. בקיץ ובסתיו 1890 חלה התמוטטות מוחלטת בעסקיו של הסופר-הסוחר (הן במשך שנות הקדחת שמ-1885 ועד 1890 היה שלום-עליכם עסוק לא רק בכתיבה ובעריכה אלא אף בעיסקות כלכליות בקנה-מידה גדול)—עסקי בורסה ומניות; הרכוש הניכר שהשאיר אחריו חותנו, אלימלך לוזב, וההון שניתוסף לו במשך השנים על-ידי עיסקותיו של שלום-עליכם עצמו, "אבדו בענין רע" "בעטיים של רועי-רוח ורודפי-קדים, מעין מנחם-מנדל והדומים לו".¹⁰ המשפחה הגדולה, המורגלת בחיי אמידות, נשארה לפתע בחוסר-כל. היא הועברה, כמעט בלי אמצעי-קיום, מקיוב לאודיסה, ואילו הסופר עצמו, שהוכרז פושט-רגל ואף צפוי היה למאסר, נאלץ לגנוב את הגבול ולשוטט משך שנה כמעט בבסאראביה, בווינה ובפאריז. רק באביב 1891, אחר שחותנתו פרעה את חובותיו בשארית הונה, ניתן לו לחזור אל משפחתו; ומאז החלה לו פרשת חיבוטי פרנסה קשים ומרים. הוא ניסה לשוב ולכבוש לו מעמד בעולם הבורסה (הפעם באודיסה) ולא עלתה בידו. הנפילה הגדולה שנפל שלום-עליכם ב-1890/91 היתה אפוא נפילתו ה'קלאסית' של "האדם הכלכלי" בעידן הקאפיטליזם הפרוע; נפילת מי שחדל מהיות בעל-הון המוכר את כספו בשיעורי הרייז והסיכון הגדולים ביותר, ונעשה מי שאין בידו למכור אלא את עבודתו—לפי תנאי ההיצע והביקוש של השוק.

אכן, ניתן לתאר את ההבדל שבין שלום-עליכם בתקופת יצירתו המוקדמת לזה של

תקופת היצירה המאוחרת כהבדל שבין קאפיטאליסט-סופר (אשר גם גישתו לספרות היא מיצינאטיק-קאפיטליסטית, גישת הפטרון המדריך ונותן-הטעם) לבין פועל, שמעבידיו (בעלי העיתונים והמו"לים היידיים) מתעשרים מגיע-כפיו ואילו הוא זוכה לרמת-קיום מינימלית בלבד. את תקופת-הביניים הארוכה שבין שתי מדרגות מוכרות וברורות אלו בסולם הכלכלי של החברה הקאפיטליסטית אפשר לתאר כשלב-ביניים של אי-בהירות ואי-התאמה משני הכיוונים. שלום-עליכם מצידו לא השלים עם השואה הכלכלית שבאה עליו, ניסה שוב ושוב את מזלו בעסקי בורסה, ושקע יותר ויותר בעניות. הוא היה זקוק לשנים לא מועטות של מצוקה על מנת להסתגל לרעיון, שלא גורל הסופר-הפטרון, הקאפיטליסט בעל המעוף התרבותי נועד לו, אלא דווקא גורלו המר של הסופר החי על עטו; כלומר—בתנאי ספרות יידיש של אותם ימים—גורלו של סופר המקיים עצמו מן-היד-אל-הפה על פירסומים בעיתונות היומית והשבועית. מן הצד השני, לא הגיעה גם עתונות יידיש של אותם ימים למדרגה שבה היתה עשויה לצרוך אפילו את יצירתו של הסופר הפופולארי ביותר בשיעור המבטיח קיום מינימלי אלא בסביבי שנת 1900. אמנם, קשרי-הגומלים ההדוקים בין פריחתה של העתונות היידיית לבין עלייתו של שלום-עליכם אפיינים לכל מהלך יצירתו (לא במקרה נעשה הוא סופר יידי עם הופעת ה'פאָלקסבלאט' ב-1883, שבה הגיעה העתונות היידיית לראשית תחייה אחר כשלוֹן הנסיון של "קול-מבשר" בשנות ה-60 ובראשית שנות ה-70); אבל ה'קאדנצה' השלישית, הסדירה ביצירתו החלה, למעשה, רק כאשר בשלה עתונות יידיש ליחס-גומלים של צריכה שוטפת ואספקת תנאי-קיום מינימליים, כלומר עם ייסוד השבועון הפופולארי "דער-יוד" בסוף 1899. שלום-עליכם היוזמן להיות ממשתתפיו הקבועים של השבועון, ובהיענותו להזמנה זו הכניס עצמו למסגרת פעולה של פירסום שבועי כמעט. מסגרת זו, עם כל הקשיים והייסורים שגרמה לו, ואף שמעולם לא שיחררתו לגמרי מלבטי-פרנסה, איפשרה לו לקיים את עצמו כאמן יוצר עתיר-פריון. מכאן והלאה יהיה קשור דרך קבע בעתון אחד או בכמה עיתונים רבי-תפוצה, כגון "דער פריינד", "אונזער לעבן", "הייניט", "דער טאג", "ווארהייט" וכו'. בעתונים אלה ואחרים פורסמו כל סיפוריו בסריאליוזיה ענפה ומסובכת, שמחקר שלום-עליכם עוד יוצרך לתת עליה את הדעת ולבדוק את השפעותיה על יצירתו, כדרך שנבדקה, למשל, השפעת הקשר אל העתונות והסריאליוזיה על כתביו של צ'ארלס דיקנס.¹⁰

אם ה'קאדנצה' הראשונה ביצירת שלום-עליכם נסתיימה, לפי הסבר זה, בטילטול שטולטל ממעמדו כגביר ספרותי למעמד של "קבצן" מטופל במשפחה גדולה ונתון כולו לדאגת הלהם, הרי ה'קאדנצה' השניה נסתיימה בחריגתו ממעמד הסוחר החנוק למעמדו של הסופר המקצועי, בעל "המלאכה הקלה והגקיה", כביכול, העשוי להתקיים רק אם יתמיד בכתיבה בלתי-פוסקת ויעמוד בויקתו הרצופה לעתונות היומית. ומכאן, כביכול, ההסבר לתמורות הקצבים וההספק בפעולתו של שלום-עליכם: שפע גובר בתקופת בטחון ורווחה; דילדול בימי מבוכה ומצוקה, ושפע מחדש, מאורגן וסדיר עם ההתבססות במסגרת הפעולה הכלכלית החדשה.

ג. חרקע הספרות

הסבר כזה מתאר ודאי חלק מן האמת. הנפילה הכלכלית הגדולה של 1890 לא רק עיצבה את כל מהלך חייו של שלום-עליכם אלא אף קבעה, או לפחות חיזקה עד מאד, יסוד עיקרי בתודעתו הספרותית—אולי משום שהיתה כמין חזרה או כמין אישור דראמתי אדיר של אמת חווייתית שרשמה נטבע כבר בימי הילדות, הנפילה שנפל הנער שלום רבינוביץ ממעמד בן הגביר בעיירה ורזנקה למעמדו של בן פונדקי עלוב בעיר-הפלך פיריסלב, המופקד אף בימי-הקרה הגדולים על משיכת הלקוחות אל ביתו המדולדל של אביו (ראה פרק כד בחלק א של "בחזרה מן היריד" ופרק מו בחלק ב). הדיה נשמעים בכל רחבי יצירתו, בעיקר במוטיב של חלום ההתעשרות הניסית באמצעות אוצר, שטר-גורל, או עסק קל ורווחי לאין שיעור.¹¹ ההתגברות על רשמה הטראומטי של חוויית איבוד הביטחון הכלכלי נתגלתה ודאי כגורם מכוון ראשי בראיית-העולם הקומית שלו. גם אין ספק שבהתגברות זו קשורה אף פרשת ההתאוששות האטית של יצירת שלום-עליכם משך שנות ה-90 מן הקיפאון של 1890/91.

בסיבות כלכליות אי-אפשר, מכל-מקום, להסביר פרשה זו לכל צדדיה. מיעוט כתיבתו של שלום-עליכם במשך שנות ה-90 היו לה גם סיבות שברקע ספרותי. ה"אווירה" הספרותית של אותן שנים גם היא כמו הטילה צינת-קיפאון על פעילותו היוצרת. שלום-עליכם החל ביצירה בימים שבהם עמדה ספרות יידיש הצעירה בסימן של התנערות והתפתחות מהירה. הוא עצמו תרם במידה הרבה ביותר להחשתן של התנערות והתפתחות אלו—בפעולתו כמספר ועוד יותר מזה בפעולתו כמבקר ומו"ל. בתקופה קצרה ביותר עלה בידו (בסיועם של מבקרים אחרים, כמובן, כגון ש. דובנוב) לקבוע מעין סדר היירארכי בספרות, שלא ידעה עד אז תחומים בהערכה ובסדר חשיבות. מצד אחד, עשה את המאמץ העיקרי שהביא (אמנם בהדרגה) לשבירת שלטונו של רומן-האינטריגה הסנטימנטלי של שמ"ר ואסכולתו בקהל קוראי יידיש;¹² מצד שני, קבע בדרכים סוגסטיביות שונות את היוצרים הוותיקים והשכוחים-למחצה, דיק, לינצקי ואברמוביץ, כמין "קלאסיקנים" או "אבות" לספרות יידיש (הוא-הוא שיצר את המיתוס של "סבא" הישיש מנדלי, בשעה שאברמוביץ לא היה אלא כבן חמישים),¹³ ובצורה זו יצר תדמית של 'מסורת' בספרות שכמעט לא היתה לה תודעת קיום היסטורי. הוא קבע (בכרכי הפאלקסביאליאטעק) סטאנדארטים חדשים של טעם סגנוני "אירופי", אף עשה הרבה להפצת האידיאולוגיה האמנותית של הריאליזם הפסיכולוגי בקרב המספרים היידיים.¹⁴ כל זה, כאמור, במשך שנים אחדות (1890—1886).

אלא שנגזר עליו על שלום-עליכם, כמו על חלוצים רבים אחרים בספרות ומחוצה לה, לראות כיצד שוטף מהלך ה'התקדמות' העז ועובר מעליו במהירות מפתיעה; שוטף, ובטרם יידע-עד-מה, גורף אותו לעבר העורף השמרני. בשנות ה-80 עמד בראש הגל העולה של סיפורת יידיש הצעירה; אבל בשנות ה-90, עם שובו לרוסיה, נמצא לפתע כמין חייל שעשה את מלאכת-יומו ובינתיים עבר המחנה הרחק לפניו.

קודם-לכן הוציא את ה'פאלקסביבליאטעק' המהפכני, "המלה האחרונה" בפריודיקה היידית. עתה נמצא מפרסם בעיקר בכתבי-עת כגון 'היוז'פריינד' של ספקטור, שכבר נעשו בגלוי כלי-מבטאה של הקבוצה הוותיקה, ה'בעל-ביתית' של הספרות. היוזמה עברה בבירור לידיהם של י. ל. פרץ ותלמידיו (בראשם ד. פינסקי), בעלי היום-טוב בלעטלעך, 'ליטעראטור און לעבן', ודי יודישע ביבליאטעק (שלום-עליכם ראה בנטילה זו של שם היודישע פאלקסביבליאטעק) מעשה גזילה ודחיקת-רגל (מכוונת). קודם-לכן גיהל את מלחמת-החרמה המוצלחת בטעם הקלוקל הרווח; עתה נמצא מנהל קרבות-דפנסיבה עם ה'מודרניים'. לא מקרה הוא שבשנות ה-90 הסתבך שלום-עליכם במאבקים ספרותיים מרים דווקא עם יוצרים דינאמיים כי. ל. פרץ (שאת שירו היידי הראשון "מאניש" פירסם הוא עצמו בכרך הראשון של ה'פאלקסביבליאטעק') וכמ. י. ברדיצ'בסקי הצעיר,¹⁵ שביטאו את הטעם החדש ועד-מהרה יהיו לאבות ה'אסכולות' המודרניות בספרות העברית והיידיית של ראשית המאה העשרים. במושגיו ובטעמיו הספרותיים ודאי שהיה—בשלב זה—"שמרון", ואפילו "מפגר"; כאידיאולוג ספרותי וכמבקר, ודאי כבר עברה שעתו. ההתאוששות הממושכת של שנות ה-90 היתה כרוכה, אפוא, גם בהסתגלות לאווירה ספרותית חדשה ולא נוחה. כמו שקשה היה לשלום-עליכם להשלים עם התמורה הדראסטית במעמדו הכלכלי, כך קשה היה לו להשלים במהירות עם העובדה שהספרות התפתחה אל מחוץ לתחום טעמו והבנתו, ושההגמוניה הספרותית, שניתנה לו לזמן קצר—כמו הונו של חותנו, לזיב—נשמטה מידי לבלי-השיב. כמידת יכולתו ניסה להיאבק עם הנטיות החדשות; ללא הצלחה, כמובן. כדי לחזור לקצב מלא של מעשה-יצירה בתחומי המובהק שלו, חייב היה לוותר על רצונו לכוון את מהלך התפתחותה הכללי של הספרות. ואמנם, במשך שנות ה-90 הסתגל שלום-עליכם מעט-מעט לויתור זה, אף החל להתחסס אל מאבקי הספרותיים במידה של הומור (במשך הזמן ראה אף בהתנפלותו של שמ"ר מעשה-נעורים מופרז).¹⁶ הסתגלות זו סייעה לו, בלי ספק, לשחרר את כוחותיו הגנוזים ולכוונם לביטוי הסיפורי הקולח וחסר-המעצורים, שנתמשך מראשית המאה החדשה ועד למותו.

ד. מפנה ביצירה עצמה

הסברים אלה מסמנים את המסגרת או את הרקע להתאוששות הספרותית האטית שעברה יצירת שעום-עליכם משך שנות ה-90, אף מלמדים הם לא מעט על מהותה, אבל אין הם נוגעים בעיקרה. אף כי גם מסגרות-קיום כלכליות וגם האווירה הספרותית השפיעו השפעה רבה על מהלך התפתחותה של יצירה זו, בסופו של דבר נקבעו קצבה וכיווניה מתוכה, מתוך איוזנם או עירעור איוזנם של הכוחות הפנימיים שפעלו בה.

את הדלות הכמותית של יצירת שלום-עליכם בתקופה בה אנו דנים ניתן להסביר מתוך עצם השפע שקדם לה. היה זה שפע פראי, חסר מסגרות וגדרים, ולכן גם

מדלדל ומתיש. בפעילותו הספרותית בסוף שנות-ה-80 ניסה המחבר לא רק לכבוש לעצמו ארבעה ז'אנרים ויותר (הרומן, הסיפור הקצר, הפלייטון הפובליציסטי, בקורת הסיפור; במידה מסוימת גם הדראמה), שכל אחד מהם תובע כוחות ושקידה מרובים; הוא גם פעל מתוך פיזור רוחני פנימי, או מתוך מאבק שבין כוחות פנימיים סותרים. האידיאולוגיה הספרותית שאימץ לעצמו ובשמה גיהל את מלחמותיו הבקר-תיות פנתה לכיוון אחד, ואילו דהפיים מהותיים לכשרונו ולראיית-העולם האמנותית שלו הפנו אותו בלי הרף לכיוונים אחרים. על-פי נטייתו האידיאולוגית ניסה שלום-עליכם באותן שנים להשליט על הסיפורת היידית ועל חלק ניכר מכתבתו שלו נוסחה תמימה למדי של ריאליזם חברתי ופסיכולוגי והטיף בלהט נגד "זיוף" החיים על-ידי ההפרז התיאורי הסנטימנטלי, ובאוחה שעה נתגלו חושיו הספרותיים החיוניים ביותר דווקא במתן-מציאות בלתי-ריאליסטי וביצירת עולם תיאורי של הפרזים פנטאסטיים. בעוד הוא מכוון את כל תהילתו לסופר-יידיש בני הדור-הקודם (במאמרו "על הדלות היהודית במיטב יצירתם של סופרי העם שלנו"), על מידת הגאמנות שלהם לגופי המציאות החברתית ול"אמת החיים" של דלת-העם היהודית במזרח-אירופה, משכוהו האינסטינקטים הספרותיים שלו דווקא לאותם סופרים שעשו את המציאות היהודית ה"דלה" בסיס לפנטאזיות גרוטסקיות, כגון י. י. לינצקי בעל "הנער הפולני" והמערכון "הבחירות" (ששלום-עליכם התפעל ממנו וגם השתמש בו לא מעט לצרכיו-הוא).¹⁷ וכגון אברמוביץ על-פי גילוי ב"מסעות בנימין השלישי".¹⁸ בתוך יצירתו נתגלתה ערבוביה זו בייחוד בדו-קיום בלתי-מוסדר של הז'אנר הרומניסטי ושל הפלייטון.

את הרומן העמיד שלום-עליכם הצעיר במרכז חלון-הראוה הספרותי שלו, אבל בשיחה הפלייטוניסטית החפשית, רבת-התעלולים וההמצאות, כבש אל לב הקוראים (ההצלחה הגדולה הראשונה, שהפכה את דמות "שלום-עליכם" למעין מזיק או לץ מופר בציבור, באה עם סידרת הפלייטונים ה"מטורפים", "די איבערגעכאפטע בריעף אויף דער פאסט"), ואולי דווקא בה גילה בתקופה מוקדמת זו את מיטב כוחו הפיזי. מכל-מקום, היצר הפלייטוניסטי גבר בו בכל שעה על ה"צנזור" הרומניסטי, ומשום כך מלאים הרומנים של אותן שנים אפקטים פלייטוניסטיים ומשובצים פרקים שלמים, שבהם פונה הפרסונה שלום-עליכם אל "הקוראים היקרים" לשיחות פלייטוניסטיות ממושכות על נושאים שונים, קצתם ממין הענין הסיפורי וקצתם שאינם כן. בצורה זו נוצרה ביצירת שלום-עליכם המוקדמת כמין התרבות מסובכת של שכבות-על "מכובדות", המונחות על-גבי שכבות מודחקות אך חיוניות יותר, והללו, האחרונות, פורצות מדי-פעם כלפי-מעלה ושוברות את אחזות השכבות שמעליהן.

בכלל, ביצירת שלום-עליכם מאותן שנים מתנהל מאבק חריף בין נטייה חזקה לירספקטאביליות ספרותית-בורגנית לבין נטייה חזקה לא-פחות לעממיות ארחה-פרחית ולשובבות פיקארסקית שלוחת-רסן. מצד אחד, עשה שלום-עליכם הכל כדי למסד את ספרות יידיש ואף את יצירתו בכלל זה; ולשוות לה "פנים" ולהלבישה

נקיים, כדי שאפשר יהיה להוציאה "בין בני-אדם". לשם כך, בתוך השאר הוציא את כרכי הפאָלקסביבליאטעק, יצר את מסורת ה"קלאסיקנים" של ספרות יידיש, נלחם בשמ"ר ובאסכולתו, ערך—בכתביתו הבקרתית—השוואות בלתי-פוסקות בין סופרי יידיש לגדולי סופרי אירופה (אברמוביץ—טורגניב; לינצקי—גוגול, שצ'דרין וכו'),¹⁹ חלם על סדרות רומנים עשויות במתכונת זולא ובלזאק, התנצל ברבים על עממיותו היתירה של סטמפניץ, שאינו עשוי לשמש גיבור של רומן אלא משום מצב-הביניים, שבו נתונה ספרות-יידיש עד שיעלה בידה לרומם את רמת הבנתם של המוני קוראיה למדרגה גבוהה יותר,²⁰ וכו'. מצד שני, מעיד הכינוי "שלום-עליכם" עצמו על זיקה למסורת ליצנית שאין כלום בינה לבין הפיראק האירופי המגוהץ, שביקש המחבר להעלות על גופה של ספרות יידיש—הלא היא המסורת של 'מנדלי מוכר ספרים' וכן של הפלייטוניסטים של 'קול-מזרח', 'עלי קצין הצחקואלי' (לינצקי), 'שלשום בר יענטע' (ש. ברנשטיין) וכו'. זיקה זו מתגלה באורח חפשי ביותר בסידרות ה'פלייטונים הארוכות, שבהן טסים גיבורים בכדורים-פורחים על-פני תפוצות היהודים; אנשים הנחשבים מטורפים מתכתבים עם מתים, שולחים שליחי-סתר וקוראים בגניבה מכתבים שנעצרו בבתי-דואר פרובניציאליים, מחלפים את כינויהם ככרום ונתונים במצב בלתי-פוסק של שיטוט ונסיעה ברכבות ובעגלות, של לינה נפונדקים נידחים ושל שיחות-פתע עם עוברי-דרך בלתי-צפויים (הפרסונה שלום-עליכם פותחת פלייטונים רבים של אותה תקופה בפסוקו של השטן מספר איוב, "משוט בארץ ומהתהלך בה").²¹ דומה כי בשנים אלו מתנהלות בתיאטרון של שלום-עליכם שתי הצגות בבת-אחת: באולם-הכבוד, הדומה כמעט לאולם תיאטרון אירופי על פלושיו ונברשותיו, מוצגות המלודראמות הנרגשות של הרומנים היהודיים, שבהן נחלפות סצינות ההרפייה הקומיות בסצינות של רגש ודמע. ואילו באירנה הסמוכה, אורוות התיאטרון הכתריאלי, משתולל הוצמאך, ורעשו חודר ומגיע גם אל המוסד האחר—לא תמיד ברגע המתאים.

אי-סדר פנימי זה אפשר הוא שדחף את המחבר לפעילות הקדחתנית והבזבזנית שלו בתקופת יצירתו המוקדמת, והוא ודאי שפגם לעתים קרובות בערכה הפיזי של יצירה זו. בתקופה מאוחרת יותר ראה שלום-עליכם את כל כתיבתו שעד ל-1890 כמין עבודת הכנה, עבודת שוליה. כשניגש (מ-1903 והלאה) לכנס את כתביו בסדרים ובמסגרות שונים אמר לא פעם לגנוז את כל יצירותיו מתקופה זו, ואמנם גנז את רובן. אף אותן יצירות שהובאו בסופו של דבר אל סדרי הכתבים עברו תהליך שיכתוב יסודי כל-כך, המשנה אותן, לא פעם, מעיקרון: פרקים שלמים, פסקות ארוכות, נמחקו; דמויות דברניות הושחקו; הפרסונה 'שלום-עליכם' עצמה נתבקשה לעתים לשים מחסום לפיה. ניכר שהמחבר חש בחריפות רבה ברפיפות השפע המוקדם שלו, בביזבוז הגדול שבו. משהו מהרגשה מאוחרת זו של חוסר-ערך וביזבוז הכוחות ודאי נתמחש לו בראשית שנות ה-90. הרעם של המשבר הכלכלי הוא אולי שאילץ אותו להיעצר, לחדול ממירוץ היצירה והעשייה המטרופות של השנים 1888—1890; אבל כיון שנעצר, לא יכול שלא להתבונן במעשיו ולתהות

על ערכם. התמורה באווירה הספרותית שנתמחשה לו גם היא ודאי עודדה את הנטייה לחשוב-הנפש. אבל גם המשבר הכלכלי וגם השינויים בנוף הספרותי לא קידמו אלא מה שהיה חייב לבוא גם בלעדי כן. יצירת שלום-עליכם היתה חייבת להגיע במוקדם או במאוחר למשבר; חייבת היתה לבוא אל הצומת, שממנו נפתחת דרך להתחסלות אטית או מהירה (מעין התחסלותו של לינצקי אחר עשר שנות פריחתו הראשונות) או למשבר של לידה חדשה (מעין זה שעבר על יצירת אברמוביץ כמה פעמים). המשבר בבורסה והתמורה בספרות אולי החישו תהליך זה, אבל התהליך כשלעצמו היה פנימי.

הנפילה שנפל שלום-עליכם בראשית שנות ה-90 היתה בראש-וראשונה נפילה מגבהי אשלייה ספרותית. התברר לו, "למיליונר" זה של הספרות, שבמיליונים שלו יש הרבה שטרות שאין להם כיוסי. משום כך, ולא רק משום חוסר היכולת הכלכלית, לא התממשו התכניות הגראנדיוזיות של ימי ה'פאלקסביבליאטסק'. מובן, הדברים לא היו פשוטים ולא מידיים. למשל: חלק ב של מחזור הרומנים על משפחת בלאנק (המחבר עמד בסיום כתיבתו כבר ב-1888) היה נדפס ומגיע לידנו אילו עלה בידי שלום-עליכם להוציא כרך שלישי של ה'פאלקסביבליאטסק', כפי שאמר לעשות, למרות הקשיים הכלכליים, ב-1892.²² אבל העובדה שהרומן לא נדפס, ושהמשכו אולי גם לא נכתב, בתקופה שבה יכול המחבר להדפיסם, מלמדת שבשלב מוקדם למדי נחלף המעצור הכלכלי-החיצוני במעצור אמנותי-פנימי.

ההתאוששות מן הנפילה של 1890/91 היתה, אפוא, בעיקרה חיפוש דרך לריכוז אמנותי, חתירה אל המעיינות הפנימיים אשר לא יכזבו. ואמנם, במשך שנות-השפל שעד 1900 נמצאה לשלום-עליכם הדרך אל מעיינות אלה. כמות כתיבתו בשנים אלו, כאמור, דלה. אבל לא במקרה נקבעו דווקא בכתיבה מועטת זו של שנות-הבצורת יסודן וטפסיהן של שתיים מתוך שלש היצירות המקובלות על כל המעריכים כפיסגת יצירתו: ב-1892, ממש עם שובו של המחבר ליצירה, נתפרסמה הסידרה הראשונה של איגרות מנחם-מנדל ואשתו שיינה-שיינדל (סידרת מכתבי 'לונדון' מן הבורסה האודיסאית). הסידרה השניה ('ניירות' מן הבורסה היהופצית) הופיעה ב-1894. ב-1895 הופיע סיפורו הראשון של טוביה החולב, זה שנקרא לאחר-מכן בשם "הזכיה הגדולה" (בעברית: 'מעשה-נסים'). עם כניסתו של המחבר לעבודה ב'דער יוד' ב-1899 יכול להמשיך במקום שאליו הגיע בשנות המאמץ והמאבק שקדמו לכך. בזה אחר זה הופיעו הסידרה השלישית של מכתבי מנחם-מנדל ('מיליונים') ושני סיפורים חדשים של טוביה, 'צ'וידעם' (בתרגום העברי: יום אתמול כי עברי) והיינטיגע קינדער' (בת טוביה שנישאה לעם הארץ). בשנות הרעה נוצרה, אפוא, המסגרת, שבלעדיה לא היתה הטובה שלאחר-מכן עשויה להינתן. בהן חרגה יצירת שלום-עליכם מגבולותיה המוקדמים, המצומצמים ונעשתה שירה רבת-משמעויות תוך גילוי האפשרויות הסיפוריות הנרחבות ביותר הגלומות בנתוני-היסוד האמנותיים שלה. תהליך ההתאוששות, שבו היתה יצירה זו נתונה עשר שנים כמעט, היה כרוך בראש-וראשונה לא בהסתגלות למעמד כלכלי חדש

ואף לא בהשלמה עם אווירה ספרותית בלתי-נוחה אלא במאמץ של התרכוז פיוטית, בגילוי-עצמי אמנותי מחודש.

ה. סיוג בהגדרת התמורה

אם ברי לנו שדווקא מתוך המשבר של ראשית שנות ה-90 ומתוך החיפושים והמאבקים שבאו בעקבותיו עלה אלינו שלום-עליכם בגדולתו הפיוטית החדפעמית, הרי השאלה בדבר מהותם הספרותית-האמנותית של המשבר ושל ההתאוששות שלאחריו קונה לה חשיבות ממדרגה ראשונה בהבנת יצירתו. אם בהתאוששות זו הוצב היסוד למיטב-השיר של שלום-עליכם, הרי המעקב אחר גילוייה כמוהו כמעקב אחר סממניו וגילוייו של מיטב-השיר. לשון אחר: אם בשלב-התפתחות מכריע זה יצאה יצירת שלום-עליכם למרחבי-המשמעות האוניברסאליים שלה, הרי עלינו להניח שבסימון כמה מאותות התמורה האמנותיים שהחלו להתגלות בה עתה עשויים אנו ליקרב לסימון מהותם של מרחבי-המשמעות. מהם, אפוא, אותות תמורה אלה?

מכיון שלראשונה נתגלתה התמורה במלואה ובכל תקפה במחזור המכתבים הראשון של מנחם-מנדל ושיינה-שיינדל (1892), מן הדין לרכוז את העיון בשאלה מה נתחדש ביצירת שלום-עליכם עם הופעתו של מחזור מכתבים זה. לכאורה, מאומה לא נתחדש. מחזור המכתבים אינו אלא המשכה הישיר של הכתיבה הפלייטוניסטית של השנים 1883—1888. בכתיבה זו, מראשיתה, עשה שלום-עליכם שימוש מגוון ביותר בצורה האיגרונית על אפשרויותיה השונות. כאמור, הצלחתו הציבורית הגדולה הראשונה נקנתה לו בזכות סידרת פלייטונים אפיסטולאריים ('המכתבים הגנובים בבית הדואר'), ומצורה זו לא הרפה כל ימיו. ב-1885 פירסם שלום-עליכם ב'פאלקסבלאט' סידרה איגרונית בשם "קאנטאר-געשעפט" (כותרת-משנה: 'א דראמע אין 2 מליצה'—בריוו, 18 האנדלם-בריוולער און 20 דעפעשן),²³ שבה מובא השימוש ברצף האיגרונני לשיא וירטואוזי. כל סגנונות האיגרת—החל מסגנון איגרת-המליצה העברית הארכנית ועד ל"דפישה" המסחרית החטופה, הלאקונית—משולבים כאן בהתפתחות בעלת חוקיות ריתמית מושלמת. התימאטיקה של 'מנחם-מנדל' מתבשרת כאן בצורתה הברורה ביותר, ועל הכל: מופיעה כאן אחת אסתר-ליפשיץ בת ר' משה-לייב זצ"ל, ה"זוגתי" של האקספדיטור הלא-יוצלח לוי שפיגלבראק, שכל קורא עשוי לגלות במכתביה נוסחה ראשונה של מכתבי שיינה-שיינדל ובה עצמה מעין סקיצה לקראת הדמות המלאה יותר, שהיתה עתידה להיוצר ב-1892. דמותו של מנחם-מנדל עצמו מופיעה לראשונה ביצירת שלום-עליכם בשנת 1887. באחד הנספחים המאוחרים ל'מכתבים הגנובים', מנחם-מנדל כאן עודנו חתן היושב סמוך על שולחן חותנו וחותרתו, ובינתיים, עד שייצא לעולם המסחר, הוא עוסק בכתיבת רומנים בני אלפי-עמודים והוא משגרם למערכת ה'פאלקסבלאט' בתקוה שיידפסו בתורת ה'תוספת' השנתית הניתנת על-ידי העתון לחתומיו במקום רומניו של שלום-עליכם. במכתב-תמרורים של מנחם-מנדל אל המערכת שאינה מדפיסה את יצירותיו ('א פאר-

וואלגערט בריוו פון די איבערגעכאפטע בריוו פון 'שלום-עליכם'²⁴ מפותח מוטיב מקובל ביותר בסיפורת היידית ההלציית של אותן שנים: מוטיב הכתיבה הגראפוי-מנית ותשוקת ההידפסות של המשכיל הקרתן הצעיר, הפנוי, לפי-שעה, מטירדות פרנסה.²⁵ עם זאת מופיעים כאן בכירור כמה מקווי-ההיכר המובהקים ביותר של הדמות, כפי שאנו מכירים אותה ממכתביה המאוחרים, ואף מצוינות כמה ממסיבות חייו העתידות למלא תפקיד נכבד במכתבים אלה (כגון המתיחות בינו לבין חותנתו, שבגללה 'כמעט שלא נתגרש מאשתו' ועליה כתב את הרומן הגדול בארבעת החלקים: 'די בייזע שוויגער און דער ערלעכער איידעם').²⁶

במחזור מכתבי 'לונדון' של 1892 פיתח אפוא שלום-עליכם דמויות שכבר יצר במהלך כתיבתו הפלייטוניסטית המוקדמת וטכניקה שאף בה עשה שימוש רב במסגרת כתיבה זו, ואפילו במסגרת הכתיבה הרומניסטית שלו (יזכר התפקיד החשוב של האיגרות ב'משחק ילדים' וב'פנטמפניו'), ואף-על-פי-כן מסתמנת בו תמורה מהותית במערך יצירתו. תמורה זו אינה יכולה אפוא להתגלות באלמנטים הסיפוריים שאינם מתחדשים; היא מתגלה בהרכבם ובסטאטוס החדש הניתן להם בתוך מסגרת היצירה, ועל הרכב וסטאטוס זה אפשר אולי ללמוד בצורה עקיפה מתוך דבריו של שלום-עליכם עצמו על מנחם-מנדל ועל מכתביו.

ו. "אינו גיבורו של רומן"

בהקדמה למהדורה השניה של מכתבי 'מנחם-מנדל' המקובצים (1910) כתב שלום-עליכם כך:

מנחם מנדל אינו גיבורו של רומן, ובכלל אין הוא דמות בדויה מן הלב; הריהו, לא-עליכם, יהודי של כל ימות השנה; אדם מופר למחבר באורח אישי ומקרוב. עמו עשה המחבר כיברת-חיים של עשרים שנה, כמעט. הוא התוודע אליו ב'1892. ב"בורסה הקטנה" של אודיסה; מכאן ואילך עבר עמו יד-ביד את כל שבעת מדורי הגיהנום של הבורסה היהופצית; עמו "בשאר-רגליים" לפטרבורג ולווארשה; עמד במשברים הרבה; פירפר וטילטל עצמו מפרנסה לפרנסה, ואבוי—לא ראה סימן-ברכה בשום מקום. לבסוף עמד ועשה עמו מה שעושים היהודים כולם—היגר לאמריקה. שם, אמרים, מתענים יהודינו ועושים חיים... זאת נראה מתוך מכתביו הבאים מאמריקה. בין-כה"וכה קיבצתי את כל מכתביו, שכתב לשייגה-שיינדל זוגתו במשך שמונה-עשרה שנה בזמנים שונים והדפיס במקומות שונים, וכן את מכתבי אשתו אליו, ועשיתים ספר; אפשר לומר—כמעט איגרון [בריעפנשטעלער].

אכן, איגרון. סדור בשש מחלקות ניפרדות, ובסידור זה כוונה היתה לי: סוחר יהודי אם יהיה ברצונו לכתוב מכתב לזוגתו, למשל, מאודיסה, יחפש וימצא את מבוקשו בספר הראשון, 'לונדון'. ספסר בבורסה של יקנה"ז, מניח וכיוצא באלו סחורות—ימצא דוגמה למכתבו בספר השני, 'ניירות', או בשלישי, 'מיליונים'. סרסורים, שדכנים או סוכנים-נוסעים יחפשו את שלהם בהמשך הספר. במלה אחת—כל אדם ימצא כאן את הדרוש לו. העסקים היהודיים הריהם. ברוך-השם, אותם עסקים בכל מקום, דהיינו—ראשיתם, כמדימה, לא רעה כלל וכלל; בטחון עימה כה רב ותקוות מזהירות, אלא שסופם, לרוב, עסק-ביש, כמו אצל מנחם-מנדל שלי. לפיכך לא יהיה צורך לטרוח הרבה

בציורו של המכתב. אפשר יהיה להעתיקו מן הספר כנתינתו, על כרעיו ועל קרבו. ואם יימצא אחד מאלף, שמהלך עסקיו לפי שעה צלח, יכול הוא להיות סמוך-יבסוח שאין זה לאורך-ימים. כל דבר שיטודו תהוה ורוח, סופו להתמוטט. אין זה מעודד לומר זאת; כנגד זה הרי זו האמת, יאת האמת הן אוהבים כל בני-האדם...²⁷

שלום-עליכם מעיד כאן על טיבה של יצירתו על-פי דרכו, כלומר בדרך המהתלה הרצינית. מעבר לבידיחותם של הדברים ומתוכה מתמחשת כוונתם הרצינית עד מאד. יש בהם משום התכוונות לעצם מהותה הייחודית של שירתו; אמנם, התכוונות זו מביעה עצמה בדרכי-עקיפים. ראוי לשים לב לכמה נקודות מרכזיות שבדברים. ראשונה ראויה להבלטה ולעיון ההכרזה השלילית, שבה נפתחת הקדמתו של שלום-עליכם: "מנחם-מנדל אינו גיבורו של רומן". אמנם, הכרזה זו כולה נמשכת, לכאורה, אל המשכה: "ובכלל אין הוא דמות בדויה מן הלב", ומכאן שלא באה אלא לקבוע אותה פיקציה, שההקדמה כולה באה לבססה: הפיקציה של 'האמת' הלא-פיקטיבית שביצירה. כביכול, אין מנחם-מנדל גיבור סיפורתי בדוי אלא אדם חי, והוא-הוא שכתב את מכתביו... קביעה זו, החוזרת ומופיעה גם בסיפורי טוביה-החולב, היא רבת-ענין ועוד ידובר בה. אבל ההכרזה, שאין מנחם-מנדל גיבורו של "רומן", ראויה לעיון גם מצד אחר. יש בה משום ביטוי להכרה מצד המחבר באספקט המרכזי של התמורה, שחלה ביצירתו בשעת המעבר מן ה'קאדנצה' הראשונה שלה אל השניה.

הגדולה בשאיפותיו של שלום-עליכם הצעיר היתה ליצור את "הרומן היהודי" הראוי לשמו. לשווא הזהיר אותו אברמוביץ חריף-ההבחנה שלא יכתוב רומנים ("הז'אנר שלך הריהו אחר לגמרי... בכלל יפים כל הרומנים היהודיים לכפרות. הם מעוררים אותי להקאה...").²⁸ שלום-עליכם נאחז בדברי אברמוביץ באותו הקשר על כך ש"אם יש בקרב בני-עמנו רומנים הריהם שונים לגמרי מאלה שאצל עמים אחרים. צריך להבין זאת ולכתוב אחרת לגמרי",²⁹ וניסה ליצור את הרומן 'האחר', העשוי לפי מידות חייו של העם היהודי.

התחירה אל צורת הרומן נתחייבה אצלו מצדדים אחדים. מצד אחד היתה צורת הרומן, אמנם בנוסחתו הסנטימנטלית התמימה ביותר, הצורה המקובלת ביותר על לב קהל קוראי יידיש, שהיה מתרחב והולך במהירות באותם ימים. זו היתה התפתחות חדשה-ביחס. עד לסוף שנות ה-70 נהנה קהל קוראי יידיש המקורב יותר להשכלה בעיקר מן הסאטירה או מן הסיפור בעל המגמות הדידאקטיות החריפות. הקהל העממי יותר (בעיקר קהל הקוראות היהודיות) נהנה מספרות דיאקטית מתזונה בעלת נימה הומוריסטית וגישה נאראטורית עממית-אגדית, מעין זו שסופקה לו על-ידי א. מ. דיק במאות קונטרסי הסיפורים שלו, שנבדלו רק במעט מן ה'מעשה-בוז' היהודי-העממי המסורתי. בסוף שנות ה-70, בהחל ההתרחבות הגדולה של קהל קוראי יידיש "מודרניים" לשליש ולרביע, שינו סופרים כמו י. דינזון (בספרו "דער שווארצער יונגערמאנטשיק"), ובעיקר נ. מ. שייקביטש, את הרגלי קהל-הקוראים ועשאוהו צרכן נלהב של סיפורת סנטימנטלית-דמעונית,

העומדת כולה על האינטריגה המסובכת שסביב מעשה-האהבים לפי הנוסחה המקובלת של רומן-האינטריגה הסנטימנטלי: אהבת בני הדור הצעיר נתקלת בהתנגדות מצד הדור הקשיש, או מסתבכת ברשת אפלה של תככים מצד כוחות עוינים מסוגים שונים, וסופה שהיא גוברת ומובילה את הסיפור ל-"happy end", או קורסת-נופלת ועמה מתמוטט הסיפור לעבר סוף טראגי של מיתות, התאבדויות, שגעון וכו'. שלום-עליכם נכנס לספרות כשטעם זה עמד בשיאו. אמנם, לפי נאמנויותיו הספרותיות-הבקריות היה מקורב דווקא לנציגי הספרות המשכילית-הסאטירית, שנדחתה מפני השטף החדש של הרומן הסנטימנטלי (אברמוביץ, לינצקי, שאצקס), אבל הוא היה בן-דורו, המקורב לטעם הזמן. רצונו לא היה לחסל את שלטון הרומן אלא לתקן אותו. לפי גירסתו ניתן הרומן לקורא-ידיש בצורה מקולקלת ונפסדת, ולפיכך היה משחית והולך את עולם הדמיון, המחשבה והרגש של המוני הקוראים. אך הוא ידע כי לשבור את שלטון הרומן הנפסד יוכל רק הרומן המתוקן שאינו מתרחק ריחוק רב מדי מן הטעם העממי, ובמלחמתו על לבו של קהל הקוראים הרחב—מלחמה שהיתה מכוונת בעת-ובעונה-אחת על-ידי להט של כוונות ספרותיות חינוכיות ועל-ידי תשוקת הצלחה מובנת ולגיטימית—סבר שהרומן הוא שיפתח לפניו את הדרך הרחבה אל לב זה.

מצד שני, חי שלום-עליכם הצעיר כאיש משכיל בן-דורו בצל הערצת הרומן הריאליסטי של האינטלגנציה הרוסית בת-דורם של טורגנייב, טולסטוי, גונצ'ארוב ודוסטויבסקי (לפחות בחלק המוקדם של יצירתו). לא כאן המקום להשיב על השאלה מדוע זכה הרומן ברוסיה דווקא להגמוניה ז'אנרית בתוך הספרות וליוקרה ציבורית כללית שלכמותן לא זכה בשום ארץ במערב, כולל ארצות שהיתה בהן מסורת רומניסטית מפוארת וארוכה כאנגליה וצרפת. מכל-מקום, שלום-עליכם חי ברוסיה וספג את תרבותה הספרותית, ולפיכך ברי היה לו שאם עשויה ספרות יידיש להחליף את בגדי-העוני המרופטים שלה ולהתקבל על הלבבות כספרות אירופית "מכובדת", הרי תוכל להשיג זאת רק בזכות מאמץ מיוחד בתחום הו'אנר ההגמוני הזה. בו היה לה, לספרות יידיש, כבר משהו מעין מסורת (אברמוביץ), ובו, כך נדמה, תוכל גם להגיע להישגים בקלות יחסית; הן השפה היידיש, ששלום-עליכם ראה בה שפה מימית מעצם טבעה, העשויה לשחזר לא רק צליל ואורח-דיבור אלא אף תנועה וגימטריקולאציה,³⁰ מוכנה ודרוכה כולה, כביכול, לחיקוי סיפורי של 'החיים'. שעה שחסרים לה השגב והעוז הדרושים לצרכי הדיקורום הפיזטי, וכמעט אינה מכירה את המינוח המושגי המופשט ההכרחי בספרות של תגות, הריהי שופעת כל אותם סממנים הדרושים לסיפור—מה-גם לסיפור ריאליסטי, שנטייתו קומית או סאטירית. אמנם, תנאי החיים ההיסטוריים של העם היהודי נראו בלתי-הולמים את הטופס העלילתי המסורתי של הרומן כ'מעשה-אהבים'. חסרה בחיים היהודיים העממיים אותה מידה של הירות ביחסים בין המינים שבלעדיה אין טופס זה עשוי להתפתח באורח טבעי לעבר הפתרון (איחוד אירוטי מאושר או קאטאסטרופה טראגית). לכן, סבר שלום-עליכם—בעקבות אברמוביץ³¹—צריך להימצא פתרון על-

ידי יצירת טופס מיוחד של "רומן יהודי", שבו יתפתח מעשה-האהבים המתון מתוך התאם לתנאים הריאליים של החיים היהודיים,³² או בעקיפה מוחלטת של נושא האהבה. (את "סגדר בלאנק ובני ביתו" כינה שלום-עליכם בכותרת-משנה בשם "רומן בלי אהבה"; כאן צריכה היתה הפאנוראמה החברתית והשתלשלות ההיסטוריה המשפחתית לתפוס את מקום אינטריגת-האהבים).

שלום-עליכם הכשיר עצמו אפוא למעשה-רב של "ייהוד" הטופס המסורתי של הרומן; וודאי הוא שעד 1890, ואולי אף זמן-מה לאחר-מכן, ראה את עיקר תרומתו לספרות ואת עיקר ייעודו האמנותי לעתיד בפיתוחה ובשיכלולה של הסינתיזה הסיפורית הזאת. הקורא במכתביו לידידיו או בהקדמותיו לסיפוריו או במאמריו מימי "סגדר בלאנק", "פטרמפניו" ו"יוסלי זמיר" לא יוכל להתעלם מן הפאתוס ועליצות הבטחון-העצמי שבהם. המספר ראה עצמו באותם ימים כגואלו של "הרומן היהודי" וחזה לעצמו בתחום זה עתידות מזהירים.

אבל בענין זה נהפכה קערתו של שלום-עליכם על פיה. כשהופיע מחזור המכתבים הראשון של מנחם-מנדל ב-1892 תיארה אותו כותרת-משנה כ"רומן מן הבורסה הקטנה של אודיסה". היה זה, כמובן, תיאור היתולי. שלום-עליכם היטיב לדעת שהקורא האמון על מושג הרומן המסורתי לא ימצא כאן אלא את הפכיו. לא גיבור צעיר יפהפה ופנוי ולא גיבורה צעירה הגאנסת להינשא למלווה-בריבית זקן, אלא בעל ואשה שכבר יצאו להם שנות ה'קעסט' וכבר העמידו כמה וכמה ולדות, ואין בחייהם לא רומנטיקה בהירה של אהבה ואפילו לא רומנטיקה אפלה של בגידה אלא צרות פרנסה ועקת הותנת וכו'. וכן לא סיפור רצוף, מובל בידו האמונה של הסופר לעבר שיא של מיתח ופתרון, אלא צרור מכתבים שעניינם "מסחרי" מצדו האחד (הבעל) ומשפחתי-ביתי מצדו השני (האשה). שלום-עליכם לא יכול שלא להבין כי השימוש בכינוי רומן לגבי מחזור המכתבים עשוי להתפרש בצורה פארודית בלבד, ואמנם לכך התכוון. אבל אפשר שבעצם השימוש בכינוי בהקשר זה ביטא את הכרתו בריחוק שבין טופס הסיפור שהעלה במחזור המכתבים המזהיר לבין הטופס המאוזה של "הרומן היהודי" שאותו ניסה לעצב בחיבוריו המרכזיים הקודמים ושלקראת הרחבתו שאף בכל תוקף הכרתו האמנותית. מכל-מקום, בשנת 1910, בעת כתיבת ההקדמה לקובץ מכתבי מנחם-מנדל, כאשר ידע המחבר המשוחף והרצוף שהקאריירה שלו כבר אינה רחוקה מסיימה, נעשה הסיכום "מנחם-מנדל אינו גיבורו של רומן" מעין הכרזה-הכרזה היתולית, אך גם לא בלתי-מרירה—על דבר גורלו הספרותי שחמד לו לצון כביכול: הרי אף אחד מהישגיו הגדולים עד כה לא הושג בתחום הרומנטי, שדווקא בו אמר בנעוריו המזהירים לעשות גדולות. אמנם, הוא שב וכתב—אחר תקופה ממושכת של הימנעות—כמה רומנים גדולים, שאף זכו בהצלחה גדולה, כגון "המבול" (נקרא גם "כסופה") ו"כוכבים תועים", אף עתיד היה להסתער בשנות-חייו האחרונות מחדש לעבר הצורה הרומנטיטית הגדולה ב"בריהת הדם", ב"הנטי", ובייחוד בסיפור האוטו-ביוגרפי הגדול, שהתעקש לראות בו רומן ואף ציינו כ"שיר-השירים אשר

לנפשי.³³ אף-על-פי-כן לא הגיח לעצמו לטעות. את הרומנים הגדולים המאוחרים שלו (להוציא את "בחזרה מן היריד") כתב בעיקר לשם הפירסום השוטף, שבו היתה תלויה פרנסתו. הוא ידע שאת ה"קרון הקיימת" שלו הוא צובר לא בהם אלא דווקא בסדרות כגון "מנחם-מנדל", "טוביה החולב" ו"סיפורי מוטיל בן פייסי החזן", והללו לא הצטרפו לרומנים.

מה אפוא היו סדרות אלו?—סדרות סיפורים, או, בעצם, פלייטונים". אפילו לגבי סיפורי מוטיל, העשויים יותר ממכתבי מנחם-מנדל ויודויי טוביה להצטרף לכעין רצף רומניסטי, לא היו שלום-עליכם אשליות. הוא הדגיש כי יש לקראם כ"סריה של סיפורים שכל אחד מהם עומד בפני עצמו". סיפורים ש"אינם קשורים זה בזה."³⁴ ותכופות ציין אותם כ"פלייטונים".³⁵ אמנם, ציון זה מלמד על כך שגדרי מושג הפלייטון, כפי שלום-עליכם השתמש בו, היו רחבים מאד ואולי גם מעורפלים מאד. ביסודו של דבר, אולי אין ציונו זה של שלום-עליכם מלמד אלא על העובדה שלסיפורים כסיפורי מוטיל, נועד, בתנאי-ההדפסה של העתונות היידית של אותם ימים, באורח טבעי מדור הפלייטון, כלומר המדור ש'מתחת-לקו', המיועד לשיחה הספרותית ההיתולית. מדור זה, שהיה חובה בכל עתון יידי (ועברי) בן-הזמן, איכלס את רוב היצירות בנות הו'אנרים ה'קצרים', כולל אלו שאנו היינו מסמנים אותן היום כסיפור קצר' או גם כמאמר פובליציסטי. בייחוד אם היה להן גון הומוריסטי, ובצורה זו נתפרסמו רוב סיפורי הקצרים של שלום-עליכם, כולל סדרות ארוכות כגון מכתבי מנחם-מנדל, בתורת 'פלייטונים'. הגדרת היצירה כ'פלייטון' השפיעה על טיבה, מכל-מקום, גם כשלא היתה פלייטוניסטית מעיקרה, ואולי דווקא בשל כוללנותו המעורפלת של המושג. אמנם, בנוסח המלוקט של מכתבי מנחם-מנדל לא נשארו אותות רבים להשפעה זו, אך יש לזכור שבנוסחם הראשוני של המכתבים מתפנה הכותב לא פעם לשיחה היתולית פלייטוניסטית באמת; למשל, לשיחה בענייני הציבור. מנחם-מנדל עשוי, למשל, להתכתב עם הפרסונה שלום-עליכם על אישים כגון דוקטור הרצל, מאקס נורדאו ודוקטור מאנדלשטאם ולהתייעץ איתו בדבר אפשרויות הפרנסה הצפויות לו בתורת עסקן ציוני, אם אך יגמור בנפשו לפנות לעסק מבטיח זה.³⁶

מסתבר אפוא שבהכרזה על האופי בלתי-הרומניסטי של "מנחם-מנדל" רמוז שלום-עליכם על המהפך היסודי שחל ביצירתו אחרי 1892. מה שהיה קודם לכן סעיפה הנחשב והעיקרי—רומנים—נשתקע ונעלם לזמן רב; בהופעתו המחודשת נעשה בבירור סעיפה המשני והתפל. לעומת זאת, מה שנחשב קודם-לכן—לפחות, למחבר—סעיף משני ותפל (פלייטונים) עלה ונעשה עיקר, אמנם תוך שינוי צורה והעמקת תוכן. שלום-עליכם חש שיצירתו העיקרית עשויה להיות מתוארת כ"רומן" אך-ורק באורח פארודי. כך עלה לו, לחלום נעוריו. בעוד הוא מתכוון להקים את בית הרומן היהודי לתפארת, הוקם במיטב יצירתו מבנה סיפורי ששרשו פלייטוניסטי וכולו בלתי-רומניסטי; אפשר לתארו אף כ"אנטי-רומניסטי".

ז. "יהודי של כל ימות השנה"

המעבר מן הנוסחה הסיפורית הרומניסטית לנוסחה סיפורית אחרת מסומן בדברי שלום-עליכם בעיקר כתמורה שחלה בטיב הגיבור. מנחם-מנדל איננו גיבור של רומן לא רק משום שהמסגרת הסיפורית שבתוכה הוא פועל היא בלתי-רומניסטית אלא גם, ואולי בעיקר, משום שהוא עצמו איננו "גיבור". גם בזה מציינים דבריו המועטים-המבודחים של שלום-עליכם שלל של בעיות-יסוד בהתפתחותה של יצירתו.

אמנם, כבר בשלב מוקדם יותר לחם שלום-עליכם ברומניזציה היתירה של דמות הגיבור הצעיר, שהיתה מקובלת בסיפור היידי הפופולארי. דמותו של מארקוס, הגיבור הצעיר של "משחק-ילדים" ושל "סנדר בלאַנק ובני ביתו", עשויה ללא-ספק כמין פארודיה על הדמות הסטיריאטיפית של הגיבור הצעיר היפהפה, בעל עיניים-התכלת ותלת-לילה (השם מארקוס הוא כינוי הסטיריאטיפי של הגיבור המשכיל, היפה, "המאהב" ברומן ובעיקר במתואות היידית של המאה ה"ט. גילגוליו של שם סטיריאטיפי זה ארוכים ומסובכים),³⁷ כשם שדמותו של סנדר בלאַנק עצמו עשויה כמין אנטי-טיפוס של דמות האב העריץ, ה"טיראן" המשפחתי הסטיריאטיפי.³⁸ הבקורת שמתח שלום-עליכם על הסיפורת הסנטימנטלית של שמ"ר ובני אסכולתו נתלתה במידה רבה במלאכותיות של דמות הגיבור הרומנטי, המופעלת בה במסגרת החיים היהודיים במזרח-אירופה כביכול.

עם כל זאת, ברי היה לו לשלום-עליכם הצעיר שהגיבור ברומן צריך להיות מוגבה מעל להמון האנושי היומיומי, בעל תכונות של עליונות פיזית (יופי; אם לא גבורת שרירים, לפחות ויטאליות עזה של עלומים) ורוחנית (עצמת הרגש, כשרון, זריזות אינטלקטואלית וכו') כאחת. במסגרת מחשבותיו על בעיות "הרומן היהודי" התלבט הרבה בפרשת היחס הראוי בין הגיבור הרומנטי לבין ההווי היהודי היומיומי שבתוכו צריך גיבור זה לפעול. אפיניים ביותר בענין זה הם דבריו במאמרו "מכתב לרע טוב", שכבר הוזכר כאן פעמים אחדות. שלום-עליכם, כאמור, מתנצל כאן על בחירת דמות עממית ו"מגושמת" כסטמפניו כגיבור של רומן. המבקרים והחוקרים הסוציאליסטים המאַרקסיסטים מרבים לצטט אותו קטע במאמר זה בו קובע שלום-עליכם, שגיבוריה של ספרות עממית חייבים להיבחר מתוך העם ולא מקרב האינטליגנציה, ורואים בו אות לתכונה ה"דמוקרטית" המהותית של המחבר, אלא שהם מנתקים אותו מתוך ההקשר, הקובע שבחירה זו כגיבור העממי היא חובת הספרות היידית לפי-שעה בלבד, עד שיוכשר הקורא להזדהות עם דמות מוגבהת ו'אידיאלית' יותר.³⁹ לא רק מסורת רומן-האינטריגה הסנטימנטלי דחקה בשלום-עליכם להעמיד במרכז הרומנים שלו דמות של גיבור "צבעוני" ומושך ככל האפשר (למרות מלחמתו התקיפה במסורת זו בגילוייה הקיצוניים בספרות היידית בת-הזמן, היתה זו מושרשת עמוק בתודעתו הספרותית). פעלה עליו גם תביעתה המסורתית של הבקורת הרוסית הליברלית והראדיקלית מן הרומניסט שיתווה בדמות הגיבור ה'חיובי' שלו מעין קו-פעולה חברתי-תרבותי ("מה לעשות?") או לפחות,

אפשרות קיום רוחני מלא ומשוחזר יותר מזו המתגלה בשיגרת הקיום האנושי המשועבד למנהג ולכוחות חברתיים רועצים. בתוך שיגרת-קיום זו נע הגיבור ואותה הוא נקרא להפעיל ולשנות, ומשום כך חייב הוא להיות במובן-מה נעלה ממנה (על רקע תביעה מסורתית זו יש להבין, למשל, את דיוניהם הממושכים של צ'רנישבסקי ודוברוליובוב על בעיית רפיפותו של הגיבור ברומנים של טורגנייב. מסביבה, בעצם, התנהל הקרב הבקרתי בין פיסאָרב ומאקסים אנטונוביטש על ערפה ומשמעותה של דמות באַזאַרוב ב"אבות ובנים").⁴⁰ גם שירי מסורת ההשכלה העברית, ששלום-עליכם, כרוב בני-דורו, היה מנאמניה בנעוריו, פעלו בו פעולה דומה. כאמור, ניסה ברומנים הראשונים להגיע בענין זה לפשרה, שנמצאה לו בעיקר בדמות האמן היהודי העממי המשוקעת עוד רובה-ככולה בתוך ההווי היהודי ועם זה מבקשת היא—בכוח הכישרון האינטואיטיבי—להתנשא אל מעבר לתחומי הצרים ולבקוע לה דרך לעולמות בעלי תוכן תרבותי ורוחני עשיר יותר. היחס בין דמות גיבור זה לבין הווי החיים היהודיים—יחס של שייכות אך גם של ניגוד—איפשר לו לבנות את שני רומני-הנעורים העיקריים שלו סביב דמויות גיבורים מהימנות ומסתברות ועם זאת 'רומאנטיות' בעצם: דמויות שניתן היה לפתח סביבן "רומן" ממש.

גם בתחום זה התכוון שלום-עליכם הצעיר, בלי ספק, לפתח את נוסחת ההתאמה של ה"רומן" למציאות היהודית, ודווקא, כפי שנרמז כבר, על-ידי הגבהה הדרגתית של דמות הגיבור והרחקתו מתחומי ההווי לתחומי האידיאל הרוחני-האמנותי. והנה, הסתבר שדווקא בתחום זה—אולי בצורה בולטת יותר מאשר בכל תחום אחר—היתה התפתחותו האמנותית כרוכה בסטייה מן הדפוסים המאויים. לא ברומני-טיזציה של 'הגיבור היהודי' גילה שלום-עליכם את כוחו אלא דווקא באַרכי-טיפוציה של 'היהודי המצוי'. לא בסטמפניו וביוסיל זמיר או בלייב ראפאלסקו ("כוכבים תועים") תרם את תרומתו המכרעת לגאלריית הדמויות הגדולות של ספרות ישראל אלא דווקא במנחם-מנדל, טוביה ושאר גיבורים שהם "לא עליכם, יהודים של כל ימות השנה", וקירבתם אל ההווי היהודי מובלטת כל-יכך עד שלכאורה אין הם דמויות בדויות כל-עיקר; כלומר, לכאורה אין בהם משום הבדייה המצודדת, שהיא, לפי תפיסה מסורתית עמוקת-שורש, תוספת היתרון של הסיפורת לעומת המציאות. בפתיחת 'מנחם-מנדל' מצהיר אפוא המחבר על הכרתו בעובדה שלא בהתאמת הדגם הקלאסי של הגיבור' הרומניסטי למציאות היהודית מצאה יצירתו את תיקונה אלא דווקא בהעלאת אנטי-גיבור מתוך תחומי המציאות למרכזו של טופס סיפורי בלתי-רומניסטי.

אמנם היטיב שלום-עליכם לדעת שאנטי-גיבור זה—גם לו הצליח לשוות (לפחות בטובות שביצירותיו) ממדים גיבוריים, הירוויים כמעט (דוגמה מובהקת: טוביה החולב) באמצעים שונים לגמרי מאלה המופעלים בדרך-כלל בהעמדת הגיבור הרומניסטי המוגבה. ידיעה זו באה כאן לידי ביטוי ברור בהשוואת מחזורי המכתבים של מנחם-מנדל, ל'בריעפנטשעלער', איגרון או לוח איגרות-מופת. השוואה זו, כפי

שמספר י. ד. ברקוביץ ב'הראשונים כבני-ארם/ עלתה בדעתו על-פי מעשה-שהיה. שעה שעסק בהתקנת המהדורה השניה של 'מנחם-מנדל' לרפוס, פנה אליו איזה מו"ס מביאליסטוק בהצעה שיחבר בשבילו 'בריעפנשטעלער', "כמו שעשה שמ"ר בשעתו והצליח."⁴¹ בשו"בנותו העמיד שלום-עליכם פנים כאילו יש בדעתו להיענות להצעה המחוצפת והתמימה של המו"ס הקרתני, ואף שילב אותה בהקדמה לספרו. אבל ברור הוא כי בשילוב זה היה לא רק משום הד להלצה אלא גם משום ביטוי של עקרון ספרותי-אמנותי. פרשת ה'בריעפנשטעלער' נתנה בידי שלום-עליכם אמצעי הלציי-לגיטימי להודיע ברבים על דבר האופי הסימבולי של ספרו ועל המהות הארכיטיפית של גיבורו. מכתביו של מנחם-מנדל עשויים, כביכול, לשמש מופת להעתקה בידי כל סוחר, ספסר וסרסור יהודי לא רק משום ש"העסקים היהודיים הרי הם, ברוך השם, אותם עסקים בכל מקום" אלא משום שבדמויות הכותבות את המכתבים בא על מיצוי משהו נרחב יותר מטיפוס מצוי; דיספוזיציה לאומית ואוניברסלית רחבת-הקשרים בזמן ובמקום, בתודעה ובתת-תודעה הקיבוצית, באה כאן על ביטוייה מבפנים. משום כך ניטל מאן, כאילו, המומנט הבדיוני, ונוצר הרושם שהסופר מדבר כאן, כפי שנאמר הרבה פעמים, לא על העם, אלא, כביכול, מתוך הפסיקה הלאומית עצמה.⁴²

"הרבה קולמוסאות כבר נשתברו" על בירור מהותם הסימבולית של גיבורים כמנחם-מנדל וכטוביה החולב, והרבה עתידים עוד ודאי להשתבר.⁴³ מכל-מקום דומה, שעדיין לא אובחן בבהירות מספקת רצף הגיוני זה, ששלום-עליכם מצביע עליו בצירוף ההכרזה על דבר אי-גיבוריותו של מנחם-מנדל להלצה בדבר השימוש שניתן לעשות במכתביו בתורת טפסי-מופת לסוחרים שאינם בקיאים באותיות הקטנות או שהם טרודים בעסקיהם מכדי לחבר מכתבים מקוריים לנשיהם. יש כאן הד להבחנתו של המחבר בשלש אפשרויות תיאוריות: האפשרות הגיבורית ה'רומנטית' והרומ-ניסטית; כלומר אפשרות הדמות ה'בדויה' המוגבהת, הקונה את אל הלב בפוטנציה של עליונות לגבי הכלל האנושי היומיומי. אפשרות שניה היא זו של ה'טיפוס', הטופס היומיומי המצוי ("יהודי של כל ימות השנה"), היא אפשרות תיאורם של "האנשים הקטנים בעלי ההשגות הקטנות" למיניהם ולסוגיהם. ואפשרות שלישית—הניתנת רק כמתת חסד אמנותי נדיר—הופכת את הטיפוס לארכיטיפוס (הבריעפנ-שטעלער). רצף מעין זה מגדיר סכימאטית את התפתחות הכאראקטרולוגיה של שלום-עליכם. מתחילה הוא מבקש להעמיד ביצירתו את ה'גיבור' הרומאניסטי, שאותו הוא מקיף ב'טיפים' יומיומיים המשמשים הן לצורך המחשת ההווי המקיף את חיי הגיבורים והן לצרכי ההרפייה הקומית של מיתח סיפורי-האהבים (ראה, למשל, תפקידה של דבوسی-מלכה, חותנתה הטרחנית של רחלי, ב"סטמפניר"). באותה שעה מתפנה מרכז התיאור ל'טיפים' עממיים רק במדור הנחות של הפלייטונים (ראה סידרת הדמויות ב"תמונות מן הרחוב הברדיצ'באי" למשל). ב-1892 פורצים ה'טיפים' העממיים וכובשים את מיטב יצירתו של שלום-עליכם, תוך שהם נעשים ברגעי-שיא ארכיטיפים (מנחם-מנדל, טוביה, מוטיל בן פייסי). מכאן והלאה ניתן למצוא

ביצירת שלום-עליכם גם טיפים, גם ארכיטיפים וגם 'גיבורים' (גיבורי הרומנים המאוחרים; ראפאלסקו ורוזה ב'כוכבים תועים', למשל), אך סדר התבלטותם וחשיבותם קבוע וברור. ברור לכל, ובראש-וראשונה למספר עצמו, שב'גיבורים' באה יכלתו לידי ביטוייה הרדוד ביותר; ב'טיפים' היא מוצאת לה אפיק רחב וטבעי, בארכיטיפים היא מתעלה לשיאה. סימן מובהק לעצמת ההתנערות של יצירת שלום-עליכם מפזרונה בסוף שנות ה-80 ומקיפאונה בראשית שנות ה-90 הוא שבעצם ראשיתו של תהליך התאוששותה, בין השנים 1892 ל-1894, העמידה שנים מן הארכיטיפים המרכזיים שלה: מנחם-מנדל וטוביה.

ה. "אכן, איגרון"

הלצת ה'בריעפנשטעלער' מרמזת על אספקט נוסף בתמורה שחלה ביצירת שלום-עליכם מ-1892 והלאה. במאמרו על 'יסודות ההומור של שלום-עליכם קודם לשלום-עליכם' עמד שמואל ניגר על הקשרים בין כתיבתו המרובה של שלום-עליכם בנוסח האיגרוני (זו נתגלתה בכוחה הרב לא רק במנחם-מנדל' אלא אף במחזור כגון 'מאריענבארד') לבין כתיבתם של איגרוני-מופת אמיתיים, שנתערב כוונתם, עם כל כוונותיה המעשיות, גם אלמנט סיפורי הומוריסטי, כגון 'האיגרון האמנותי החדש' של ליאון ד'אר (שנדפס לראשונה בשנות ה-20 של המאה ה'י"ט אך היה נפוץ במהדורות רבות במשך כל המאה ומופר, קרוב-לוודאי, לשלום-עליכם).⁴⁴ קשרים אלה מצביעים באורה מעניין על התופעה, שכבר עמד עליה דב סדן ברוב הריפות במאמרו 'שלושה יסודות';⁴⁵ כלומר, התופעה המתרמזת מכך ששלושת האלמנטים הצורניים האפייניים ביותר ליצירת שלום-עליכם במיטבה—האיגרת, המונולוג ודו-השיח (או המחזה). זימנם של שלושה אלמנטים אלה דווקא ביצירותיו המשובחות של שלום-עליכם מלמד על זיקתו העמוקה ליסודות סיפוריים רודימנטאריים של הסיפורת היידית החדשה בשלביה המוקדמים, כלומר קודם לגיבושה בסינתזה רומניסטית או מעין-רומניסטית. יש לזכור שהפתיחה הסיפורית האיגרונית (פרל, ריב"ל, דינזון בחלקים חשובים של סיפורו הראשון, 'הצעיר השחרר') כמו זו המונולוגית-הווידיית (ריב"ל, אברמוביץ ב'האדם הקטן', 'פישקע החיגר', 'פופתי', ולינצקי ב'הנער הפולני') וגם זו המחזאית או הדיאלוגית (אייכל, ריב"ל, אקסנפלד, אטינגר, אברמוביץ, לינצקי, גולדפון) ניתנו לסופרי יידיש המובהרים של המאה ה'י"ט נתינה קלה וצולחת לאין-ערוך יותר מן הרומן, או מן הסיפור המורכב, המערב אלמנטים דראמטיים רבים ומשליט עליהם מסגרת אפית. בירורה של תופעה מרכזית זו בהתפתחות ספרות יידיש החדשה כולה הוא ענין מורכב, החייב להיפנות לשיקולים שעניינם מצבה האובייקטיבי-ההיסטורי של לשון יידיש החדשה, וכן לשיקולים שעניינם האידיאולוגיה הכפרותית הלשונית ה"לילית" שמתוכה נוצרה ספרות משכילית ביידיש. להיכנס לביור זה כאן, כמובן, אי-אפשר. תצוין רק פעם נוספת העובדה שעל-פי תנאיה ההיסטוריים-הספרותיים המיוחדים היתה

ספרות יידיש החדשה צמודה בתוקף רב אל הקול הדראמתי המדבר במישרים (מונולוג, מחזה) או בעקיפית כתב (איגרת, אבטוביוגרפיה, וידוי כתוב), ורק בקושי ניתנה להיתאם לצרכיו של המספר הכל-יודע.

יכולים אנו אפוא לציין את התמורה בטכניקה האמנותית של שלום-עליכם מ-1892 והלאה כמין גרסיה אל הרודימנטים של סיפורת יידיש טרום-רומניסטית. אם בתחילת דרכו שאף לשכלל את הסינתזה הרומאניסטית ביידיש ולגבש אותה גיבוש אמנותי, דומה כי עם 'מנחם-מנדל' הוברר לו, שגילוי מלא של כוחו הפיוטי כרוך דווקא בשיבה אל האלמנטים הדראמטיים הבודדים שלה. בגרסיה כאילו מצא את הדרך אל מעיינות יצירתו הפנימיים יותר.

ט. "דמות שאינה בדויה מן הלב כל עיקר"

ל'גרסיה' זו שייכת, כמדומה, הצגתו של מנחם-מנדל כדמות בלתי-בדיונית. הצגה זו אפיינית לסופרי יידיש המוקדמים יותר, החוזרים וטוענים שאין הם מעלים בסיפוריהם אלא דברים שאירעו בעליל, ושדמויות גיבוריהם אינן אלא דמויות אנשים מוכרים להם "אישית ומקרוב". א. מ. דיק, למשל, נהג להבטיח בהערותיו הארכניות לכותרות סיפוריו, שהסיפור כולו אמת עובדתית. הרי, למשל, ההערה המתלווה לכותרת סיפורו 'יעקעלע גאלדשלענען':

טייערער לעזער, איך וועל דיר דערציילן א שיינע געשיכטע, וואָס איך האָב אליין געזען, ווען איך בין געווען אין לאנד סוריא. גאָר דו זאָלסט ניט מיינען, אז דאָס איז אזא מעשה, ווו די יינגלעך דערציילן ווינטער אין חדר, איידער דער רבי קומט פֿון מעריב. ניין, דאָס איז אַן אמתע מעשה. דו קענסט פֿון דער מעשה לערנען, ווי דו זאָלסט זיך פֿירן.⁴⁶

[קורא יקר, אספר לך מעשה נאה שראיתו במו עיניו כשהייתי במדינת סוריה (רוסיה). אבל אל גא תחשוב, שזוהי מעשה, מעין המעשיות שהילדים מספרים בחדר בימות החורף קודם חזירתו של הרבי מתפילת מעריב. לא, זהו מעשה אמיתי. תוכל ללמוד ממנו כיצד יש להתנהג].

ישראל אקסנפלד נהג להקדים למחזותיו הצהרות חרוזות, המלמדות על כך שהדברים הכתובים, על אף עריכתם הספרותית. כולם אמת,⁴⁷ ומעין הכרזה כזו מוצאים אנו אף בפתח הרומן היחיד ששרד מעשרות הרומנים שלו, 'דאָס שטערנטיבל'.⁴⁸ כל יצירתו היידית של אברמוביץ מבוססת על הפיקציה שאיזה מוכר-ספרים אמיתי בשם מנדלי מדפיס לטובת הציבור ולתפארתו של הקב"ה כמה וכמה דוקומנטים אותנטיים: וידוי אמת, שנכתב בעצם-ידו של המתוודה ('האדם הקטן') או נשמע במישרים מפיו ('פישקע ההיגר'), ספרי-מסע אותנטיים ('מסעות בנימין') ואוטוביוגרפיות ('בעמק הבכא' ו'בימים ההם'). 'סיפורי-אמת' אלה, כידוע לכל קוראי הקדמות "אמר מנדלי" של סיפורי אברמוביץ, אינם אלא "נדפסים בהשתדלות" מנדלי-מוכר-ספרים או מובאים לדפוס על-ידו.

לאור זה נוכל להבין את המשמעות הספרותית-ההיסטורית של העמידה על אמיתותו בלתי-הבדיונית של מנחם-מנדל או גם את זו של הכתרת המונולוג הראשון של טוביה-החולב בהדפסתו הראשונה בכותרת זו:

טביה דער מילכיגער

א וואונדערליכע מעשה. ווי אזוי טביה, א יוד איין ארעמאָן,
א מטופל מיט קינדער, איז פלוצים בעגליקט גווארען דורך
א משונה-ווילדען פאל, וואָס איז כדאי מע זאל דאָס
בעשרייבען אין אַ ביכיל, דערצעהלט פון טביה'ן אליין און
איבערגעגעבען וואָרט ביי וואָרט

דורך

שלום עליכם.⁴⁹

[טוביה החולב. מעשה מופלא כיצד טוביה, יהודי עני ומטופל בילדים זכה ונפל בחלקו אושר על-פי מקרה משונה ונפלא, שכדאי לכתבו בספר. מסופר מפי טוביה עצמו וגמסר כדיוקו מלה במלה על-ידי שלום-עליכם.]

ברור ששלום-עליכם (כמו אברמוביץ בהקדמות "אמר מנדלי" שלו) חיקה כאן, ובאורח פארודי מכוון, את הנוסח של השער או הכותרת בוואנר הסיפורי היידי-העממי (המעשה-ביכל, שמסורתו הומשכה על-ידי מ. א. דיק) לא רק בסגנון אלא גם בכתיב ('ביכיל' במקום 'ביכל') ובסידור השורות, כמו גם בשימוש בסימן-הפיסוק היחיד הפסיק. אבל אמצעי החיקוי הפארודיסטי שימש תכופות בידי (ובידי אברמוביץ) לא רק לשם אפקט קומי אלא גם לקביעת הכרה בהמשכיות ספרותית, ובמקרה זה מלמד החיקוי על ההכרה בזיקתם של סיפורי טוביה לא לז'אנאר הרומניסטי ה'מודרני' אלא לקדמוניות הסיפור העממי על המסה והישועה. לא כאן המקום לברר את הסיבות ההיסטוריות שהביאו את אבות הסיפור היידי האמנותי של המאה הי"ט להכרזה על דבר מהותם בלתי-הבדיונית של סיפוריהם. הבקיאים בתולדות הרומן בשלבי התהוותו בספרויות האירופיות השונות יוכרו שהכרזות דומות הושמעו מפי אבות הרומן באנגליה (דיפו בפתחת, 'מזל פ'לאַנדרס'; ריצ'ארדסון בהקדמה לחלק ב של 'פאמלה'), בצרפת (רוסו בהקדמה ל'הלוואיזה החדשה', לאקלו בהקדמה ל'יחסים מסוכנים', קונסטאן בהקדמה ל'פנימיני'), גרמניה (גיתה בהקדמה ל'ייסורי ורתר') ובארצות אחרות, וזאת, על-הרוב, בקשר לרומנים או לסיפורים שנכתבו בצורה הרודימנטארית של המונולוג הוודוי, האוטוביוגרפיה הוודוית⁵⁰ או הסיפור האפוסטולארי. מסתבר, אפוא, שבעוד שלום-עליכם האידיאולוג הספרותי עומד כולו בסימן השפעתו של הרומן הפסיכולוגי המעוגל והבשל (טורגנייב, טולסטוי), ואותה מנסה הוא—בצערותו—לממש גם ביצירה, כמידת כוחו וכמידת אפשרויותיה של ספרות יידיש בת-הזמן, הרי במיטב יצירתו מתגלה דווקא זיקה אל ראשיות הרומן, הן מן הבחינה הצורנית (השימוש בטכניקות הדראמטיות הרודימנטאריות) והן מבחינת הקונבנציות התרבותיות (הטענה הרצינית-למחצה בדבר האופי בלתי-הבדיוני של הגיבורים).

בין כה וכה מתמחשים כאן כמה אספקטים של הבראה האמנותית על-ידי 'נסיגה'. ניתן לומר—על דרך הסיכום—שההתאוששות, שחלה ביצירת שלום-עליכם מ-1892 והלאה היתה כרוכה בהתחדשות שעל-ידי התישנות; כלומר, בויתור על אמביציות ספרותיות ברוח האידיאולוגיה האמנותית של הזמן לטובת נהייה לעבר אפשרויות רודימנטאריות, "ישנות", שדווקא בהן ניתן למספר לגלות את הכוחות החיוניים ביותר שהיו בו.

הערות

¹ הרשימה נדפסה מחדש לא-מכבר בכרך מחקריו ומאמריו של בורוכוב: שפרצ'ד-פארשונג און ליטעראטור־געשיכטע (פארלאג י. ל. פרץ, תל-אביב 1966), עמ' 267—248.

² ראה כל כתבי דוד פרישמאן, כרך ז', פרצופים, (הוצאת לילי פרישמאן, ורשה-ניו-יורק 1931), ע' פא.

³ שלום-עליכם פירסם קורספונדנציות ומאמרים בעברית, כמנהג צוערי המשכילים, החל מ-1879. אך פעולתו האמיתית כסופר מתחילה רק ב-1883. עם פירסום סיפורו היידי הראשון צוויי שטיינער (שתי אבנים).

⁴ אמנם, רשימתו של בורוכוב אינה כוללת את כתיבתו העברית של שלום-עליכם מאותן שנים (בעיקר, הפלייטונים הבקרתיים-הספרותיים, שנדפסו ב"המליץ" בצורת חליפת איגרות בין אלדר זמידר, כלומר בין שלום-עליכם לרבניצקי) ואת פעולתו כפאמפליסט ציוני (חוברות כגון 'דער יודישען קאנרעם אין באזעל' ו'צו אינזערע שוועפטער אין ציון'); אבל גם כאלה אין כדי לשנות את התמונה הציפולוגראפית שינוי רב.

⁵ בדבר כוונותיו של שלום-עליכם ביחס ל'סנדר-בלאנק' ניתן ללמוד ממקורות רבים. במכתב לש. דובנוב מספטמבר 1888, למשל, קובע שלום-עליכם, ש'סנדר' שלו אינו אלא חלק ראשון בסטריולוגיה, שחלקה השני 'מארקוס בלאנק', כבר כתוב ברובו, ואילו את חלקה השלישי, 'דער לעצטער פון די בלאנקס' (אחרון הבלאנקים) ייכתב במשך-הזמן, "כאשר איטיב להכיר את הדור הצעיר שלנו, הראוי שיעיינו בו עיון רציני, מכל צדדיו." שלום-עליכם מסיים דבריו בענין זה כך: "רואה אתה שעלה בדעתי מה שעלה בדעתו של אמיל זולא, להבדיל, בשעה שחיבר את יצירתו בת-האלמוות, 'הקאריירה של בני רוגון' (ראה אלע ווערק פון ש'אלעס-אלייכעם, מעלוכע-פארלאג 'דער עמעס', מאסקווע 1948, באנד 11, ז' 306).

⁶ ראה מאמריו של שלום-עליכם 'א פרייו צו א גוטן פריינט' (מכתב לרע טוב), ב'יודישע פאלקסבייאטעק' כרך 11, עמ' 310—304.

⁷ ראה הערתו של י. ד. ברקוביץ באלע ווערק פון שלום עליכם, באנד כז (פאלקספאנד אויסגאבע, ניריארק 1923), ע' 268.

⁸ ראה כל כתבי דוד פרישמאן, כרך ז', ע' פ.

⁹ כך מתאר שלום-עליכם עצמו את מפלתו ב"חזרה מן היריד" (ראה אלע ווערק, פאלקספאנד. באנד כז, ז' 100. המובאה בתרגום ברקוביץ. כתבי שלום עליכם, כרך ב, הוצאת דביר, תל-אביב תש"ו, ע' תא).

¹⁰ ראה: John Butt & Kathleen Tilloston: *Dickens at Work* (Methuen, London, 1957).

¹¹ בצורתו היעממית (חלום על אוצר, על טבעת-מופת וכו') רווח מוטיב זה בכתבי סופרים

עבריים וידיים רבים (מנדלי, פרץ, עגנון, הזו); אצל שלום-עליכם, מכל מקום, לא רק שהמוטיב מופיע בתדירות ובהרחבה שאין דוגמתו בספרותנו, אלא אף מוצא מתחומי ה"עממיים", תחומי האגדה הדתית או הדתית-למחצה, ומועבר לתחומה של המיתולוגיה הקאפיטליסטית, זו שגיבוריה רוטשילד וברודסקי וזירת ההתרחשות שלה—הבורסה ותחום העסקים הגדולים'. ראה בענין זה מאמרי: המבנה הפנימי של מושג-הנסיים. "הארץ", 6.3.59.

¹² רומני אינטריגה סנטימנטאליים למאות—אולי לאלפים—נכתבו, כמוכן, גם אחרי התנפלות של שלום-עליכם על שמ"ר ונקראו בתשוקה עלידי מאות-אלפי קוראיו של עתון כגון ה"פארווערטס", למשל. שלום-עליכם הצליח, מכל-מקום, ליצור תודעה של הבדל בין רומנים אלה לבין ספרות של ממש. תודעה זו לא היתה קודם-לכן.

¹³ שלום-עליכם התחיל לטפח מיתוס זה בהתכתבותו הפרטית עם אברמוביץ. הוא הוציא אותו לציבור בהקדשה המפורסמת שלו ל'סמפניו' (1889). הקדשה זו השפיעה השפעה מכרעת על קביעת האימאז' של "סבא מנדלי" בספרות.

¹⁴ ראה המאמר 'צ' בריוו צו א גומן פריינר'.

¹⁵ שלום עליכם וי. ח. רבניצקי—גם הוא "שמרן" בשנות ה-90—התנפלו בסדרת פלייטונים עבריים בשם "קבורת סופרים" (במסגרת פלייטוני "אלדד ומירד" שלהם. ראה 'המליץ' תרגו, חוברות 22, 25, 27) על מאמר-הגעורים של ברדיצ'בסקי, "רשות הרכים מעד היחיד", ועשו בו שפטים. ברדיצ'בסקי, בנודל-נפשו, לא שמר לשלום-עליכם טינה, והיה אחד היחידים שהביעו הערצה ללא-סייג לכשרונו בימים שבהם חייבה המודה האינטליגנטית זילזול בסופר הפופולאריה-המוני'.

¹⁶ כך, לפחות, טוענים בני משפחת שייקביטש. ראה דברי התוספת של בני-המשפחה ל"שירי שמ"ר וזכרונותי/ר, הוצאת אחיאסף, ירושלים תשי"ב.

¹⁷ יחסו של שלום-עליכם ליצירת לינצקי, הסאטיריקן והפומנאי הגרוטסקי של שלהי שנות ה-60 ושל שנות ה-70, הוא רב-ערך להבנת יסודות טעמו הספרותי. החקר הרשמי של יצירת שלום-עליכם, בייחוד זה המושפע מהפורטריס ה'מכובד' שניסו לשוות לשלום-עליכם בני משפחתו (בראשם י. ד. ברקוביץ) מיעט ככל יכלתו את חשיבותו של יחס זה אל הסופר ה'מוני' והפרוע הזה; אבל האמת שונה במקצת, כפי שניתן לראות אפילו מבידור חלקי כזה שערך חוקרו המובהק של לינצקי, י. רימיניק, במאמרו 'לינצקי און שאלעם-אלייכעם' ('שטערן') 1939, נומ' 9, ז"ז 90—80). שלום-עליכם התפעל לא רק מן הסאטירה הגדולה 'הנער הפולני', הנחשבת לשיא יצירת לינצקי, אלא אף מקטעי פ'ארסה ושאר'ה כגון אלה שנסאפו בקובץ 'ראם משולחת', שמהם למד, למשל את הטכניקה הקומית של ה- mal à propos הלמדני, כביכול, שהשתמש בה אחר-כך בסיפורי טוביה (ראה שם המערכון "הבחירות"). באורח אפייני ומאלף נדחק שלום-עליכם עצמו אל הקיר כבואו להסביר את חיבתו ללינצקי. בקטע המוקדש ל'נער הפולני' במאמר על 'הרלות היהודית' ('פאלקסבלאט' 1888, ג' 42, ז"ז 1157—1149) הוא עושה כמיטב יכלתו להתאים את היצירה הנדונה להנחת הבקורתיות הריאליסטיות שלו. ואף הוא עצמו חש באי-הצלחתו ומודה: "כאן באמת יש יותר מדי מן הקאריקאטורה; כאן משהו איננו ריאלי, איננו אמיתי בתכלית... אבל הרי יודעים אנו, שהסאטיריקן הרוסי המהולל שצ'דרין גם הוא היה מתיר לעצמו לעתים מעשי-קונדס כאלה, שאחרים היו נידונים בלהם ברותחין. ובכן, ניתנה הרשות לסופר הגדול, ואנו, הקוראים, מחלים לו מחילה גמורה" (שם, 1157).

¹⁸ ב'הרלות היהודית' מהלל שלום עליכם את 'פישקע החיגר' ורואה בו טופס-מופת של סיפור-אהבה פסיכולוגי ריאליסטי במסגרת תנאי-החיים היהודיים (ראה 'פאלקסבלאט' 1888, ג' 39, ז"ז 1076—1090). אבל יצירתו של אברמוביץ שממנה נתרשם לראשונה, ושאותה ניסה לחקות לראשונה, היא דווקא 'מסעות בנימין' (ראה מכתבו הרוסי לאברמוביץ מן ה-23.12.1889 ב'ראם שלום-עליכם כו', ג'נירירוק 1926, ז"ז 1/190).

¹⁹ ראה רשימתו של שלום-עליכם מ-1884 'אין מיט צווישן שמאטעס' ('שלום-עליכם בוך', ז' 328—326), וכן ראה הערה מס' 17.

²⁰ ראה המאמר 'א בריוו צו א גופן פריינד', עמ' 308—307.

²¹ קשה מאד היה לדעת על קיומו של עולם שלם זה ביצירת שלום-עליכם הצעיר, לולא נאספה הכתיבה הפליטוניסטית של השנים 1888—1883 בכרך הראשון של כל כתבי שלום-עליכם במהדורה הסובייטית שבהוצאת 'דער עמעס' (1948). שלום-עליכם עצמו, שהתבייש ב'חטאות נעוריו', אלו. לא כינסן ולא היה מתיר לכנסן. חירותו של החקר היידי הסובייטי מלחץ ה'מימסד' השלום-עליכמי נתגלתה בכינוס זה בתוצאותיה המבורכות. העובדה שמתוך 20 כרכי הכתבים המחוכננים של המהדורה הסובייטית הופיעו רק שלושה היא. ללא ספק, המהלומה הכבדה ביותר שניחתה על חקר שלום-עליכם מאז היותו.

²² בשנת 1892 מכר שלום-עליכם המרושש את תכשיטיה של אשתו ואמר להוציא כרך נוסף של ה'פאלקסביבליאטעק'. עלה בידו להוציא רק חוברת שנקראה בשם 'קול מבשר צו דער אידישער פאלקסביבליאטעק' (בה. אגב, נתפרסמה סידרת האיגרות הראשונה של מנחם-מנדל). כאן, בפירוט תכנו של הכרך המעותד, מוזמן הרומן 'מארקוס בלאַנק' (בשני חלקים), שהיה אמור להידפס, כמו 'פּמפּניו', בתורת 'הוספה' לכרך.

²³ ראה סידרה זו ב'אלע'ווערק פון שאלעס-אלייכעם', באנד I (מעלוכע פּאַרלאַג 'דער עמעס' מאסקווע 1948), 278—250.

²⁴ ראה שם, עמ' 155—151.

²⁵ המוטיב רווח באותן שנים לא רק בכתבי שלום-עליכם. הוא מופיע בהרחבה, למשל, גם אצל מרדכי ספקטור (ראה דמותו של פינע טינטלער ב'רב טרייטעל', 1889). רווחתו קשורה בחוסר הנורמות בספרות יידיש (ביידיש יכול כל אדם לכתוב, כביכול). הסופרים המבקשים לקבוע גורמות בקרתיות בספרות מוקיעים את דמות הגראפמן ועושים אותה חוכה ואיטלולה. את זיקתו המובהקת של שלום-עליכם למוטיב יש לפרש כחלק ממאבקו למען ה'רספּקטא-ביליות' של ספרות יידיש.

²⁶ החותנת נזכרת גם בחתימה המחורזת של המכתב, המופיעה, כמובן, לפני שני המשכי "עיקר שכחתי". לשם הקוריוז אצטט כאן חתימה זו במלואה: "פון מיר מנחם-מנדל, / וואָס פּאַרנעמט זיך מיט הענדל, / אייער אַבאַנענט / און שטענדיקער קאַרעספּאַנדענט, / דער ראַמאַן-שרייבער, / צו מייסטן פּאַר ווייבער, / און אמאַל א פּעלעטאַן, / ווען סע קומט אים אָן, / ער האָט א שלאַק א שוויגער, / און איז פּאַרט א היגער..." אלע ווערק ('דער עמעס') באַנד I, ז' 154.

²⁷ ראה אלע ווערק (פּאַלקספּאַנד), באַנד I, ז' 11—1, הדברים ניתנים בתרגומי.

²⁸ ראה מכתבו של אברמוביץ לשלום-עליכם מן 28 ביוני 1888 ב'שריפטן', קיוב 1928, באַנד I, ז' 255.

²⁹ ראה שם; וראה תגובתו של שלום-עליכם בענין זה בהקדשת "פּמפּניו" למנדלי מוכר-ספרים. (המקור היידי באלע ווערק, באַנד I, ז' 126—123. תירגום עברי בכתבי שלום-עליכם, כרך יג, עמ' ט—יב).

³⁰ ברשימה המוקדמת (1884), 'אין מיט צווישן שמאטעס' כותב שלום-עליכם בתוך השאר: "הזרגון שלנו מכיל חומר לסאטירה יותר מלשונות אחרות; על כך יש לנו להודות לטכניקה של השפה: בקמיטת רמיה קלה, במאמר מוסגר, בכינוי, בקו קטן, נעשית הפיראה סאטירית ממגורבו והיא מעלה חיוך על שפתי הקורא בין שהוא רוצה בכך ובין שאינו רוצה. ואין צורך לומר שביידיש ניתן לחקות אורח-דיבורו של כל יהודי (ולכל יהודי אורח-דיבור משלו) על הג'סטיקולציה המתלווה אליו (תנועות ידיים, רגליים וכתפיים בשעת הדיבור; ואיה היהודי שאינו מטלטל ידיים ומעוות את כל גופו כשהוא מדבר ז) וכו'. (ראה 'שלום-עליכם בוך', ז' 326). אין צורך לומר שאיפיון זה של יידיש אין בו—מבחינה

בלשנית—אף צל של אמת; אבל היא תעודה רבת-ענין הן להבנת יחסו של שלום-עליכם ללשון הן להבנת התנאים ההיסטוריים-הרוחניים שבהם נוצרה ספרות יידיש של המאה הי"ט כולה.

³¹ אברמוביץ עמד על הפרובלימטיקה המיוחדת של התאמת טופס הרומן הסנטימנטלי לחיים היהודיים מיצירותיו המוקדמות ביותר. "לימדו-היטב", נסיונו הראשון בתחום הרומן, עומד כולו בסימן ההכרה בפרובלימטיקה זו. ראה בייחוד מכתבה של הגיבורה, נעמי, לאהובה, דוד, בפרק "ברוך הכא". במכתב זה, שבו מודיעה הגיבורה על כניעתה לרצונו של אביה בשל היותה "בתי-ישראל" ("לא דוד, אנוכי יהודית, אשר גם באהבתה מוסר תזכור. מבליגתי עלי אהבה, וככל בתולדות-יהודה אכנע גם אני תחת יד אבי". "לימדו-היטב", וארשה 1862, ע' 71), נקבע היסוד שעליו הוצבו דמויותיהן של רחלי ("סטמפניו") ואסתר ("יופלי זמיר").

³² שלום-עליכם הביא את האידיאולוגיה של "הרומן היהודי" לביטוייה הבהיר ביותר ב"א-בריעף צו א נוטן פריינד".

³³ ראה בהקדמה לבחורה מן היריד, אלע ווערק, באנד כו, ז"ז 17—18 ול'היי-אדם, כתבים, כרך א, עמ' י—א.

³⁴ כך קבע המחבר בהערה, שהוסיף לאחר מפרקיו המאוחרים של מחזור מוטיל כשהדפיסו ב"ידישע וועלט" (ראה בענין זה ספרו של מאיר ווינער: "צו דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור אין 19—"ה", באנד 11, ניו-יארק 1946, ז' 255).

³⁵ ראה "שלום עליכם בוך" ז"ז 131—130, 296.

³⁶ ראה הפלייטון 'וואס מהוט מען?' ב'דער יוד' 1900, ג' 13, ז' 3.

³⁷ ראה מאמרו של ח. שמרוק: 'השם המשמעותי מרדכי-מארוקס', 'תרביץ' כט, חוברת א, תשרי תשך, עמ' 98—76.

³⁸ ראה בענין זה מאמרי: 'סנדר בלאנק—רומן בלא "רומן", 'הארץ' 11.12.1959.

³⁹ ראה, למשל, מאיר ווינער: צו דער געשיכטע, כרך ב, עמ' 281.

⁴⁰ ראה סיכום הוויכוח על-ידי וולק. René Wellek: *A History of Modern Criticism*, Vol. IV. (Yale University Press, New Haven, 1965), pp. 260-261.

⁴¹ ראה 'הראשונים כבני אדם' (הוצאת 'דביר' בכרך אחד, תל-אביב 1960), ע' ריג.

⁴² הביטוי הברור ביותר להרגשה זו ניתן על-ידי י. ח. ברנר: "במיטב יצירותיו... כמעט שלא היה סופר כל עיקר. באלה הוא מעבר ולמעלה מהכל; באלה איננו 'סופר עממי', ואפילו לא 'הסופר העממי', כי אם חטיבה שירית-עממית מיוחדת, עצם חיה מן העם, מן התמצית שבעם." (ראה כל כתבי ברנר כרך ג, הוצאת הקיבוץ-המאוחד, תל-אביב 1967, ע' 106).

⁴³ מצוטטת כאן על דרך הפאראפראזה פתיחת מאמרו של דב סדן על 'מנחם-מנדל' (ראה ספרו, 'אכני מפתח' כרך א, הוצאת י. ל. פרץ, תל-אביב תשכב, עמ' 30—26). שיש בו גם משום סיכום תמציתי של הפירושים הסמליים המקובלים של 'מנחם-מנדל' גם משום פתח הצעה לפירוש חדש. יותר מכל מבקר אחר הפליג והרחיב בפירוש הסימבוליות של גיבורי שלום-עליכם י. י. טרונק. ראה שני ספריו: 'שלום-עליכם—זיון וועזן און זיינע ווערק' (פארלאג קולטור-ליגע, ווארשע 1937) ו'טביה און מנהם מענדל אין יידישן וועלט-גורל' (ציקא פארלאג, ניו-יארק 1944).

⁴⁴ ראה ש. ניגער: 'שלום-עליכם—זיון וויכטיגסטע ווערק, זיון הומאד און זיון ארט אין דער אידישער ליטעראטור' (אידישע קולטור פארלאג, ניו-יארק 1928), ז"ז 251—250. בענין זה ראה גם ספרו של ניגער. דערציילערס און ראמאניסטן (ציקא ביכער פארלאג, ניו-יארק 1946) באנד 1, ז"ז 67—64.

⁴⁵ ראה המאמר בספר 'אבני נפתן' כרך א, עמ' 54—45.
⁴⁶ ראה א. מ. דיק געקליבענע שריפטן (רעד. ש. ניגער. ציקא ביכער־פארלאג, ניו־יארק 1954), ז' 63.

⁴⁷ ראה, למשל, ההקדמה המחורזת ל'די גענארטע וועלט': דאָס דאָ איז אן אמתע מעשה גאַרניט פארשטעלט. / ס'איז אבער תמיד נאָר א סדר־המעשה, וואָס געפעלט, / דעריבער האָב איך עס כסדר אין ניין חלקים געשטעלט. / אין שפיצעניץ איז אלץ אמת, און אין שאַריווקע—אקוואַט / אלץ, אזוי ווי ס'איז באַשריבן, נאָר דערציילט גלאַט, / די מעשה האָט זיך דאָרט געטראָפן פאר זעקס און פערציק יאָר, / ווילט איר געוואָר ווערן, טוט, כלעבן, אהין אַ פאָר". (ראה אקטענפעלדס ווערק, רעד. מ. ווינער, ז"ו 240—239).

⁴⁸ ראה 'דאָס שטערנמיכל' (רעד. מ. ווינער, פאָרלאַג 'דער עמעס', מאסקווע 1938, ז' 49).
⁴⁹ ראה 'הויזפריינד' IV—טעטס בוך (1895), ז' 63.

⁵⁰ בעניין זה ראה הרצאתו של ויקטור אַרליך Victor Erlich : *Some Uses of Monologue*
 Paul Böckmann : *קובץ in Prose Fiction: Narrative Manner and World-View*
Stil und Formprobleme in der Literatur (Heidelberg 1959), pp. 371-378.
 ארליך ניסה לעשות שימוש בהנחותיו הכלליות גם לגבי יצירתו של שלום-עליכם. ראה
 Sholem Aleichem's 'Monologn' — a Test Case. A Note on the Monologue as :
 מאמר: For Max Weinreich — on his Seventieth Birthday (Mouton : *קובץ a Literary Form*
 & Co., The Hague 1964), pp. 44-50.

חמוטל ברייוסף: העיר של הורי

עֲטוּפָה פֶּרְוָה חוֹמַת הָעִיר שֶׁל הוֹרֵי בְּגִלוּיָהּ
מְחַכָּה לְרַכְבֵּת בְּרִצְיוֹנוֹת.
צָרִיךְ לִהְיוֹת רֵיחַ שֶׁל עֵשֶׂן. הָאֵם אֶפְשֶׁר
שֶׁהוּא נְמוֹג מְרִיחַ נִפְתָּלִין שֶׁל מִמְחָטוֹת דְּקוֹת
כְּרֵשֶׁת זְהוּבָה שֶׁל עֶכְבִּישׁ ?

בְּנִקְיֵשָׁה נִטְרָק אַרְנַק קְרוֹקוּדִיל, נִחְלָצַת מְגוּפָה מְחַבֵּית שֶׁל בִּירָה.
וּכְבָר זוֹרְמִים, מְרַפְרָפִים בְּכַפּוֹר רְאשֵׁי־תְבוֹת אֲנִטִימִיִּים וְזָרִים
כְּמוֹ שֵׁם מִשְׁפַּחְתִּי מִלְפְּנֵי הַנְּשׂוּאִים
וּקְלִסְתָרִים דּוּמְמֵי עַפְעָפִים מִתְנַשְׁקִים לְשָׁלוֹם.

מֵתָר לִי לְלִטֵף עַד הַיּוֹם מִתְנַת פְּרִידָה אַחַת :
תֵּיק תְּפִילִין מְקִטִּיפָה שְׁחוּרָה, עֲלִיו רְקוּמוֹת שְׁתֵּי אוֹתִיּוֹת.
הָאוֹתִיּוֹת הֵן בְּרוּסִית. הָאוֹתִיּוֹת רְקוּמוֹת בְּצִלְבָלְבִים קְטַנְטְנִים רַב־בְּגוּנִיִּים.
הָאוֹתִיּוֹת מִתְדַפְּקוֹת זוֹ עַל זוֹ וְכַמְעַט נִחְנָקוֹת מִצְחוֹק.

כָּךְ-כָּךְ. שְׁלִישִׁית אַגְדוֹת מְשַׁעֲמוֹת, שְׂכוּחוֹת, מִפְּשִׁילוֹת פֶּתָאֵם אֶת זַנְבֵן
וּמִפְּזוֹרוֹת כְּפִתוֹת חֶרְדֵל מֵהֶבִיל.
סוּלְדָת בְּהֶלָה תִּהְלֹכָה סְמוּקַת לְחֵי שֶׁל אִידִיאָלִים צְעִירִים דּוּבְרֵי אֶסְפְּרָנְטוּ,
מִנְפַנְפִּים בְּתַעֲוֹדוֹת־גְּמֵר
וּמִפְּשִׁילִים וּזְגוּת וּזְגוּת שֶׁל חֲטָמִים יְהוּדִיִּים.

וְהִנֵּה הַרְכָּבָת.
אָהָה! צָרִיךְ לִהְיוֹת רֵיחַ שֶׁל עֵשֶׂן
הָאֵם אִישׁ אֵינוֹ מְרִיחַ רֵיחַ שֶׁל עֵשֶׂן ?

אני רוצה לראות את סבתא שלי, אשה גבהה
 אשר ותרה על הנדניה למען שערה הארץ
 טומנת את התכשיטים שלה
 מאחורי גדר לבנה
 ונהיית לסבון.

היתה לה פרוה חומה
 שסבא קנה
 בחתונה.

הוא אמר: מילא, יהא בלא נדניה.
 כך ספרה לי אמא לפני השינה.

בגלוייה
 בתוך הלה חומה ועגלה
 זרחו פעם פני שלי
 תמימות כמו בחלום.

גרשון ויילר: המאה הי"ט כפרשת־מים של ההיסטוריה היהודית

קנה־המידה שלפיו תקופה מסוימת בהיסטוריה נחשבת גדולה מחברותיה אינו ענין של כוח־היוצר הרוחני בכלל, אף לא מניינם של האנשים הגדולים שחיו בתקופה האמורה. לפי עניות־דעתי, תקופה גדולה בהיסטוריה היא זו שקובעת את התפתחותה העתידה של הקבוצה אשר זו ההיסטוריה שלה ומפנה אותה לנתיב חדש שבו היא מוכרחה להתנהל דורות על דורות. אין כל צורך להביא נימוקים לכך שבהיסטוריה היהודית נחשבו הדורות של יציאת־מצרים וכיבוש ארץ־כנען תקופה שכזאת. תור גלות־בבל השיג את גדולתו על־ידי כך שקבע לעם היהודי נתיב בו הלך עד למאה הי"ט. בראשיתה של אותה תקופה אנו מוצאים מלכות מזרחית קטנה, מיוסרת בפי־לוגים הרגילים בין החלקים השונים של אוכלוסיה בעלת שלטון־עצמי, ואילו בסופה הרי לפנינו אנשים ששבו לארצם בחסדו של מלך זר והסתלקו מכל שאפה לריבונות ולהוויה לאומית. תחת זאת הם מאורגנים עתה כמין "בית־ספר של יום־א" ענקי, שבו הפסד ההוויה הלאומית יוצא בשכר דוקטרינה של "זרע־קודש", אשר את אחרית פריחתה ראינו במאה הזאת.

זאת היתה תקופה מכרעת, ואת אשר נעשה בה אי־אפשר היה להשיב. נסיונות מעין זה של אלקסנדר ינאי לחזור לתפיסה מדינית של העם היהודי נדונו מראש לכשלון. אכן, כה היטיבו אבירי התיאוקרטיה לעשות את מלאכתם עד שהצליחו להוריש לנו את הספרות הסיעתית שלהם, התלמוד, אשר ממנו, כפי שהעיר פעם פרופ' י. קלוזנר, לא היינו יכולים אפילו לדעת שהיה אי־פעם יהודה המכבי בעולם, ואין צריך לומר שלא היינו יכולים לדעת מה פעל. והם דאגו לכך שלא תשתייר שום ספרות אחרת. עד היום הזה נזקקים אנו לניחושים סתם כשאנו רוצים לברר מה היו ההשקפות הממשיות של יריביהם, הצדוקים.

מטבע־הדברים יטען הטוען שהתרכוונות גמורה זו בחיים הדתיים היא שעמדה ליהודים לאחר תבוסה צבאית שאילו היו קבוצה מדינית בלבד לא היו מתקיימים אחריה לאורך־ימים. דבר זה נכון הוא, כמובן, אך כנימוק אין לו כל ערך. שהרי אלה שהטיפו לדת כנגד הלאומיות לא עשו זאת משום שרצו להבטיח את המשך קיומו של העם היהודי אלא משום שהאמינו באמיתות אמונתם ותורתם. תקופת־ראנו היא שנתר לה לראות בקיום ערך לעצמו, אשר לו יש לכוף את השיקולים האחרים. כולל אלה של האמת.

ב

השקפת־העולם שקיבל העם היהודי בירושה עד למאה הי"ט היתה אפוא תיאוצנטרית בעיקרה. אירע גם שבינתיים התישנה עד מאד התרבות שגילמה את השקפת־העולם

הזאת, מחמת שבר שחל בחיים הרוחניים לערך במאות הי"ג והי"ד—שעליו אין אני יכול לעמוד כאן. וכך, כשהחלו היהודים להביט על סביבם ולתור אחר הטעמים לתרבותם האנאכרוניסטית, הרי בתוך כך גם החלו להרוס את יסודותיה של אותה תרבות. הענין לא היה רק בכך, כפי שמתארים אותו לפעמים, שהם רצו לרכוש השכלה חילונית נוסף על השכלתם היהודית. לאמיתו של דבר השתכנעו שפל האתוס ומערכת האמונות שלהם אינם מספיקים כל-עיקר. ביתר-דיוק, במאה הי"ט הונחו, סוף-סוף, היסודות לתרבות יהודית שהיא אנתרופוצנטרית או אתנוצנטרית אך לא תיאוצנטרית.

בכללו של דבר יכולים אנו להבחין לעת ההיא בין שלש עמדות נבדלות: וראשונה בהן המגמה המתבוללת. חשוב להדגיש כי ההתבוללות, עם כל שנבאש ריחה במאה הזאת, היא יסוד מהותי בחיים היהודיים בתנאים של חברה חפשית. ראיה לדבר שלמרות המהלומות שספגה ההתבוללות באירופה לפני כמה עשרות שנים רבה השפעתה כיום ככל אשר היתה אי-פעם, ומספר היהודים המאמצים להם, בצורה זו או אחרת, השקפה מתבוללת הוא גדול-ביחס ככל שהיה אי-פעם. מעט מאד אפשר לומר על ההתבוללות בכללותה, אולי פרט לזה שהדבר בו המתבוללים מאמינים אינו שונה ביותר בעיקרו ממה שבו מאמינים יהודים אחרים, לאמור שזכות אינדי-בידואלית להם להכריע בדבר אורח-חיים שלהם. רוצה לומר, הם דוחים את המושג של אחריות קיבוצית וליכוד קיבוצי כערך בפני עצמו. בוודאי דוחים הם את הציוויים הדתיים שאותם קיבלו בירושה.

מעניינת יותר מן ההתבוללות היא התופעה של התחיה היהודית במונחים חילוניים. כאן רוצה הייתי להדגיש שאנסה להפריד אלומות של מחשבה, שאם גם לפני דור אחד היו ברורות ומובהקות-בתכלית הרי נסתבכו במוחותינו לבלי תקוה. דומה עלינו כאילו אי-כה נציגיהן אומרים כולם אותם דברים, בהבדלי סגנון. אלומות המחשבה שאליהן אני מתכוון הן אלו: האינדיבידואליזם של א. ד. גורדון והקולקטיביזם של אחדיהעם. שני הוגי-הדעות האלה מקומם יכירם עתה בהיסטוריה האמורפית של הציונות, ושניהם מכובדים כחלוציה של מדינת-ישראל. מי שמכבדם במונחים אלה בלבד עושה להם עוול חמור.

ג

בספרי ההיסטוריה של הציונות מתואר אחד-העם ברגיל כיריב להרצל ולציונות המדינית וכנציג הציונות ה"תרבותית". הרבה שטויות נכתבו על הציונות התרבותית או הרוחנית הזאת, והגדולה שבהן היא אותו פירוש שלפני חזה אחד-העם אי-פעם דבר הדומה למרכז תרבותי בלבד בנבדל מהגשמת מטרותיה של הציונות המדינית. בשנותיו האחרונות שקד להדגיש שמעולם לא כתב שורה אחת שניתן להסיק ממנה שהתנגד לרוב יהודי בארץ-ישראל. לאמיתו של דבר, משעה שמת-לפנים הדברים שוב אין קושי להכיר בכך שמבחינה היסטורית היה אחד-העם בן-ברית להרצל. וניגודו מהגלם בא. ד. גורדון.

ושוב, גם בגורדון מגלים בדרך-כלל פנים שלא־כהלכה. חיבוריו ידועים לציבור הרחב בעיקר מתוך קטעים, אם בכלל, וקטעים אלה מדברים על "דת העבודה", שהיא מצדה נתפסת כמין טיטה לאידיאולוגיה של הקיבוץ. כל מי שטרח לקרוא את כרכי כתביו של גורדון, הכתובים עברית כבדה ואם גם ברוכת־השראה, בהכרח יודו כי תפיסה זאת שלו היא סילוף היסטורי גס.

מחשבתו הבסיסית של גורדון היתה רעיון התחדשותו של האדם. ואדם במשמע יחיד ולא מי שהוא בראש־וראשונה איש קבוצה כלשהי. העובדה שבא לארץ־ישראל לעסוק בעבודת־האדמה היא פועל־יוצא מפיתוח נוסף של רעיונו היסודי ולא מרעיון־היסוד גופו. פיתוח זה אפשר לנסחו בזו הלשון: האדם היהודי בגלות התנוון, קיפח את הקשר בלתי־האמצעי שלו אל הטבע והוא חי חיים של קהות־חושים קיבוצית שהם "מתנה" של החיים הבריאים, הטבעיים של האומות שבתוכן הוא חי. משום כך יש למצוא שטח־ארץ חדש בו יוכל להתחדש ברוח. במובן זה, אף כי הרבה דברים נאים היו בפיו לומר על האומות שהן חלק מן הקוסמוס ולא מן ההיסטוריה, אין עמדתו שונה בעיקרה מזו של בורוכוב. בורוכוב הטיף לעקירה לארץ־ישראל לא מפני שהיה מעוניין בארץ־ישראל בראש־וראשונה אלא מפני שהיה מעוניין בסור ציאליוזם. הוא הבין כי בתנאים ההיסטוריים והחברתיים של הגלות אין לפועל היהודי שום סיכוי להגשים לעצמו את הסוציאליזם. לכן הכריע בעד שטח־ארץ בו ייתכן בדומה לזה היה גורדון בעד ארץ־ישראל כאמצעי שיאפשר את חידוש־עלומיהם של יהודים יחידים ההולכים אליה.

להשיג זאת, ומשך עשרות־שנים החזיקה אידיאולוגיה זו מעמד תחת הסיסמה של "חברת עובדים", שאף היא היתה שטות גמורה, כפי שהוכיחה ההיסטוריה די־והותר. הנה כך היה היחיד מרכז התעניינותו של גורדון. העובדה שגורדון היה גם אי־ראציונליסט פילוסופי, ומשום כך היה מלא רגשות עזים שאפשר לתארם רק כדתיים, אינה צריכה להטעותנו. כי הדתיות שלו היתה מכוונת אל דת של תוכן, אל רגש דתי הצומח מתוך עימות ישר בין תוך־תוכו של האדם לבין הטבע המקיף אותו. לא היה לו כל חפץ בצורות־המורשה של הדת, שבהן ראה רק מאובנים או דבר גרוע מזה. צורות אלו דווקא הן שהפכו את היחיד בגלות ליצור שאינו נאמן לעצמו והביאוהו לידי איבוד העצמיות שלו; מטרתם של המתישבים בארץ־ישראל צריכה להיות גאולתם האישית ולא ארגון מסוג זה או אחר. הוא ראה בכירור גמור כי משעה שארגונים משתלטים, ותהי המטרה טובה ככל אשר תהיה, הרי הם הופכים להיות מטרה בפני עצמה. לא די שרחוק היה מהיות אידיאולוג של התנועה הקיבוצית אלא אפשר אף לראות בו את מבקרה העקשן ביותר. אותם מעטים מבני דורו וחסידיו שעודם חיים עמנו כיום, ואני זכיתי להכיר אחדים מהם, שרויים כיום בשוליו של הקיבוץ—טיפוסים שנוהגים בהם כבוד אבל אין מתיחסים אליהם ברצינות גמורה. הם מסרבים ללכת לאסיפות, או להשתתף בכל פעילות מאורגנת. הם רק עושים את מלאכתם ואחר הם מתמסרים, כמו שהטיף גורדון, לעילוי נשמותיהם. ובכל־זאת עדיין תמיהה היא מדוע ייחס גורדון חשיבות כה גדולה ללאום ולרוח

הלאומית. כפי שהעירונו קודם, היתה השקפתו שעם איננו חלק מן ההיסטוריה אלא חלק מן העולם, כלומר שבמידה רבה אין הוא תלוי בתנאים ההיסטוריים. מה אדם יש לו עצמיות, כך גם קבוצה לאומית יש לה עצמיות. רוח לאומית בריאה יש בה כוח יצירי, אבל יצירתה אינה מכוונת למטרות לאומיות במונחים היסטוריים אלא לתרום דבר של ערך לאנושות בכללותה. כוחו היצירי של לאום גדול ביותר שעה שהוא נאמן ביותר לאני האמיתי שלו. מטעם זה דחה גורדון את הרעיונות של הסוציאליסטים בני-דורו, שכן ראה בהם עבדים לתנועה עולמית של הפרולטריון, שהיא מצדה משרתת את הפרולטריון של האומה הסוציאליסטית השלטת. מצד שני, לא היסס לתאר כחטא את הקמתם של הגדודים העבריים במלחמת-העולם הראשונה. הרוח הלאומית של העם היהודי כפי שראה אותה היתה דבר הרווי מסורות-עבר ומתחדש מתוך המגע האישי של בניו עם הטבע בארץ הלאומית העתיקה. אין צורך להרבות דברים כדי להוכיח שעמדה מסוג זה, המדברת אל לבו של היחיד, ובעצם אל הטוב ביותר שביחיד, לא הלמה את החתירה ליעדים היסטוריים. זאת היתה עבודה מעשית מן הסוג שנגדו מחה אחד-העם, כי היתה זו עבודה אשר תכליתה עליוויו של הפרט ולא קידום האינטרסים של ההווה הקיבוצית. לכן אנו מסיקים שחורתו של גורדון היא אנתרופוצנטרית, ולפיכך היא מגיעה לידי דחייה קיצונית של התיאוצנטריזם שהיה הדוקטרינה היהודית הרשמית מאז גלות בבל. גורדון מצהיר על חירותו של האדם הן מאלוהי המסורת הן מן הקולקטיב.

ד

בנפש חפצה, פחות או יותר, מכירים כיום באחד-העם את האידיאולוג הרשמי של מדינת-ישראל. אם נשווה את דעותיו לאלו של גורדון, יכולים אנו לראות שהן מנוגדות ניגוד קטבי. אם טען גורדון שתנאי הגלות הביאו לידי התנוונותם המוסרית של היהודים על-ידי שהפכו אותם לאנשים בעלי רוח קיבוצית ונטולי עצמיות, הרי אחד-העם טוען בדיוק את ההיפך. לפי השקפתו אפשר לאפיין את הירידה שחוללה הגלות אם נאמר שהיהודים הפכו כולם אינדיבידואליסטים וקיפחו את הכרתם הקיבוצית. ואם היה גורדון סבור כי הדרך לתחייה עוברת את פיתוחה של העצמיות, הנה גרס אחד-העם שהיא עוברת את ההכרה המוגברת במה שהיה מכונה בפיו "האני הלאומי".

בנקודה אחת שניהם מסכימים: בדחיית האמונה הדתית באלוהי-ישראל של המסורת. בעייתו של אחד-העם, בעיקרה, כך היתה: איך לישב אבדן זה של אמונה באלוהים עם יראת-יכבוד למסורת שנבנתה אך-ורק מתוך אמונה באלוהים ההוא? זוהי הבעיה של פרשת-הדרכים, כשם הקרוי על קובץ מאמריו. אחד-העם הכריע בעד הפתרון שאין אנו חייבים להאמין באלוהים או באמיתותו של המסופר בתנ"ך כדי שנוכל לנהוג כבוד במסורת האבות. שכן, כך טען, ברעיונות הדתיים האלה אפשר לראות ביטויים של האני הלאומי. אין זה חשוב להאמין שהיה משה קיים במציאות כדי להעריך את המסורת הקשורה בשמו. כי גם אם לא היה משה ולא נברא, תורתו

נשארתי ביטוי של האני הלאומי. בדומה לכך אין צורך להאמין שאלוהים קיים כדי להעריך את כלל התורה המוסרית שנתקבלה משך דורות כמצוות אלוהים. כי גם התורה המוסרית הזאת אינה אלא ביטוי של האני הלאומי. היא מוצר של הכוח היוצר הלאומי היהודי. ובמובן זה יכולים גם לא־מאמינים להכיר באלוהי ישראל—כי הדבר בו הם מכירים הוא יצירתו של ישראל.

מובן, אפשר להעלות נימוקים חותכים נגד גישה מסוג זה. הטענה הראשונה היא שאין זה אלא אי־יזר אינטלקטואלי לגרוס כי אפשר להגן על אֵל באשר הוא פרי יצירה לאומית. הטענה הרצינית יותר, כמובן, היא הדתית. ובאמת, בישראל מנהלים הדתיים מסע החלטי נגד תורותיו של אחד־העם, ובצדק גמור. כי ברור שריבונו־של־עולם איננו זהה עם המוצר של הגניוס הלאומי או עם אותו גניוס עצמו. דרך המשמעות מן הסוג שמטפחת מחשבה טישטוּשית ממין זה באה היטב על ביטוייה במגילת־העצמאות של מדינת־ישראל, שבסופה מוזכר "צור ישראל וגואלו". זאת היתה, כידוע, נוסחה של פשרה. הדתיים רצו שיוזכר האלוהים במפורש, ואילו האחרים סירבו לחתום על כך. לכן התפשרו על "צור ישראל", שהדתיים יכלו לפרשו כאלוהים ואילו האחרים יכלו לראות בו כוונה לגניוס הלאומי.

אפשר לראות באחד־העם את האידיאולוג הרשמי של לאומיות ישראלית נבוכה. לכן אין זה מפתיע שהדתיים תוקפים בחימה כה עזה את מיסדה של אידיאולוגיה זו שדחקה את רגליה של דת המסורת כאידיאולוגיה הרשמית של רוב הישראלים, ואפילו של יהודים מחוץ לישראל. אחד המבקרים האלה הוא פרופ' ב. קורצווייל, שאמר כי תורתו של אחד־העם פועלת עד היום הזה ככוח המהרס כל מה שנתר מן האמונה הדתית בלב הנוער. ואכן כך הדבר.

ה

הציונות המדינית מעולם לא היתה יריב רציני לתורותיו של אחד־העם. אולי כך נראה היה לאותם שעלצו לעשות השוואות בין מצעים מפלגתיים ככתבם והתעלמו מן הזרם ההיסטורי הכללי שאותו הם מדגימים. כי הציונות המדינית היתה בעיקרה הזרע המעשית של חפץ־החיים הלאומי נוסח אחד־העם. העובדה שהיא עוררה מצד הדתיים התנגדות בלתי־אמצעית יותר מאשר אחד־העם אפשר שנבעה מן העובדה שהציונות המדינית תבעה פעולה מיידית ואילו באחד־העם אפשר היה לראות עוד איזה בעל־הלכה שהגה כמה חידושי־רעיונות. מצד שני, העמיד המצע של הציונות המדינית דברים על חודם, במידה של בהירות ודחיפות. על מקום העדה הדתית תקום אומה המאוחדת על־ידי סימני־ההיכר של ארץ, לשון ומוצא משותף. על מקום הפשורה האוניברסלית על אלוהים ואדם יקום ייחוד דומה לזה של אומות אחרות. אין פלא שנציגי הדת היו חריפים כל־כך בפסילתם את הציונות.

כיום ברור בתכלית שהיה הדין עם הדתיים. אפשר לטעון, כמובן, שמבחינה טכסיטית יכלו להיטיב ולקדם את מטרותיהם אילו הצטרפו לציונות בראשיתה ובכך היו מגיעים למעמד של השפעה מכרעת על התנועה כולה. אבל ייאמר הדבר במלוא

ההגינות: יריביה הדתיים של הציונות בראשיתה התיחסו לדת שלהם בכובד-ראש. הם לא ידעו עדיין מאומה על האפשרויות הפוריות הטמונות בהצטרפות לתנועה שעליה הם חלוקים עקרונית. נאמנים היו לעצמם בהתנגדם לציונות, לכל צדורתיה, משום שתפסו, דבר שלא תפסו הציונים ואחד-העמיים, כי התנועה הציונית יש בה משום קרע ראדיקלי בהיסטוריה היהודית. קרע שניתן להשוותו רק לזה שאירע בבבל. תורתו של אחד-העם סייעו לעורר את האשליה של רציפות מקום שלמעשה היה קרע קיצוני שאין לו תקנה. שכן בשום פנים אי-אפשר לתאר את המרתו של אֵל חי בקולקטיב הלאומי כרציפות פולחנו של אותו אֵל.

לכן אני טוען שהדתיים, והדתיים בלבד, כיונו אל האמת באיבחון משמעותה ההיסטורית של התנועה הציונית בראשיתה. אין להקיש מתוך כך שאני מליץ-יגורר לטענותיהם של הדתיים. מסכים אני אתם לגבי טיב השאלות העומדות להכרעה, אבל בשאלות עצמן אני נוקט בעמדה שאינה מתישבת עם שלהם. הנה כך גורס אני כי יש תהום בלתי-גושר בין היהדות כדת ללאומיות כלשהי. הסיבה שבגללה רבים כל-כך מנסים להסתיר עובדה זו היא שאין להם ענין באמת אלא בפראגמטיקה של שמירת קיומה של העדה. ליהדות הדתית לא היה אינטרס כזה מעולם. עניינם היה באמונתם, ולא להוסיף הניחו את הדאגה לקיום עמו. סימן הוא להשפעתו של אחד-העם שהדיבוק הקיומי הזה נחשב עתה מסורת יהודית גדולה.

הנה כך, אף שאני מסכים עם האיבחון הדתי של הציונות, דוחה אני את טענותיהם ללא סייג. אין לך אלא להעיף מבט חטוף בעמדה שנוקטים נציגיה של הדת המאורר-גנת במדינת-ישראל ומיד תבין שהדת היהודית היא במהותה טוטאליטרית (אם גם דמוקרטית כלפי-פנים). אנטי-אינטלקטואליסטית וגזענית. אבל אפילו נגרוס כי נציגים אלה אינם נציגי-אמת (השקפה עקרה ביותר). עדיין אפשר יהיה לאמת הערכה זו מתוך חקירת המקורות וההנחות המובלעות בהם.

1

כשאני אומר כי מאה זו היא אחת המאות הגדולות בהיסטוריה היהודית הריני מכוון לעובדה שלגבינו היתה פרשת-הדרכים למציאות. אם אחד-העם וגורדון עדיין התלבטו בשאלה איך לישוב יראת-כבוד כלפי המסורת עם החילוניות, הרי בדור הזה דומה כי עקצה של בעיה זאת ניטל ממנה יותר יותר. ממש כמו שכל האמריקאים יכולים לקבל את "האבות עולי-הרגל" כחלק מן ההיסטוריה הלאומית שלהם, בלי לחלוק עמהם במפורש באמונותיהם הדתיות, כך גם אפשר לקבל את ההיסטוריה של היהודים בלי לחלוק באמונות שבהן החזיקו במרוצת הדורות. אכן, ברבות הימים תהיה בעיה מסוג זה דוחקת פחות ופחות ועל מקומה תבואנה בעיות מסוג אחר. נביא דוגמה אחת בלבד: היהדות מתנגדת מעצם מהותה לרעיון של חופש הדת. במציאותה של מדינת-ישראל הבטחתו של חופש זה היא ענין לחקיקה מעשית. המערכה על שאלה זו נטושה כבר בישראל. טבעי הדבר שבמהלך הוויכוח תצמח בקורת על המסירת במקום קבלתה הסיטונית של "המסורת" במונחים חילוניים.

רוצה לומר, תחת להתוכח על המסורת בכללה יבואו ויכוחים מפורטים על שאלות ספציפיות. והעובדה שוויכוח זה מתנהל בכלל מעידה שהשיחורר מן המסורת הוא עובדה מוגמרת. כי השאלה עכשיו היא: מה נקבל מן המסורת הזאת ומה נדחה? ומכאן ברור כי ההנחה המוקדמת היא ריבונותו של העם ולא ריבונות של אלוהים. יוסיפוס, שכתב בזמן שהדפוסים שנקבעו אחרי שיבת-ציון כבר נתקבלו בכללותם כדפוסי היהדות האמיתית, כך אמר בפסיקה אחת מהוללת:

יש שוני אין־קץ בפרטי המנהגים והחוקים השוררים בעולם בכלל. הבה נמנה אותם רק בקצרה: יש עמים שהפקידו את השלטון המדיני העליון בידי מונאר־כיות, אחרים בידי אוליגארכיות, ואחרים בידי ההמונים. אולם המחוקק שלנו לא הלך אחר אף אחת מן הצורות המדיניות האלו אלא נתן לתחוקה שלו צורה של דבר שאפשר לקרוא לו—אם יורשה כאן ביטוי מאולץ—"תיאוקרטיה", הנותן את כל הריבונות והמרות בידי האלוהים. (יוסיפוס: נגד אפיון, ב).

אי־אפשר להציג את הענין ביתר־בהירות. הרי זו השאלה הישנה: מי יהיה אדון? ויהיה אשר יהיה הנציג של המאה הי"ט אשר אליו נפנה, מצוא נמצא אותה תשובה: היחיד, או ציבור היחידים, הוא יהיה האדון. במונחים של פוליטיקה פירוש הדבר, כמובן, שהסמכות העליונה היא העם כייצוגו בפרלמנט. אף כי יכולים אנו לטעון, ובצדק, ששרידים של חקיקה תיאוקרטית עודם משתקים כמה צדדים בחייה של מדינת־ישראל, ראוי לנו גם לזכור שדבר זה מתרחש כתוצאה מחקיקה על־ידי הכנסת. בתי־הדין הדתיים שואבים את סמכותם מן הכנסת, שהאצילה אותה להם. ואף כי עוד זמן־מה יהיו ויכוחים על צדדים שונים של האצלת־סמכות מסוג זה, שוב אין עוררים על ריבונותה וסמכותה של הכנסת. גדולתה של מאה זו טמונה אפוא בהישג שהשיגה בביטול עקרון־היסוד של תיאור־קרטיה בתיאלפיים.

תמיד על שולחןך

**שמורי בירות
וירקות**

משקאות קלים

**מתוצרת
יחון**

אמנון כ"ץ: ישראל מאיין ולאן ?

א. הציונות

כשבאה לעולם מדינת־ישראל, כבר היתה הציונות הורחה בשלבי גסיסה מתקדמים. מתי בדיוק חל המוות הקליני—קשה לקבוע. האם עוד היתה בהכרה כאשר הסכמנו בלב שלם וצוהל לקבל כמה קרעים של ארץ־ישראל כהגשמתה הסופית? עכשיו, כשמפלגות "ציוניות" מתנגדות ליישוב הארץ, ודאי הוא שכבר הלכה לעולמה. מטבעה לא יכלה הציונות להתקיים בארץ־ישראל אלא דור אחד. תנועה ששמה לה למטרה להנחיל את ארץ־ישראל כולה (אשר כמעט לא היו בה יהודים) לעם ישראל כולו (אשר לא היה לו חפץ בה) תוך התעלמות מוחלטת מכל גישה ריאליה, תנועה כזאת לא יכלה למשוך אלא מיעוט קטן של משוגעים. "לא חרד לקול גם איש אחד מעיר". ריכוז המיעוט הזה בארץ־ישראל היה כוח־המחץ של הציונות. אך השגעון אינו עובר בירושה. הוא גם מתרפא במשך הזמן, וההצלחה מושכת אנשים שפויים לתוך השורות.

בדור אשר גדל בארץ אנו מוצאים שוב חתך רגיל של אנשי מעשה ושיגרה. אילו גדלו במקום אחר, ספק אם היו קמים ועוקרים ארצה. מכיון שגדלו בארץ, מצאו את הנאיה טבעיים ואת בעיותיה מובנות מאליהן וניגשו לבעיות אלו מתוך ריאליזם ושכל ישר, על כל כוחם, על כל מיגבלותיהם.

מה היה על מטרותיה המוצהרות של הציונות לעת גסיסתה, זאת קשה לקבוע. בעיר תיהם המשפטיות, החברתיות והכלכליות של ציבורי יהודים גדולים בהרבה מזה שבישראל נפתרו בדרכים אחרות. איום של השמדה פיזית טוטאלית לא היה קיים כשיצאה הציונות לפעלה. כיום מרחפת סכנת השמדה על ציבור יהודי אחד בלבד—זה שבישראל. הציונות המקורית ראתה בעצמה מכשיר ל"חיסול הגולה". ה"ציונות" של היום רואה בעצמה מכשיר להנצחת הגולה, מכשיר שעיקר ייעודו לדאוג שתמיד יהיו יהודים "גלותיים" הנושאים את שם ירושלים מרחוק ומתבדלים משכניהם בתוכם הם חיים, שלעולם לא יתבוללו כשאר האדם. ינעמו לה רגבי עפרה. הבנים ממילא אינם חיים מפי הוריהם. לא ניתוח עברה של הציונות המתה יבהיר את דרכה של ישראל החיה.

ב. חבלי־לידה

ניצנוצי ההכרה הראשונים של ישראל כגוף חי הנאבק על קיומו משום שהוא קיים, ודאי שחלו הרבה לפני אביב שנת 48. אבל רק אז הוטל גוף זה למאבק לחיים ולמוות, במלוא האחריות, במלוא הסיכון, זירת היחסים הבינלאומיים, כחייה־הבר, מצטיינת במלחמת־קיום אכזרית. מסך מליצות יכול לטשטש עובדה בהבנת אנשים; אין בו כדי לשנותה.

דווקא בשטח הצבאי, בו לא יכלה לצפות לשום עזרה, גילתה ישראל כוח ויכולת הרבה מעל לצפוי לפי עצמתה באנשים ובציוד. דובר אז הרבה על הכוח שבחוסר-הברירה, וזה ודאי נכון. משקיפים בעולם מרבים ליחס זאת לאפסות הערבים, וגם זה לא דבר ריק הוא. אבל כשנלחמו נגד אחרים, הצליחו הערבים יותר. כוחות קאוקג'י נחשבו כוח רציני בימי ה"מאורעות". האנגלים והצרפתים לא הגיעו אלא כדי מחצית התעלה בשנת 56. נראה שלא רק רוח הלחימה אלא גם יעילות הלחימה בצה"ל עולה על המקובל בצבאות אחרים. האם לא יתרון מעין זה בתנופה וביעילות איפשר למחוז מוקדון או למחוז לאטיום (כל אחד בשעתו) להשתלט על עולם-הקדם כולו?

התנופה והדינאמיות של ישראל התינוקת היו פיצוי על מיגבלתה הבולטת. היא לא היתה אלא פג—קטנה מדי בשטחים ובאוכלוסיה, מתחת לגודל הקריטי המאפשר לאומה להתקיים במאבק לאורך-ימים. ברור היה שישראל חייבת לגדול. ואמנם כך היה. במלחמת-השיחרור השתלטה ישראל על שטחים שהיו מעבר להישגידו של היישוב העברי, ובשנים שלאחר המלחמה יישובה אותם בעולים. אך המאבק לא תם. העצמאות הביאה אתה בעיות מרובות משפתרה. רק לאט הבינונו שעצמאות פירושה מאבק מתמיד. שאפשר לאבד אותה בן-יום, שלעולם אינה מובטחת למחר.

ג. הכרזת העצמאות

הכרזת העצמאות הסתמכה על זכות טבעית והיסטורית ועל החלטת האומות-המאוחדות. רגיל הוא שמחברי הכרזות מחפשים להם ניסוחים ליגליסטיים. לולא כוח-הזרוע שעמד לישראל היה ערכה של הזכות הטבעית וההיסטורית כשלכת אשתקד. כל ערכה של הזכות הטבעית פנימי, פסיכולוגי—מכיון שהאמינו בה, מצאו אזרחי ישראל את העז, וחיליה את הכוח. כך עזרה לחשל את כוח-הזרוע אשר רק הוא—במישרים—יצר את העצמאות.

ערכה של החלטת האומות-המאוחדות לא עלה מעולם על מחיר הנייר עליו נכתבה. ההחלטה חילקה את פלשתינה לשלושה אזורים: מדינה יהודית, מדינה פלשתינאית-ערבית ואיזור בינלאומי. המציאות קרעה את ארץ-ישראל המנדטורית לשלושה אזורים: ישראל, "הגדה המערבית" של ירדן, ורצועת-עזה. רק אחד משלושת האזורים שבמציאות דומה דמיון כלשהו לאחד האזורים שבהחלטה. וגם דמיון זה מקרי!

כאשר משכה בריטניה את ידה מפלשתינה, הודיעה שתצא את הארץ ב-15 במאי, תהי החלטת האו"ם אשר תהיה—או גם אם לא יגיע האו"ם לידי החלטה. המדינות הערביות הודיעו מראש שתפלושנה לארץ אם לא יפסוק אותה האו"ם לערבים. ואילו פסק האו"ם את כל ארץ-ישראל לערבים, האם היה הישוב העברי יושב בחיבוק-ידיים? המלחמה היתה בלתי-נמנעת, ורק כוחם, תנופתם ודמיונם של היריבים קבעו את עתיד הארץ.

אפשר שהחלטת האומות עזרה לישראל לזכות בהכרתן המיידית של מדינות שונות.

אבל מדינות קיימות זוכות תמיד להכרה, בסופו של דבר, ואילו ההכרה במדינות שהלכו לעולמן אינה מקימה אותן לתחייה. הכרה בצירוף אמבארגו שקיבלנו מארה"ב היתה יכולה ללוות אותנו בכבוד גדול אלי-קבר. הנשק שבא מצ'כוסלובקיה לא בא אלא בשל אינטרסים ברורים של הגוש המזרחי.

ד. המדינות הערביות

תוך סערת הקרבות של שנות 49—48 קרעו מדינות ערביות חלקים מארץ-ישראל המנדטורית, ואילו ישראל פרצה את גבולות מצרים ולבנון. ישראל החזירה את שטחי המדינות הערביות שכבשה ואילו הערבים החזיקו בכיבושיהם. כך נקבע תקדים הרסני: במלחמה בארץ-ישראל יכולות מדינות ערביות לזכות אך לא להפסיד. תקדים זה חוזק בשנת 56. תקדים זה מבטיח מלחמה בלתי-פוסקת.

שלום הנובע מרצונן הטוב של כל מדינות העולם הוא ענין לאחריית-הימים. שלום בין מדינות שלכל אחת מהן יש מה להפסיד במלחמה שורר ברובו של העולם כבר עכשיו. לא יפון שלום במזרח התיכון עד שיובן למדינות הערביות כי יש להן מה להפסיד במלחמה; ולא יובן להן הדבר אם לא יהיה זה נכון, והוא לא יהיה נכון אם לא תחזיק ישראל בגבולות של 1967.

כעקרון כללי, רחב, הייתי מכריז—אילו היה הדבר בידי—כי ישראל לעולם לא תיזום מלחמה כדי לרכוש לה שטחים. אבל גם שישראל לעולם לא תחזיר שטחים שייכבשו בידיה. כל שאינו רוצה לאבד שטחיו לישראל—אל יסתבך עמה במלחמה.

כל המבקש לקנות שלום במחיר, חייב להבין שאין השלום בבחינת סחורה הנמסרת אחת-ועד תמורת תשלום קבוע מראש. השלום הקנוי הוא בבחינת שירות הניתן יום-יום ושאפשר למנוע אותו יום-יום, ושעל כן יש לשלם בעדו יום-יום מחיר הנקבע יום-יום לפי ההיצע והביקוש של אותו יום.

גם אלה הרוצים להיות למס-עובד חייבים להבין שאין לישראל "סחורות" די סיפוק תאבונן של המדינות הערביות לאורך-ימים. והתיאבון גדל עם האכילה.

השלום היחיד שיש בו טעם ואמת הוא שלום-חינם, ולפיכך שכר שלום—שלום. ואם אין בכך די, אין שלום. ואם די בכך אפשר לראות רק כאשר אין מניע אחר, חד-פעמי, לכריתת השלום.

איך תפרנה המדינות הערביות שלום של נייר—קל הוא לנחש. די לראות איך הופרו סעיפי נייר בחוזה העבר: הגישה לכוחל המערבי נמנעה ללא הסבר; המעבר בלטרון נמנע לאחר תקרית מבוימת; המעבר בסואץ אף לא נמנע מעולם מספינה ישראלית, פרט ל"בת-גלים"—אשר פתחה, כידוע, באש על אזרחים מצריים...

ה. המעצמות

כאשר פרצו כוחותיו של יגאל אלון לסיני, עמדנו על סף פתרון יציב ובריא בגבול המצרי. לו התקדם צה"ל עד גבול אזור התעלה, שהיה אז איזור צבאי בריטי, היה אזור התעלה משמש חץ בין ישראל למצרים. יתירה מזו, כאיזור בינלאומי בין שתי

מדינות שונות היה האיזור יכול להיות ב־רִיקוּם. לא בנקל היו המצרים מגרשים את האנגלים. יצירת מצב בלתי־נסבל בצד המצרי היתה מעבירה את האוריינטציה לצד הישראלי. ישראל היתה זוכה לחיץ בינה לבין מצרים. העולם היה זוכה בתעלה בינלאומית בתוך איזור בינלאומי. זהו המצב אשר בריטניה זרפת ניסו ליצור באיזור בשנת 56.

האנגלים מנעו פתרון זה. הזיקו לעצמם, השוטים. אולם מדוע־זה נשמעה להם ישראל? אמת, אינני יודע את כל העובדות. אולי היה הלחץ גדול מנשוא. אך כלום נבדקו אז כל האפשרויות לעמוד בלחץ—כולל האפשרות של תמיכה רוסית? כאשר אורי הולך לבית־הספר אומרת לו המורה ברכה שמשמעת, שקט וסדר הם המפתח להצלחה. אילו בא אורי לשאול עצה מפי, הייתי מציע לו לצפצף על המורה ולעשות ככל העולה על רוחו. אני יודע את אשר למדה הגברת ברכה בסמינר: קחי את הילד הפרוע ביותר, הטילי עליו תפקיד, מסרי בידו אחריות, האצילי עליו חשיבות, והוא יעזור לך להשתלט על הכיתה. בילדים הצייתנים תשלטי בין כך ובין כך. אורי יודע כל זאת, אבל יש לו חוש בריא. אורי אינו זקוק לעצתי.

אינני אומר שכך זה מוכרח להיות. אפשר לנהל כיתה, משפחה, מדינה או עולם גם אחרת. יכולים לעשות זאת המורה, אבי המשפחה, ממשלת המדינה, המעצמה העולמית. אבל זה איננו בידי אורי. הוא יכול רק לקבוע מה תגובותיה של הגברת ברכה וללמוד שלא זה הנשמע לה נשפר. בשטח היחסים הבינלאומיים, אין זה בידי ישראל. היא יכולה רק לקבוע שלא תמיד כדאי לה להישמע למעצמות גדולות ואפילו שוחרות־טוב. למעצמות יש אינטרסים הנוגדים את אלה של ישראל; לעתים אין המעצמות אף מבינות את האינטרסים של עצמן. לטובת עצמה, ולעתים אף לטובת המעצמה שאת פיה היא ממרה, חיבת ישראל לפעמים לפרוץ גשר.

מה שהיה, היה. עכשיו המדובר לא בגברת ברכה אלא בדוד שמואל—בארה"ב. הדוד דואג לשני השובבים האלה, ישראל וירדן, ודורש מהם שלא יריבו. אם ירביץ האחד למשנהו, יכעס הדוד מאד. מובן שדאגת הדוד נובעת בעיקר מעניינים ממשיים מאד הנוגעים להשפעה במזרח התיכון. בארה"ב סבורים שחשוב לשמור על קיומו של חוסיין, על גאוותו ועל נאמנותו. זהו שיקול מדיני של ארה"ב. אפשר מאד שהשיקול מוטעה. אפשר שכיסאו של חוסיין מט לנפול ואין הוא מהווה אלא סיכון מתמיד. אפשר שארה"ב מעריכה את ירדן מעל לערכה ואת ישראל מתחת לערכה. אולי טוב היה לענייני ארה"ב והמערב שלא רק מערב הירדן אלא גם מזרחו יהיו בידי ישראל—תחת שלטון יציב, בטוחים מחתירת נאצר והסורים.

מובן שישראל לא תצלח את הירדן במסע־כיבוש רק כדי לעשות חסד עם הדוד שמואל נגד רצונו. אבל יכול להתהוות מצב, ובשלב קודם השנה נדמה היה שכבר התהווה, בו תוצרך ישראל לצלוח את הירדן כדי למנוע את מזרחו מן החבלנים. לו קרה כדבר הזה, ומדינת־ירדן נמחתה מעל המפה, מה היה עושה הדוד שמואל?

כמובן, היה כועס מאד. ואחר־כך ? אחר־כך היה עורך מחדש את שיקוליו. עכשיו כבר אין שני שובבים, יש רק אחד. במי, אם כן, לתמוך ? אילו הייתי מאד־מאד חפץ בחסדיו של הדוד, ומאד־מאד מקנא בחוסיין הזוכה בהם, אולי הייתי מתפתה לחסל את חוסיין כדי לרשת את החסדים. אינני כרוך אחר חסדי הדוד עד כדי כך. אני רק מעיר שאם יהיה צורך לכבוש את ירדן—מסיבות אחרות—אפשר ששיקול ריאליסטי של פרשת הדוד יהיה בעד המעשה, לא נגדו.

שופרות־תעמולה ערביים ורוסיים מרבים לדבר על תמיכת ארצות־הברית בישראל, וזה מובן. אינני יכול להבין ישראלים, ויהודים, המאמינים בתמיכה כזאת. נכון שאין ארה"ב מציקה לישראל או לוחצת עליה כפי שיכלה לעשות, ואולם מכאן ועד לתמיכה מרחק רב. אני, בתמימותי, איני רואה אלא שלארה"ב מדיניות מוצהרת אנטי־ישראלית מובהקת, וכל תמיכתה אינה אלא אי־הוצאתה של מדיניות זו לפועל. לפי־שעה.

כאשר חסמו המצרים את מצרי־שלמה, לא יכלה ישראל לפתחם אלא על־ידי פלישה לסיני. אולם ארה"ב הצהירה שהיא ערבה לגבולות כל המדינות במזרח התיכון, כלומר שהיא אוסרת על ישראל לפרוץ את המצרים. לאחר המלחמה הצטרפה ארה"ב לתביעה לפינוי השטחים. פינוי והכרה, פינוי ושלום, אבל פינוי. הראשונה בחמש הנקודות של הנשיא ג'ונסון—פינוי כל השטחים הכבושים.

כל ענין ההצהרות והערובות תמוה. הן ממשיות מאד כאשר על ישראל לשלם את מחירו, אך מתנדפות לפני יום הפירעון. וכי לא ערובות אמריקאיות מסוג כלשהו הביאו לפינוי סיני והפקרת המצרים בשנת 56 ? ובשנת 67 התברר שלא היו אלו ערובות ממש, שלא היו כתובות ומנוסחות וחתומות כדת וכדין. מי יוכל להאמין שבערובות חדשות שתניתנה לא ימצא ביום המבחן איזה פגם, איזה קוץ של יר"ד ? והצהרת־של־המעצמות על ערבות לגבולות במזרח התיכון ? בריטניה וצרפת הסתלקו ממנה ערב המלחמה. ארה"ב חזרה וסמכה עליה את ידה. במאי ערבה ארה"ב לכל הגבולות במזרח התיכון, ומה היה לאותם גבולות ביוני ?

מעצמות פועלות לפי האינטרסים שלהן כפי שהן מבינות אותם. אם יהיה לישראל אינטרס משותף עם מעצמה גדולה, ואם תבין המעצמה את האינטרס המשותף—תתמוך בישראל גם ללא כל הצהרות או ערובות קודמות. אם לא יהיה אינטרס כזה, או אם לא יובן, תמוגנה כל הערובות כאד עוד לפני שרוץ הכדור הראשון.

ו. העתיד

כדי שאמנם יהיה למעצמה כלשהי ענין לתמוך בה, חייבת ישראל להיות חזקה וגדולה ומסוגלת להמשיך ולהתחזק ולהמשיך ולגדול. וישראל אמנם הוכיחה באחר רונה שגלום בה הכוח להשתלט על שטחים רחבי־ידיים ולקבוע את עתידם של מיליוני אוכלוסים.

מהלכן המדויק של המלחמות שתבואנה—אין לצפות. ישראל לא תוכל לתכנן מראש.

להכיל ולקבוע את כל תהפוכות המלחמות האלו. רק זאת יכולה ישראל לעשות: לדאוג שמהלכן הכללי יהיה לטובתה, שתהיינה אלו מלחמות של התפשטות ולא של התכווצות, של גידול ולא של הרס, של התעצמות ולא של הכחדה. אם ישקטו אויביה, תוכל ישראל לקבל על עצמה את התפקיד של ארץ קטנה ושלווה שאין לה ענין בעסקי זולתה. אם לא—לא יהיה לה מנוס מלהתערב בכל מעשי אויביה, לכוון אותם ולשלוט בהם ולצור אותם לצרכיה. היא לא תוכל לברוח מהגדולה, כי אין דרך אחרת.

באווירה של איבה ואיום, בתנאים של מלחמה ומאבק, אין מדינה קטנה מאריכה ימים, היא חייבת לגדול או להיכחד. זאת הבחירה שבידי ישראל. וערובות אין! אין ערובה לישראל שלא תיכחד, תעשה אשר תעשה. אך כמעט בטוח הוא שלא תאריך ימים אם לא תנצל הזדמנויות לגדול ולהתחזק. את ההזדמנויות להשמדתה ינצלו אויביה.

זאת הברירה! חרף כל האידיאולוגיות והחלומות. על אף כל הצביעות והתעמולה. תוך עצות הדוידים, ואיזמי האויבים, והזיות השוטים. אין דרך קלה יותר, אין דרך בטוחה יותר, אין בכלל דרך אחרת להתקיים. ישראל חייבת לגדול. לגדול עד אשר יהיה קיומה מובטח. לגדול עד אשר יגידו האויבים די. כאשר יושיטו ידם לשלום, תדע ישראל שגדלה דיה.

לגדול בשטחים—ובאוכלוסיה. בשטחים גדלה בשנה שעברה. מאיזן תבוא האוכלר סיה? מקורות העליה דללו, וספק אם יפתחו מחדש. גם בטוב שבמקרים, מעבר לכל שמותר לקוות, מוגבלת העליה לעוד מיליונים ספורים, בעוד שאויבי ישראל מונים עשרות מיליונים, לפחות. משום כך הם בטוחים בנצחונם הסופי. לכן תומכות בהם המעצמות. זו הסיבה שאין תומך בישראל.

אבל השטחים החדשים הביאו אתם לישראל אוכלוסיה חדשה. אם תדע ישראל לקלוט אוכלוסיה זו, נפתרה הבעיה. ושכר הקליטה כפול: כל אחד מאוכלוסי השטר חים החדשים שיסגל לעצמו את ההשתייכות העברית הוא לא רק איש גוסף לישראל אלא גם אחד פחות לצריה.

לא ביום אחד יקרה הדבר, אך אין הזמן דוחק עד כדי כך. אם תוכל ישראל תוך ימי דור לפתוח את זרועותיה, את תרבותה ואת חברתה לפני אוכלוסיה זו—נפתרה בעיית גידולה. שטחים נוספים יביאו אוכלוסיה נוספת, ותהליך הגידול יוכל להימשך עד שיגידו האויבים די. הנחת הערבים, שישראל מוגבלת במקורות גידולה וסופה לכרוע מול משקלם, תימצא מופרכת.

וזה בידי ישראל. אם תתעקש להגדיר את עצמה כעדה טהורת-גזע של אנשים שאמותיהם יהודיות—הריהי כורה לעצמה קבר. אם תדע להפיץ את התרבות העברית ללא גזענות יהודית, אם תדע לדלות את הטוב שבמורשתה—ולהתחלק בו—עתידה לפניך, וסופה מי ישרונו!

אלאסקה, 6 ביולי 1968

נסים רג'ואן: ערבים על ערבים

הערכות-עצמיות ובקורת-עצמית

עוד יותר—ידעו הערבים תמיד מה הם צריכים לעשות, ואף-על-פי-כן תמיד עושים היו מה שידעו כי אסור להם לעשותו. אחדים מהם, לפחות, ידעו—ולעתים קרובות אמרו שהם יודעים!

אחד מאלה היה גמאל עבד אל-נאצר עצמו. משך עשר השנים שקדמו למלחמת-יוני, טען נאצר חוזר וחוזר שהסיכסוך הישראלי-הערבי הוא "הקשה ביותר בעולם"; שאם איזה מנהיג ערבי מעז לומר כי יש בידו פתרון מן המוכן לבעיה הרי הוא שקרן בזוי; שמפלתה של ישראל תבוא רק לאחר שיתגשמו מספר תנאים קשים למדי—ובכללם האחדות הערבית; ושאסור לערבים להניח לאיש זולתם לקבוע את הזמן והמקום של העימות עם ישראל. ואולם בסופו של דבר החליטו נאצר, ועמו לפחות עוד שלושה ראשי-מדינה ערביים, להביא לידי מלחמה עם ישראל בזמן ובמקום שלדבריהם-הם הוכתבו להם על-ידי ישראל—וזאת בזמן שאף אחד מן התנאים שהעמידו לא נתקיים, ובזמן שהעולם דובר-הערבית היה מפולג במידה שכמעט לא ידע כמה קודם מעולם. לאחר מלחמת-יוני החלו משכילים ואנשי-עט ערביים, שעוצם מפלתן של ארצותיהם היכה אותם בתדהמה והנחילים מפח-נפש נורא. בהילולה חדשה של חשבון-נפש והערכה מחדשת. אך לא בשיקולים המחודשים האלה מלאחר יוני נעסוק בדפים האלה. ענייננו כאן יהיה בדברים שמצאו ערבים חושבים לומר על עצמם ועל חברתם בתקופה שבין מלחמת-העולם השניה למשבר שהבשיל את מלחמת יוני 1967. ותחילה מלים אחדות על בעיית הפרשנות העצמית במחשבה ובספרות הערבית.

א. מכשולים לידיעה עצמית ולהערכה עצמית

אף כי מפורסמים הערבים בעושר לשונם וביפי סגנונם, הרי כתביהם על עצמם מועטים ומגומגמים עד-להפתיע—להוציא, כמובן, דברים כתובים-להלל של שבח-עצמי ואפולוגטיקה. דבר זה נכון לגבי התקופה החדשה כמו שהיה לגבי התקופה הקלאסית בימי-הביניים. עם כל שיהיה הדבר מוזר לכאורה, הרי הסופר היחיד בלשון הערבית שניסה אי-פעם את ידו בחקר סוציו-תרבותי רציני של בני-עמו היה ההיסטוריון והפילוסוף התוניסי מן המאה הי"ד, אבן-ח'לדון—ואפילו תצפיותיו שלו לא התיחסו לאותם ערבים בני-ימנו שהתישבו בערים אלא לערבים הנוודים, הבדווים, גם אם במקומות אחדים מתקבל הרושם שהוא מדבר על "ערבים" כגזע או קבוצה אתנית. עם זאת היו שטענו כי בתורת מונח סוציולוגי הכינוי "ערבי" אצל אבן-ח'לדון הוא תמיד שם נרדף ל"נווד" ובדווי, בלי שים לב להבחנות גזעיות, לאומיות או לשוניות. אכן, בנושא זה הדעות חלוקות. אם כה ואם כה, ארבע פרשיות מן הפרק

השני של ה"אקדמות" הגדולות שלו מקדיש אבן-ח'לדון לערבים ולתכונותיהם. כותרות הפרשיות האלו כשלעצמן די בהן לתת מושג מהערכת ההיסטוריון הגדול לנושא שלו:

- ✱ הערבים יכולים להשתלט רק על שטח מישורי.
- ✱ מקומות הנופלים בידי הערבים נחרבים חיש-מהר.
- ✱ יכולים הערבים להגיע למרות מלכותית רק אגב ניצולו של איזה נתון דתי, כגון נבואה או קדושה, או איזה מאורע דתי בכלל.
- ✱ מכל הלאומים, הערבים הם הלאום המרוחק ביותר ממנהיגות מלכותית.

לאמיתו של דבר הרי מתוך מקרא קפדני באמירותיו של אבן-ח'לדון על הערבים אנו למדים כי, לפי דעתו, לאחר פרק-זמן קצר של מימשל חוקי ו"הנהגה מלכותית", שנמשך כ־200 שנה לאחר הכיבושים הערביים הגדולים של המאה השביעית, "ונחו (הערבים) את הדת... שכחו את ההנהגה המדינית... שבו אל המדבר... ושוב נעשו פראים כמו שהיו קודם..." אשר לערבים העירוניים של ימיו, בהם ראה אבן-ח'לדון "צאצאים של הערבים שהחזיקו בערים האלו והתמידו בחיי-התפנוקים שלהם".

הניתוח של אבן-ח'לדון נכתב במאה ה"ד. מאז ועד לראשית המאה ה־20 עברה על הערבים התקופה החשוכה והעקרה ביותר מבחינה תרבותית בתולדותיהם. אולם אפילו בעת החדשה יותר—לערך מאז אמצע המאה ה"ט, כאשר החלו לטפח רגשות לאומניים ערביים בלבאנט—לא היו באסלאם הערבי שום נסיונות רציניים של הערכה-עצמית או פרשנות-עצמית. לפני כעשרים-וחמש שנה העיר על התופעה הזאת פרופ' המילטון גיב. וכך כתב:

עדיין לא ראיתי ספר אחד כתוב בידי ערבי מאיזה ענף שהוא באיזו מלשונות המערב שאיפשר לחוקר המערבי להבין את שרשיה של התרבות הערבית. יתר על כן, לא ראיתי שום ספר כתוב בעברית בשביל הערבים עצמם שניתח בבירור מה פירושה של התרבות הערבית לערבים.¹

פרופ' גוסטב פון-גרינבאום, אף הוא בקיא מובהק באסלאם המודרני, מוסיף ואומר כי אפשר להרחיב את הערתו של גיב ולהכליל בה גם את האסלאם הלא-ערבי. שלושה טעמים הוא נותן לעובדה זו שהמוסלמים לא ניסו לנתח את יסודות הציביליזציה שלהם:

(1) המוסלמי מן האסכולה הישנה רואה באסלאם את הדת הסופית, את האמת האחרונה, את הדרך האחת לגאולה. אפשר מאד גם שתהיה בו הכרה של אורח-חיים מוסלמי. אבל הציביליזציה המוסלמית לא תהיה בעיניו אחת ממספר ציביליזציות, אשר הבדלי המבנה ביניהן מביאים לידי הבדלים באפשרויות ובערכים. מבחינתו, הסופיות של ההתגלות הקוראנית כרוכה בגישה להיסטוריה המדרגת את הדתות בהתאם לקירבתן או לריחוקן ביחס לאמת המוחלטת כהתגלמותה באסלאם. יש לבחון את הזירה המוסלמית מצד ההרמוניה שלה עם מצוות האל שאין לשנותה, אך לא מצד יסודותיה התרבותיים והכוחות האחראיים להולדתה ולצמיחתה.

(2) החברה המוסלמית המודרנית בכללותה נבערת-להדאיב מדעת את המקור, ההתפתחות וההישגים של תרבותה. בערות זו נובעת בחלקה משיטת חינוך לקויה ובחלקה מן ההתעסקות בבעיות-השעה. יתר על כן, שיטות-מחקר מדעיות עדיין לא זכו להתקבל על הכל.

(3) מצבו הנוכחי של המזרח המוסלמי ממריץ אותו דיון בדת או בציביליזציה שניתן לשייכו על-נקלה לאחד או לאחרים מן הסוגים הבאים:

(א) אפולוגטיקה מסוג זה או אחר;

(ב) תיאולוגיה ריפורמיסטית—או "ריאקציונית";

(ג) קריאות להתמערבות;

(ד) דיון או תעמולה מדיניים.

הנה כך, מטרות דתיות, מדיניות ותרבותיות מונעות, או לפחות מפריעות, כל עיון השם לו לתכלית את פרשנותה של הציביליזציה המוסלמית. ואולם לעניינינו חשובה עוד יותר הצורה בה מסכם פרופ' פון-גרנינבאום את ההסבר שלו על שום מה מוסלמי בן העת החדשה מתקשה כל-כך לגשת לניתוח ולפרשנות של מעמדו ותרבותו שלו. "אי-אפשר להגזים בהדגשת הדבר", הוא כותב, "שכל מה שימצא איש המזרח הקרוב בימינו לומר על הרקע שלו ועל המערב הוא בראש-וראשונה שיפוט מדיני. הגשת-הדברים שלו מכוונת להשפיע יותר מאשר לתאר. ראיית עולמו כמו שהוא היא המבוע והמטרה למאמציו האנאליטיים. לעתים לא רחוקות מזמנות הגאנה והרגישות פיתויים נוספים להימשך אל סילופים מודעים-למחצה של העובדות".²

ב. "סיערוב הערבים"

בעוד אשר כל הממצאים האלה חלים על הערבים כחלק מן המזרח המוסלמי, הרי יש קושי נוסף במקום שהדברים אמורים במאמצים ערביים לפרשנות-עצמית. קושי זה הוא בכך שעצם המונח ערבי—ועוד יותר מכך טבעה ותכנה התרבותי של הער-ביות—רחוקים מהיות ברורים לערבי החושב עצמו. ד"ר אסחאק מוסא אל-חוסייני, מלומד מוסלמי ארצישראלי בעל שיעור-קומה, תוהה, למשל, על "היקף ערביותם של הערבים—או ערבאותם, כפי שהם אוהבים לקרוא לה".³

בטרם יגשו לבנות את האחדות הערבית, הוא כותב, יש צורך בחקר יסודי של העמים הערביים, "כדי לברר באיזו מידה הערבאות מושרשת בנפשו של הפרט הערבי". חקירה מעין זו, כותב אל-חוסייני, תעזור לנו לדעת את היסודות שעליהם אפשר להקים את האחדות הערבית ואת היחסים בין הערבים בכללם. התלהבות מצויה בשפע, כמובן—התלהבות שעוררה את הפוליטיקאים לחשוב כי יש כר מספיק לכינון מגעים ולחיווק קשרים בין הארצות הערביות. אולם האמת היא ש"אין התלהבות צריכה לשמש אמת-מידה לנכונותם הממשית של העמים לאחדות או להבנה, או אפילו לכריתת אמנות של ידידות בינו לבין עצמן".⁴

בעיני אל-חוסייני, המכשול העיקרי לאחדות הערבית הוא זה שעצם ה"ערבאות" של

הערבים היא חזות ריקה בלבד, שאין היא מושרשת בנפשותיהם, וששיעורה משתנה כשוני סביבותיהם של הערבים. דבר זה, אומר הוא, מעוררו לצאת בגלוי בקריאה ל"סיערוב הערבים", תהליך שהוא רואה בו תנאי־מוקדם ל"ראשית המלאכה של קיבוצם, איחודם, או הקמת איזה שהוא בנין איתן שנוכל לקרוא לו אחדות, קהילה או כיוצא באלו".

אבל מה פירוש "סיערוב הערבים" בדיוק? כדי להשיב על שאלה זו מותח ד"ר אל-חסייני קו של הבחנה "בין מה שקרוי בפינו 'האומה הערבית' לבין מה שאנו קורר אים 'תרבות ערבית'". לדעתו, האומה הערבית מורכבת יסודות "שעדיין לא הגיעו לגמר בישולם", ואילו התרבות הערבית מורכבת "ממשויות מוחשיות שצמחו במרוך צת הדורות ואשר רק הזמן סייע לבצרן ולחזקן". הצרה היא שהעמים הערביים של ימינו "לא עיכלו את התרבות הערבית ואת הרוח הערבית, גם לא את היסודות בניי האלמוות של הציביליזציה הערבית". אכן, "הערבים לא הבינו את היסודות האלה במידה שתספיק להפוך את העם הערבי לחטיבה מלוכדת היטב מצד החוקים, התרבות, הספרות והאידיאלים". סיערוב הערבים פירושו קירובם אל היסודות האלה.⁵

עד כאן הכל טוב ויפה. אולם באורח שאיננו בלתי־אפייני אין המחבר מבהיר די הצורך את היסודות האלה של הציביליזציה הערבית. אלה שלמדו את התרבות הערבית על בוריה, טוען הוא, "אינם מסתירים את הערצתם העמוקה אליה: מהללים הם את חיוניותה ומקלסים את ליכודה ואת יכלתה לעמוד במפלות השונות אשר נחלה במרוצת הדורות". אבל תהום רבה פעורה בין התרבות הערבית לבין נושאה כיום, ומעריציה של תרבות זו אינם רואים בעמים הערביים מה שהם רואים בתרבות הערבית. כאן מזכיר ד"ר אל-חסייני מעשיה שהוא מביא אותה כהדגמה לאותה תהום. אף שמעשיה זו נוגעת באסלאם ובמוסלמים, סבור המחבר כי מוסר־ההשכל שלה חל על הערבים והתרבות הערבית. צרפתי אחד נשוא־פנים בצפון־אפריקה, הוא מספר, למד את האסלאם כאמונה ונתמלא התפעלות ממנו—עד כדי כך שהחליט לקבל עליו את דת האסלאם. כאשר נודע דבר המרתו לתושבים המוסלמיים של הארץ, נשטפו התלהבות ושמחה עד כדי כך שנאספו בשיר ובמנגינות וצעדו בסך אל מעונו של הצרפתי כדי לברכו על מעשהו. אולם כאשר אך הגיעה התלהבות אל מעונו, וכשראה את התרוממות־רוחם של הבריות, את צניפיהם הגדולים וגלימותיהם הרחבות, את הניסים אשר נשאו ואת הרבידים הארוכים לגרגרותיהם, יצא הצרפתי אל גוזזרתו ופנה אל ההמון בקול ברור וחד: "רבותי, שובו כלעומת שבאתם, ודעו לכם כי הדבר שאותו באתי להעריך היה האסלאם ולא המוסלמים!" אראז הפכו החוגגים עורף ושובו על עקבותיהם, מאוכזבים עד עומק נפשם.

בדומה למוסלמים, שהתרחקו מרוח האסלאם ומן האידיאלים הנשגבים שלו, כך נטשו גם הערבים את התרבות הערבית, את האידיאלים שלה ואת מורשתה. הבה נתבונן במעמדם הנוכחי של העמים הערביים, כותב המחבר. ואלה דבריו:

"העמים הערביים של המזרח הערבי—הבה נניח לרגע את המערב הערבי—מורכבים הרבה יסודות שלא נתמזגו לשלמות אחת, בעלת צביון אחד ונטיות דומות. יש קבר

צות ממוצא תורכי וקבוצות ממוצא צ'רקסי, ועוד שמצאן כורדי, ארמני, אשורי, ארמי ובדווי; מקורותיהן של קבוצות אלה [וגזעיהן] נעוצים בלשונות, ספרויות ומזגים שונים. אין רצוננו לעמוד כאן על עדות לאמונותיהן ולכיתותיהן השונות, אף כי גם אלו לא נטמעו כליל בהמון הערבי, מסיבות מדיניות, דתיות או חברתיות—או מכל הסיבות האלו כאחת. אין להכחיש שהמסיבות המדיניות בעת האחרונה נטו להחריף את ההבדלים בין קבוצות אלו ולמנוע את טמיעתן בשלמות אחת-ויחידה; נכון הוא גם כי מן הדין היה שיספיק רבע-מאה לחסל את עילות הפילוגים ביניהן ולהנחותן אל נתיב לאומני טהור מבחינה תרבותית ולשונית. אם כה ואם כה, כך המצב עכשיו, והוא מחייב להתמודד עם הבעיה של השגת האחדות בין היסודות האלה יותר מאשר להניח בטעות שאחדות זו כבר קיימת.

ואל-חוסייני מוסיף ואומר:

"יתר על כן, רובם המכריע של העמים הערביים בורים, ואינם יודעים קרוא-וכתוב—ולפיכך משוללים הם את הקשר האמיץ ביותר שעליו הפוליטיקאים מסתמכים בהקמת הבנין שלהם. ואין אנו יכולים להאמין כי האחוז הקטן הנותר של יודעי-קרוא וכתוב—שאולי אינו עולה על 10—הוא עצמו ספוג באמת תרבות ערבית עמוקה במידה המספקת להקנות עמדה של מנהיגות על ההמון הזה. העובדה שהיא שהורמים התרבותיים נטו להתפלג בהדריכם את המיעוט הזה ובקבעם את נטיותיו ודרכי מחשבתו, עד שהוא עצמו שוב אינו כשר ליטול לידיו מנהיגות והדרכה בריאות. לא נותרו אלא כמה יחידים נאורים ומסורים שהפיצו את הקריאה, נשאו את הנס והצייתו את האש במרחבים עצומים ושוממים, עד שעלו כל מאמציהם בתוהו".

אך עדיין אין זה הכל. אפילו מה שקרוי אחדות הלשון, שהיא הלב וההתמצית של תרבות לפי הודאתו של המחבר, איננה סימן מספיק לערבאות בעלת-תוכן. במצבה הנוכחי של הלשון הערבית "אין לראות בה גילוי אמיתי של הערבאות". לפי דעתו, הערבית "היא למעשה תופעה היסטורית, פרשת-דרכים יותר מאשר מיפגש". ומוסיף

המחבר:

"הגניבים הערביים הם סימן של הקשרים ההיסטוריים בין העמים הערביים, בעוד אשר הגילוי הממשי של הקשרים האלה צריך להיות הערבית הקלאסית, הערבית של הספר והקולמוס אשר סביבם יתלכדו המוחות והלבבות של העמים האלה כמו גם רגשותיהם ושאישותיהם. היכן עומדת הלשון הזאת למעשה בחברות הערביות השר נות כיום? האם היסודות והקבוצות הללו שעת-הזה דיברנו בהם נפגשים במוסדות-חינוך מסביב ללשון הקלאסית הזאת, וכלום עושים הם כך למרות החילוקים שבסביבותיהם, חילוקים שאותם אין אנו יכולים לבטל חיש-מהר? האם האזרחים הכורדים, האשורים או התורכים שואבים ממעיין לשוני אחד? האם עומד לרשותם בית-ספר המפגיש אותם עם אחיהם-לארץ מכל יתר הקבוצות ומרגיל את לשונם בשפה ערבית נכונה?"

עד כאן באשר לשני הגורמים העיקריים שעליהם הערבאות עומדת—התרבות והלשון. נשאר, כמובן, "קשר שלישי בעל-משמעות: הדת". על הגורם הזה כותב המחבר

שבבנין הערבי הדת היא בחזקת יסוד שהכרח לראות בו אחת מאשיות הלאומיות הערבית. "הדת שלנו", הוא מוסיף, "היא המונותאיזם". האיסלאם והנצרות, בגילוייהם המקוריים ובתמציתם הטהורה, יש לראות בהם עמוד מעמודי הלאומיות הערבית. באיזו מידה אפוא חדרו שתי האמונות האלו אל נפשות הנאמנים בקרב האוכלוסיה של המזרח הערבי, הפגישו את הבריות, ביססו את הדוקטרינות הלאומיות, והעלו על נס את הנסיות והמגמות הלאומיות?

"האמת היא שבמזרח הערבי הדת היא אחד מגורמי הפילוג, והיא בגדר תו של גיוון והתפוררות—לא בתוקף היותה דת־אמת אלא במידה שהיא לקט אמונות והשקפות שנתגבבו לאחר־מכן מתוך קנאות או בערות או חוסר־הבנה. הדת, בין מוסלמית ובין נוצרית, היא במהותה כמיהה לצדק, לטוב ולשיתוף־הפעולה. היא היפוכו של מה שאנו רואים כיום, שעה שאפילו אותה דת עצמה לבשה הרבה צורות סותרות בקרב עדות שונות בתוך אותה ארץ. האמצעים שנתן האלוהים בידי אוכלוסי המזרח הערבי כדי לגבשם, לטהר את נשמותיהם ולאחד את שורותיהם הפכו אפוא להיות היפוכם של אלה.

"הדבר המעורר תמיהה הוא זה שהאסלאם בתקופותיו הראשונות לא הביא לחברה רב־העדתית אלא ברכה ושיתוף־פעולה. אפילו הפולמוסים שעוררו כמה מרכזים מוסלמיים לא השפיעו על ליכודה של החברה... אמת שחלק ניכר מן העולם הערבי לא שם לבו לאמונה הדתית ולא ראה בה את אחד מעמודי החברה. זרם כזה יש לו הצדקה בחברות מפותחות שבהן בא המדע במידה ידועה על מקומה של הדת; אבל בערש הדתות ובחברות נחשלות אין שום דבר שיוכל לתפוס את מקום האוריינטציה הדתית—ובלבד שיניעה אותה אמונה עמוקת־שרשים ודת שהיא אמיתית וחפשית מכל אמונת־הבל ואילת. במסעותי בארצות הערביות חשתי כי המאמינים בלב שלם קרובים לתודעה של ערבאות ודבקים בה ביתר־נאמנות מן החלשים בדתם ובאמונת־תיהם הדתיות. דבר זה לבדו די בו לשמש ראיה ניצחת שהדת היה אמצעי של הבנה וקירוב־הלבבות, ובחשבון אחרון אחד מעמודי הערבאות."

לאחר שהוא סוקר כך את המצב הנוכחי של ערבאות הערבים—ולאחר שהוא מוצא לקוי כל־כך בחסר—מונה ד"ר אל־חוייני את הבחנים שלפיהם אפשר למוד את שיעור הערבאות הזאת. לפי השקפתו יש חמישה בחנים כאלה:

- ✱ המידה בה עם דבק בלשונו, ויכלתו להעריך את ספרותה—לא כיחידים אלא כעם.
- ✱ גאותו של עם על ההיסטוריה שלו והבנתו את סודותיה וסיעופיה של אותה היסטוריה—כמו גם יכלתו לתאר אותה היסטוריה בצורה שתמשוך לב כל.
- ✱ נאמנותו של עם למסורתו הלאומית ולתכונות־המורשה שלו, כשהן נקיות מכל מום וסלף.
- ✱ קנאותו של עם למסורת הלאומית, כולל חוקים, פוליטיקה, דת וכל מה שנוטה לאום להוקירו במרוצת הדורות.
- ✱ נכונות להגן על התרבות, מולדתה ונושאה.⁶

עם שהוא נזקק לחמשת הבחנים שהוא עצמו מחליט בהם, מגיע המחבר למסקנה העגומה שהעמים הערביים "הם ערביים רק בשמם", אם גם מודה הוא כי יש הבדל בתנאים בין החברות הערביות השונות. ודאי, מוסיף הוא ואומר, הכרה לאומית ותנועות לאומיות צצו בכל הארצות הערביות, "אך אלו היו תנועות מדיניות בלבד שאינן מבוססות על יסודות מדעיים נכונים, ואין להן כל יחס לבחנים שעליהם דיברנו. לשון אחרת, ההכרה באה בצורה של התפרצויות, מהן שנגרמו עליידי לחץ מבחוץ ולא עוד. למהלך המאורעות היתה השפעה עזה על ההתפרצויות האלו, פעם החלישן ופעם חיזקן, פעם הוליכן ימינה ופעם שמאלה. עד עצם היום הזה אין אנו יכולים לתלות בתנועות הלאומיות את סגולות התוקף והמוצקות, שכן מעולם לא השפילו לעמוד על הבסיסים שפירטנו למעלה. מעמד־הדברים השורר בארצות הערביות מאשר בתכלית מה שאנו אומרים, אבל אין אנו רשאים לגלות יותר ממה שכבר גילינו. גלוי־וברור שתנועות לאומיות (אלו), הן בהופיען והן בהיעלמן, הסתמכו על הכוח וההשפעה והקנאות שנשתבחו בהם חסידיהן, ולא על עקרונות לאומיים בני־תוקף".

ג. תודעת העתיד

אך אם לדבריו של הוגה־דעות ערבי אחד חסרים הערבים את תכונותיה האמיתיות של הערבאות והם "ערביים רק בשמם", הרי אנשי־רוח ערביים אחרים מצאו את אחיהם הערבים לוקים במובנים אחרים. קדרי חאפז טוקאן, למשל—מי שהיה שר־החינוך בממלכת־ירדן ומחנך ותיק יושב־שכם שחיבר ספרים הרבה—מוצא שהערבים חסרים מה שקרוי בפיו תודעת־עתיד. בספר בשם "נְעִי אל־מוסתקבל" ("תודעת העתיד", ביירות, 1953) כותב טוקאן בפרק הראשון:

"אפייני הוא לערבים שאין להם תודעת העתיד ואין הם יודעים עליו; שהם חושבים רק על ההווה, ומניחים את העתיד למזל ולטבע, בלי תת עליו כלל את הדעת. לעולם הם שרויים בהווה בו הם חיים, ואינם טורחים לחשוב על העתיד או להתכונן לקראתו. וכי למה להם! הם קנו להם בקיאות בחכמת האילתור והתרגלו אליה, והחוש לעתיד נעשה זר להם ורחוק מהם; מעשיהם ראייה לכך, וכתוצאה טבעית מכל זה הדביקים הכשלון בכל שטחי החיים.

"לא תהיה זו גוזמה לומר כי היעדר זה של חוש לעתיד אצל הערבים הוא אחד הגורמים האחראיים לאסונות שניחתו על ראשם בארצותיהם ולכשלונם בזירות הבינלאומית והמדינית. אין ספק כי תודעת העתיד, או ערות כלפיה, היא גורם בהצלחתו של המערב ובשליטתו על הטבע. המערביים חושבים על העתיד, מתכוננים לקראתו, ועמלים להיפון למאורעותיו ותהפוכותיו.

"יהיו אשר ישאלו: מה הסיבה להבדל זה במזג? הפסיכולוגים טוענים כי החוש לעתיד או ההכרה בו הוא כשרון מיוחד שניתן לגזעים מסוימים של המין האנושי, והוא צומח ומתבלט בכמה אומות עם שהוא נקפד בזולתן. ועוד טוענים הפסיכולוגים שגורמי מזג־אוויר ואקלים קר יש להם השפעה רבה על כוחו של חוש זה לעתיד.

שתי סברות אלו אפשר יש בהן מידה של אמת; אף-על-פי-כן, חוש זה לעתיד גובר ומחריף כתוצאה מן השיטות שנוקטות אומות בחינוך ובהוראה, והוא מושפע במידה רבה מן הרוח המפעמת את תכניות-הלימודים של בתי-הספר ואת שיטות ההוראה. ואולם העובדה שהערבים חסרים חוש לעתיד אינה נובעת מגורמי האקלים, מזג-האוויר או תכונות הטבע של ארצותיהם. "לפי עניות-דעתי, אפשר לתלות אותה בעיקר בשיטות המקובלות עליהם בחייהם ובפתרון בעיותיהם, שיטות שהביאו לידי האילתור והאנארכיה הניכרים במעשיהם ובצדדים שונים של עבודתם".⁷ יש אפוא סיבה עמוקה יותר למום זה שבערבים, רומז טוקאן. הערבים, כותב הוא, לא ישתחררו מן הדרכים הישנות ולא ישתחררו את מוחותיהם, אף לא יצליחו לטפח להם חוש לעתיד או להתכונן לגילגוליו ולתהפוכותיו "אלא אם יאמצו להם את המדע והשיטה המדעית ויעשו בהם שימוש בחינוך". משעה שישתלטו עליה כהלכה ויעכלו אותה במידה מספקת, "תעזור השיטה המדעית לדור הנוכחי (של הערבים) להבין את החיים ולהשתלט על הטבע, עד אשר ישאו עיניהם אל העתיד ולא אל העבר וישתחררו מתפיסות ישנות ומוטעות".

בדברו על מפתלם של הערבים בארץ-ישראל ב-1948, מוסיף טוקאן:

"שואת ארץ-ישראל פגעה בכל הערבים; זו היתה תוצאה מוכרחת מן השיטות שלפיהן פעלו הערבים במאבקם ומן התנאים שעיצבו את חייהם. השיטות האלו והתנאים האלה זרים הם למדע ונטולי-בסיס מכל-וכל; הם נקבעים על-פי אמות-מידה של העבר ושאפותיו, והוא הדבר שהביא לידי בילבול במעשה ואילתור במדיניות ובמג-מות. המצב בארץ-ישראל היה בו כדי להזהיר מפני התוצאות הרעות ביותר שבגדר האפשר, וסכנות נשקפות היו לעולם הערבי בכללו ולא-ארץ-ישראל בפרט. מה עשו הערבים?"

הערבים "לא עשו דבר לקדם פני יום יבוא, והחלו לקשור קנוניות זה נגד זה ולעשות פומבי לכל מדיניהם ומריבותיהם. כאשר באה השואה, לא היתה כוננות ולא היו אמצעי-זהירות. אחרי-כן ניתכו אסונות על ראש הערבים, פצעו את גאווותם, עלו להם במחיר ארצם היפה ביותר, והפיצו לכל רוח מיליון יצורי-אנוש המתהלכים בדלות, בעוני ובחוסר-כל. אילו היה לערבים חוש לעתיד, ואילו נהגו במאבקם על-פי עקרונות המדע והארגון, כי אז התכוננו לצפוי לבוא וחסכו מעצמם ומארצם פורענויות ואסונות".

העובדה שלא נזקקו לשיטה המדעית בפתרון של בעיות חברתיות ומדיניות הביאה לידי חולשה בתודעת העתיד, והבשילה אותו אילתור שהעמיק חדור כלי-כך במעשיהם של הערבים... הדבר שאין לערער עליו הוא שבורותם של הערבים בשיטה המדעית וריחוקם מן המדע עזרו לאויביהם והנחילו להם את הנצחון בסיבוב הראשון נגדם.

"איך יכלו אויבים אלה שלא לנצח כשמצוידים היו במדע ונזקקים לשיטותיו ומשתמ-שים בהן בקנה-מידה גדול, בעוד אשר הערבים החזיקו באמות-המידה הישנות ונהגו בדרך שפל-כולה תוהו-והוה ונטולת ארגון ודייקנות?"⁸ אחרי-כן מוסיף טוקאן ומפרט את היתרונות הספציפיים אשר יבואו להם לערבים

אם, וכאשר, יאמצו להם "את השיטה המדעית". הערבים, הוא כותב, "עומדים בפני תנאים בלתי-גורמליים ובעיות חמורות הגוזרים על כל אחד מהם להבין מה חובתו ולחוש באחריותו כלפי הציבור; הם מחייבים אותו לצעוד אל הזירה כשהוא מצויד ברוח-הזמן וחמוש במדע, מצד אחד, ובהחלטיות ואומץ, מצד שני—ולפעול למען הריפורמה וקידום ההריוסות. עלול דבר זה להביא לידי צרות וקשיים, אבל בנפש חפצה ישאו בהם לטובת הכלל ולרווחת הציבור ולמען אמונותיו של אדם..." טוקאן מוסיף ואומר:

"אכן זוהי תקופת המדע, ומי שאינו מאמץ לו את המדע ואינו הולך בדרכו ומקבל את שיטותיו מתיק עצמו מרוח-הזמן, סוטה מן הקידמה ומתקומם על המגמה הכללית של הציביליזציה; אחת דתו לשקוע ולהיפחד כליל. האומה השואפת חיים, והחפצה לשמר את מעמדה ולבנות חברה פוריה ופעילה, חייבת לאמץ לה את המדע בחינוך כדי להשיג את התוצאות היעילות ביותר מתודעת-העתיד שלה ומרגש-האחריות שלה... תודעה זו ורגש זה אינם יכולים להביא לידי התקדמות מקיפה אלא אם כן תשלמנה אותם רוח מדעית, אמונה בשיטות המדע, ונכונותו של אדם להניח לאמצעי המדע להדריך את מעשיו. לכן חובת האחראיים להדגיש את השיטה המדעית בתכניות-הלימודים של בתי-הספר ולשים לב כראוי לצדדים הנסיוניים של המדעים... המהפכה התעשייתית היתה פרי המדע הנסיוני, והמצאות אינן אלא תוצאה מניצולו של המדע בחיים; הן פרי השיטה המדעית, ומקורן היה בעובדות שנתגלו על-ידי אותה שיטה".

אבל אין זה סוף יתרונותיה של השיטה המדעית. "שיטה זו מסייעת לחסל את שור-ריהם של מסורות והרגלים ישנים ומפלטת את הדרך לצמיחה נמשכת ולהתקדמות ללא הפסק. מי שחדור רוח המדע יכול למנוע הרבה מבוכה רוחנית בפוליטיקה ובכלכלה, ודבר זה מצדו מסייע בפתרון בעיות בצורה בריאה מבוססת על היקשים, סטטיסטיקה, ניסוי ודוגמה. מלבד זאת הרי השיטה המדעית בעיקרה היא גם בית-ספר למוסר גבוה יותר, הואיל והיא מבוססת על תכלית האובייקטיביות, על סבלנות, חוסר משוא-פנים, שקידה וחריצות, והתנזרות בחיפוש האמת. תכונות אלו, שהחוקר מצווה עליהן, כולן עולות בקנה אחד עם המוסר הגבוה, ומין הדין שתדרכנה את האדם בחייו ובמאבקו".

בתוך כך, "אין ספק שהשיטה המדעית מסייעת לפתח וללטש חוש לעתיד, והיא מחזקת את הכרת האדם בתפקידו, עד שהוא מיסד את חייו ומעשיו על חוש זה והכרה זו לאחר שהעמידם במבחן השיטות והדרכים של המדע, ועל-ידי כך הוא קוטף את מיטב הפירות לארצו ולבני-ארצו. כאן רואים אנו את טובות-ההנאה, החמירות והרוחניות כאחת, שיכולים לומדים ושאינם-לומדים כאחד להפיק כשהם חדורים רוח מדעית ומבינים את משמעותה ואת השפעתה ופעולתה בליטוש ההכרה בעתה, בהגברת רגש האחריות, בעילוי של הפרט ובתיקון מידותיו של הציבור".

ד. הערבים והציביליזציה של ימינו

כאן יש לומר שקריאה מפורשת ולוהטת זו לאימוץ "שיטות מדעיות", השלכת מסך-רות והרגלים ישנים של מחשבה ומעשה, ולשיחרור הנפש בכלל מאזיקי העבר, היא קריאה חדשה למדי וחדשנית בהחלט בעולם הערבי-המוסלמי, בפרט כשהיא באה מפי איש כטוקאן, שבחשבון אחרון יש למנותו עם בני הדור הקשיש. אולם קריאות מעין אלו התרבו מאז כתב טוקאן את ספרו, והן באו בעיקר מדור חדש של משכילים שגדלו ובגרו לאחר מלחמת-העולם השניה. ביטוי נאה לדור זה משמש מוחמד נהבה, מוסלמי לבנוני, אשר ספריו, "משבר הציביליזציה הערבית"⁹ ו"ערבאות והומא-ניזם"¹⁰ תופסים מקום נכבד בספרות הערבית המאוחרת יותר של פרשנות-עצמית וחשובן-הנפש. בספרו השני ניגש והבה לנתח את עמדותיהם של הערבים כלפי הציביליזציה המערבית, ואגב כך הוא מצליח לומר כמה וכמה דברים קולעים ובוטים מאד על מעמדה-הדברים הנוכחי בעולמו האינטלקטואלי והרוחני של הערבי בן-זמנו.

בעקבות פלישתה של הציביליזציה המערבית, כותב והבה, הציפו את המזרח הערבי שתי מגמות עיקריות—האחת שהשמרנות מציינתו והשניה שהיא מהפכנית בצביונה. הראשונה נושאת את דגל המרי וההתנגדות לציביליזציה המערבית; תומכיה מחזירי קים בדעה שהיא חמרנית ואין בה דבר מלבד החמרנות; שהיא מכוונת את כל הכורחות הפעילים של העמים שאותם בלעה. המזרח, מצד שני, רוחני הוא, ואסור לבזוז את הרוחניות שלו. "הקיצוניות לא מנעה אחדים מן השמרנים האלה מלהצדיק את עמדתם באמרום כי ציביליזציה זו שופעת שיטות ומניעים של מלחמה—עובדה האמור רה להוכיח שהיא מתפלשת בחמרנות. הם אומרים גם שציביליזציה זו באה אלינו שלובת-יד עם האימפריאליזם; היא מיצגתו ומשרתת את צרכיו, ולפיכך עלינו להת-נער ממנה ולדחותה. הם אומרים גם שהציונים הם אשר יצרו את עיקר תכנה, שהציונות זורמת בעורקיה ומדריכתה, ואשר על כן יש לאחוז באמצעי זהירות נגד קלקלותיה ועוולותיה". ואולם, לדברי והבה, "ברור-בתכלית כי אין כל יחס בין היסודות של כל אחת מן המסקנות האלו לבין הכוזב אשר בהן".

אשר למגמה השניה, הרי ההערצה לציביליזציה המערבית מניעה את תומכיה לקרוא לאימוצה השלם. אולם קריאה זו שלהם "מקורה באותה אמונה בחמרנותה של הציביליזציה הזאת וברוחניותו של המזרח, עד כדי כך שלא יכלה הערצה זו לרסן את אכזבתם המרה מן הרוחניות ואת התפעלותם המפורשת מן החמרנות".

בין שתי המגמות האלו—או, בעצם, בין שני הזרמים האלה המנוגדים והיחודניים—יש עוד זרם: הקריאה לאימוצה החלקי של הציביליזציה המערבית. זרם זה "קורא לשביל-ביניים הדרוש מתינות ומידה בכל אשר יאומץ. תומכיה של מגמה זו מאמינים באחיזה בצד אחד של הציביליזציה המערבית, הוא הצד המדעי שהוכח כי נחוץ הוא לקידמה, ובוויתור על צדדיה האחרים, בפרט המוסר שלה. אולם בעיקרו של דבר גם קריאתם של מטיפים אלה מיוסדת באמונה בחמרנותה של הציביליזציה הזאת וברוחניותו של המזרח".¹¹

אם ננסה עכשיו לעיין בהשקפות תומכיהן של שלש האסכולות האלו, כותב והבה, "נמצא כי שלשתן מסכימות בנקודה אחת—היא, שהציביליזציה המערבית חמרנית בעוד אשר המחשבה המזרחית רוחנית". אולם, למען האמת, "מופלא ממני מניין באה הסכמה זו גם לא בכוח איזה הגיון היפתה שרשים. האם זה משום שהציביליזציה המערבית משופעת במוצרים המתגלמים בצורות חמריות, למרות העובדה שמוצרים אלה לא באו אלא כתוצאה של כוח רוחני? מה פירושה של רוחניות אם לא הרמר־ניה איתנה עם ערכים החותרים לשיעבוד החומר וניצולו תחת ההתחמקות ממנו והבריחה אל השלילה שבדבר־ריק על רגשות והזיות? מה מוסרם של המזרחיים ומה רוחניותם לעומת האהבה חסרת־הפניות לאמת, יראת־הכבוד לחובה וההערצה העמוקה לחירותם של אחרים, הבאות לידי ביטוי בפועל־ממש בהתנהגותו של אדם בן־תרבות?"

אף אחד מן הזרמים האלה אין בו כדי לעמוד במבחן השכל, מוסיף והבה, "שהרי כולם בכוב יסודם. אין כיום כל רוחניות במזרח. את הרוחניות אפשר למצוא במערב, ויסוד הקידמה מגלם את הרוחניות הזאת עצמה". ואולם אם אנו סבורים כי כל שלושת הזרמים האלה אין להם ערך, הרי אחד מהם—זה הקורא לאימוץ חלקי—יש בו נוסף על כך גם משום סכנה. זרם זה, המכונה מתון, הוא הכוב בכבוד־רובעצמו, והשפעתו מזיקה הרבה יותר מזו של שני קודמיו הואיל וכוח־השיכנוע שלו גדול משלהם. וזאת בגלל סגולת החכמה שמיחסים לו, חרף העובדה שהוא מבוסס על סתירה יסודית. והמחבר מסביר: "הציביליזציה המערבית אין לה כל מדע שלא צמח ופרח על בסיס של מוסר. הנה כך אין כל משמעות לאימוץ המדע ולהשלכת הבסיס הזה... הציבילי־זציה המערבית היא אחדות שאין לחלקה, וכל חלקיה יונקים מאותה נפש—עד כדי כך שהחלוקה תהרוס את כל ערכה ותועלתה". המובן היחיד של הקריאה לאימוץ חלקי של הציביליזציה המערבית אינו, בעצם, "אלא פחדנות וחדלון־אישים"; הוא נובע מקוצר־יכולת להבין את העובדות, המביא לידי מנוסה אל פחד והססנות. והבה מוסיף ומוכיח כי התהליך כולו הוא בלתי־נמנע. וכך הוא כותב:

"האמת היא שהסכמתנו ללכת אחר קבוצה זו או אחרת מתומכי שלושת הזרמים האלה לא תשנה את מהלך המאורעות, שכן השפעתה של הציביליזציה המערבית היא ממשית ואוטומטית כתוצאה מן המגע הרצוף שנאכף על־ידי מסיבות החיים המודרניים ומציאותם של צינורות־התקשורת". אולם יש עובדה אחת חשובה שאין לערער עליה: לא יוכל להיות שום ערך בהשפעה המערבית הזאת. "נהפוך הוא, סכנה היא לשכל הערבי להוסיף ולהחזיק בהשקפה מוטעית על רוחה של הציבילי־זציה הזאת. אם נתמיד לאחוז בהשקפה זו, לא נפיק שום ברכה מאותה השפעה; כי כל עוד אנו נשארים רחוקים עד מאד מרוחו של הדבר שאנו מאמצים לנו, יהיה הכשולן מנת־חלקנו מתוך שנבדד את עצמנו ונישאר בחוג הצר שלנו שבתוכו אנו סובבים כיום והמחדיר בנו הרבה רעיונות ומושגים כוונים".

חשוב מאד הוא לתקן את השקפתם של הערבים על הציביליזציה המערבית, קובע והבה. ראייה מאוזנת של הנושא תוכיח את הצורך באימוצה השלם של ציביליזציה

זו בגלוי ומרצון. "זוהי התקופה של ציביליזציה עולמית אחת. לשום עם אין ברירה אלא לצעוד לקראתה ולקלוט אותה קליטה גמורה אם חפץ חיים הוא ואין רצונו להידבק אל העבר הבלה".¹²

ה. אגדת הניגוד בין מזרח למערב

האוניברסליות של הציביליזציה המערבית, הטענה שאין היא מוצר "טהור" אלא רכיב בלבד, העובדה שהיא מכילה הרבה דברים שאולים מציביליזציות אחרות, בפרט מן הערבית, והתפקיד שמילאו הערבים בימי הביניים כמוסריהם ומפיצייהם של האומנויות והמדעים המהווים את הציביליזציה הזאת—כל אלה הם נושאים שהמשכילים הערביים בני-דורנו להוטים להדגישם כשהם באים להשוות את מצבו הנוכחי של המזרח לזה של המערב. אין זה בלתי-טבעי שהם מודגשים במיוחד על-ידי אותם סופרים ערביים המטיפים לנטילת אמצעיה של הציביליזציה המערבית ולאימוץ שיטותיה. מוחמד והבה, שמכתביו ציטטנו למעלה, שוקד להטעים כי עצם המונח "ציביליזציה מערבית" הוא כינוי שאינו הולם את עניינו—שהוא "מכיל מידה של הגומה ומחייב לפיכך קצת הבהרה והגדרה". כי בעוד שמן המונח מתרמו כי ציביליזציה זו שייכת למערב לבדו, "למעשה היא הציביליזציה של החברה האנושית כולה".¹³

והבה גורס כי אחד הדברים האפיניים לתקופתנו הוא שאינה סובלת את קיומן של כמה וכמה ציביליזציות שונות. "מעמדו של האדם בדור הזה שונה מאד ממה שהיה בימי-קדם. לשעבר היתה ציביליזציה מסוימת בוקעת ועולה ואחרי-כן היתה תפארתה נעלמת או פגה כתוצאה מעלייתה של ציביליזציה אחרת ובוואה במגע עם זו". אף-על-פי-כן, ברגיל היו ציביליזציות מתקיימות לפעמים בעת-ובעונה אחת בחלקי-תבל מרוחקים מאד זה מזה. אולם כיום חיי האדם שונים מאד ממה שהיו בעבר: "חלה התפתחות יסודית בחיי המין האנושי, שכן בעוד שהיו אומות חיות במבודדות בכורי-היתוך נפרדים, כיום הן חיות חיים קיבוציים ושותפים לכל יסודותיהם הודות לשינויים שחלו בחיי הציבור עקב ריבויין של דרכי המגע מכל הסוגים ומהירותן הגדולה של דרכים אלו". מגע זה סיע למעופם המהיר של רעיונות. מחסומים גיאוגרפיים ומרחקים גדולים שוב אינם בגדר מכשול. "האנושות כולה הפכה להיות כמין משפחה אחת הדרה תחת קורת-גג אחת. התפתחות זו הביאה לידי כך שכיום יש לאנושות כולה שליחות אחת—והיא, לשאת את הליפיד של ציביליזציה שאינה יכולה להיות אלא אחת. אשר לציביליזציה הזאת, כמעט אין היא יכולה שלא להיות תמצית מחשבתו של האדם בכל שלביה. אין היא יכולה להתעלם מן העבר או חלק ממנו לפי שעבר זה הוליד אל ההווה ולפי שכל העמים משתתפים כיום במאמץ המשותף... בדומה לכך אין היא יכולה להיעצר בעבר או בחלק ממנו. כי חוק האבולוציה אינו מאפשר דבר שכזה".

הציביליזציה של ימינו היא אפוא אנושית כללית. "אם גם היה לעמים האירופיים החלק הגדול ביותר ביצירתה ובגיבוש אפיה המיוחד, אין הדבר מניח לנו לראות

בה ציביליזציה אירופית במקורה. צמיחה זו היתה רק תוצאה של תהליך עיצובי אשר בו הותכו יחד כל הציביליזציות הקודמות עם גורמי-היסוד שלאחריהן שאליהם הוליכה ההתפתחות ההגיונית של מחשבת האדם וצדדי התיקון והבקורת שפנתה התפתחות זו על הציביליזציות הללו".

לשאת את לפיד הציביליזציה המודרנית—זוהי כיום שליחותן של כל האומות. "אין עוד מקום להבחנה בין שליחותה של אומה אחת וחברתה. שליחות זו כרוכה באחריות, וכל אומה יש לה חלק בזו. סימן לחשיבותה של כל אומה ואומה הוא שיעור האחריות שהיא נוטלת על עצמה ומקיימתה בפועל, וכן הערך והחשיבות של אחריות זו ביחס לענין המשותף". כשאנו בודקים את רוחה של ציביליזציה זו, מוצאים אנו שהיא באה במרום סולם-ההתפתחות של האדם באשר הוא אדם. "אחד מיסודותיה הוא המחשבה המדעית, עם גורם התבונה שהוא פועל-יוצא מתרבות רחבה והגורם של חתירה חסרת-פניות אל הדעת. יסוד זה הביא לידי התקדמות התעשייה והשינויים בתנאי-החיים".

עוד אחד מיסודותיה הוא הרוח החברתית, שהביאה לידי שיתוף-פעולה מוגבר והצמיח חה הרגלים הרבה הנושאים ברכה לצמיחתם ולהתקדמותם של החיים החברתיים. ויסוד נוסף, מאוחר יותר בציביליזציה זו הוא יצירתה של דעת-קהל עולמית ועלייתה ככוח שהשפעתו נודעת על עניינים מדיניים וכיוצא בהם.

ואולם כשאנו מתבוננים ביסודות האלה מוצאים אנו שכולם מתבססים על עקרון אחד שהוא תמצית החירות. "החירות היא רוחם של כל המאמצים, מדעיים כחברתיים. הנה כי כן, צדדים שבשיחרור לאומי הם הצדדים החשובים ביותר שצמחו מן הציביליזציה הזאת בשטח המדיני. אשר ליתר הכוחות התוקפניים של האימפריאליזם, אין להם ערך הואיל ומצויים הם רק אצל מספר פוליטיקאים, שפשי שהוכיחו המאר רעות אין הם מיצגים את רצון אומותיהם".

העובדה שהחירות היא רוח הציביליזציה המודרנית "מאשרת שהגענו לשיא ההתפתחות האנושית, כי אין עיקר האדם אלא חירות בטירתה. הציביליזציה של האדם הביאתו כיום לידי כך שפגש בתמצית הזאת וספג אותה בפועל-ממש לאחר שנתקל במכשולים הרבה על דרכו. וכך רשאים אנו לומר כי גורלה של כל אומה כרוך במילוי שליחותה בשירות הציביליזציה הזאת".

הטפתו הלוהטת האחרונה של והבה בזכות הציביליזציה של המערב ודרכיו יש בה יסוד ברור של הגומה. עם זאת, אין הוא יחיד בהטפתו זו—או לפחות בפיתוח התיוה שעליה הוא מבסס הטפה זו. ד"ר מוחמד כאמל עי'אד, פרופיסור באוניברסיטה של דמשק ואחד המשכילים הערביים בעלי חוש-בקורת מפותח יותר משנות ה-40 וה-50, עומד על התיוה הזאת—האוניברסליות של הציביליזציה—ביתר-הרחבה. במאמר שפירסם בקובץ עיונים שפורסם על-ידי מחלקת-התרבות של הליגה הערבית, בכתבו לענין הפולמוס המוכר על-אודות "חמרנותו" של המערב ו"רוחניותו" של המזרח, פוטר עי'אד מכל-וכל את הניגוד שמעמידים לעתים קרובות בין מזרח למערב. מה כוונתנו במונחים אלה, והיכן הקו החוצץ בין מזרח למערב? "כלום אין הבדלים

בולטים יותר בין התרבות האנגלו־סקסית לתרבות הלאטינית? כלום הספרדים והאי־טלקים קרובים במזג, ברגשות ובדרכי־מחשבה אל הסקנדינבים והאנגלים יותר מאשר אל המצרים, הלבנונים, או הסורים? כלום אֶפִּיה ומצבה המזרחיים של יפאן מנעו אותה מלאמץ לה את התרבות והציביליזציה של המערב? ולבסוף, כאשר עמדה מצרים העתיקה בשיא פריחתה כלום לא התפשטה הציביליזציה שלה על־פני רובו של העולם, ולאחריה כלום לא באה הציביליזציה היוונית, ואחרי־כן התרבות הערבית־המוסלמית? וכלום לא הצמיחו ברכה לכל האומות על־ידי שהמריצו את התקדמותו של הגזע האנושי?¹⁴

על שום מה אפוא רצון זה לשמר את הציביליזציה המודרנית לאומות המערביות בלבד ולהניע את העמים האחרים להידבק אל תרבויותיהם העתיקות? האם לא שאלה התרבות המערבית בזמנה את רוב רכיביה מן היוונים, הסינים והערבים? וכך כותב עיאד: "מן השאלות האלו ודומותיהן אנו מגיעים למסקנה שאין מנוס ממנה, שאין המסורות שלנו אוסרות עלינו ליטול מן התרבות המערבית בת־הדור. אכן, מלבד קבוצה של שמרנים בכמה ארצות ערביות—שלטוב־המזל נצטמקו כדי מיעוט קטן—אין בנו גם אחד החולק על הצורך בנטילה כזאת. יש קבוצת אנשים המתקראים מתונים והטוענים שהנטילה שלנו צריכה להצמצם רק בטוב שבציביליזציה המערבית, באימוץ אותם יסודות שנוכל למזגם עם תכונותינו, מסורותינו ומנהגינו. אכן, חולשתו של טיעון זה טמונה בקושי שבהגדרת הסגולות שעלינו לשמר, או בהבחנה הברורה בין טוב לרע בתרבות המערבית".

על־כל־פנים, כשאנו מדברים על התרבות, המסורות והמנהגים שלנו, כדאי "שנתחקה אחר שרשיהם בהיסטוריה, נתבונן במסיבות בהן נוצרו בראשונה ואחרי־כן השתנו ועוצבו מחדש. על הכל, שומה עלינו לשאול את עצמנו אם צריכים אנו לשמר כל מה שקיבלנו מן העבר; אם העובדה שמנהג אחד התמיד כימי דור אחד או עשרה דורות מצדיקה את שמירתו, הגם שהמסיבות השתנו—ולמעשה, אף אם מראשיתו היה פרי תקופה של ירידה או של שלטון זר, כולנו—שמרנים, מתונים ומודרניסטים—גאים על התרבות הערבית שלנו בימי תפארתה, על יכלתה להסתגל, להרחיב אֶפִּיה ולהדביק את מהלך ההתקדמות העולמית. ואמנם רזיונים היו אבות־אבותינו ליטול מכל האומות, וזאת בקנה־מידה גדול מאד. הם שאלו את שיטות הממשל, המינהל ומשק־הכספים, כמו גם את אמנויות הארדיכלות, הנגינה והקישוט מן הפרסים והביזנטים; את ההשקאה והחקלאות מן הנבטים; את המתמטיקה מן ההינדוסים; ואת ייצור הנייר וכלי־הקדרות מן הסינים. הם גם הלכו אצל היוונים ליטול מהם רפואה, מתמטיקה, פיזיקה ופילוסופיה; גם לא חששו ללמוד אמונות ודתות אחרות כגון היהדות, הנצרות, המנדעיות והמיסטיקה, שבכולן עסקו ומאחדות מהן הושפעו".

לאחר־מכן פונה עיאד אל תרומת הערבים לגיבושה של הציביליזציה המערבית. התרבות הערבית, לדבריו, מילאה תפקיד חשוב ביצירתה של הציביליזציה המודרנית. הרנסנס באירופה היה תוצאה ישרה מהשפעתה של זו על האירופים בזמן שהיו הערבים בספרד ובסיציליה ובימות מסעי־הצלב. אירופה שאבה מחיבורים ערביים

מלוא חפניים מדע מתימטי, אלגברה, פיזיקה, רפואה ואסטרונומיה. עד למאה ה־16 וה־17 הוסיפו ללמוד באוניברסיטאות של אירופה את חיבוריהם של אבובכר אל־ראזי, אבן־סינא, אבן־רושד, אבן אל־היית'ם ואבו אל־קאסם אל־זהראוי. השפעת הספרות הערבית לא הצטמצמה בצמיחת השירה הלירית בדרומה של צרפת ובשיירתם של דאנטה, בוקאצ'ו וסרוואנטס. עדיין היא ניכרת ביצירותיהם של גיתה וריי־קרט בתחילת המאה ה־19.

הערות

- ¹ *The Near East: Problems and Prospects*, ed. Ph. W. Ireland, Chicago 1942, p. 60.
- ² Gustav von Grunebaum, *Islam: Essays in the Nature and Growth of a Cultural Tradition*, London, 1955, pp. 185-186.
- ³ אסחאק מוסא אל־חסייני, *אזמה הפקר הערבי* (משבר המחשבה הערבית), ביירות 1954, עמ' 125—113.
- ⁴ ש.ם.
- ⁵ ש.ם.
- ⁶ ש.ם.
- ⁷ קדרי חאפז טוקאן: *ועי المستقبل* (תודעת העתיד), ביירות 1953, עמ' 13—5.
- ⁸ ש.ם. כל הציטוטים הבאים בהמשך קטע זה מאוחזו מקור.
- ⁹ מוחמד והבה: *אזמה الحضارة العربية* (משבר הציביליזציה הערבית), ביירות 1957.
- ¹⁰ הנ"ל: *عروبة وانسانية* (ערבאות ואנושות), ביירות 1958.
- ¹¹ ש.ם.
- ¹² ש.ם.
- ¹³ ש.ם.
- ¹⁴ *مستقبل الثقافة في المجتمع العربي* (עתיד התרבות בחברה הערבית) במסות ומאמרים, הלגה הערבית, קאהיר 1954.

זיקלין כהנוב: עם שיבה למזרח

כאשר נכנסתי בראשונה משער־שכם לירושלים־העיר המוקפת חומה דומה היה הדבר כאילו תפסני קסם, כל־כך השתפרתי מן הריחות, המראות והקולות שדמו כל־כך לכל אשר הכרתי בשעתו בחלקים העתיקים, מוקפי־החומה של קאהיר. ריחם וצבעיהם של תבלים, המצלתיים של מוכרי התמרהינדי בסינר־המשבצות הסגוניים שלהם, אוזירת הבאזאר, הנשים עטויות־הצעפים היוצאות מרחובות מפותלים—כל אלה העבירוני אל עולם אחר. לחושינו יש זכרונות משלהם, וזכרונותי שלי ניצורו. אך עברו שעה או שעתיים והנה שבעתי, להפתעתי. לא הייתי, ולא רציתי להיות, חלק מן העולם הזה, אלא אדם מדרני השייך למאה שלו. עם כל היופי והאופי שבירושלים, הרי מן הצד האנושי לא היה המקום רומנטי, אַקוּוּטי או ציורי אלא פשוט עני, נחשל, מתנוון. היו, פשוט, יותר מדי ילדים מלוכלכים ולבושי־בלואים המוכרים מיני אשתות ברחו־בות ואינם יודעים שהם קרבנותיה של האקוּוּטיקה הזאת המהוללת כל־כך.

שאלתי את עצמי: אבל מה בדבר ההיסטוריה, מצבות־העבר, פעמוני הכנסיות, קריאתו של המואזין לתפילה? ובכן, מה בדבר כל אלה? נוטר־דאם וכנסיית וסט־מיניסטר הם סימני־היכר נאים למקומם, המעידים על רציפות ההיסטוריה והתרבות של עם, אבל החיים אשר סביבם השתנו. צרפת ובריטניה של ימינו משייכות עצמן לעבר שלהן הודות לציוני־המקום האלה, אך הן יצרו עוד הרבה והרבה דברים מזמן שהקימו הקדמונים את הקתדרלות. רציפות אין פירושה לשמור על אורח־חיים כצביונו, כאילו היה חפץ מוזיאוני, אלא לחדש אותו, ליצור מסורת חדשה תוך כדי התחדדות עם הישנה ושבירתה, עד שחוזרים ומגלים לפעמים את הקבע שבאורח־הוויה. בזאת הצליח העולם המערבי, וכמהו גם כמה חברות בלתי־אירופיות שחוללו את המעבר ממשק אגרארי למשק תעשייתי—יפאן, למשל—אף גם ישראל. כל כמה שהכותל המערבי מרעיש את מיתרי הלבבות, אין מטרתנו לחזור ולהעתיק כאן את החברה שהתקיימה בימי בית שני. ואילו הדבר המפליא אותי בעולם שנפתח לנו מסביב הוא שלכאורה לא היה אלא חוזר על עצמו, ועשה רק העתקות עלובות של דגמיו הקדומים. אפילו האומנויות העתיקות של המזרח התיכון, כמו קדרות ומלאכת־זכוכית, שדוגמות נהדרות כל־כך מהן אנו רואים במוזיאון רוקפלר, דומה כי התנוונו ונשארו רק חזרה נטולת־השראה על דגמים עתיקים. הרוח היוצרת כמו מתה ופינתה מקומה לאולת־יד חורשת־גנסם. אי־אפשר לקיים בעת־זו־בעונה־אחת ארגון חברתי מתקופת־הברונזה ולחיות חיי חברה מודרנית, המסוגלת להתחרות בעולם כמו שהוא כיום. בעולם הזה, שהמסורת איבנה אותו, תהיה המהפכה היחידה בעלת־המשמעות מהפכת המדרגיות, וזו בהכרח תגרוף עמה את הנשים ותשפיע עליהן.

אולי משום שגדלתי בצדה של חברה מוסלמית, באחת ממובלעותיה היהודיות, בנות המעמד הבינוני ובעלות ההשכלה האירופית, הרי הדבר שממנו אני מתרשמת ביותר אגב פגישה מחודשת עם חברה מוסלמית הוא זה שבארצות אשר בהן הגברים מרבים כל־כך לדבר על שיחרור ומהפכה השתנה מעט כל־כך לגבי הנשים. נראות הן כה מוכרות וכה מרוחקות בעת־ובעונה־אחת, הנשים האלו דמויות־הצל, השותקות, כומ־סות־הסוד, כאילו נעדרות הן מן העולם, ואפשר דווקא שכוחן גדול יותר משום שאינן נראות לעין—או משימות עצמן רואות־ואינן־נראות. יש מהן המשפילות הביט מחלונותיהן וגזוזטרותיהן על החזיון החדש שאנחנו מציגים לפניהן. כה הרבה משעות־הפנאי שלהן מבלות נשים במזרח על גזוזטרות, כשהן מתבוננות איך העולם חולף־עובר בנגדן.

ברחובות אני מכירה את האשה העירונית בת גיל־העמידה, מצועפת, כוח שאין להקל בו ראש. בחביון ביתה אשה זו מכלכלת את ענייני המשפחה, מריבות, תככים, התפיסויות, החונות, טיפול בלידות, הסדרת מעמדי־הטכס שאינן־להם־סוף בחיים, על גינוני הנמוסים והתבשילים המדוקדקים שלהם. היא האשה אשר בה בנה בוטח ביותר, כי אם גם יוכל להיות בעל לנשים אחדות, רק אם אחת יש לו. כיום אפשר שהיא מוצאת כי מרותה נשמטת מידיה, שהרי חכמתה, שממשית היתה, נתיסדה על שמירתה של מסורת סטאטית. בדומה לאמותיהם של שולטנים, ולסבתות מאלף־לילה ולילה, רשאית היא להשתמש במוחה משעה שסר חינה ופגו קסמיה. דורי־דורות של כניעה לרצונו של אלה—מסווה נוח לזה שהוא, מן־הסתם, המטופש שבאימפריאליז־מים הזכריים—הפכו אותה לגבירה שבויה, השליט הלא־נראה של חברה שסופה מתדמה לה. כיום נראית הגברת בשחור כמין אנאכרוניזם. יכולה היא לקיים בידה את מרותה רק על־ידי שתתנגד לתמורות, והצעף השחור, המוחק את פרצופה כביכול, אולי יותר ממה שהוא מסתיר אותה מן העולם הריהו מסתיר את העולם ממנה.

יודעת אני שכיום יש בחברה הערבית־המוסלמית הרבה יותר נשים עובדות ולומדות משהיו בה לשעבר. בעזה ובירושלים נשים ותלמידות של בתי־ספר יוצאות גם לרח־בות למחות נגד הכיבוש הישראלי. אינני מפקפקת בכנותן, אך אי־אפשר לי לא לציין שקולותיהן נשמעים בשעה שהן תומכות באורתודוקסיה הזכרית השלטת ולא במחאה כנגדה. כאן הן שותקות, ושתיתן היא אולי החידה הגדולה של העתיד.

מי שמבקר בשטחים החדשים שלנו מתברר לו עד־מהרה שיכולה אשה לשוחח עם גברים, ולו גם שיחה שטחית, בחנויות או במסעדות; לעומת זאת, עדיין אין לגשת אל הנשים. מה הן חושבות, נשי הכפרים, הזקופות והחינניות בתפארת המאובקת של שמלות־הרקמה שלהן, מה תקוותיהן? הן צלמו של עולם עתיק, השומר על קיומו בעקשנות, ואפשר מאד שלגביהן מסמלת ישראל את הכוח המהפכני של המדרוניות, כוח מצודד ומפחיד בעת־ובעונה־אחת, המטלטל עולם זחלני זה, שמאחרי מסך־התעתועים של סיסמות מהפכניות שהובאו מבחוץ חלו בו שינויים כה מעטים, ולא לטובה דווקא.

בקץ שעבר מכרו הנשים האלו את פרי בוסתניהן, מוקפות ערב־רב של פעוטות יחפים ומדובללי־שער, הנתלים בשולי שמלותיהן השופעות. בחיוך של אומץ־לב עשו הנשים כמידת יכלתן לשמור על העולם הקטן שלהם, שכה קרוב היה להיחרב מחמת אילת הגברים שלהן, אשר בטפחם רגש השפלה, המכוסס בהם יותר מן התבוסה, הם יושבים זעפים בבתי־הקפה ומשחקים שש־בש. לרגעים מתקבל הרושם שהן פשוט שמחות, אסירות־תודה כמעט על שילדיהן חיים, על שהגורל שהובטח לאנשינו לא פגע באנשיהן, אולי במעומעם תופסות הן שילדיהן יוצרכו להיות שונים ממה שהיו האבות, וממה שהינם, כי כל העולם סביב השתנה, וישראל מסמלת את הדינאמיקה של השינוי, אשר נשים אלו לפחות דומה שאינן רואות אותו בעין רעה כל־כך.

הנה, בקץ שעבר שפעו הישראלים בהמוניהם לשטח שקודם־לכן היה אסור בגישה, ושומרי־המוסר נחרדו לנוכח השגעון העממי לחטוף מציאות, ובתוך כך שכחו שקנייה ומכירה הן צורות התקשורת הבסיסיות, הפשוטות ביותר, משני הצדדים הוחלפו חיוכים ומבטים מעל לאותם סלי פרי, בעוד ילדים מציצים זה בזה, וגם אם לא נאמר דבר, אפשר מאד שמשני הצדדים רבות היו הנשים אשר קיוו כי בעוד שנים אחדות לא ישובו הילדים האלה לשלוח יד איש ברעהו. הנשים גילו חוש מדיני מפותח יותר מן הגברים, וכמו מאליהן בחרו במדיניות של קיום־צוות בשלום.

אבל האסלאם חוזר ומיצב את שליטתו באמצעות גברים שאינם יכולים להתגבר על התנגדותם לשינוי ותמורה. עכשיו הסקרנות מפנה כבר מקום לאיבה ופחד, ואף כי מבחינה צבאית הולך "אל־פתח" מדחי אל דחי, אפשר שיצליח לאכוף על דור גדל את הדפוס הנחשלב־במהותו של הקונפורמיות המוסלמית. אכן, זה הדבר שאנו צריכים ללמוד לפעול כנגדו, בכל הנוגע לילדים הגדלים זה בצד זה, על אדמה אחת, אלא שכמעט אינם מחליפים עדיין ביניהם אף מלה.

מה שיחשבו הילדים האלה זה על זה יהיה ההיסטוריה המשותפת שלנו. כך אני סבורה משום שראיתי את רוכלי־החוצות בקאהיר מתבוננים בחיילים הבריטיים המשחקים בכדורגל בחצר הקסרקט שלהם. הם סבלו, שנאו, קינאו, עלובים ובלואים ומלאי־חימה. כך הביאו את נאצר לשלטון. הואיל ואיש לא טרח ללמדם מאומה, הרי מטבע־הדברים חשבו כי די שיעברו סמלי השלטון מידי זרים לידיהם של בני־הארץ וממילא ישתנו חייהם בדרד־גס מן הקצה אל הקצה. "האחים המוסלמים" ליכדו את המוני־האדם הצוחחים האלה, כשהם מטיפים לשיבה אל הטהרה—או אל הקיפאון הריאקציוני—של האסלאם, אל דחיית כל הזר, ומעולם לא נתנו דעתם על העובדה כי בין אם תבחר מצרים לשתף פעולה עם הבריטים ובין אם תבחר להילחם בהם, קודם־כל צריכים בניה ללמוד מה טיבו של העולם המודרני, שאותו ייצגו הבריטים, כדי להיעשות בניית־חרות על מישור חדש זה של ציביליזציה. אבל הרי זה בדיוק הדבר שאין מנהיגים מוסלמיים מעיזים לעשותו, בין שהם מחזיקים בנושנות ובין שהם מהפכנים, לפי שהדבר מתנגש עם הרעיון של האסלאם כחברה מושלמת, התגלמותו של רצון האלהים. במובנים הרבה נאצר ושוקיירי, וקבוצות־המרי של הערבים־

הפלשתינאים, הם יורשי "האחים המוסלמים", שבאמצעות מיסטיקה כישופית־כביכול של שנאה קנאית הם מטיפים לחורבנה של ישראל, אך בלי לטרוח לחשוב אם גם במקרה זה אין הם חייבים בראש־וראשונה להיעשות בניית־חרות במושגים של המאה העשרים, שבה ישראל שרויה. רב הדמיון בין "האחים המוסלמים", שנלחמו בכל הכוחות המודרניסטיים במצרים, לבין הדחייה ה"מהפכנית" של ישראל על־ידי הערבים. בשני המקרים הדחייה מכוונת להסתגלות המוצלחת אל העולם המודרני. דומה כי הלאומנות, השיחורור והמהפכה הערביים הריקו ללשון מודרנית את עמדות־היסוד של האסלאם: הג'יהאד כאדיאולוגיה כלפי איש־החוץ—כל מי שמביא עמו את קריאת־התגר של תמורה—וכניעה לרצונו של אלה, ליש. חברה זו, כיון שקיבלה את הנביא מוחמד כאחרון מקבליה של ההתגלות האלוהית, דומה שאינה מסוגלת להמציא דרכים חדשות של מחשבה, לפתח ריבוי של בחירות בין מושגים דיאלקטיים או מדיניים שונים. ההודאה בזכותו של אחר להיות—או בזכותו להיות אחר—יש בה כדי להחריד לפי שהיא ממירה ודאות בספק. חובה היא להוציא את הספק אל מחוץ למחנה—ויהי־מה.

יהיו אשר יהיו המשטר או האידיאולוגיה הפורמלית, הדבר העושה עלינו רושם בערים שאנו מבקרים בהן עכשיו, מעזה ועד קונייטרה, מחברון ועד שכם, הוא הקיפאון העקשני שלהן, סירובן לקבל את השינוי ולהיכנס ביחסים דיאלקטיים עם העולם החיצון, עם שהן משלות עצמן במראית־העין של תמורה. בחברות שלעתים קרובות עדיין הן מן המדפאות ביותר מבחינת האשה, דומה כי הגברים לא שקלו בדעתם את משמעם של שיחורור ומהפכה ביחס לנשיהם, בנותיהם ואחיותיהם, וביחס לתפקיד שיכולות אלו למלא בשינוי פניה של חברתם. האסלאם נוטה היה לאבן את החברות האלו על־ידי שצימצם מערכת שלמה ומגוונת של יחסים והעמידה על יחס אחד בלבד: של השליט לנשלטים הנכנעים; אלוהים לעומת האדם, המושל לעומת הסרים לממשלתו, ההורים לעומת הילדים, האסלאם לעומת מה ששונה ממנו, כולל ישראל—וכמובן, גברים לעומת נשים.

תמורה מן הקצה אל הקצה כמעט לא תיתכן בתוך המבנה המוסלמי, שהרי הדגם ניתן אחת־ועד, ויסודותיו השונים קבועים בתפקידם, ומנגנונים המווסתים את עצמם אינם יכולים כמעט לפעול: הואיל והתמורה נדחית כדבר מטריד ומרגיז, הרי אין החברה מעודדתה ואינה מפתחת דרכים לטפל בה. לכן הסיסמות המהפכניות נראות כמין עיבודים מגושמים של רעיונות שהובאו מבחוץ ולא נוצרו בתוך המשטר פנימה, ואם גם נוכח העולם המודרני היו חברות ערביות שהמליצו על ריפורמות, כולל כאלו הנוגעות לנשים, הרי אחיותו של האסלאם חזקה כל־כך עד כי דומה שרק מעטים מוכנים לערער על ההנחות המונחות ביסודו של הבנין כולו.

הנשים, בפרט אלו שאין להן כל אינטרס־של־חזקה במשטר החברתי הקיים, אפשר שתספקנה את היסודות לתמורה מהותית ולוויסות־עצמי בתוך החברות האלו, אם גם

ימים כה רבים נמנעה מהן זכות הביטוי־העצמי עד שלעתים רחוקות הן פוצות פה. אך לפרקים דומה כי התשוקה להיכנס לעולם המודרני קיימת גם קיימת. כאשר טיילתי בסתיו שעבר עם ידידה אחת בכרמי הזיתים של לטרון פגשנו בקבוצה של כפריים, בשעת מנוחה, כשהם אוכלים את ארוחתם הדלה. מעגל אחד של גברים, עוד אחד של נשים, ובנפרד זוג צעיר, שנים שזכו בזכות לשבת יחד. "תפאדל", אמרו הנשים וביקשו לכבדנו במזונן. הודינו וטפחנו על כרסינו, לרמוז שכבר אכלנו. ילדה אחת יפה־להלל, בהירת־עיניים, פרשה מקבוצת הנשים להסתכל בנו מקרוב יותר. בגדינו עינינו אותה, והיא רצתה לראות איך סָגַר המתכת של ארנקינו נפתח ונסגר. אחר, בהביטה בחצאיות שלנו, רמוזה שקיצרה את שמלתה שלה, רק קצת, ובקרוב תקצר אותה עוד מעט. לאט־לאט הצטרפו אלינו הנשים האחרות, וביקשו לדעת מאיין באנו. כשענינו "מתל־אביב". אמרה הילדה כי הדבר המשעשע אותה הוא לנחש את ארצות־מוצאם של ישראלים. היא כיונה אל האמת בזהותה את ידידתי כאנגליה, אך אותי לא יכלה "לשבץ" כלל. כשאמרתי שנולדתי במצרים, התחלחו הנשים. בערבית רצוזה הסברתי שנולדתי בקאהיר כמו שנולדו אחרים בלונדון או בווינה, אך מובן שאני יהודיה. אראזו כמו נרגעו הכל. הילדה היפה אמרה, אגב ריקיות נמרצות על הארץ, שהמצרים הסתלקו ועכשיו הם ואנחנו "סווא־סווא". היא ביקשה להוסיף ולטייל אתנו, אך לנוכח מבטם הזעף של הגברים, עצרו בה הנשים המבוגרות ממנה.

לגבי נשים אלו לא היה כל ערך לזה שאולי היינו שותפות במשהו בעבר, והדין היה עמן. ברור, שיגרושית הוא דבר הכרוך ביחסים לגבי מי שהכוח בידו. אף אחת מצורות התקשורת הישנות שוב אין בה כל תועלת, שכן מצב חדש־מעיקרו מחייב לשון חדשה־מעיקרה, ואינני בטוחה אם יש בנו מי שידוע מה היא צריכה להיות, לא במונחי העבר אלא במונחי העתיד. לגבי נערה זו לא היתה כל חשיבות לכך שמספר זה או אחר של ישראלים נולדו במזרח, ושסבותינו חיו בעולם של מסורת ומנהג המקורבים עד מאד לעולמן. אפשר להניח שנערות כמותה מבקשות דווקא לנוס מעולמה של מסורת, ממש כמו נערות ישראליות שבאו לפני עשר שנים או יותר מארצות מוסלמיות. ההבדל העיקרי הוא בזה שבכללו של דבר אכן זימנה ישראל לנערות האלו הזדמנויות חדשות, ואילו החברה של הללו דומה כי אינה מזמנת הזדמנויות דומות לנערות מוסלמיות.

במזרח השפיעו תקנים מערביים רק על השכבות העליונות של החברה. ישראל היא הארץ האחת אשר בה חלה, בתוך פחות מעשרים שנה, תמורה קיצונית במעמדן של נשים "מורחיות"—כשהן יהודיות—הנקל לשער שרוב הצעירים מוטב להם בכך. הבנות שלנו לא די שהן לובשות לבוש מודרני אלא אף סיגלו לעצמן מערכת חדשה שלמה של עיסוקים. הואיל והן יכולות להשתפר למחייתן, יש להן חירות של בחירה והחלטה שאמותיהן לא ידעו כמותה, והדבר שהן חפצות בו בשביל ילדיהן איננו הנצחתה של מסורת שאבד עליה כלח אלא רכישתה של השכלה מודרנית, שתאפשר להם לעמוד בתחרות בתוך החברה הישראלית. אכן, זאת היתה המהפכה של ישראל.

שנתרחשה כמו בדרך-אגב אלא שתוצאותיה מרחיקות-לכת. אפשר היה להאשים את היסוד ה"אירופי" המנהיג, אף גם האשימו אותו, במין קולוניאליזם פנימי, אבל בסך-הכל מיהרו אנשים צעירים, בפרט נערות, לתפוס בסיכוי אשר הוצע לפניהם. במזרח היתה הלשון המדוברת בפי הנשים בעיקרה לשון של כוח זכרי, כוח מוסלמי—וזאת אפילו תחת השלטון הבריטי או הצרפתי, ששימרו דפוסים סוציו-כלכליים מיר שנים והותירו למעמדות השליטים המקומיים את זכויות-היתר שלהם במידה שהספיקה להביאם לידי שיתוף-פעולה. דרכם לא תוכל להיות דרכנו. הללו היתה להם מולדת לשוב אליה, בעוד אשר ישראל היא מולדת ליושביה. הענין איננו דווקא ב"השתלבות" בקרב הערבים, או בשילובם, אלא בצורך של האיזור להשתלב בעולם של המאה העשרים.

אנו מנסים להתערב מעט ככל האפשר באורח-החיים הערבי-המוסלמי, אך אפילו לפני יוני 1967 היתה בי הרגשה שבנות-כפר צעירות, אלו העובדות בשדות, רצו לעבור מן החברה ה"מסורתית" המיושנת שלהן לחברה מודרנית, אלא שלא ידעו כיצד. זכורה לי ילדה קטנה שפגשתי בה בשעת טיול ברגל על הכרמל. היא היתה להוטה לשוחח, אמרה שנמאס עליה ללקט חמצים, שרצונה להמשיך בלימודים בבית-הספר, ללמוד להדפיס במכונת-כתיבה, להיעשות מזכירה בחיפה וללבוש בגדי-עיר. אבל בני-משפחתה אינם מניחים לה. בתנאים הנוכחיים זעום הסיכוי של נערות אלו להחליט דבר בנוגע לחייהן שלהן.

אולי כאן השמאל—כולל השמאל הישראלי—עושה את טעותו הגדולה ביותר. בשעת דיון עם כתב של עתון שמאלני בסיכויים לשיתוף-פעולה לעתיד-לבוא בינינו לבין התושבים בשטחים הכבושים, העירותי פעם כי, לדעתי, סימן של תקוה הוא שהחצאיות של הנשים התקצרו במזרח-ירושלים, עד שקשה כבר להבדיל בין הנערות לפי דרך לבושן. פירוש הדבר אולי שקצו הנשים במלבושים הישנים, בפללים הישנים, או ששוב אין הגברים יכולים לכפות עליהן הר-כגיגית בנקל כל-כך. החצאית המקוצרת היא אולי סמל לתמורה תרבותית, ממש כמו שקרה בישראל לנערות מעדות-המזרח. שינוי זה אפשרי היה דווקא משום שבאנו במגע, וההשוויה שבתרבות מודרנית משותפת אולי תיצור את אמצעי-התקשורת החסרים לנו ולשכנינו.

העתונאי השמאלני נרעש, ובחומרה שאל אותי אם אני מציעה השתלבות חד-צדדית של הפלשתינאים בתרבות הישראלית, נדמה היה לי שנקודת-ראות זו שייכת לאדיקות המיושנת של השמאל. שמאלנים אינטלקטואליים, המגינים על זכותו של כל עם לחופש ולהגדרה-עצמית, לעתים קרובות סופם שהם מגוננים על החברות הנחשלות והמדכאות ביותר. ספק אם יעלה בדעתם שמא אין הנשים בחברות מוסלמיות שואפות לשיחרורן שלה, ואם לא ריאקציוני הוא לקיים אימפריאליזם זכרי מפגר על מחציתה הנקבית של האנושות. אחרי הכל, מחאה נשיית משתמעת כבר בבירור ב"אלף לילה ולילה". אף-על-פי-כן אפילו ערבים-ישראליים משכילים, החשים עצמם מדוכאים על-ידי השלטון הישראלי, דומה שכמעט אינם חושבים על כך שפל מהפכה בעלת-תוכן תחילתה בבית, ביחסים שבין גבר לאשה, בוגרים לילדים, שמעתי, למשל, ערבים

בוגרי אוניברסיטה טוענים כי השלטון הצבאי והמבנה המדיני שלנו, כלומר המפלגות שלנו, פועלים יחד עם ראשיהן של משפחות גדולות, מספקים את הקולות בבחירות, וכי משום כך נשארת החברה שלהם בפיגורה. יכול להיות. אך כלום היו השלטונות הישראליים משליכים צעירים לבתי-סוהר אילו הלכו כולם יחד בהמון להצגות קולנוע?

דומה שקרה בעולם הערבי-מוסלמי איזה דבר טראגי ומסוכן כאחד. אותה מידה של ליכוד שהיתה לו בזכות הארגון החברתי השבטי והחיים הקהילתיים של כפרים קטנים שפרנסתם על חקלאות פרימיטיבית לא עמדה בהתקפות של העולם המודרני, אף לא הכשירה את הבריות לעבד דפוסים בני-חוקף של הסתגלות. האידיאולוגיות של המערב, ורגשי-האשמה שנתנו תנופה לדה-קולוניזציה, השלו את העמים הנשלטים לשעבר לחשוב שהעצמאות—או חיסולה של ישראל—יפתרו את בעיותיהם, אך לא די הדגישו אותו צורך גורלי להיעשות בני-תחרות במושגי המאה שלנו, המחייב שינוי של הרבה דפוסי התנהגות והרגלי-מחשבה "מסורתיים". דומה לכך מה שאירע להרבה משכילים שמאלניים נלהבים, שנלחמו בדעות-קדומות גזעניות והדגישו בצדק רעיונות של שוויון גזעי ושל ערכן היחסי של תרבויות זו לעומת זו. לעתים קרובות מדי הגיעו הללו מתוך כך לאידיאליזציה של תרבויות פרימיטיביות, או בלתי-מערביות, אבל עמדה זו לא סייעה לאותם אנשים שרוו נחת מן ה"אנטי-אימפריאליזם" שלהם לתפוס כי, תהיה מה שתהיה גדולת העבר, הרי בהווה הם חיים, ובעתיד הם צריכים להישאר בחיים. ממש באותה מידה אפשר שתתבטא האנטי-גזענות בכך שינחילו לפל את מה שהוא כיום רמה כללית של ציביליזציה הדוחקת את קודמותיה, במידה רבה כמו שדחקה תקופת-הברונזה את תקופת-האבן.

הנה כך תוכלנה תכניות הראדיו והטלביזיה שלנו בלשון הערבית לפנות לשטחים שיש בהם ענין מיוחד לנשים, נערות וילדים. בתכניות העבריות אנו שומעים לעתים קרובות שיחות מאלפות מפי רופאי-ילדים ופסיכולוגים של הילד. בהתאמתן לקהל אחר, עשויות אלו לסייע להחדיר מושגים מודרניים על בריאות, פיתוח אישיותו של ילד, חשיבותו של משחק וכו'. כמעט אין גבול למספר הדברים שאפשר לעשות. הענין הוא בכך שגם אם לא נוכל להסכים לחיסולנו כ"פתרון היחיד", אין חפץ לנו לחיות עם שכנינו ביחסים קולוניאליים, וכן גם לא נוכל לאמץ לנו תרבות הלוכדת בני-אדם בדפוסים שאבד עליהם כלח ומונעתם מלטפל במושגים מודרניים בזמנים החדשים ובבעיות הזמן. התרבויות הערביות-המוסלמיות הן הצריכות לחולל את הפריצה הקשה הזאת, אשר לפי עדותן במעשה עדיין לא הצליחו לחוללה, ויש תקווה שנוכל אנחנו לשמש גורם מתסיס לפחות בקרב האוכלוסים שבסמיכותנו המיידית. אין זה חשוב כלי-כך שיאהבו אותנו, ובלבד שיעריכו הערכה מציאותית את עובדת קיומנו, על כל המשתמע ממנה. הערכה מחודשת זו אפשר שתהיה כאובה פחות אם יזתן להמיר באופן הדרגתי את רגשי המפח והייאוש, שנוצלו עלידי המנהיגים הערביים, בבטחון-עצמי ובגאונה על הישגים אישיים ממשיים. רבים האנשים שאינם

מחבבים זה את זה, אך הם מרסנים את הדחפים התוקפניים שלהם מדעתם כי אם יתמסרו להם עלולים הם להפסיד משהו. כיום אין לאוכלוסים אשר סביבנו הרבה מה להפסיד, אך אין להם גם שום דבר שהוא ממש שלהם להגן עליו. בצד כוחות־הרתעה צבאיים יוכלו גם כוחות־הרתעה חברתיים לפעול את פעולתם, לכשירגישו שכנינו הקרובים כי יש להם מה להפסיד אם יילכו למלחמה—אך גם משהו להגן עליו, שבגללו כדאי להם יותר להשלים אתנו מאשר לשלוף חרב.

תורה־הזהב של ציביליזציה משותפת ליהודים ולמוסלמים מימי־הביניים, או שרשים שמיים משותפים, אין להם עתה משמעות רבה, לא לפלשתינאים ולא לנו. אבל תרבות חילונית מודרנית עשויה לאפשר את התקשורת, וצריך לאפשר גישה אליה לאותם העשויים להפיק את מירב התועלת משינוי ותמורה—לנשים, לילדים, עניי העיר והכפר. לא לנו לחקור ולבדוק אם יש באסלאם החינוכיות הדרושה כדי לחפש פתרונות מודרניים לבעיות המודרניות; אבל אפשר לתת הזדמנות של התפתחות למה שטמון מתחת לקונפורמיות המקפאה שלו—וזה אולי תהיה ההזדמנות שלנו.

אין זו שאלה של "שיעבור" כפוי אלא של מתן גישה לתרבות מודרנית, על ההגיון שבאמצעי הביטוי והבחירה, כולל בחירות פוליטיות. אפילו חופש הבחירה הפוליטית, המושגת מתוך הכרעה ציבורית, אין לו קיום בחברות שבהן המנהיגים והעם מפוחדים כל־כך זה מזה עד שהם מתחרים זה בזה בהצהרות של מרי ומרדות. מנגנונים של ויסות־עצמי אין להם קיום בכפיפה אחת עם כניעות אורתודוקסית.

השאלות שאנו צריכים להציג לעצמנו הן אם יכולים אנו, או צריכים אנו, לשמש גורמים המסייעים לתמורה תרבותית המחייבת השתתפות של נשים, והנוגדת את המסורת המוסלמית, ואם אין אנו עלולים להפסיד ממחדל יותר מאשר מעשייה, ולו אך משום שהאסלאם כמעט אינו יכול להשלים עם האָתגר שמסמלת ישראל בלי בדיקה יסודית מחודשת של ערכי־הוא. השאלה היא אם צריכים אנו, או איננו צריכים, לחולל מהפכה תרבותית וחברתית באותו קטע של העולם המוסלמי החשוב לנו באורח בלתי־אמצעי ביותר, ואם כן—איך וכיצד. הנה דבר שכדאי לנו להתחיל כבר עכשיו לחשוב עליו בכובד־ראש. נקיטתו של קו מעין זה אולי לא תמנע את המלחמה הבאה, או המלחמות הבאות, אבל אפשר שבסופו של דבר, בעשרות השנים הבאות, תיצור אלטרנטיבה למלחמה.

המשתתפים בחוברת

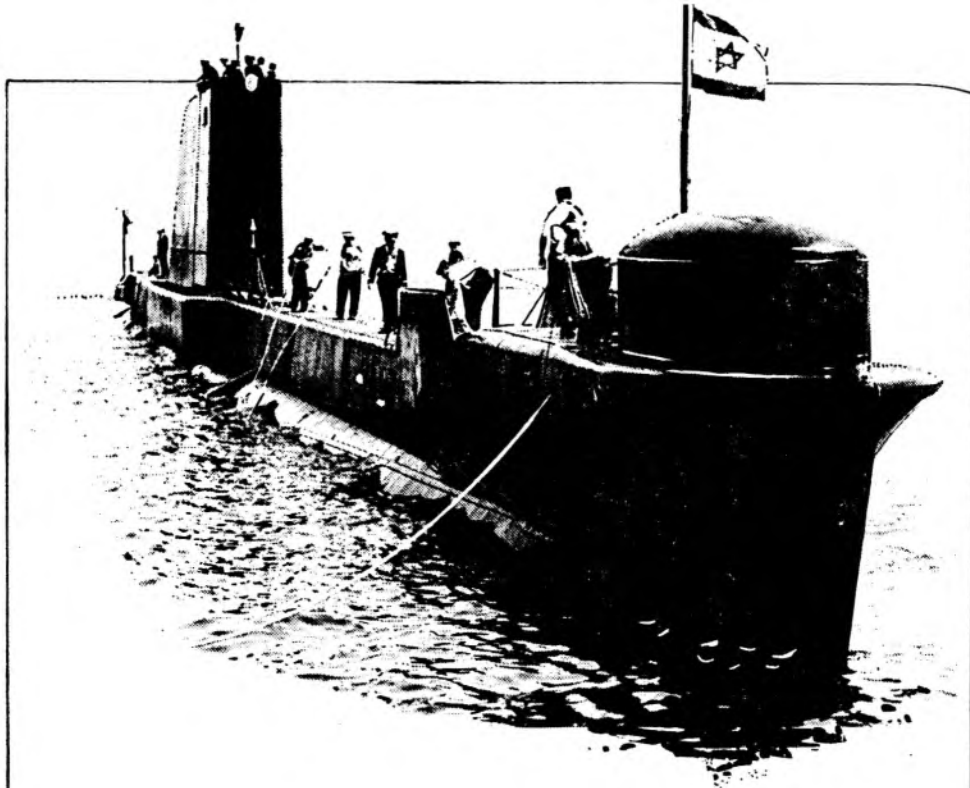
מאז יצאה החוברת הראשונה של "קשת" (סתיו 1958) משתתף י. אורן בקביעות ברבעון זה. סיפוריו ומסותיו נדפסים גם במוסף הספרותי של "הארץ". בו פירסם את סיפורו הראשון ב-1946, וכן ב"מולד", "האומה" ו"מאזניים". דומה, אגב, כי רק באחרונה, עם צאת קובץ סיפוריו החדש, "פני דור וכלב" (הוצאת אוגדן, ירושלים), החלה הבקורת לתת דעתה עליו, אף כי ארבעה ספרים מפרי"עטר קדמו לקובץ זה: "איש" (חמש אגדות אוסר" ביוגרפיות. הוצאת צוק, 1950), "בעורף" (רומן. ניומן, 1953), "מסות בנימין החמישי" (סיפורים. ניומן, 1958) ו"אבות ובוטר" (רומן. מסדה, 1964). על תרגומיו נמנים, בתוך השאר, ספרי"מופת כ"אובלומוב" לגונצ'ארוב ו"ערביהכפר ליד דיקאנה" לגוגול. י. אורן, עובד-מדינה בכיר, נולד ב-1918 בסיביריה, גדל בח'ארבין אשר בסין, ונמצא בארץ מאז 1936. ותיק ב"קשת" כמעט באותה מידה הוא גב יצחק אורסו, שכיום, בגיל 46, הוא סופר מפורסם ו"מפרס" למדי. קובץ סיפוריו הראשון, "עשב פרא", נקרא בשם הסיפור הראשון שנתפרסם מפרי"עטו—ב"קשת" ג (אביב 1959). איתן איתן, חקלאי ומאי, משורר ומספר מן המושבה כנרת, עשה אף הוא את ראשית צעדיו הספרותיים ב"קשת", בסיפור "מעבר לגבול" (ר' חוב' ט, סתיו 1960). קובץ שיריו, "מלך אסור ברהטים", יצא לא-מכבר בהוצאת הקיבוץ המאוחד (ר' סקירה ב"קשת" לח). חיים באר, המופר היטב לקראת "הארץ" ו"משא", אם כמבקר ואם כמשורר, פירסם משיריו ב"קשת" לו. סיפורו של שמעון בלס, "דרך פרידה"—בדומה לקודמו, "שוב, נפלטתי לרחוב" (ר' "קשת" לו)—הוא אחד מסדרת סיפורים שרקעם בנדאד של שלהי שנות ה-40. הם עתידים לראות אור במקובץ ש. בלס, בעל "המעברה" (רומן. עם עובד / ספריה לעם, 1964), השלים לא מכבר רומן מן ההווי של שכונה תל-אביבית, וכן ספר לבני-הגעורים. אהוד בן-עזר (ראב). יליד 1936, הוא בן למשפחה פתח-תקוואית ותיקה. הוא בוגר האוניברסיטה העברית (פילוסופיה, קבלה), לשעבר חבר קיבוץ עין-גדי, ועבד ביישובי-עולים. הרומן הראשון שלו, "המחצבה", ראה אור בספריה-לעם של עם-עובד, אף הומחו ותוסכת. באותה הוצאה יופיע בקרוב רומן שני שלו, "אנשי סדום". מוכר לרבים כמבקר ומרצה, מספר ומסאי. עידו בסוק, יליד אשדוד-יעקב החי כיום בירושלים, הוא מצעירי-הצעירים בשירה העברית. ב"קשת" פירסם לראשונה בחוברת לו. האירי-הפאריזאי סמואל בקט, שהוא מן הדמויות המרכזיות בספרות ובדראמה של העולם של 15 השנים האחרונות, מוטרב בשני שיריו הנדפסים בזה מעין דרישת-שלום ותזכורת לקוראים ותיקים של "קשת": בחוברת א של הרבעון יוצג בטקסט שהיה אז חדש ולא-גודע, המערכון-המונולוג "סרטו האחרון של קראפ" (לאחר שנים העלה אותו ולמן לביוש. כבימאי וכשחקן-יחיד, על קרשיה של בימה נסיונות ליד התיאטרון הקמרי). כמערכון אז כן השירים עתה ניתרגמו עברית בידי אהרן אמיר. שירים של חמוטל בריוסף מופיעים מאז 1958 במוספים ובכתבי-עת שונים. היא בת 28, אם לשלושה, בוגרת-אוניברסיטה, מורה ומבקרת ספרותית לעת-מצוא. ד"ר אברהם הוס, מטאורולוג ומרצה בכיר באוניברסיטה העברית, מפרסם בשנים האחרונות את שיריו, הנדירים, בעיקר ברבעון זה. כן פירסם כאן תרגומי שירה מגרמנית (רילקה, ועוד). לרבים ודאי זכור הוא כמתרגם המחזה "מארא סאד" לפטר וייס, שהוצג בתיאטרון החיפאי. ע. הלל (הלל עומר) הוא לא רק המשורר של "ארץ הצהריים" ו"טרוף טרוף", ושל שירי-ילדים ופזמוני "תרנגולים" לרוב, אלא גם ארדיכל-גנים-ונוף. באחרונה נתמנה לנהל את מחלקת הנטיעות של עיריית תל-איש. משה הנעמי, משורר ועריביסט, משלים עתה באר"ב עבודת-דוקטור בבלשנות ערבית לאוניברסיטת ג'ונס הופקינס. כן הוא מכין לדפוס אוסף תרגומים משירי רילקה. ד"ר גרשון ויילר משמש זה שנים אחדות מרצה למדעי-המדינה באוניברסיטאות אוסטרליות. הוא יליד הונגריה, בוגר האוניברסיטה העברית.

ולפני עקירתו לאוסטרליה הורה בטרניטיי־קולג' של דובלין. ב"קשת" הוא מדפיס לעתים מזומנות, החל מ־1959, מאמרים בוטים, חרישים ומעוררי־מחשבה, בעיקר בשאלות־יסוד של ההווה היהודית בעולם המודרני. מנסרד וינקלר, ירושלמי בן 46, הגיע לארץ מרומניה לפני תשע שנים, בחוץ־לארץ פירסם שלושה ספרי שירה בגרמנית, ובארץ קובץ־שירים אחד בעברית. שיריו נדפסים במוספים הספרותיים ובכתבי־העת (ר') גם "קשת" לג, (ז), יחיאל חזק, משורר, מורה ונחנך מאפיקים, פירסם לראשונה ב"קשת" (ר') חוברת ג, אביב 1959). אסופת שיריו האחרונה, "אתה על פני", הופיעה אשתקד בהוצאת הקיבוץ המאוחד (ר') סקירה ב"קשת" (ז), ז'קלין כהנוב, בת קאהיר וחניכת תרבויות צרפת וארה"ב כאחת, התודעה אל הקורא העברי לראשונה על־ידי סדרה של פרקי־זכרונות־הגנות שנתקראה "דור הלבנטינים" ונדפסה ב"קשת" החל מחוברת ב (חורף 1959). מסותיה ומאמריה, הן ב"קשת" הן במקומות אחרים, ביצרו לה מאז מקום משלה בנוף התרבותי־הספרותי של הארץ הזאת. לעומת זה, מאמרו של פרויט' אמנון כ"ץ הוא למחברו בגדר השתתפות־בכורה ב"קשת". אף כי תשומת־לב ציבורית הסב אליו בכמה מאמרים בשאלות־השעה שפירסם בעתונות אשתקד, הרי בעצם הוא פיוקאי הנמנה מ־1961 על הסגל של מכון־וייצמן וב־1966 הועלה שם לדרגת פרופ־סור־הבר. הוא בן 33, בוגר הגמנסיה העברית בירושלים והאוניברסיטה העברית בירושלים. הוא השלים עתה שנת־מחקר בארה"ב, ואת מאמרו הגדפס כאן כתב אגב מעין חופשת־התבודדות באלאסקה; אולי זה הטקסט הראשון שנכתב שם באותיות אשוריות כאלפיים השנים האחרונות. מירה מאיר, חברת קיבוץ נחשון, ובוגרת האוניברסיטה של תל־אביב, מפרסמת משיריה לעתים מזומנות—כאן ובמקומות אחרים. קובץ ראשון הוציאה אשתקד בספריית־פועלים ("לא הכל", ר' סקירה ב"קשת" לו). ד"ר דן מירון, בן 34, הוא מרצה בכיר במחלקה לספרות באוניברסיטת תל־אביב, המוכר היטב כמבקר וכחוקר. ספריו: "היים הנו" (1959); "ארבע פנים בספרות העברית בת־ימינו" (1962). בשנים האחרונות נפנה גם לעיסוק מחקרי בספרות יידיש. "תשעה הפרקים" המתפרסמים כאן הם לו הופעת־בכורה ב"קשת"—ופתיחה של עיון מקיף ביצירת שלום־עליכם. ד"ר פאול גוימרקט, המוכר לקוראיו זה־כבר, מפרסם ברבעון זה מעיוני כמעט מאז הגיע ארצות־הברית לישראל (החל מחוברת כה), וזורה במיוחד סדרת מאמרו "הומו מיסטיקוס". הקטעים מיומני־המסעים של אבשלום פיינברג, "הצבר הראשון", איש־גילי שמקים קבורתו בשייך זוויד בואכה רפיח נתגלה אך לפני שנה כבאוּח־פלא. מתפרסמים בזה ברשותו האדיבה של ארכיון גילי (בית־הארנסון) בזכרון־יעקב ובעזרתה של גבי צלה שהם, אחותו של המנוח. הקטעים כתובים במקורם צרפתי, וברובם ניתרגמו עברית בשעתו בידי המנוח חיים אברבאיה. רק קטע אחד, ארוך־ביחס (צידון, 30.1.1914), מתוך פנקס שנתגלה באקראי לא מכבר, ניתרם במיוחד לצורך פירסום זה על־ידי אהרן אמיר. הופעת־בכורה היא זו ב"קשת" גם בכורת משודרותיה של ארץ־ישראל, אסתר ראב, ילידת פתח־תקוה, שאביה, יהודה ראב, זכור ב"היסטוריה הקטנה" של הארץ כ"חורש התלם העברי הראשון באדמתה של אס־המושבות" וכשומרה הראשון. בצעירותה נמתה אסתר ראב עם ראשוני דגניה, אחרי־כן היתה מורה בכך־שמן, ובשנות נישואיה התגוררה עם בעלה בקאהיר. החלה להדפיס משיריה ב"הדים" של י. רבינוביץ וא. ברש בשנות ה־20, ובראשית שנות ה־30 יצא קובץ שיריה הראשון, "קמשונים". כל שיריה נקבצו בספר שראה אור ב־1964 (הוצאת מסדה) וזיכה אותה בפרס־חולון. נסים רג'ואן, סובליציסט ומזרחן, אף הוא מן המלווים את "קשת" בקביעות החל מן החוברת הראשונה. במסגרת עבודתו כחוקר־אורח במכון־שילוח שליד אוניברסיטת תל־אביב, הוא משלים עתה מחקר באידיאלוגיה הנאצית. כן מכין הוא מעין אנתולוגיה של דברי בקורת־עצמית והערכה־עצמית של ערבים־על־ערבים, שאחד מפרקי־המפתח שלה נדפס בחוברת זו. אברהם רז, בן 29, פירסם את סיפורו הראשון ב"קשת" (ר' חוברת כ), עוד בשם אברהם

רזונברג. מאז פירסם כמה וכמה סיפורים, כאן ובמקומות אחרים, אך בשנים האחרונות פנה יותר ויותר לתחום הדראמה. מחזהו הראשון, "משפט קנרייה", שנדפס בחלקו הגדול ב"קשת" לב (תיאטרון), הוכתר בפרס גיורא גודיק, תורגם באהרונה לגרמנית. מחזה נוסף מפרי עטו יועלה בקרוב על בימת מועדון "צוותא". פרופ' צבי ריין, המהדיר והמפרש של "עלילות האלים" האוגריתיות מן האלף השני לפני הספירה, עבודה שאך קטע מיצער ממנה מובא בזה לפני קוראנו, הוא פרופיסור חבר במחלקה למדעי המזרח במכללת פנסילבניה, בן 54. שבי' 1952 עקר מן הארץ לארה"ב ובה החל את דרכו האקדמאית. ב' 1958 הוכתר בתואר דוקטור מטעם מכלל-ברנדייס (עבודת הדוקטור: מחקר בסדרת בעל וענת שבכתבי אוגרית). מ' 1960—במכללתו הנוכחית, מ' 1965—בדרגתו הנוכחית. פירסומים מדעיים: ברבעור גים "לשוננו", "וטוס סטטאמנטום". "ביבלישה צייטשריפט" ועוד. אשתו, שפרה ריין (מ. א.), שותפתו לעבודה ולמחקר, משמשת בספריה של מכללת פנסילבניה. היא מוסמכת מכללת ברנדייס, שזמן-מה שימשה מקטלגת בספריית-הקונגרס בווישינגטון. פירסומים: ב"לשוננו" ר"ביבלישה צייטשריפט". לפני שגה הופיע חלק ראשון של הרומן "על מצבו של האדם" הרומן הקודם שלו, "החיים כמשל", המוצג עתה על הבימה בעיבודו של השחקן מאיר ינאי. "החיים כמשל" אורגם בתרגום אנגלי, ועתה מתרגמים את "על מצבו של האדם", שעל כרכו השני שוקד המחבר בימים אלה. ראשית הופעתו היתה בשירה, בקובץ "משא דומה" (מחברות לספרות, 1951). הוא מכין עתה לדפוס עוד קובץ שירים, וכן את הספר על אבילמך מלך שכם, שנכתב חדשים אחדים לפני מלחמת-יוני וחלקו הגדול רואה אור בחוברת זו שלנו. "דיוקנו של דיוקן", עיון ביצירת-המפתח של ג'יימס ג'ויס, הוא פירסום ראשון למחברו יגאל שנקמן וביטוי פומבי ראשון למחקר מקיף המעסיק את בעליו זה כעשר שנים. המחבר, אמריקאי במוצאו, עושה בארץ כבר מחצית מ' 39 שנותיו— מהן בקיבוץ, מהן בירושלים ובתל-אביב. פרופ' בן-עמי שרפשטיין, ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב, מפרסם ממסותיו ב"קשת" החל מחוברת כזו. בהוצאת עם עובד קרוב להופיע ספרו על "האמן באמנות העולם". המסה על "חלומותיו של דיקארט", המופיעה בחוברת זו שלנו, קרובה בעניינה לסמינר שלו בשנת-הלימודים הקרובה, שנושאו יהיה "היצירה באמנות ובפילוסופיה".

חצלוס-העטיפה—הגדלת קטע קטן של מלאכת-דקמה פלאחית—נעשה בטרט צבעוני על-ידי גד אילמן, צייר, גרפיקאי וצלם, שעיצב את אותיות ה"קשת" מראשיתו של הרבעון וכן גם את עטיפותיו ברזן המכריע. על הדפסת העטיפה אנו מחזיקים טובה לדפוס "אמנים מאוחדים", בתל-אביב, ולמהלו, מר אורבך.

חוברת-העשור של "קשת" באה תחת מכש-הדפוס ביום 19 באוגוסט 1968.

הבטחון יקר לנו...

**לבטחון המדינה -
מלווה בטחון**

להשיג בכל הבנקים

המועצה הציבורית „בהתנדב עם — איש בל יעדר” המלווה לבטחון המדינה תשכ”ח—1968.

מפתח הענינים ל"קשת" כרך י

- הנעמי, משה: מרטין (שיר), מ, 183
הפנר, אברהם: ססיל והשועלים, לו, 80
הררי, יזהר: שקטים וחוקים, לח, 107
- וְאֵלֶךְ, יהודה: איך נהג ביום השביעי?
לח, 110
וייגרט, גדעון: מזרח-ירושלים—סיכום רא-
שון, לח, 82
ויילר, גרשון: המאה הי"ט—פרשת-מים
בהיסטוריה היהודית, מ, 242
וינקלר, מנפרד: אחרי המלחמה (שיר), לו
71; הניתוח (שיר), מ, 65
- חֲזֹן, גלית: שיר, לו, 107
חזק, יחיאל: מתים בהורה עזובה (שירים),
לו, 41; פרידה, זומן (שירים), מ, 122
- יְהוֹשֻׁעַ, אברהם ב.: יום שרב ארוך, ייאוש,
נשמתו ובתו, לו, 5
- בְּהִנּוּב, ז'קלין: עם שיבה למזרח, מ, 270
כ"ץ, אמנון: ישראל—מאיין ולאן, מ, 249
- לְאוֹפֵר, שלמה: שיר מוזר, לו, 77
- מְאִיר, יעקב: הוראת תנ"ך וחינוך לסובלנות,
לט, 109
מאיר, מירה: בתוך ערים זרות (שיר), לח,
65; אשה זקנה (שירים), מ, 195
מירון, דן: תשעה פרקים על שלום-עליכם,
מ, 214
מירן, ראובן: יריחו בחלום, לט, 5
מכבי, רחל: מצרים שלי (ב), לו, 125
- נְיֹמְרֶקֶט, פאול: פאן וישוע, לו, 113; הילור-
לת הוותור העצמי, לט, 62; האני בכידוד,
מ, 184
- סָנָה, משה: שלום, לח, 113
- עֵבְרוֹן, בועז: יום שביעי ויום שמיני, לח, 115
- אֶגְסִי, מאיר: המעגל של יוליק, לט, 92
אוסטוב, מורטימר: ר' שרפשטיין, בן-עמי
אורלב, אורי: שיעור ריקוד, לו, 72; ידיד
נעורים, לט, 28
- אורן, י.: דויד, לח, 5; איזמרלדה, מ, 54
אורפז, יצחק: מסע אל עשב-הים, מ, 112
אטר, משה: קץ לאגדות, לח, 104
איתן, איתן: החיים של סלוא, מ, 108
אמיר, אהרן: נשר ביד, לח, 126
אשל, אילן: שלושה שירים, לח, 80
- בְּאֵר, חיים: מידת הדין (שיר), מ, 161
בזנפיל, יעקב: שש עשרים ושלש (שיר),
לט, 105
- בית-אריה, מלאכי: שפלתה נפשנו מה נעשה
(שיר), לח, 4
- בלוק, אלכסנדר: שלושה שירים, לט, 60
בלס, שמעון: דרך פרידה, מ, 66
בן-עזר, אהוד: פורצים ונצורים, מ, 124
בסוק, עידו: הברווזון המכוער (שיר), לו,
58; לא אלוהים (שירים), מ, 213
בסתוני, רוסתום: מדגרה להתפתחות מהפכ-
נית, לח, 105
בקט, סמואל: שני שירים, מ, 52
ברייסוף, חמוטל: העיר של הורי, מ, 240
בריישביט, שלמה: ביוגרפיה למבוגרים (חס-
כית), לח, 36
- גִּוְרָנִי, יוסף: האידיאולוגיה של "כיבוש-
העבודה", לח, 66; מרעיון האוטונומיום
לרעיון המדינה, לט, 118
גזית, יוסף: שני שירים, לו, 83
גיא, חנוך: שני שירים, לו, 59; במריינבד
או... (שיר), לט, 75
גינסור, יאירה: בלא שירי אבל (שיר), לו, 4
- דְּרִיָּה, יעקב: דבר בלי היפוכו (שיר), לו, 92
- ה'וס, אברהם: הבחנות (שירים), מ, 91
הלל, ע.: שדה פרג אדום (שירים), מ, 27
הלפרין, מירה: שני שירים, לח, 129
הנדלס, נעמי: ידיך אמונה (שירים), לט, 86

- פיינברג, אבשלום : קטעים מיומניי-המסעים, מ, 10
 פיש, א. הראל : "גן-עדן האבוד" אחרי שלש מאות שנה, לז, 108
 פלמוץ, יהושע : נפרץ הקיר, לח, 118
 פרבר, אסי : מוטיבים קבליים (שירים), לח, 101
- צ'טניק, ק. : הנושא את גופו בורעותיו, לט, 20
- קומם, אהרן : פרידה (שיר), לח, 50
 קורן, פנחס : רקויאם לבריאה—או היום השמיני (שיר), לח, 32
 קפליק, מנחם : אורחים מן המזרח, לח, 52
- ראב, אסתר : אלון, מ, 9
 רביב, חיים : חירוק-שיניים, לז, 160
 רג'ואן, נסים : בעיה ושרשיה, לז, 144 ; "דה" ערביציה" של השאלה, לח, 122 ; רעיון ומציאות, לט, 140 ; ערבים על ערבים, מ, 255
 רודנר, עמוס : שני סיפורים (ניגוני חסידים ; כוכביהם), לז, 84
- ספרים שנסקרו ב"קשת" כרך י**
- אבן-אלתבאן, שירי לוי (המהדיר : דן פגיס), לט, 156
 אהל, מילא : מחלקה בצהוב, לט, 166
 אוארבך, ג' : הריקשה וסיפורים אחרים, לז, 174
 אילון, עמוס : בארץ רדופת העבר / גרמניה החדשה, לט, 165
 איתן, איתן : מלך אסור ברהטים (שירים), לח, 187
 אלישיב, וירה : גרמניה האחרת, לח, 179
- ביוקאן, אליסטר : המלחמה בחברה המודרנית, לט, 170
 בית-אריה, מלאכי : הרי ירושלים וכל הייסורים (שירים), לח, 186
 בן-אמיתי, יעקב : פרקים בתולדות הרעיון המדיני, לז, 181
- רונדן, פייר : המפלגה העממית הסורית, לח, 157
 רוז, אברהם : שעת-הקבלה של פרופ' ק. ג. זליגמן, מ, 92
 רילקה, ריינר מריה : סונטים אל אורפיאוס, לט, 17
 רין, צבי ורין, שפרה (מהדירים) : מעשה כרת, מתוך "עלילות האלים", מ, 16
- שב"ט, יעקב : חבילות מגרינפילד-סיטי, לז, 60 ; שעה שביעית (שיר), לט, 35
 שבתאי, יעקב : קורדובה, לח, 16
 שדה, פנחס : מות אבימלך ועלייתו השמימה בנורעות אמו, מ, 29
 שולץ, ברונז : בריחתו האחרונה של אבי, לט, 88
 שיץ, דוד : מה יפו האבנים, לט, 36
 שכטר, רבקה : הרצון לשינוי-ערכים גמור, לז, 94
 שנקמן, יגאל : דיוקנו של "דיוקן", מ, 196
 שקד, גרשון : מול היערות, לט, 76
 שרפשטיין, בן-עמי : הצורך להתפלסף לז, 42 (ר' גם אוסטינוב, מורטימר) ; חלומותיו של דיקארט, מ, 162
- בנדויד, אבא : לשון מקרא ולשון חכמים, לח, 170
 בן-שאול, משה : שבת בצהריים (סיפורים), לח, 174
 ברנשטיין-כהן, מרים : בין יום ליום (סיפורים), לח, 175
- גאנטנר, סרז' : התנועה הלאומית הכורדית, לט, 168
- דיין, רבי-אלוף משה : יומן מערכת סיני, לז, 182
- הולדן, דוד : שעות החול / דרום-ערב הסוערת, לח, 181
 הראבן, שלומית : בחודש האחרון (סיפורים), לז, 172
 הרכבי, יהושפט : עמדת ישראל בסכסוך ישראל-ערב, לז, 186

- אָן־סחנדל, ארתור : איש־המים, לח, 172
- אָך, נתן וחוסיון, ראשד : צרור שירי־עם ערביים, לח, 183
זלדה : פנאי (שירים), לח, 184
זנדברג, משה : שנה לאין קץ, לח, 179
- אָבעוני, שלמה : נער מכרם־התימנים, לח, 177
טוכנר, משולם : פשר עגנון, לט, 154
- אָהן, אמוץ : בסוד עכבישים, לז, 184
- אָופבן, חזי : איש יוצא אל אָחיו, לט, 167
ליבנה, אליעזר : יהדות אמריקה—אתגר יש־ראלי, לט, 168
- אָניאצ'קו, ל. : טעם השלטון (רומן), לט, 160
מנרט, קלאוס : האדם הסובייטי, לט, 163
מר, יחיאל : שירים חדשים, לח, 185
- אָלוסטיוס : מלחמת קאטילינא, לט, 158
- אָו, עמוס : מיכאל שלי, לט, 152
עמיר, עליזה : כמו שיש ירוק (סיפורים), לז, 173
- אָקארד, ואנס : אל פסגת הפיראמידה, לז, 179
פלאסלייר, רובר : חיי יום־יום ביוון, לז, 176
- אָונצוב, אנאטולי : באבי־יאר (רומן־תעודה), לט, 162
קורן, ישעיהו : מכתב בחולות, לט, 153
קשת, ישורון : בין הערמון והלילך, לח, 177
רִבין, עוזר : שוב ושוב (שירים), לז, 185
- אָורץ, מרים : שירים, לח, 185
- אָומפסון, ר. : שלטון ומרדנות / לקחי מאלאיה ווייטנאם, לח, 181

זה עתה הופיע פנחס שדה החיים כמשל

יצירה אוטוביוגרפית על רקע ישראל של ימינו, הווייתה ודמויות של צעירים האוהבים, סובלים, תועים ונאבקים בחתירתם אל המשמעות והיופי שבחיים. פרשת חיים המתוארת בגילוי־לב אכזרי, חסר מעצור־רים ושובר מוסכמות.

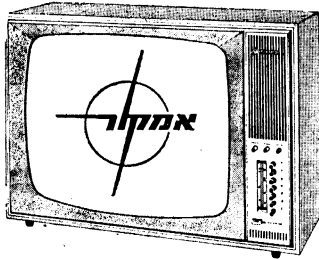
„החיים כמשל” מוצג על ידי מ. ינאי בתיאטרון עידן.

468 עמודים. המחיר 12.50 ל"י

ש

הוצאת שוקן / ירושלים ותל־אביב

פִּטְנַט בִּלְעָדֵי!

מפתח מיוחד זה

טוגר את המקלט בפני ילדים וזרים

מקלט "אמקור" הוא היחיד בארץ (ובעולם!) המצויד במפתח מיוחד בעזרתו אתה שולט על המקלט ויכול לסגור אותו בפני זרים וילדים (אם טרם הכינו את השעורים). הורים ומורים יקדמו בברכה את "הטלוויזיה עם המפתח" — אחד מהחידושים העולמיים של חברת "נורדמנדה", איתה קשור "אמקור" בהסכם ידע וייצור. מקלטיה מהמשוכללים וגם... היקרים באירופה. טיב "אמקור" + ידע "נורדמנדה" + שרות "אמפא" — נותנים לך את המקלט המובחר. תוכל לרכוש טלוויזיה "אמקור" גם בתשלומים נוחים באמצעות כל סניפי בנק לאומי בארץ. פרטים בחנויות אמפא וסוחרים מורשים.

אמקור

אמקור הירחא - זהה האמקא

לעשור "קשת"
מיטב הברכות והאיחולים
כה לחי

עיריית תל-אביב-יפו

התאחדות הוצאות
ספרים בישראל

שולחת ברכתה לרבעון
"קשת"

במלאות עשור להופעתו

קוראי "קשת" עוקבים אחר המתחדש
בעולם הספר העברי מתוך קריאת
הספר בישראל
בטאון התאחדות המו"לים
הנשלח לכל דורש תמורת 3 ל"י
דמי משלוח לשנה. ת.ד. 1317, ת"א

ליקשת"

לעשור

ברכת

עיריית רמת-גן

ספרים באמנות

משה ברש

מבוא לאמנות הריניסאנס

188 עמ' בצירוף 34 ציורים ורישומים.
12 ל"י

דויד דוידוביץ

ציורי-קיר

בבתי-כנסת בפולין

116 עמ' בלוויית 30 לוחות-תצלומים
ושני ציורים צבעוניים. 12 ל"י

משה ברש

מיכאלאנג'לו

122 עמ' בלוויית 28 לוחות של תמונות.
8 ל"י

היינריך ולפלין

מושגי-יסוד בתולדות האמנות

320 עמ' בצירוף 123 תצלומים. (בסדרת
'ספרי מופת מספרות העולם'). 15 ל"י

בסדרת דברי-אמנים

מ. אופנהיים: זכרונות. 1.50 ל"י; מ.
אנטוקולסקי: זכרונות וצורר מכתבים.
— 2. ל"י; י. אפשטיין: יהי פיסול! 1.50
ל"י; מ. גוטליב: איגרות ודברי-יומן.
— 2. ל"י; י. ישראלס: מסות ומסעות.
1.50 ל"י

כל ספר מלווה ציורים ותמונות

להשיג בבתי-מסחר לספרים ובמדור ההפ"צ
צה של מוסד ביאליק, ת. ד. 92, ירושלים

רשימת ספרי ההוצאה נשלחה חינם לכל
המעוניינים

עשרת

כרכי

"קשת"

בכריכת-בד

הדורה

במחיר 18 ל"י הכרך

להשיג ע"י פנייה אל

"עם הספר" בע"מ

רח' ביאליק 9, ת"א

לרוכשי כל הסדרה של

עשרת הכרכים

תינתן הנחה ניכרת

עירית ירושלים

לתושבי העיר ולאורחיה

מוזיאונים ותצוגות

מוזיאון ישראל

שעות הביקור:

ימים א, ב, ד, ה 10.00 — 18.00

יום ג מוזיאון 16.00 — 22.00

היכל הספר 10.00 — 22.00

רוקפלר 10.00 — 18.00

יום ו, שבת 10.00 — 14.00

ספריית בצלאל לאמנות במוזיאון פתוחה לקהל:

במים א—ו 08.00 — 13.00 ; ביום ב גם בשעות 14.00 — 18.00.

בית האמנים רחוב שמואל הנגיד 11

שעות הביקור: ימים א—ה 1—10 לפנה"צ; 4—7 אחה"צ

יום ו 1—10 לפנה"צ

יום שבת 2—11 לפנה"צ

יום ב גם מ-9 בערב

היכל הגבורה (מגרש הרוסים)

פתוח כל יום, פרט לשבת, בשעות 16:00—10:00. ביום ששי — רק עד 13:00.

דברי הסבר והדרכה — במקום.

דמי כניסה: למבוגרים — 50 אג'; לילדים (או לקבוצות מאורגנות) — 25 אג'.

המצודה — מגדל דוד

פתוח לקהל בכל יום בין השעות 9 בבוקר ד 6 בערב.

כרטיסים במחיר 50 אג' ליחיד, לקבוצה מאורגנת 25 אג', להשיג בקופת המצודה

ובסוכנויות הכרטיסים.

כל שעה יפה לביטוח -

ביטוח ב"סהר" יפה בכל שעה!

“עם הספר” נו”לים ונופצים בע”נו

רחוב ביאליק 9, טלפון 611244, תל-אביב

לקראת שנת-הלימודים החדשה
אנו מציעים לך את הספרים הבאים, שישמשו לך עזר בלימודיך,
יעשירו את ידיעותיך וירחיבו את אפקיך

ספרות

העולם השקספירי / קובץ מאמרים המנתחים את יצירתו של
שקספיר. המחברים הם מחשובי השקספירולוגים בעולם.
עריכה: פרופ' מ. רוסטון. מבוא: אבא אבן.
הדרמה המודרנית / מתי מגד (מהדורה שניה, מורחבת ומתוקנת).
ספר ראשון בסוגו בשפה העברית, על בעיות היסוד של הדרמה
המודרנית, יוצריה ויחמיה.
סיפורים בני זמננו (עבריים, מחיי הערבים, אפריקאיים,
צרפתיים, לטינראמריקאים, רוסיים, יפאניים, סקאנדינביים). 8 כרכים.

היסטוריה

חיי יום-יום בעולם העתיק (מצרים, אשור ובבל, קרת-חדשת,
יוון, רומא, האטרוסקים) — 6 כרכים. מהדורה עברית של סידרת
ספרים צרפתים, פרי-עטם של גדולי ההיסטוריונים בדרורנו.
מטבעות היהודים בימי הבית השני / יעקב משורר. מבוא:
פרופ' מ. אבי-יונה. ספר מעודכן בנומיסמטיקה יהודית.
העליה לרגל בימי הבית השני / ד”ר ש. ספראי. מחקר מקורי
ושיטתי של מרצה להיסטוריה ישראלית באוניברסיטת ירושלים.
זכה בפרס רמת-גן לחכמת-ישראל.
היסטוריה של העמים דוברי-האנגלית / וינסטון צ’רצ’יל.
4 כרכים.

חברה ומדינה

מלחמת העולם השניה / וינסטון צ’רצ’יל. 6 כרכים
מאבק לחירות / שארל דה-גול. 4 כרכים
היבשת השחורה / דן אבני. מחקר יסודי על אפריקה והאפריקאים
של זמננו.
המפלגה הקומוניסטית הסובייטית / פרופ' ליאונרד שפירא.
ספר מונומנטלי שנכתב על-ידי אחד המומחים הגדולים במערב
התנועה המקצועית הסובייטית / לוי קנטור
התפתחותה של התנועה המקצועית הסובייטית עד ימינו
יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות-העולם / א. ה. קאר
היחסים הבינלאומיים מוועידת-השלום של 1919 עד מלחמת-העולם
השניה ב-1939
התנועה הלאומית הכורדית / סרו’ גאנטר
פרסום מקיף ראשון בעברית על מאבק-הקוממיות הכורדי
ישראל בעידן המדע / ד”ר ש. רולבנד
על מקומה של ישראל במהפכה המדעית של ימינו

לכל אדם משכיל

40 ספרים המהווים אוניברסיטה עממית האנציקלופדיה של המאה העשרים

"עולם הדעת" הינה ההוצאה העברית של הסדרה הצרפתית שכבר הופיעו בה 1155 ספרים. סדרה זו—שזכתה למוניטין עולמי ותורגמה עד כה ל-22 לשונות—נכתבה בידי טובי אנשי המדע בצרפת, ונערכה בארץ ע"י מיטב העורכים והמתרגמים.

כל ספר מקיף וממצה את נושאו בצורה יסודית—מכיל הבהרות ותוספות עבור הקורא הישראלי—ומעודכן עד לשעת הדפסתו.

הקובץ כולו מהווה אנציקלופדיה מדעית מושלמת: הקורא המתקדם ימצא בו אוצר בלום של ידע ואילו מורה, סטודנט ותלמיד תיכון ימצאו בו עזר רב בלימודיהם. הקובץ מוגש וערוך בצורה מובנת ומרתקת ומשמש אוניברסיטה עממית להשכלה בכל שטחי החיים. "עולם הדעת" זכה בארץ להמלצה נלהבת מטעם מוסדות החינוך, העתונות ואישים שונים.

כל ענפי
המדע:

היסטוריה
ספרות
אמנות
כלכלה
מדעי החיים
פסיכולוגיה

להשיג בכל חנויות הספרים והסוכנים בארץ

40 הספרים בכריכת-פאר ובקופסה נהדרת

במחיר מיוחד 116 ל"י במקום 140 ל"י

בתשלומים נוחים של 8 ל"י לחודש

הוצאת מ. מזרחי

השבוע
 מוסד גרבישבת של דבר
 צבעוני מהנה
 גדול יותר
 כדעניין
 כתבות
 מגוון
 אינפורמטיבי
 נאה
 כתבות
 בידור
 תשבצים
 חידונים
 צילומים
 קריקטורות
 מהנה

תדלנו

תדל
 כד-9.8.68

חידונים
 אינפורמציה
 מהנה
 מגוון
 מיוחד
 נעים
 צבעוני
 נאה
 מהנה
 יותר
 נאה
 כתבות
 צילומים
 קריקטורות
 חידונים
 תשבצים
 בידור
 אינפורמטיבי

הבא לביתך את "דבר" עתון האינפורמציה
 המהימנה אליו מצורך בכל יום ששי
 "דבר השבוע" השבועון לכל המשפחה.

הוצאת "מסדה"

תולדות הציור המודרני—מאת הרברט ריד

ספר ענייני, המביא את הקורא להבנה ממשית של המודרניזם באמנות הציור, והסבר משמעותי של דרכיו הצורניות. הספר מלווה תצלומי יצירותיהם של כ-400 ציירים, רבים מהם בצבעים.

אמנות ישראל—בעריכת בנימין תמוז

כולל פיסול, ציור, אדריכלות ומלאכת-מחשבת. בספר נסקרת היצירה החזותית בישראל, על-ידי מומחים במקצועות הנ"ל. צירוף של מחקר לקורא המעיין, עם ייצוג מפואר לכלל חובבי האמנות.

האמנות—מאת הלן גארדנר

ספר-מופת באמנות כולה, לכל ענפיה, ובהתפתחותה המסועפת מראשיתה ועד לזמן החדש. בתבנית אלבומית ובהוצאה מהודרת, מלווה מאות ציורים ורפרודוקציות מעולות, מהן 12 לוחות בצבעים.

האמנות היהודית—מאת פרופ' בצלאל ססיל רות

תולדותיה של מסורת האמנות ומלאכת-המחשבת בעם היהודי. תמונה חיה של דרך התבטאות העם באמנותו. מלווה מאות תמונות מדגימות ולוחות צבעוניים, בתבנית אלבומית ובהוצאה מהודרת.

אלבום חדש—שלום על ישראל

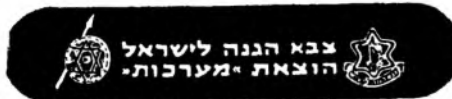
עשרים שנות קיומה של מדינת-ישראל, על מבחניה ומאבקה מאז ייסודה ועד היום. הקדמה מאת מר לוי אשכול, ראש-הממשלה. ההסברים והמבוא בעברית ובאנגלית.

אלבום איקה

פרי יצירותיו של האמן הצעיר המוכשר אריאל בראון. באלבום הסברים בשלש שפות: עברית, אנגלית וצרפתית.

משרד הבטחון - ההוצאה לאור

הופיעו

רוסיה בנולחמה 1941-1945

מאת אלכסנדר ורט

בהוצאת מערכות

תיאור-אמן של עז-ראייה לעמידת-הגבורה של העם הרוסי במלחמתו, ושל קשיחותה ונפתוליה של הדיפלומטיה הסובייטית באותן שנות-גורל. מחיר — 23.90 ל"י

★

הידיד אורד וינגייט

ערך א. עקביה

דברים לזכרו של איש-מלחמות ואוהב-האדם ה"קפטן" אורד וינגייט — מיסד "פלוגות הלילה", מפקדם ומאמנם של לוחמים עבריים. מחיר — 3.20 ל"י

שלושה ספרים חדשים העומדים להופיע בהוצאת א. לוי-אפשטין בע"מ

זאב על כל פנים

יעקב פרקש מוכר יותר למאות אלפי קוראי "מעריב" ו"הארץ" בכינויו זאב. מתוך יבול עבודתו משך חמש וחצי שנים רוכזו בספר אלבומי מהדור כ-135 מהקריקטורות הטובות ביותר שלו וכ-65 עמודי "על כל פנים", שהופיעו במוספי יום-י של "הארץ".

בהקדמתו לספר אומר אפרים קישון: "זאב יודע לצייר במידה הגובלת בשערוריה. במערכות העתונים מעדיפים את הקריקטורות שלו על פני התצלומים, כי הציורים של זאב דומים יותר לאישים שלנו. לומר את האמת, דומים יותר מן האישים עצמם".

הרבי

מאת נח גורדון

נער יהודי גדל בסביבה יהודית טהורה באחד מפרוורי ניו-יורק ומושפע בחינוכו משלושה אנשים שונים: סבו, אביו, ורבי גרוס. כל אחד משפיע עליו באופן שונה. הנער, המקדיש את חייו לשירות הציבור, נושא לו לאשה גיורת ומגדל את משפחתו בתוך סביבה שברובה המכריע זרה לו ולתרבותו.

רומן ראשון לסופר אמריקאי צעיר שנעשה רבי-מכר בארה"ב מיד עם הופעתו.

השליחות

מאת הנס האבה

"השליחות" הוא סיפורה של ועידת-או"אן האומללה מיולי 1938 וסיפורה של שליחות מיוחדת-במינה, שהוטלה מטעם הגסטאפו על פרופסור יהודי-ינאי נודע.

במסדרונות בית-המלון, בו נערכה הוועידה, מסתובב הפרופסור היהודי — שהיה נערץ ומפורסם בווינה עיר-מולדתו לפני סיפוחה של אוסטריה לגרמניה — ומקווה לעזור את מצפונם של צירי הוועידה. משימה שטנית הוטלה עליו: לגסות למכור את יהודי אוסטריה לממשלות שתיאותנה לקנותם. תמימותו ויושרו מונעים אותו מראות שאינו אלא כלי-משחק בידי הגסטאפו.

הספר כתוב כרומן, אך היסודות הדוקומנטריים שבו מרובים מן הדמיון.

הפצה ראשית: ספרי צבר בע"מ רח' יבנה 9, תל-אביב, טל- 623206

**מיטב הספרים לקריאה
מיטב הספרים למשמרת**

**מיטב הספרים למתנה
מיטב הספרים להנאה**

אשת המפקד

מאת אורי אורן. 43 סיפורים המציירים בעט רגיש ובמתח גבוה את מלחמת ששת הימים והשנה שבאה בעקבותיה. עוד לפני צאת הספר זכה המחבר בשלושה פרסים על סיפוריו שהתפרסמו עתה לראשונה במקובץ. הוצאת "ביתן". 6.50 ל"י בלבד (במקום 8 ל"י).

מסדר הלוחמים

מאת חיים חפר. טורי מלחמת ששת הימים שייזכרו לדורות, בתוספת ציורים מקוריים של מיסל ינקו ובהוצאת-הספר שהיא יצירה בזכות עצמה. הוצאת עמיקם. 12 ל"י בלבד.

כל השירים / נעמי שמר

כל השירים וכל התווים בכרך אחד, מכלול יצירתה של האהובה והנערצה במחברות השירים בישראל. מהדורה ראשונה אזלה כליל. מהדורה שניה בהדפסה. החלה ההרשמה המוקדמת. 10 ל"י בלבד.

20 שנות מדינת ישראל

אלבום-הספר הגדול והמרהיב עין מכל האלבומים שיצאו לאור בשנה האחרונה. בארבע שפות. כולל 24 עמודי תמונות מלחמת ששת הימים בצבעים מלאים. 17 ל"י. כשלש שפות—11 ל"י.

- הפצה ראשית: מפעלי ידיעות אחרונות, תל-אביב, רחוב מקוה ישראל 12
- חיפה: שלמה בן-שלמה, רח' הרצל 6 ● ירושלים: "השילוח", רח' בנייהודה
- באר-שבע: עליזה טאיטו, רח' החלוק 80

הזמנות ישירות: מחלקת הספרים, ידיעות אחרונות,
ת. ד. 14125 תל-אביב, בצירוף צ'ק או המחאת-דואר.

ש י ל ח ג י ם

מספרי "עם הספר" לבניכם ולידידיכם

התנ"ך באמנות

שערי-ירושלים

מטבעות היהודים / יי. משורר

אמנות חדישה (6 ספרים)

ספריה מוזיקלית לילדים (6 חלקים)

דייגים / משה גת

ספרי-ילדים / חוה אביונה

"עם הספר", רח' ביאליק 9, ת"א

סוכנות ראשית להפצה : א. ערמוני, רח' בלפור 4, ת"א

ספרית פועלים בע"מ, ת"א, אלבני 73, טל. 611431

ל. מניאצ'קו: התוקפנים

על אשמתם ועל צדקתם של החלשים
ספר התשובה לקיטרוגים והאמונה בישראל.

רחל מכבי: מצרים שלי

פרקי ילדות וצמיחה בנופי ארץ ואדם שנמסרים לנו בחידושם, בלהט התרשמות
ראשונית, בהצצה קונדסית מעבר-לפרגודים—לקריאה מהנה, מרתקת.

א. שלונסקי: משירי הפרוזדור הארוך

שירה של הגות ובגרות לירית, המצוינת בעידון הצורה ושכלולה, ובשלות הביטוי
הפיוטי. בארכיטקטוניקה שלה ובצלילותה מגיעה לשיאי יצירתו של המשורר.

★

ספר מיוחד במינו—מסעיר דעת ולב קוראיו

ילדות באה באש

מחוויותיהם של

ילדים במלחמת ששת הימים

יזמה את המפעל וליקטה את החומר ברטה חזן

בעריכת אבא קובנר; עריכה גראפית יחזקאל קמחי

מתנה נאה לכל בית יהודי בארץ ובחו"ל

חלודיה של טמבור

לכינור ארבעה מיתרים. לניטרה ששה. ל-אמוליון ו-סופרלק של טמבור שבעים ותשעה גוונים מוכנים לשימוש. ארבעים ושבעה גווני אמוליון לצביעה דקורטיבית ולהשלמה — שלושים ושניים הגוונים המרהיבים של סופרלק — לדלתות, חלונות וכל משטחי ברזל ועץ. סימפונייה של גוונים! חבר לך מהם את המנגינה הערבה לעיניך. אינך צריך להיות וירטואוז. אמוליון ו-סופרלק מנגנים את עצמם. גמרת? הקירות והדלתות יפים למראה? אך זו עדיין אינה המנגינה כולה. גע בהם. הכל חלק כקטיפה ועם זאת הכל ממשוך „לנשום“, ברוך, טמבור! — לנוי והידור:

טמבור ט

חלוצי תעשיית היסוד בישראל

סוכר

בזר חברת חרושת ומלאכה בע"מ

יצרנים של
פלדה ומחבת-ברזל עגול לבניה, צנורות פלדה, אמבטיות יציקה,
אביזרי אינסטלציה סינרית, מכונות בניה ויצור
זכוכית וזכוכית בטוח
קרמיקה שניטרת ואמנותית, ארוזי קיר, לבני שטח
צמיגים ומוצרי גומי
לבידים ושבבית
חומרים חומרי הדברה, פוליאסטר, צבע
מוצרי חשמל-מנועים, מנגי אויר, מאוודים,
נורות, פלוריסצנטים, מצברים
מוצרי טלקומוניקציה-טלפונים ומכונות

מגדולי היצואנים בישראל

החברה הישראלית המרכזית למסחר ולהשקעות בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב לילינבלום 39

טלפון 615979, 614731 • טלקס 816

מברקים CENTRALE

הון עצמי וקרנות: מעל ל-59,000,000,000 ל"י

★

תעשייה / מסחר / בנקאות / פיתוח ובנין ערים

מגדל-בנין

חברת
הביטוח
הגדולה
בישראל

כל-בו שלום

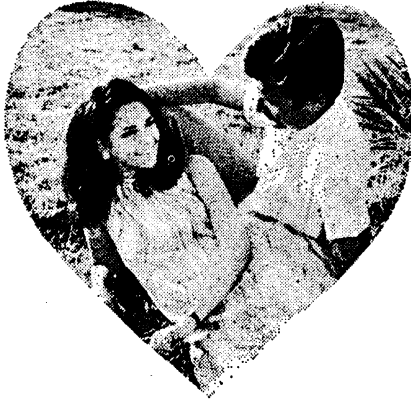
מביא חידושי תבל לישראל
אפנת החורף 1968/69
מאות מוצרים חדישים במחלקות ההלבשה,
ההנעלה, בדי האפנה, הכובעים ועוד ועוד
45 מחלקות—אלפי פריטים
עשרות הצעות מיוחדות בכל המחלקות

חידושים נוספים :

- * בוטיק לשמלות חופה בהנהלת המומחים של סלון "אמבר"
- * מסעדה אלגנטית (בקומה ג') מטבח צרפתי מיפגש לאנשי-עסק ותה-מנחה
- * בוטיק לדגמים בלעדיים

כל-בו שלום

במגדל שלום מאיר בתל אביב

לצעירים בלבד!

"הסנה" מציעה תכנית ביטוח-חיים חדשה — תכנית לב — לצעירים בלבד. תכנית זו הותאמה במיוחד לצעירים לפי יכולתם וצרכיהם, היינו: תשלום נמוך בתקופה הראשונה של הביטוח. שימו לב לתכנית לב פרטים אצל סוכני "הסנה" בסניפים או במשרד הראשי.

הסנה
חברה ישראלית לביטוח בע"מ

עשרות
שנות נסיון
בכל ענפי הביטוח

חאות
סוכנים מנוסים וסניפים
לשרותך בכל רחבי הארץ

אלפי
פוליסות ביטוח חדשות
מדי שנה בשנה

רבבות
מבטוחים מרוצים הנהיגים
מטיפול אישי מסודר

שאל אותם ויגידו לך גם הם:
סמוך על הנסיון
בטח ב-
צ'יזו

חברת הביטוח הראשונה בישראל

חברה לעבודות חוץ וננולים

מיסודו של סולל-בונה בע"מ

עבודות הנדסיות ועבודות צבוריות בישראל
(עבודות עפר, עבודות תת קרקעיות, מנהרות, קווי-מים ונפט,
בינוי נמלים)

סניפים וחברות משותפות לקבלנות בנין ועבודות צבוריות
באפריקה, אסיה והמזרח התיכון

שירותים לתיפעול נמלים
(חיפה, קישון, אילת)

מפעלי תעשייה ומלאכה
(חיפה, תל-אביב, אילת)

העונה לכנס

כן, זוהי עונת הכנס והוועידה, כעת נוח ונעים לארגן כנס או ועידה בערי הקיט. ערי הקיט עם כל השרותים המעולים שלהם עומדים לרשותך ולעודך לך להצלחת הכנס או הוועידה. מארגני כנסים מנוסים בוחרים בערי הקיט לארגון הכנס המוצלח.

פרטים בערי הקיט, המועצות המקומיות, או בלשכה לעידוד תיירות-פנים / משרד התיירות.

משרד התיירות

הלשכה לעידוד תיירות-פנים / משרד התיירות

כ ל ל

חברה להשקעות בע"מ

רח' בן־יהודה 32, תל־אביב

שיכון עובדים בע"מ

מיסודה של הסתדרות העובדים הכללית

- בנתה עד כה 75,000 דירות
- שיכנה עד כה 350,000 תושבים
- הקימה 12 קריות עובדים ו-100 שכונות פועלים

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב ליאונרדו דה-וינצ'י 21

סניפים:

ירושלים, חיפה, באר-שבע

השנה

אומרים:

מחסכונות

לדירה -

בתוכנית

ברימצוה

של

משרד

השיכון

3/10/73

ח.ש. 135

ש י כ ו ן
ו פ י ת ו ח
ל י ש ר א ל
ב ע ״ מ

מה שווים של מטבעות אלה ?

נסיון רב-שנים זה עומד לשרותו של הצבור על כל שדרותיו.

בנק לאומי
לישראל בע"מ

הבנק הגדול והותיק במדינה

אין לדעת. זהו מטמון של מטבעות רומיים אשר נתגלה בכורנוב שבנגב והארכיאולוגים מייחסים אותו למאה השלישית שלאחר הספירה.

ההיסטוריה של הבנק אינה כה ארוכת-ימים, אך אנו גאים עליה. שכן בארץ צעירה כישראל 65 שנות נסיון ומסורת בנקאית הן נכס לא מבוטל.

בנק
לפתוח
התעשייה
בישראל
בע"מ

רח' אחד העם 9, תל-אביב

טפחות בנק משכנתאות לישראל בע"מ

המשרד הראשי : רח' הלני המלכה 9, ירושלים

סניף תל-אביב : רח' החשמונאים 123

ירושלים : רח' הלני המלכה 9

ירושלים המזרחית : רח' סלח א-דין

חיפה : רח' הנמל 48

באר-שבע : מרכז הנגב

הפעולות של "טפחות" בנק משכנתאות לישראל בע"מ משמשות בהיקפן ואפיין כלי-עזר בעל חשיבות רבה במימון צרכי השיכון בארץ, ע"י הגדלת האמצעים הנשאבים מהשוק לבנייה הציבורית מחד גיסא ועל-ידי מתן הלוואות למטרות שיכון לשדרות העם השונות ומימון פעולות הבנייה הנרחבות מאידך גיסא.

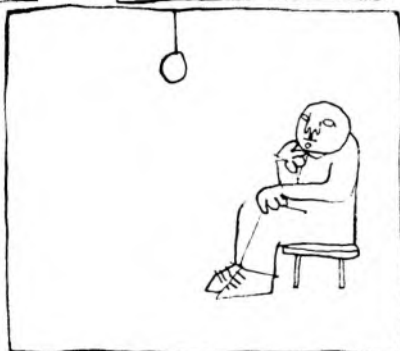
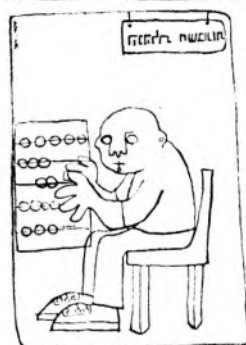
פעולות אלו מבוצעות על-ידי מתן הלוואות למשתכנים במסגרת שיכון לעולים החד-שים הניתנות במסגרת מפעל החסכון לבנין, שיכון בהתיישבות, שיכון לזוגות צעיר-ים, הרחבת הדיור למשפחות מרובות-ילדים, וכן על-ידי מתן הלוואות למימון פעולות הפיתוח בשכונות ובשיכונים כגון : סלילת כבישים, בניית בנייני ציבור, התקנת חשמל, ביוב וכדומה.

בנק ארץ-ישראל-

בריטניה בע"מ

תל-אביב ★ ירושלים ★ חיפה

נתניה ★ יפו ★ לונדון

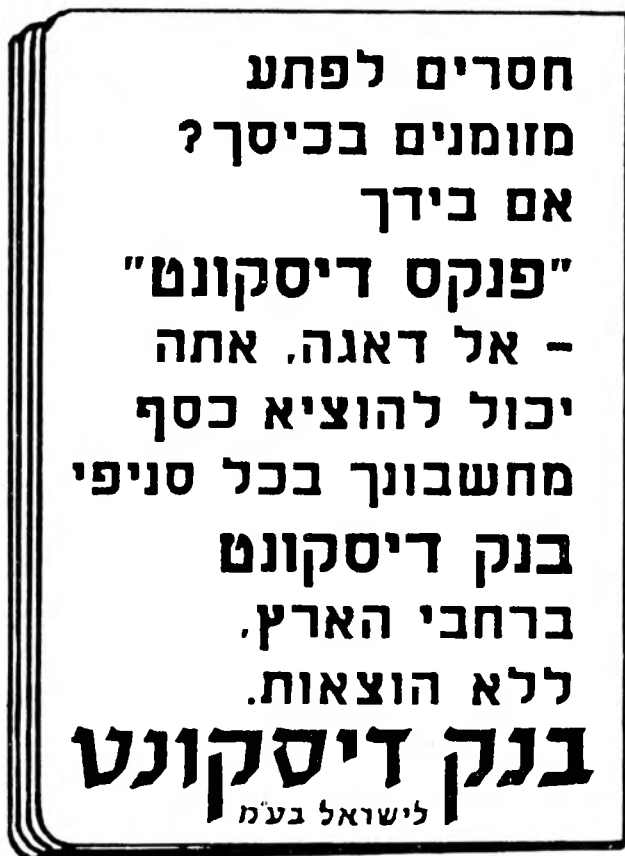
אל תקמץ-אלא חסוך

דרכים רבות לחסכון
וכל חסכון נבון

מונש על ידי המועצה הלאומית לחסכון

בנק לפתוח ולמושכנתאות לישראל בע"מ

הבנק התורם לפיתוח הארץ על ידי

השקעות באיזורי פיתוח ומתן

משכנתאות לשיכונים

תזכורת

אבקרו את
הרמקאים הנוגז
אניהוף השקעות -
כאן והחוף

פרטים אפשר לקבל בכל סניפי
ברקליס בנק ד.ק.א. בישראל

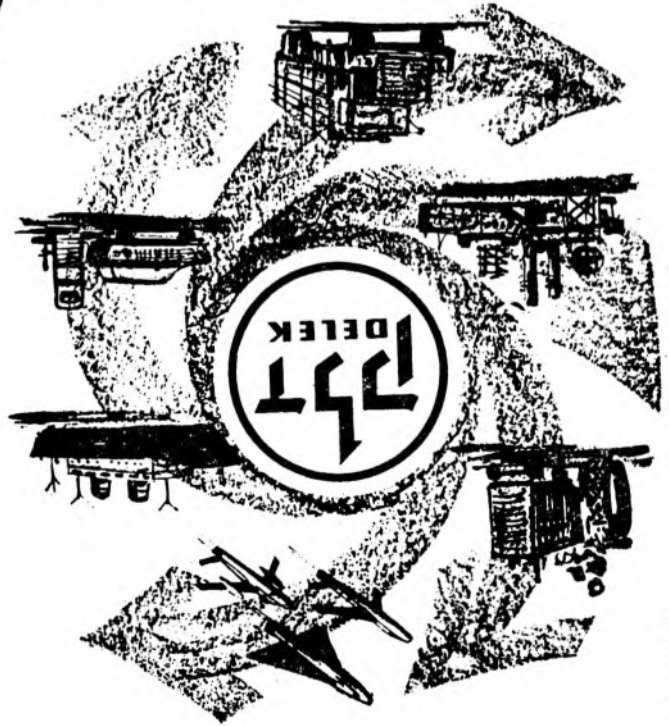
ברקליס בנק ד.ק.א.

מחלקת הנאמנות

רחוב אלנבי 103, תל-אביב, טלפון 611421

מיל אדום - דלק

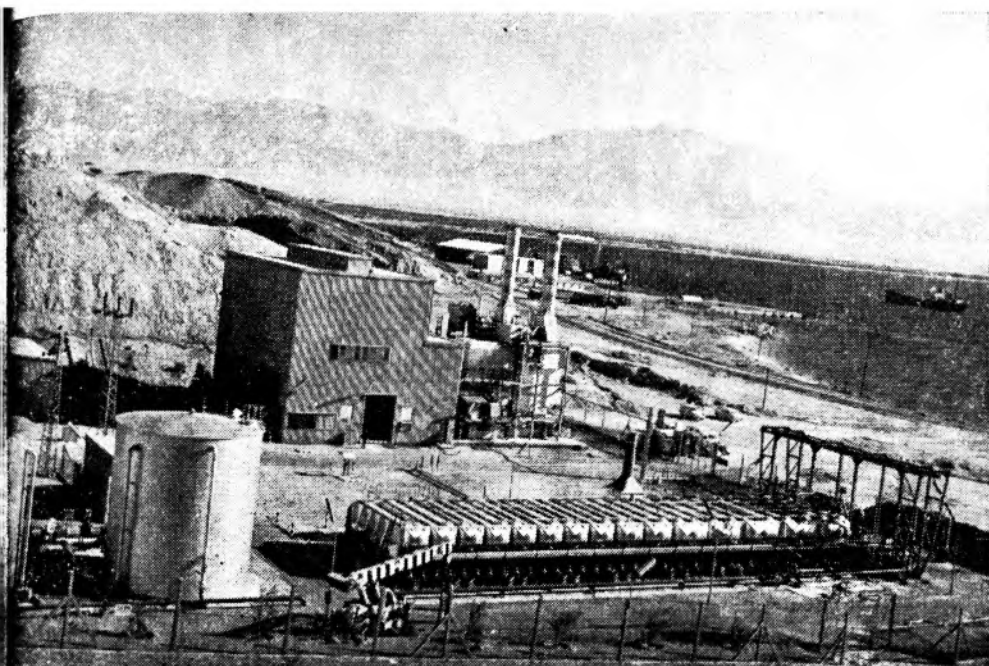
בראשית כד'

...ויקח העבד עשרה גמלים מגמלי אדוניו וילך ארס
 נהרים אל עיר נחור: ויברך הגמלים מחוץ לעיר אל באר
 המים לעת ערב לשת צאת השואבות... והנה רבקה יוצאת
 וכדה על שכמה... וירץ העבד לקראתה ויאמר הגמלאיני גא
 מעט מים מכדך: ותאמר שתה אדוני... ותכל להשקותו ותאמר
 גם לגמליך אשאב עד אם כלו לשתות... ויקח יצחק את
 רבקה ותהיה לו לאשה.

וכך נעשתה רבקה לאחת מארבע האמהות המהוללות
 ביותר בהיסטוריה בזכות שרותה הטוב ואדיבותה.
 מאז חלפו דורות רבים. כלי הרכב השתנו אך

השרות הטוב והאדיב גם היום שכרו בצדו.

תחנת הכח המשולבת עם מתקן להמתקת מי-ים באילת

חברת החשמל לישראל בע"מ